

THE JOURNAL
OF THE
BIHAR AND ORISSA
RESEARCH SOCIETY

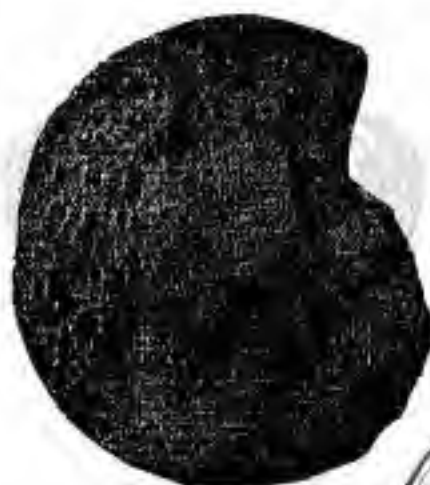

VOL. XXIV

PARTS I-II

THE JOURNAL
OF THE
BIHAR AND ORISSA
RESEARCH SOCIETY

MARCH
JUNE

1958

PATNA

PUBLISHED BY THE BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY

Price Rs. 10

LIST OF OFFICERS AND MEMBERS OF COUNCIL
OF THE
Bihar and Orissa Research Society

for the year 1938

Patron

His Excellency the Governor of Bihar.

Vice-Patrons

Sir Edward Albert Galt, K.C.S.I., C.I.E., F.R.D., I.C.S., (Retd.).

Maharajadhiraj Sir Kameshwar Singh, K.C.I.E., of Darbhanga.

Sir Thomas Frederick Dawson Miller, K.T., K.C.

Maharaja Bahadur Guru Mahadeva Asram Prasad Sahi,
Hathwa.

Rai Bahadur Radhakrishna Jalan, Patna.

P. C. Manuk Esq., Barrister-at-Law, Patna.

President

His Excellency Sir Maurice Garnier Hallett, K.C.S.I., C.I.E.,
I.C.S.

Vice-President

The Hon'ble Mr. Justice J. P. W. James, K.T., M.A., I.C.S.,
Barrister-at-Law.

Secretary

Mr. J. L. Hill, M.A.

Treasurer

Mr. Sharn Bahadur, Barrister-at-Law.

Librarian

Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., D.PHIL.

Editorial Board

The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. JAMES, ET., M.A., L.C.S.,
Barrister-at-Law.

Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., D.PHIL.

*Members of the Council (in addition to the President, Secretary,
Treasurer, and Librarian, who are ex-officio members).*

The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. JAMES, ET., M.A., L.C.S.,
Barrister-at-Law.

Rai Bahadur Sarat Chandra Roy, M.A., B.L.

Mr. D. N. Sen, M.A.

The Hon'ble Mr. Justice Saiyid Fazi Ali.

Dr. S. Sarkar, M.A., D.PHIL.

The Hon'ble Mr. Justice S. Varma.

Mr. H. R. Batheja, M.A.

LIST OF OFFICERS AND MEMBERS OF COUNCIL
OF THE
Bihar and Orissa Research Society

for the year 1938

Patron

His Excellency the Governor of Bihar.

Vice-Patrons

Sir Edward Albert Gait, K.C.S.I., C.I.E., PH.D., I.C.S., (Retd.).
Maharajadhiraj Sir Kameshwar Singh, K.C.I.E., of Darbhanga.

Sir Thomas Frederick Dawson Miller, KT., K.C.
Maharaja Bahadur Guru Mahadeva Asram Prasad Sahi,
Hathwa.

Rai Bahadur Radhakrishna Jalan, Patna.

P. C. Manuk Esq., Barrister-at-Law, Patna.

President

His Excellency Sir Maurice Garnier Hallett, K.C.S.I., C.I.E.,
I.C.S.

Vice-President

The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James, KT., M.A., I.C.S.,
Barrister-at-Law.

Secretary

Mr. J. L. Hill, M.A.

Treasurer

Mr. Sham Bahadur, Barrister-at-Law.

Librarian

Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., D.PHIL.

Editorial Board

The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James, KT., M.A., I.C.S.,
Barrister-at-Law.

Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., D.PHIL.

*Members of the Council (in addition to the President, Secretary,
Treasurer, and Librarian, who are ex-officio members).*

The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James, KT., M.A., I.C.S.,
Barrister-at-Law.

Rai Bahadur Sarat Chandra Roy, M.A., B.L.

Mr. D. N. Sen, M.A.

The Hon'ble Mr. Justice Saiyid Fazl Ali.

Dr. S. Sarkar, M.A., D.PHIL.

The Hon'ble Mr. Justice S. Varma.

Mr. H. R. Batheja, M.A.

LIST OF OFFICERS AND MEMBERS OF COUNCIL

OF THE

Bihar and Orissa Research Society

for the year 1938

Patron

His Excellency the Governor of Bihar

Vice-Patrons

Sir Edward Albert Gait, K.C.S.I., C.I.E., PH.D., I.C.S., (Retd).
Maharajadhiraj Sir Kameshwar Singh, K.C.I.B., of Darbhanga.

Sir Thomas Frederick Dawson Miller, KT., K.C.
Maharaja Bahadur Guru Mahadeva Asram Prasad Sahi,
Hathwa.

The Hon'ble Rai Bahadur Radhakrishna Jalan, Patna.
P. C. Manuk Esq., Barrister-at-Law, Patna.

President

His Excellency Sir Maurice Garnier Hallett, K.C.S.I., C.I.B.,
I.C.S.

Vice-President

The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James, M.A., I.C.S.

Secretary

Mr. J. L. Hill, M.A.

Treasurer

Mr. Sham Bahadur, Barrister-at-Law.

Librarian

Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., D.PHIL.

Editorial Board

The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James, M.A., I.C.S.,
Barrister-at-Law.

Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., D.PHIL.

*Members of the Council (in addition to the President, Secretary,
Treasurer, and Librarian, who are ex-officio members).*

The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James, M.A., I.C.S.,
Barrister-at-Law.

Rai Bahadur Sarat Chandra Roy, M.A., B.L.

Mr. D. N. Sen, M.A.

The Hon'ble Mr. Justice Saiyid Fazl Ali.

Dr. S. Sarkar, M.A., D.PHIL.

The Hon'ble Mr. Justice S. Varma.

Mr. H. R. Batheja, M.A.

JOURNAL
OF THE
BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY

March-June 1938

CONTENTS

	PAGE
<i>Leading Articles</i>	
I. The Vice-President's Address at the Annual Meeting	1
II. The History of the Widow's Right of Inheritance By Dr. A. S. Altshar, M.A., D. Litt., Professor, Hindu University, Benares.	4
III. Pre-Dravidian, Proto-Dravidian and Dravidian By Rao Sahib C. S. Srinivasachari, M.A., Professor of History and Politics, Annamalai University	29
<i>Miscellaneous Contributions</i>	
IV. Note on the Kosam Coin of Bhavanāga By E. H. C. Walsh Esq., C.S.I., I.C.S., (Retd.)	57
V. On the Cult of the Godling Bir Kuar in the Pala- man District By Sarat Chandra Mitra M.A., B.L.	58
<i>Notes of the Quarter</i>	
I. Proceedings of the Council Meeting held on January 30, 1938	70
II. Annual Report for 1937-38	73
III. Statement of Accounts from April, 1937 to February 28, 1938	79

	PAGE
IV. Proceedings of the Annual General Meeting held on March 22, 1958	82

Appendix

Pramāṇavārttika of Āchārya Dharmakīrti, <i>Edited</i> <i>by Rev. Rābula Sāṅkṛityāyana, Patna</i>	i
---	---

JOURNAL

OF THE

BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY

September 1938

CONTENTS

	PAGE
<i>Leading Articles</i>	
I. Punch-Marked Copper Band From Patna (with Plates) <i>By Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., D.Phil., (Oxon.) Patna</i>	85
II. Antiquity of Gaya <i>By J. C. Ghose, Calcutta</i>	89
<i>Miscellaneous Articles</i>	
III. Paternal "Despotism" in Ancient India <i>By V. R. Ramchandra Dikshitar, M.A., University of Madras</i>	112
IV. The Pilgrim's Way, a Buddhist recension <i>By Ananda K. Coomaraswamy, D.Sc., Boston, America</i>	118
V. Correspondence-Fargiter's Ancient Indian Historical Tradition <i>versus</i> Basu's Purāṇapraveśa. <i>By Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., D. Phil., (Oxon.), Patna</i>	120
<i>Reviews of Books</i>	
<i>By Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., D.Phil.</i>	
VI. The Mahābhārata, <i>edited by V. S. Sukthankar, M.A., Poona, Udyogapurvan, Fac. 9.</i>	125
Sanskrit Buddhism in Burma. <i>By Nihar Ranjan Ray, University of Calcutta</i>	126

VII. Errata-By E. H. C. Walsh, C.S.I., I.C.S., (Rstd.).	
<i>London</i>	128

Notes of the Quarter

I. Proceedings of the Meeting of the Council held on April 15th, 1938	129
II. Proceedings of the Meeting of the Council held on August 14th, 1938	131
III. Annual Accounts for the year 1937-38 ..	134

Appendix

I. Pramāṇavārtika-Vṛtti— <i>Edited By Rev. Rābula</i> <i>Sāhkrityāyana</i>	I
---	---

JOURNAL

OF THE

BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY

December 1938

CONTENTS

<i>Leading Articles</i>	PAGE
I. Search for Sanskrit Manuscripts in Tibet By <i>the Rev. Rābula Sādhvīyāna</i>	137
II. A Palm-leaf Manuscript of Viṣṇu-Purāṇa dated 1464 A.D. (with plate) By Dr. A. <i>Banerji-Sastri, M.A., D.Phil., (Oxon.)</i> ..	164
III. Note on Pakṣadhara Miśra By Dr. A. Banerji- <i>Sastri, M.A., D.Phil., (Oxon.) and Sābhīyā- cārya Subhadrā Jha, M.A.</i>	166
IV. Dastur-ul-Imla—A Collection of Letters of Historical Importance By <i>Syed Hassan Asikari, M.A., B.L., Patna College</i>	173
V. History of Ibrahim Adil Shah of Bijapur (from <i>Fatuhāt-i-ʿAdil Shāhī</i>) By K. K. Basu, <i>M.A., T. N. J. College, Bhagalpur</i>	189
<i>Miscellaneous Articles</i>	
VI. Dariyā Sahab of Bihar and his Works By <i>Dharmendra Brahmachari Sastri, M.A., Patna College</i>	205
VII. Corrections to a Note on Punch-Marked Copper Band from Patna By Dr. A. Banerji- <i>Sastri, M.A., D.Phil. (Oxon.)</i>	219
VIII. The Pratihāras and the Gurjaras By D. C. <i>Ganguly, M.A., Ph.D., Dacca University</i> ..	221

Reviews of Books

	PAGE
IX. Māyāvāda or the Non-Dualistic Philosophy (Vedānta) (153 18 pp.) (b) Critical Examination of the Philosophy of Religion in 2 volumes by Sadhu Santinath, published by the Oriental Book Agency, Poona By Dr. D. M. Dutta, M.A., P.R.S., Ph.D., Patna College	231

Notes of the Quarter

I. Manuscripts acquired by the Society in 1938-39	234
II. List of Members of the Bihar and Orissa Research Society on the 31st December, 1938	236
III. Transliteration pages	244

Appendix

I. Pramāṇavārttikavṛtti, Edited By the Rev. Rāhula Sāṅkṛtyāyana	37
---	----

JOURNAL
OF THE
BIHAR AND ORISSA
RESEARCH SOCIETY

VOL. XXIV]

1938

[PARTS I-II

VICE-PRESIDENT'S ADDRESS

YOUR EXCELLENCY AND GENTLEMEN,

I will not recapitulate what is contained in the annual report which has been printed and distributed to all the members of the Society. I have the pleasure to announce that Khan Bahadur Saiyid Muhammad Ismail has again made a generous donation to the Society, on this occasion a gift of Rs. 90 for the purchase of works dealing with Islamic culture, for which we are all very grateful to him.

The matter of the discovery of manuscripts of lost or hitherto imperfectly known Sanskrit works by Rāhula Sāṅkṛityāna in Tibet has been the subject of considerable discussion during the year. The Boden Professor of Sanskrit desired that the work of editing all these manuscripts should be done by European scholars of repute and that the publication should if possible be done at the Clarendon Press. It was ultimately decided that the work of publication should be done in Bihar; and Rai Bahadur Radha

Krishna Jalan undertook the risks of publication, for which I am told he has already entered into contract for the purchase of machinery at considerable expense. Some members may have been rendered uneasy by a recension which was published in the last ordinary volume of the Journal. I put the matter on the lowest ground in saying that it would be manifestly unfair to Rai Bahadur Radha Krishna Jalan to give him manuscripts for printing which on publication would be subject to devastating criticism at the hands of competent scholars, whereby the reputation of the whole series would be ruined; but Dr. Banerji-Sastri who has undertaken the general editorship may be trusted to avoid undue haste in rushing into print, and to see that all matter submitted to Rai Bahadur Radha Krishna Jalan for publication shall be of the first class. It is essential that in this Dr. Banerji-Sastri should have the full support of all members of the Society.

It was found on examination that excellent though the work of Rāhula Sāṅkrityāna had been in the procuring of photographic copies of these manuscripts, many of the copies were imperfect; and it was necessary that another journey to Tibet should be undertaken for the obtaining of better copies of many of the manuscripts. The Provincial Government has generously provided Rs. 6,000/- for the cost of this expedition, which is to be led by Dr. Banerji-Sastri. I understand that it is possible that Rāhula Sāṅkrityāna may himself go to Tibet with this expedition. It may appear carping to criticise when the Provincial Government has been so generous; but of the party

which Dr. Banerji-Sastri is to lead, I would feel happier over its prospects of success if his followers consisted exclusively of persons qualified to assist him in furthering the object of the expedition; and I think that prospects of success would be greater if the personnel of the party were drastically pruned. On that subject I say no more.

His Excellency has spoken of the great loss under the shadow of which we meet tonight. From the time of the institution of this Society Dr. Kashi Prasad Jayaswal was its most active member and he more than any other has contributed to maintain and secure the high position which the Society enjoys in the learned world. In his early youth when as an undergraduate in Oxford he obtained the rare distinction of a University scholarship, he showed a flair for difficult and little-known oriental languages; and in later life, he combined painstaking and successful work at the Bar with work in epigraphy, numismatics, archaeology and history which won him an Asiatic and a European reputation. All of us here mourn the loss of a friend; the loss to the Society is irreparable; but his work will live after him to inspire future generation of scholars in Bihar.

The thanks of the Society are due to Dr. Banerji-Sastri for his work in editing the Journal, to Mr. Sham Bahadur for his work as Treasurer of the Society and to Mr. J. A. Hill, whom we are shortly about to lose on his departure to Europe, for his work as Hony. Secretary.

THE HISTORY OF THE WIDOW'S RIGHT OF INHERITANCE

By PROFESSOR A. S. ALTEKAR

M.A., LL.B., D. LITT.

Benares Hindu University

Everywhere in ancient times there was a great prejudice against allowing women to hold property. The word *dampati* suggests that Hindu culture theoretically recognised the wife to be the co-owner of the family property with her husband ; but in actual practice the wife could not force a partition on her husband against his will. Her proprietary rights against him were limited. It is then no wonder that for a long time the widow's right to inherit her husband's property should have remained unrecognised. Vedic texts, which declare women to be incapable of inheriting property,¹ are particularly aimed against the widow. Joint family of the patriarchal type was the order of the day ; males alone could be coparceners in it ; women were entitled only to a maintenance. In early times the custom of Niyoga was very common ; so widows without sons were very few. Most of the widows therefore used to have to their credit their husband's shares, if not directly as their heirs, at least indirectly as the guardians of their minor sons. Very

¹ तस्मात्स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायावीः । T. S., VI, १, ८, २.

ताः (स्त्रियः) तात्मन्वन् नैवात न दायस्य न नैवात ।

Ś. Br., IV. ४. ४. १५.

often they used to marry, and so the question of giving them a share in their first husband's property would not arise at all. The refusal to recognise the widow as the heir to her husband was thus causing not much actual hardship in society.

We therefore find that down to c. 300 B. C. the right of the widow to inherit her husband's property was not recognised by any jurist. Vedic texts opposed this right. Most of the Dharmaśūtra writers do the same. Baudhāyana rejects the widow's claim on the authority of the *Taittirīya saṃhitā* quoted above. Āpastamba lays down that in the absence of the son the property should devolve not upon the widow but upon the nearest *male* Sapiṇḍa. If none such is in existence within seven degrees to claim the property, it should devolve upon the preceptor. If he also is dead, then it should be taken over by a disciple of the deceased to be spent for charitable purposes.¹ This exhaustive scheme of Āpastamba about the devolution of property nowhere mentions or provides for the widow. The same is the case with Manu. He lays down that the property of a sonless deceased person will devolve upon his father, then upon his brother, and finally upon a Sapiṇḍa and a Sakulya in accordance to his proximity. When none of these is forthcoming, first a preceptor then a disciple and finally the king should take it away.²

¹ पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः । तदभावे आचार्यः । आचार्याभावे अग्रेवासी हूत्वा धर्मकृत्येषु योजयेत् । दुहिता वा । II, 14, 2-4.

² पिता हरेदपुत्रस्य रिष्य भ्रातर एव च ।

अनन्तरं सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं हरेत् ।

अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा ॥ X, 185, 187.

Elsewhere he recognises the mother also as an heir (IX, 217); the widow is, however, nowhere suggested to be possessing any rights of inheritance. It is true that Kullūka, a 15th century commentator, no doubt contends that in Manu IX, 185, the widow is intended to be understood as an heir after the son;¹ he is however obviously reading later ideas in the earlier text. There can be no doubt that Medhātithi, the 9th century commentator of Manu, is correct when he maintains that Manu has not recognised the widow as an heir at all (IX, 187).

At about the beginning of the Christian era, both Niyoga and the widow-remarriage fell into disrepute. It was deemed to be more honorable for a widow to spend her remaining life in penances of religion than in pleasures of the family life. Leaders of society began to feel that if the widow was not to marry or get a son by Niyoga, she ought to be assigned a definite share in the family property. Early Dharmasūtra writers however were inclined to assign only a maintenance to the widow. This is the case with Kaṭilya also, who makes the widow's maintenance a charge upon the husband's estate in the hands of whosoever may happen to inherit it.²

It was however being felt that this was not a

¹ न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः ।

पिता हरेत्पुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव च ।

While commenting upon this verse Kullūka says :—

अविद्यमानमृष्यपुत्रस्य पत्नीदुहीतुरहितस्य च पिता धनं
गृह्णीयात् ।

It will be noticed that there is nothing in the text to justify the underlined words.

² अदायादकं राजा हरेत् स्त्रीवृत्तिप्रेतकदर्यवर्जम् ॥ III, 5.

satisfactory arrangement. Jurists gradually began to come forward to plead for a better recognition of the widow's claim. Gautama put forth a modest proposal that the widow should be regarded at least as a coheir with other Sapindas.¹ In course of time the opinion in favour of the recognition of the widow's right began to grow stronger. Why should she get only a share in the husband's estate and not the whole of it? It was felt that she ought to be the sole heir and not a coheir. This view has been for the first time advocated by Vishṇu at about the beginning of the Christian era. He definitely lays down that the widow shall inherit the whole estate on the failure of sons.² About a couple of centuries later Yājñavalkya joined Vishṇu in championing the widow's right; it is his verses³ which were mainly relied upon by British courts when they recognised the right of inheritance of the widow on the failure of sons. It may be pointed out that the Upanishadic sage

¹ पित्रगोत्रपिसंबन्धा रिक्तं भवेत् स्त्री वानपत्यस्य

If we read here स्त्री वानपत्यस्य instead of स्त्री वानपत्यस्य, as is done in the Bibliotheca and Ānandāśrama editions of the work, the widow will be an alternative heir, and not a coheir.

² अपुत्रस्य धनं पत्यभिनामि । तदभावे द्रुहितुगामि । XVII, 43.

In his *Pāra Mīmāṃsā*, VII, 6, 14 Jaimini recognises the right of the wife to hold property. He is however probably referring to wives with husbands living, who only were eligible to perform sacrifices. It does not seem that Jaimini was inclined to recognise the widow as an heir to her husband. *Vishṇusmṛiti* would therefore be the first work to recognise this right as stated in the text above.

³ पत्नी द्रुहितस्त्वेव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तस्मिन् गोत्रजा वंशु शिष्यसप्तस्यारिणः ।

एषामभावे पूर्वस्य धनभागुनरोत्तरः ।

स्वयंतस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णव्ययं विधिः ॥ II, 135-6.

Yājñavalkya had divided all his property between his two wives, when was about to renounce the world. It would therefore appear that the Yājñavalkya school was since early days more favourably inclined to recognise women's rights than was the case with other jurists.

The proposal of Vishṇu and Yājñavalkya to recognise the widow as an heir was a sensational one. It immediately provoked considerable determined opposition. During the period 400-1000 A. D. jurists were divided into two schools, the orthodox one which was not prepared to recognise the widow as an heir and the reformist one, which was bent upon agitating for the popularisation of its new reform.

Nārada, Kātyāyana and king Bhoja of Malava (c. 1015 to c. 1055 A. D.) were the chief advocates of the orthodox view. Nārada lays down that if a man dies without any issue or heirs, his property should ultimately escheat to the king, who was to provide only maintenance to the widow.¹ It is clear that Nārada did not mind property escheating to the crown; he would not, however, allow it to be inherited by the widow. Kātyāyana apparently holds an identical view.² Bhoja would allow the

¹ अन्यत्र ब्राह्मणात्किंतु राजा धर्मपरायणः ।

तत्पत्नीणां जीवनं वधादेव धर्मः सनातनः ॥ XIII, 32.

² अयमिदं राजगामि योषिभूत्प्रीदृष्वदेहिगम् ।

अणस्य श्रोत्रियद्वयं श्रोत्रियेभ्यस्तदपयेत् । Quoted by Vijñāneśvara at *Yājñavalkyasmṛiti*, II, 136.

Kātyāyana and Brihaspati exist only in quotations and we come across verses attributing contradictory views to these writers. Thus Vijñāneśvara at the above place attributes the following verse to Kātyāyana, which advocates the widow's right:—

पत्नी पत्युर्वनहरी यास्यावव्यभिचारिणी ।

तदभावे तु दुहिता यद्यनूदा भवेत्तदा ॥

widow to be an heir only if she submitted to Niyoga. This virtually amounted to denying her right of inheritance. For Niyoga had become very obnoxious at this time (1000 A. D.), and no woman would have agreed to the condition. And even if she had accepted it, her ownership would have been a short-lived one; it would have terminated with the birth of the expected son.

There were several thinkers who recognised this state of affairs as unsatisfactory, but had not the courage enough to recommend that the widow should be recognised as a full heir. They proposed half way measures. Some of them recommended that the wife should be allowed to inherit property worth about 2000 or 3000, in addition to any Stridhana that may have been given to her by her husband.¹ Others thought that she should be permitted to inherit the moveables only.² A third view was that the widow

Similarly Devanabhatta ascribes a verse to Brihaspati, which concedes only partial right of inheritance to the widow. See Note No. 3 below. It would appear that these books were not very carefully preserved and interpolations were often made in them by interested parties to support their own views.

¹ द्विसाहस्रः परो दायः स्त्रियै देवो धनस्य वै ।

भर्ता यच्च धनं दत्तं सा यथाकालमाप्नुयात् ॥ Vyāsa in Aparārka, p. 752.

Silver Paṇa, roughly equal to a six anna piece, is the coin referred to in the verse. Its purchasing power today would be equal to that of Rs. 2. Property worth 2000 would therefore be equal to property worth Rs. 10,000 today. Mbh., XIII, 82, 24, puts the limit at 3,000.

² यद्विभक्ते धनं किञ्चिदाध्यादि विविधं स्मृतम् ।

तज्जाया स्वावरं मुक्त्वा लभेत मृतमर्तुका ॥

वृत्तस्यापि कुलेप्यंशे न स्त्री स्वावरमर्हति ।

Brihaspati in SCV, p. 676.

This text of Brihaspati is opposed to a number of other verses attributed to him and may be of doubtful authority.

should inherit the property if allowed to do so by her next reversioners like the father-in-law or brothers-in-law.¹ Probably it was expected that she would surrender a portion of her share in their favour in order to get their consent. Such a proposal would effect a working compromise between contending claims.

The school of reformers, however, was not prepared to accept any such compromises. It insisted that the widow's right to inherit the full share should be recognised. It based its case on logic and reason. Bṛihaspati pointed out that the Vedas, the Smṛitis and sages of antiquity have unanimously declared that the husband and the wife are the joint owners of the family property, and together constitute one legal personality. A man therefore cannot be said to be completely dead as long as his wife is alive. How then can property pass on to another in the lifetime of the widow?² Vṛiddhamanu points out that the widow can offer Pinḍas to her deceased husband, and so she should be allowed to inherit his property.³ To remove any doubt in the matter, Prajāpati lays down that the widow has the inherent right to control all her husband's property including moveables, im-

¹ स्वर्वातस्य ह्ययुतस्य भ्रातृगामि द्रव्यम् ।
तदभावे पितरौ हरेयाताम् ज्येष्ठः वा पत्नी । Sankha in *Mit.*
on *Yāj.* II, 136.

² आम्नाये स्मृतिर्त्वे च पूर्वाचार्येण सुरिभिः ।
शरीरार्थं स्मृता भार्या पुण्यापुण्यफलं समा ॥
यस्य नोपरता भार्या देहार्थं तस्य जीवति ।
जीवत्यर्थं शरीरे तु कथमन्यः स्वमानुयात् ॥
Quoted in *Dīyabhāṣya*, Section XI.

³ अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती अत्रे स्थिता ।
पत्न्येव दद्यात्तर्पिणं कृत्स्नमंशं हरेत् च ॥ Quoted in *Mit.* on
Yāj. II, 135-6.

moveables, bullion, ornaments, stores, etc. Her right is not in the least affected even if her elderly relations, male or female, are alive. She will of course show them proper reverence, but hold the property in her own possession. If any male relation obstructs her peaceful enjoyment of the estate, it is the bounden duty of the king to punish him as a thief.¹

It is perhaps Jīmūtavāhana, who argues the widow's case in the most masterly fashion. 'There is no authority to hold that the ownership in the husband's property, which the wife acquires at the time of marriage, terminates with his death. How then can it be argued that the wife's right is destroyed the moment she is widowed? Nor can it be maintained that she is to utilise just as much of the income as may be necessary for her bare maintenance. Vishnu says that the property of a person dying without sons will first devolve upon the widow, then upon the daughter, parents etc. Now it is admitted that in the above text the term property denotes the whole income of the estate, when construed with all other heirs like the daughter, the brother, parents, etc. How then can it have a restricted meaning when it is construed with the widow alone?'²

१ स्थावरं जंगमं हेमं कुप्यं धान्यं रसांबरम् ।
आदाय दापयेच्छास्त्रं मातसंवत्सरादिकम् ।
पितृव्यगुरुदोहिबान्मर्तुस्वस्त्रीपमातुलाम् ।
पूजयेत्कव्यपूतान्यां वृद्धानायातिथींस्तथा ॥
तत्समिदा ब्राह्मणा वा ये तस्याः परिपक्षिनः ।
हिंस्युर्धनानि तान्नाजा चौरवच्छेत् शासयेत् ॥

Quoted in *Parāśaraśmṛiti*, Vol. III, p. 536. These verses have been attributed to Bṛihaspati in the *Dāyabhāga*, Section XI.

२ परिपक्षनोत्पन्नं भर्तृधने पत्न्याः स्वामित्वं भर्तृमरणाद्व्ययतीत्यत्र च

We have seen already how there were early texts, which did not recognise the widow as an heir and allowed her only a maintenance. The new school cleverly explained them away as referring to concubines or unchaste wives. The chaste widow, it was argued, could never be deprived of her inherent right to inherit the entire property of the husband.¹ Now there can be no doubt that this interpretation of the old texts is altogether unjustifiable; earlier writers did undoubtedly intend to exclude from inheritance not only concubines and unchaste wives, but also chaste widows. Later champions of women's rights could not follow the straightforward course of condemning the opinions of their predecessors; they had to devise some means, whereby they could explain away the earlier contrary texts without showing disrespect to their writers. Reform in Hindu social customs and institutions has always taken this peculiar course owing to the great conservatism of the race.

Let us resume our subject. The new school maintained that the widow's right of inheritance was an inherent one. The only circumstance that could defeat it was unchastity. When we note the ideas

प्रमाणा भावात्, सति पुनः तदधिकारशास्त्रादेव पत्नीस्वत्वनाशोऽवगम्यते ।
.....। न च वर्तनीषयुक्तपते मायाधिकारस्यै पत्नीवचनमिति वाच्यम् ।
अपुत्रस्य धनं पत्युभिर्गामि तदभावे दुहितृगामि तत्रभावे पितृगामि इत्यत्र
सङ्कच्छतुस्तस्य धनपदस्य पत्युपेक्षयाकृत्स्नपरत्वं कृत्स्नपरत्वं च भ्रात्रावपेक्ष-
येति तात्पर्यभेदस्यान्वयाम्बत्वात् । *Dāyabhāga*, Section XI.

¹ यदुक्तं 'स्त्रीणां तु जीवनं दद्यात्' इति संवर्धनमात्रं वचनं तद्वस्तीला-
धार्मिकसंविकारयोक्तत्वात्पत्नीविवयम् । *Kullūka on Manu*, IX, 187.
यदपि नारदः 'तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यात्' इति तद्वस्तीलास्त्रीत्वरं पत्नी-
पदाश्रयणात् । *VMV, Sapratibandhabhāṣya* section.

current on the subject in contemporary times, this condition would not appear to be an unexpected one. The modern law on the point is very peculiar. It allows an inheritance to devolve upon a widow only if she is chaste at the time of its opening. Her subsequent unchastity, however, does not divest the estate.

In spite of the able advocacy of the cause of the widow by the reform school, it took several centuries for her right to be recognised throughout India. The Deccan was more advanced in this respect than northern India. A writer of about 500 B. C. observes that it is customary for the southerners to recognise the proprietary rights of women.¹ The provenance of Brihaspati, Vyāsa and Prajāpati is not known, but the Yājñavalkya school was a southern one, and his famous commentator Vijñāneśvara was a court Pandit of the Chālukya emperor Vikramāditya VI and flourished at his capital Kalyāṇi. That the widow's right of inheritance, so enthusiastically advocated in the *Mitākṣharā*, was actually recognised in contemporary times in the Deccan can be proved from epigraphical evidence. A 12th century inscription from Karnatak, while describing the accepted scheme of devolution of property in a certain village, mentions the widow as the heir immediately after the son (*E. I.*, V, p. 28). An inscription from Tanjore district, belonging to the same century, declares that a lawfully wedded wife inherits the whole property of the husband, including land, cattle, slaves, jewels and other valuables (*S. I. E. R.*, for 1919, pp. 97-8).

¹ गर्तारोहिणीव वनलाभाय दक्षिणाजी । *Nirukta*, III, 5.

The widow's right of inheritance came into recognition in northern India somewhat later. In the days of Kālidāsa (c. 400 A. D.), if a person died without leaving a son his property used to escheat to the king who had to provide merely a maintenance to the widow. This is quite clear from the *Sākuntala* episode of the merchant dying in the shipwreck, whose property was proposed to be immediately resumed by the zealous ministers of Dushyanta. In Gujarat the widow's right of inheritance was not recognised down to c. 1200 A. D. King Kumārapāla of that province (1144-1173) admits frankly that his subjects were justified in their impression that their king always desired his rich subjects to die issueless, so that he may resume their property.¹ A poet of his court tells us that it was this king who showed a magnanimity of mind possessed not even by kings born in the golden age like Raghu and Nahusha, and voluntarily forswore his right to the property of the 'weeping widow.'² It would be thus seen that this reform met with considerable opposition from the governments of the day because their revenues were adversely affected. As a partial compensation some of them introduced a death duty on the property of persons dying without sons (*Rāshṭrakūṭas and their Times*, p. 232).

¹ निष्पुत्रं निवभाषमाह्वयमवनीपालो हृहा वाञ्छति ।

Mohaparājaya, Act III.

² न मुक्तं यत्पूर्वं रघुनन्दनभागवत्त

प्रभृत्युर्वीनाथः कृतपुण कृतोत्पत्तिभिरपि ।

विमृञ्चन्सन्तोषात्तद्विहृददतीव्रतमधुना

कुमारक्षमापाल त्वमसि महता मस्तकर्माणः ॥

Kumārāpālāpratibodha, p. 48.

Most of the digest writers, who wrote subsequent to 1200 A. D., have recognised the widow's right of inheritance. We may therefore conclude that by c. 1300 A. D. the right had come to be sanctioned throughout the country.

The Dāyabhāga school of Bengal liberalised the law still further in favour of the widow. The Mitāksharā school recognised the widow's right of inheritance only if her husband had separated from the joint family before his death.¹ An examination of the context of the verse, in which Yājñavalkya mentions the widow as the next heir, makes it clear that he intended to recognise her right only if her husband was not a member of the joint family at the time of his death. This conclusion becomes irresistible from *vs.* 138, where Yājñavalkya declares that even when members of a family have reunited after separation, the surviving male coparceners will succeed the deceased and not his wife. Viṣṇuśvara is therefore correct in holding that according to Yājñavalkya only the widow of a separated coparcener can become an heir to her husband. Of course he could have liberalised the law still further by drawing further deductions from the text of Bṛhaspati, which declares that none can succeed to the property of a person as long as his wife is alive. He could have argued that whether the deceased was a member of the joint family or not was an immaterial question. As long as the wife was alive, the husband ought to

¹ तस्मादपुत्रस्य स्वर्पातस्य विभक्तस्यासंयुष्टिनो धनं परिचीता स्त्री संयता सकलमेव गृह्णातीति स्थितम्। On Yāj. II, 136.

संयुष्टिनस्तु संयुष्टी गोदरस्य तु गोदरः। II, 138.

be regarded as living; the inheritance would not open at all till the death of the wife. She must be therefore allowed to enjoy the property of her husband, irrespective of the consideration whether he had separated from the family or not before his death.

Vijñāneśvara, however, was not prepared to take this step. He had included inherited property under *Strīdhana*, and he was probably reluctant to sanction a scheme of succession, whereunder extensive property would automatically and very frequently pass out of the joint family to female *Strīdhana* heirs. He probably felt that if a coparcener effects a separation from the joint family, the members of the latter should have no grievance if the property of the deceased passes as *Strīdhana* to his daughter. If, however, no separation was effected and the share of an undivided coparcener were allowed to devolve on his wife, it would have passed out of the family with an alarming frequency, since unlike the *Dāyabhāga* school, the *Mitāksharā* school had declared this share as the *Strīdhana* of the wife. Most of the medieval jurists agree with the *Mitāksharā* and recognise the widow's right of inheritance only when her husband was not a member of the joint family at the time of his death.

To *Jīmatavāhana*, the founder of the *Dāyabhāga* school, belongs the credit of liberalising the law still further in favour of the widow. He would not include inherited property under *Strīdhana*. This was so because he wanted to disarm social opposition to his revolutionary proposal to give to every widow the right to her husband's share in the family property,

even when he was a member of the joint family at the time of his death. While anxious that every widow should get her husband's share in the joint family property, he wanted to prevent it from going outside the family to Strīdhana heirs. He therefore did not include it under her Strīdhana.

The Dāyabhāga law undoubtedly marks a further step in the expansion of the widow's right. It lays down that the widow can get her husband's share in the family property even when he was a member of the joint family at the time of his death. Jīmūtavāhana relies upon a text of Bṛihaspati, which is silent about separation, and declares that the property of a person can go to his brother, only when he dies without leaving a son or widow behind.¹ He further points out that even when brothers are living as members of a joint family, under the Dāyabhāga conception of this institution, each has got his own share clearly determined though not specifically separated by meres and bounds ; it is then but fair that it should be earmarked for his wife.² There is further nothing to prove that the wife's co-ownership in the husband's property, that arises at the marriage, automatically terminates at the death of the husband if it takes place while the family is still joint. It is therefore but fair that she should be allowed to inherit her husband's share irrespective of the consideration as to

¹ यदा कश्चित्प्रमीयेत प्रव्रजंदा कथं वन ।

न लुप्यते तस्य भागः सोदरस्य विधीयते ॥

अनपत्यस्य धर्मयामभावापितुकस्य च ॥ Section XL.

² न हि संवृण्वन्तेपि यदेवैकस्य तदेवापरस्यापि किंतु अविज्ञातैकदेशं तदयोर्यत्तु सप्तममेव । Ibid.

whether he had separated from the joint family or not.

If the texts, on which Jīmūtavāhana had relied, had been utilised to their fullest capacity, they would have easily enabled him to declare that the estate which the widow inherits is an absolute and not a limited one. The widow is the living half of the husband, says Bṛihaspati, and therefore no one can get the right to inherit the deceased's property as long as she is alive. Now Jīmūtavāhana could have easily argued that the powers of the surviving half (widow) cannot be less extensive than those of the expired half (husband), and so the widow's estate was as absolute as that of her husband, she having the power of sale, mortgage or gift. He, however, did not take this step, but maintained that the widow had only a life estate in her inheritance; she could utilise its full income in any way she liked, but she could not touch its corpus.

To understand Jīmūtavāhana's reluctance to grant to the widow a full estate in her inheritance, we shall have to discuss the history of the question. The early jurists, like Vishṇu and Yājñavalkya, who have recognised the widow as an heir, have not anywhere used language to show that they regarded her as a limited heir. It is possible to argue that they intended to invest her just with the same full powers which they have granted to other heirs like the son, the father or the brother whom they have mentioned along with her. In the long discussion of the subject in the *Mitākṣharā*, Vijñāneśvara nowhere states or hints that the widow was a limited heir, having no right to

dispose of the corpus of the property. In the concluding sentence of his discussion he states, "Therefore the chaste and regularly married wife of a person who has died without leaving behind any sons, and who had separated from the joint family and not reunited with it, inherits his entire property."¹ He has introduced here several qualifying adjectives very carefully; but there is none to suggest that the widow's estate was a limited one.

A number of other jurists, however, declare definitely that the widow is a limited heir. An authority quoted by the Mahābhārata states that the widow can only utilise the income of the property she has inherited; she can under no circumstances dispose it of.² Kātyāyana states that the inheritance will revert to reversioners after the death of the widow, she having no power to dispose it of.³ Brihaspati, we have seen, was a fervent champion of the widow's rights, but even he expressly declares that her powers over her inheritance are limited; she cannot sell, mortgage or gift it away. He, however, permits a gift for religious purposes, which presumably was to be of a small portion only.⁴ Nārada

¹ तस्मादपुत्रस्य स्वयंतस्य विभक्तस्यासंसृष्टिनो धर्मं परिणीता स्त्री सकलमेव गृह्णति । At *Yaj.* II, 136.

² स्त्रीणां स्वपतिदायाव दानमोचकः स्मृतः ।

नापहारे शिष्यः कर्तुः पतिवित्तात्कर्मचन ॥ XIII, 82, 25.

³ अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती पतिव्रता ।

लभेतामरणात्काता दायादा ऊर्ध्वमानुषुः । Quoted in *SCP*, p. 677.

⁴ मृते भर्तुरि भर्तृशं लभेत कुलपालिका ।

यावज्जीवं हीनस्वाम्यं दानाधमनविक्रये ।

प्रतीपयासनिरता ब्रह्मचर्यं व्यकल्पिता ।

धर्मदानरता नित्यमपुत्राणि दिवं व्रजेत् । Quoted at *Ibid.*

declines to concede full powers to the wife even over her Stridhana, if it comprised of any immoveable property. The wise have declared, says the jurist, "that transactions of landed property like sale or mortgage or gift, if made by women, are automatically invalid."¹

To conclude, we find that even some of the warmest champions of the widow's right of inheritance like Brihaspati definitely declare her to be a limited heir, while others like Yājñavalkya and Vishnu are merely silent on the point. No one specifically invests her with the power to dispose of the immoveable property in her inheritance, gifts for religious purposes being the only exception. It is therefore clear that down to the 12th century the widow was intended to be given only limited power over her inheritance. - Society was, as shown already, very reluctant to recognise the widow even as a limited heir; it would have summarily rejected her claim, if it had been suggested that she should be invested with absolute powers over her inheritance..

Late medieval period, c. 1200-1800 A. D., was undoubtedly the most conservative one in the history of Hindu customs and institutions. It, however, can claim the credit of attempting to liberalise the widow's powers over her estate in one direction. We have seen above how down to c. 1200 A. D. jurists were unwilling to concede to the widow the right to

¹ भर्ता प्रीतेन यद्वत् स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि कृत् ।
सा यथाकाममपनीयाद्वाद्या स्थावरादृते ॥
स्वीकृतान्वप्रमाणानि कार्याभ्यादुर्मनीषिणः ।
विशेषतो गृहक्षेत्रदानाद्यमनविक्रयाः । V, 26-7.

alienate her estate. The Nibandha writers after that date are, however, seen to encourage the tendency to recognise the right under certain circumstances. There was a text in Brihaspati which, as pointed out already, permitted the widow to gift away a portion of her property for religious and spiritual purposes. Writers like Devanabhaṭṭa and Nilakanṭha particularly emphasise on this right. The former states that when sale or mortgage of the immoveable property was prohibited to the widow, what was meant was that she should not gift it away to persons of questionable character like the singers, dancers and actors.¹ The latter maintains that women have inherent powers to make gifts for spiritual purposes.²

Neither Devanabhaṭṭa nor Nilakanṭha, however, state whether the consent of the next reversioners was necessary for validating such a transaction. The language which they have used would suggest that if the gift was a bona fide one for religious purposes, the widow could give it herself without requiring anybody's consent. The actual practice seems to have varied considerably. We have no recorded cases for northern India, but south Indian inscriptions of the medieval period show that the silence of the authorities was interpreted differently by different persons and localities.

There was one view that the express permission

¹ मृते भर्तरीत्यस्मिन्दृष्टवानप्रतिरोधः । . . . । अदृष्टार्थदानविधाना-
स्तदितरदृष्टार्थनर्तकादीनां दानादौ अस्वातन्त्र्यप्रतिपादनायमिति मन्तव्यम् ।
एवं च धर्मदाने स्वातन्त्र्यमस्त्येव । अपुत्रा शयनमादि काल्यायनोक्तं विमक्त-
वशाविषयम् । pp. 676-7.

² अदृष्टार्थदानं तदुपयोग्यायनमादि भवत्येव ।

of the reversioner was an essential prerequisite for such a transaction. It would be therefore better still if the gift purported to be a gift made jointly by the widow and the reversioners. Some inscriptions from south India show that this opinion was acted upon in practice on several occasions. Thus a 10th century epigraph from Mysore records a gift of land given by a widow and her brother-in-law (*E. C.*, XI, Holkere No. 33). The brother-in-law is obviously introduced here to show that the transaction had the full consent of the next reversioner. The widow alone could not have legally sold the property. A 12th century inscription from the same state records the donation given by a widow to a temple along with her brother-in-law and Srivaishnavas. Here it is clear that the consent of not only the next reversioner but of the whole caste was deemed necessary to validate the transaction (*Ibid.*, X, No. 100 A). A 13th century inscription from Madura district narrates how two childless widows wanted to give a garden to a temple, how their relations would not sanction the transaction, and how eventually they could achieve their object only by securing the permission of some other reversioners (*S. I. E. R.*, 1916, No. 401). It is quite clear from the above cases that the widow's estate was regarded as a limited one. The permission of the next reversioner, if not of the whole caste, was necessary to enable her to gift it even for a religious purpose.

There are, however, other records equally numerous and hailing from the same part of the country, which record sales or gifts of landed property by

widows made for religious purposes, but are silent about any permission of the reversioners. A 12th century inscription from Trichinopoly district records the gift of a piece of land by a Brahmana widow made in favour of a temple; a 13th century inscription from Kolar district refers to a sale by a widow of her own share in her landed property; a 15th century record mentions a Brahmana widow building a temple and giving to it a gift of land for the spiritual benefit of herself and her husband; a 17th century inscription describes how a Brahmana lady gifted away a whole village to a temple.¹ In none of these records is it anywhere mentioned or suggested that any of the widows had obtained any reversioner's consent or permission for her disposal of the landed property. Had any such permission been received, it would have been surely mentioned, as was done by the persons who drew up the documents referred to in the last para. It is to be noted that these epigraphs were lithic deeds of titles, intended to last for ever; it is natural to presume that they would have carefully mentioned all relevant circumstances that would have been necessary to prove that the transactions recorded were valid ones, and the donees had acquired full and unquestioned titles.

The epigraphic evidence then shows that the custom differed with different sections and different localities in south India. Some sections of society felt that the permission of the reversioners was necessary

¹ *I. M. P.*, III, p. 1544; *E. C.*, X, Kolar No. 103; *I. M. P.* I, p. 56; *E. C.*, XI, Holkere No. 80.

to validate even a religious gift; others thought that it might be dispensed with. When we note that all our jurists belonged to the priestly caste, it would not be wondered that the general tendency should have been to give the widow an unrestricted power in the matter.

While pleading for an unrestricted power to the widow to make gifts for religious purposes, Mitramisra, a 17th century jurist of the United Provinces, uses some expressions suggesting that he was half inclined to sanction bona fide sales or gifts made even for non-religious purposes. "To those who contend" says he, "that women have no right to sell or gift away their husbands' inheritance, we ask, do you mean to maintain that even if the gift or sale in question has already become an accomplished fact, it would become invalid merely because it was made by a woman? This is unfair.....Texts prohibiting sales etc. refer to the disposal of landed property made to vicious persons with the malicious purpose of defeating the rights of coparceners. They do not invalidate gifts etc. properly made. *Ownership gives the right of disposal as much over the immoveables as over the moveables, and an accomplished transaction cannot be unsettled even by a hundred sacred texts.*"¹ This principle

¹ समुक्षमेव वचनार्थमादाय नास्त्येव स्त्रिया भर्तृरिक्त्वे दानक्रिया-
धिकार इत्याहुः। तत्रेदं वाच्यम्। किं तस्य तया कृतेपि दानादौ तत्स्व-
रूपानिष्पत्तिरेव। मन्वादिवचनैः सकल भर्तृधनग्रहणे तस्या उक्ते सति तस्या
अस्वतंत्रत्वे दानादिस्वरूपानिष्पत्तेर्विहितत्वात्.....। दानादि प्रतिषेध-
वचनानि दुर्वृत्तं पुरुषं प्रति कृद्वदुःखदानार्थमेव दानादिक्रियाप्रतिषेधका-
नि न तु दानादि स्वरूपानिष्पत्तिप्रतिपादकानि। यथेष्टचिनियोगाहृत्यल-
क्षणस्वात्वस्य द्रव्यान्तर इव स्थिरेष्वविशेषाद्वचनशतेनापि वस्तुनोऽन्यथाकरणा-

would have undoubtedly invested the widow with full right of disposal even over immoveable property. But Mitramisra not only does not draw its natural corollary, but proceeds immediately to circumscribe its application. For he concludes his discussion with the observation, 'It therefore follows that a widow can dispose of her immoveable property either for making a religious gift or for maintaining herself or for other proved necessities';¹ he does not add 'or for any other purpose she may like.' In spite of his liberal principles Mitramisra was thus prepared to invest the widow just with those powers, which have been recognised in modern courts. It is clear that society was not yet prepared to grant the widow an unrestricted power over her immoveable inheritance.

Should we now change the law and invest the widow with full power of disposal over her immoveable inheritance? This is a question on which opinion is divided at present. Dr. Deshmukh's bill introduced in 1936 in the Imperial Assembly sought to invest the widow with this power, but the effort failed. The educated woman naturally feels it an insult that she should not have a power over her inheritance which is conceded to the most illiterate and inexperienced villager. We must however note that even at present the widow can sell or mortgage

शक्त्वा तत्प्रतिपादनानुपपत्तेरिति निरूपितम् ।

Viramitradaya, Vp. p. 628-9.

¹ तस्मादनुष्ठार्थं दाने वृष्टादुष्टावश्यकार्यार्थमाद्यौ विक्रये चारुये च पत्न्या सकलमनुष्ठान विषयेऽप्यधिकारः । निवमस्तु नदनर्तकादिदानाद्यौ जनावश्यकाधिविक्रयनिकृत्यर्थमिति सिद्धम् ।

her property for legal necessities. The disability is that her powers in this connection are not unrestricted. This is of course a disability from one point of view, but also a protection from another. In the Punjab and Palestine, for instance, male peasants had unrestricted powers of alienation; the result was that many of them sold away their valuable lands and eventually became paupers as they could not properly utilise and invest the sale proceeds. Eventually the government had to restrict these powers in the interests of the peasants themselves. We should not forget that 95 per cent widows are still uneducated and inexperienced and altogether innocent of the provisions of law. If they are given the right to dispose of their landed property, many of them will be induced by interested parties to enter into unwise transactions. The money realised in cash will not last long, and the majority of widows entering into such transactions will eventually find that they have lost both their land and its sale proceeds. Their condition will then become pitiable. In the present circumstances, therefore, it is not in the interests of the widows as a class that they should have unrestricted powers of alienation. A beginning, however, may be made by giving it to those widows who possess certain minimum educational qualifications. This of course will often adversely affect the prospective rights of reversioners, but they have been already annihilated by the ruling of the Privy Council giving the widow an unrestricted power of adoption. If coparceners cultivate friendly and cordial relations with the widow, there is no reason why she should wantonly defeat their

expectations. She would then feel as much interest in her husband's family as the coparceners and would not normally stand in the way of its continued prosperity after her death by selling or willing away her share.

Till 1937 it was only in Bengal that the Hindu widow could inherit her husband's property even if he had died as a member of the joint family. Outside Bengal, she was recognised as an heir only if her husband had effected a separation from the joint family before his death. This was the law as it was laid down in the *Mitaksharā* and enforced in modern courts. The latter, however, were anxious to help the widow as much as they could, and sought to facilitate matters in her favour by decreeing that a person should be regarded as being separated from the joint family not only when he had actually severed his connection, but also when he had merely communicated his intention of doing so to his other coparceners. This used to enable many persons, who did not share the traditional regard about the sanctity of the joint family, to secure the devolution of their share upon their wives. Those wives, however, who did not advise their husbands to take this rather unpleasant step, got as a reward for their regard for the joint family, the misfortune of losing their right of inheritance to their husbands. This was undoubtedly an undesirable and anomalous state of affairs. The new law that has been passed in 1937 practically extends the *Dāyabhāga* law to the whole of India and invests the widow with the right to inherit her husband's share in the family property, irrespective of

the consideration as to whether her husband had effected his separation from the joint family or not. This is a development in the right direction.¹

¹This article forms a portion of a chapter in the author's forthcoming book on *'The position of women in Hindu civilisation.'*

PRE-DRAVIDIAN, PROTO-DRAVIDIAN AND DRAVIDIAN

A short study

By RAO SAHIB PROFESSOR C. S. SRINIVASACHARI
Annamalai University

The Dravidian problem which naturally involves a study of the problem of any racial or cultural pre-Dravidian strain, like the labour of Sisyphus, has not found, even after several decades of attempts at interpretation, any very acceptable solution for the different stresses, ethnological and cultural, that have marked scholarship and research in this field. It has once again come to the foreground owing to the prominence attempted now to be given to the theory of the Dravidian origin of the Mohenjo-Daro civilisation. An attempt is made in this paper to survey a few aspects that have been stressed in connection with the subject by some scholars.

1. *Pre-Dravidian*

The population of South India is made up of different racial types which have, since pre-historic times, become superimposed one upon another. The earliest races of which any traces have been found are connected with the pre-historic remains discovered in the old sites, both sepulchral and residential, scat-

tered in the districts of Chingleput, North Arcot and Nellore, and in Bellary and the Nizam's Dominions. The collection of stone implements discovered in these sites has been figured and catalogued by Mr. R. Bruce-Foote, one of the pioneers of a pre-historic survey on scientific lines in South India. The implements of the races who lived in what may be called the neolithic age, are not very many,—due, it was believed —“not so much to the want of sites connected with the peoples of this age, but to the want of careful exploration of the country.” On the summit of Peacock Hill in Bellary, Mr. Bruce-Foote found many evidences of the former settlements of neolithic man —‘in the shape of terraces rivetted with rough stone walls, near which were great accumulations of pottery, bones of bovine animals, tanks made by damming streams, and shallow troughs hollowed in the rocks, which were apparently used for crushing corn.’ He also discovered stone-celts in all stages of manufacture, chipped, ground and polished, as well as flakes struck off them. Their mode of burial was by inhumation of several bodies in polygonal spaces, enclosed by stones set in an upright position; the bodies were interred at a slight depth, with knives, arrow-heads of flint and ornaments formed of steatites, beads, shells, etc.¹ Later, when cremation was practised, the ashes were placed in baked clay urns, which were deposited in sepulchral chambers formed of slabs. According to available evidence, neolithic man used, in many places of Southern Deccan, some of the rock

¹ *Vide The Foote Collection of Indian Pre-historic and Proto-historic Antiquities*, Introduction pp. 4-6.

shelters on the granite-hills rising abruptly out of the plains. Bruce-Foote could not get any traces of human habitation or inhumation assignable definitely to the palaeolithic or neolithic race in these regions. Megalithic remains and burials of the Iron Age occur in numerous places in Central and Southern India, and in marked abundance in the Hyderabad State; and these have been detailed by writers and explorers from the time of Meadows Taylor and Brecks. Mr. B. S. Guha, writing on the racial affinities of the peoples of India,¹ holds that these megalithic remains reveal "a uniform culture throughout as judged by the nature and contents of the objects found," though there might have been several phases of the same. He could not, however, be certain as to the origins of this culture and also as to the precise period of time to which it may be assigned; and he holds that the presence of iron in these remains should not be regarded as setting a limiting date to them, such as post-Vedic, though he says that "it will be safer to regard the megalithic remains of South India as post-Vedic and later than similar remains of the Central Indian plateau from where the culture would seem to have spread southwards."

In the early iron age, stone implements were almost entirely displaced by iron ones; the art of smelting and working iron was known. Wheel-made pottery had also come into general use, while gradually the people came to be acquainted with three more metals: gold, copper and tin. The discoveries belong-

¹ *Vide the Census of India, 1931: Vol. III India, Part III Ethnographical, Introduction, p. LXV.*

ing to this age cover a wide field and come from very many distant parts of South India, being usually connected with pre-historic burial grounds, such as stone-circles, cairns, cromlechs, barrows and cist-væns. Among the places where these have been traced and even opened in certain cases, are sites in the Nilgiris, Travancore, Malabar, Cochin, Tinnevely, Madura the Palni Hills, Coimbatore, Salem, North Arcot, South Arcot, Chingleput, Coorg, Anantapur, Bellary and Kurnool. A good idea of these can be gathered from the bulk of the Brecks Collection, and those of Rae and Bruce-Foote, in the pre-historic galleries in the Madras Museum.

We are told that the pre-historic pottery of South India bears a certain resemblance, especially in the vases, to Egyptian, Greek, and Etruscan ceramic wares, though they fall short of the finish of proportion of the classical Western forms.¹ In the sepulchral urns were found various weapons and domestic implements, spears, javelins, arrow-heads, knives, etc., razors, sickles, shears and tweezers. 'In many cases the bronze vessels are so elegant in shape that it is difficult to believe that they are produced in India, for they resemble Græco-Bactrian art works.' The costumes of the people represented in the figurines found on the lids of jars are much more archaic than those of the Sanchi Stupa figures, which were worn more than two thousand years ago. This itself would throw back the age of the figurines probably by many centuries, and gives great probability to the assump-

¹ *Catalogue of Pre-historic Antiquities*, Preface, pp. X and XVI.

tion that the art of iron-smelting and working were known in India fully three thousand years ago, if not earlier.¹

The next question is—Have the pre-historic types of South Indian man left any remnants or descendants at the present time? One set of authorities would lead us to infer that some at least of the wilder tribes living in the jungles and hills may be racially traced to the primitive man of palaeolithic times. According to them, the non-Aryan population of South India is made up of at least two different racial stocks, which have been called pre-Dravidian (or arche-Dravidian) and Dravidian respectively. If the Dravidian represents the neolithic man, is it not possible that the pre-Dravidian represents in part even the palaeolithic man? This is the trend of reasoning arrived at after many years of speculation by eminent ethnologists of recent times like Dalton and Keane.

It is now fairly well established that some at least of the forest and hill tribes of South India represents racially an element distinct from the Dravidians, who form its main bulk. In the past, the learned Dr. Caldwell and others held that the jungle and hill tribes and the servile castes of the South were a section of the Dravidians who had been driven to the hills or were rendered servile by the rest of their own people. This theory finds very little support now. For want of a better name, these tribes have been called the pre-Dravidian race. They include the Kurumbas the Sholagans, the Iruḷans, the Chenchus, the Yénádis,

¹ Ibid, Preface.

the Kadars, the Malai-Vedans, the Paniyans etc. To the same stock must probably be traced the Veddahs of Ceylon. According to Dr. Haddon, the jungle tribes of Ceylon should be classed along with the Kurmbas, the Irulas, and some other jungle tribes of South India, as pre-Dravidian. It is still undecided as to what branch of the human race we should ascribe these kindred jungle tribes of South India and Ceylon.

2. *The Pre-Dravidian and Proto-Dravidian races*

De Quatrefages maintained that the Pre-Dravidians were the representatives of a submerged Negrito element, which in early days found its way into South India. Flower, Lydekker and Topinard all wrote of the Negro element present in the races of South India. This Negro or Negrito element could hardly have come from Africa or Australia according to them. It probably came from Malaysia; and "its spoor may be everywhere followed (through Tenasserim and Arakan, round the Bay of Bengal) from the Negroid flat-faced, curly-haired Kochs of Assam, to the swarthy irregular-featured Nepalese Hayas, thence to the numerous Santals of Chota Nagpur, with a cast of countenance almost approaching the Negro type, and thence to the Khonds and Gonds of the Vindhya range." According to their authority Negroid contact and influences are everywhere betrayed in the aboriginal tribes of South India. Mr. E. Thurston, a noted investigator of a previous generation in South Indian ethnology, supports the view that these pre-Dravidians have affinities with the Sakais of

the Malay Peninsula; and possibly the Australian Negroes are also related to them. Haeckel put forward the view that three out of the twelve species of man—the Dravidas, Nubians and Mediterraneans—agree in several characteristics and that the primeval species, *Homo Dravida*, is only represented by the Deccan tribes in the southern part of Hindustan and by the neighbouring mountain-folk of Ceylon; and the race showed, on the one hand, traits of relationship to the Australians and Malays and, on the other, to the Mongols and the Mediterraneans. Huxley postulated an identity of the aboriginal Australians with the ancient inhabitants of the Deccan. W. Crooke was of the view that the Dravidians represented an emigration from the African continent, while the Aryan invasion was more social than racial. A. H. Keane elaborates the definition of the term, pre-Dravidian, the use of which was first due to Lapicque and would comprehend in its racial scope "certain jungle-tribes of South India, the Veddahs of Ceylon, the Sakai of the Southern Malay Peninsula, the basal element of certain tribes of the Eastern Archipelago and the main element in the Australians."¹

Tradition supports the view that some at least of the pre-Dravidian tribes had attained to something

¹ The chief pre-Dravidian features are coarse hair, more or less wavy or curly, a narrow head, a very broad nose, dark brown skin and short stature. The Kadars of the Anamalai hills and the mountain-ranges south into Travancore, the Paniyans of Malabar, the Wynaad and the Nilgiris and the Irulas, the darkest of the Nilgiri tribes, and the jungle Kurumbas of the Nilgiris may be taken as examples. (*Man Past and Present*, revised edition by A. H. Quiggin and A. C. Haddon—(1920), Chapter XII.)

like civilized life at the time that they came in contact with the Dravidians proper. The Kurumbas—who probably represent the civilized element among these elements—apparently had risen to a fairly respectable social and political eminence at one time. They appear to be remnants of a widespread people who erected dolmens. The postulate of a submerged continent of Lemuria refers to the assumption underlying the widespread habitat of the pre-Dravidian element, when Australia formed almost continuous land with the African continent and this land mass was accessible on the north and north-west to primitive migration both from India and from Papuasias.¹

The Nicobarese are, according to the latest authorities believed to have migrated from the Tenasserim district of Burma and occupied the coastal portions of the Nicobar islands. They do not however show any racial affinity with the Monkhmer speaking tribes of Burma, namely, the Mons and the Palaung-Wa of the northern Shan States. The Chenchus, the Kadars and the Nattu-Malayans have also been examined by the authorities of Census Survey operations of 1931. The Kadars have still semi-nomadic habits; and they are said to contain a definite Negrito element. The presence of a Negrito racial strain in the aboriginal population of South India was suspected by some previous writers; but definite evidence as to it was lacking. Dr. Hutton, the latest Census Commissioner for India, has recently drawn attention to the presence of the Negrito type among the Angami Nagas of

¹ *Vide* Thurston's *Castes and Tribes of Southern India*, Vol. I, Introduction—pp. XXXI *et seq* for an elaboration of this idea.

Assam and it may be presumed that the remnants of the Negrito race now found among the Semangs and the Andamanese were much more widely spread at one time and extended well into the Indian continent, survivals of them being seen among the Kadars and the Pulayans of the Western Ghats.

Rai Bahadur Sarat Chandra Roy thus traces the successive strata in the racial composition of the land. The earliest inhabitants were, in all probability, a small black curly-haired Negrito race allied to the Semangs of Malaya and the Mincopis of the Andamans. Then there came a long-headed race, called pre-Dravidian and sometimes proto-Australoid, who might have entered India from the north-east or the north-west or by the submerged Lemurian continent. "Wherever the pre-Dravidian might have originated, the racial type of the Indian proto-Australoid would appear to have been ultimately fixed in India under the influence of the Indian climatic conditions and he is thus the true aborigine of India." Most of the Indian aboriginal tribes appear to have been descended from this type. The type spread to the extreme south and can be credited with the introduction of neolithic culture and hand-made pottery. Then there was the Melanesian strain seen in the tribes of the hilly regions between Assam and Burma and also on the Malabar Coast—the type having probably originated in a miscegenation between the Oceanic Negrito and the Proto-Australoid from India. The next important wave of immigration into India appears to have been an early branch of the Mediterranean race who brought with them a rudimentary knowledge of agriculture,

the practice of urn-burial, the erection of rude stone-memorials for the dead, neolithic implements, the art of navigation and a new speech. The main body of this race occupied peninsular India which was then perhaps sparsely inhabited by the pre-Dravidians and by some remnants of the original Negritos. "The sections of the early Mediterranean immigrants who stayed on in Northern India were in time mostly absorbed in the dominant pre-Dravidian population of the North. Most of the new immigrants into Southern India, whom we may call the Proto-Dravidians, and their descendants, too, gradually received varying degrees of infusion of Proto-Australoid blood, and in time worked out a civilisation now known as the Dravidian culture. To them perhaps India owes the first establishment of settled villages and a village organisation with its village officials, village deities and village groves." To them Rai Bahadur S. C. Roy would also attribute the dolmens, cairns, menhirs and other megaliths found in South India, as well as the large terracotta funeral urns, the coloured and glazed pottery, metal weapons, ornaments and utensils unearthed in the pre-historic sites. The widespread snake-cult is also regarded as one of their contributions.¹

Further, Mr. Roy holds that the descendants of these Proto-Dravidians became the Dravidians; they acquired various arts and industries and became great

¹ The Presidential Address of Rai Bahadur S. C. Roy before the Anthropology section of the Seventh Session of the All-India Oriental Conference, Baroda, 1935 (pp. 198 *et seq.* of the *Proceedings and Transactions*). The Mediterranean race, referred to above, should be understood in its most extended sense.

builders also, and long before the Christian era developed a considerable civilisation and consolidated themselves into powerful kingdoms. Gradually with the development of village life among them, a rudimentary division of labour came into existence among them, marked by hereditary function and endogamy.

It may have been that the deviations from the Mediterranean race (Proto-Dravidian) which can be found in the population of South India were caused by the inter-breeding between them and the pre-Dravidian races still surviving in the jungles. The assumption that the Mediterranean race itself originated in India has been put forward, but does not seem to be very probable; it is based on the view that the original Dravidian home was in the submerged continent that connected South India with Africa, when the Indo-Gangetic basin had not yet been formed.¹

3. *Theory of Continuity of Pre-Dravidian and Dravidian*

The late Professor P. T. Srinivasa Aiyangar sought to explain that the Old Stone Age in South India ended very gradually and shaded off very imperceptibly into the neolithic culture and that, throughout South India, there was no geological or other indication of catastrophic phenomena when the palaeolithic age ended and the next age began. "The substitution of trap-rock for quartzite, the acquisition of the skill to polish the tools made with trap-rock

¹ See Dr. G. Slater: *The Dravidian Element in Indian Culture* (pp. 19-21); and G. Elliot Smith: *Migrations of Early Culture*; and H. J. Fleure: *Racial Affinities of South India and Early Culture Contacts*. (Note to Ch. I in Slater's work).

till they became extraordinarily smooth to the touch, the domestication of the wild dog, and the cultivation of the wild rice led to the peaceful evolution of the epoch of new stone tools from that of the older rough implements, the settled life of the neolithians from the nomad life of the palaeolithians.¹

The learned writer further holds that dialects of the same family of languages were spoken throughout India, except in the Vindhyan regions, in the neolithic age; and that the neolithians of North India spoke languages of their own which were structurally allied to the so-called Dravidian family of languages and not to Sanskrit or Prakrit and which might have been evolved from the holophrastic dialects of very primitive peoples. In South India, as in China, no brief copper age or long bronze age intervened between the neolithic age and the iron age.

The Adichchanallur graves which extend over a hundred acres of land on high ground on the south bank of the Tambaraparani, west of Sri Vaikuntam in the Tinnevely district, form the most extensive and the most important pre-historic burial place as yet known in South India. They reveal no evidence of cremation and obviously belong to the early iron age. In the State of Pudukkottah rows of early iron age graves have been discovered in several neighbouring places. The most notable of these sites is near the village of Annavasal. The tools found in these graves are both of stone and iron.

Megalithic tombs were supposed to have been

¹ *The Stone Age in India* (Madras, 1926)—Ch. II: *The New Stone Age*, p. 25.

introduced in the end of the neolithic or in the beginning of the iron age. Some anthropologists are of the opinion that the fashioning of megalithic tombs began in the Nile Valley and spread in the wake of an ancient Egyptian sun cult. A tomb of the megalithic type was discovered about twenty-five years ago at Gajjalakonda in the Kurnool district; and there have been discovered many other megalithic sites. The iron age sites in South India do not have relics of houses built of brick. There are evidences of extensive intercourse even in neolithic times—and certainly in later times—between South India and the rest of the world.¹

Thus, according to this view, the Dravidian race was indigenous to the country; and the Tamil and other allied peoples were indigenous; and their languages were evolved where they are now spoken. "A careful study of South Indian pre-historic antiquities *in situ* cannot lead to any other conclusion than that the passage of culture from stage to stage in ancient times was not a catastrophic change such as

¹ "There is a remarkable resemblance between the terra-cotta sarcophagi found at Pallavattam and 'certain terra-cotta coffins discovered near Baghdad, and also between the latter and the more highly developed and ornamental Etruscan terra-cotta coffin tombs.' Numerous legged vessels of the neolithic times resemble in shape some of the vessels found by Dr. Schliemann in the ruins of Troy. Foote found near the French Rocks near Mysore 'part of a large *chatty* with two ornaments cuneiform in shape, with a small gap in each re-entering angle and a raised garland-like ring surrounding each cross.' This is evidently a *swastika*, and it bears a strong resemblance to the Trojan type of *swastika*. These facts negative the hasty assumptions of historians about the age-long isolation of India from the rest of the world and prove that in the Lithic Ages, as later, India had an active intimate intercourse, cultural and commercial, with the rest of Asia, with *Africa and Europe*." (Ibid, p. 43).

indicates the struggle of alien intruders with the pre-existing population, but a peaceful course of evolution. An inspection of the map of neolithic India is enough to prove that the country was thickly populated by people of one homogeneous form of culture and that the people ought to have been autochthonous, as the Tamil people have always claimed to be in the traditions recorded in their ancient literature. In the most ancient layers of the Tamil language can be discovered not only ample traces of neolithic culture, but also the birth of the iron age culture that succeeded it."¹ A fundamental obstacle in the way of the acceptance of this theory of continuity of race evolution down to the Dravidian culture-epoch is the existence of Negrito and other alien race-marks in some of the indigenous hill-tribes of the interior, as pointed out before.

4. *Objections to the theory of racial continuity*

The student is faced with obvious difficulties that lie in this path of his work. First, the theory of an indigenous origin of ancient Tamils has been enforced by several scholars in the past few decades. It is, however necessary, as a postulate for this indigenous origin theory, to prove whether the so-called pre-Dravidian races and types could be satisfactorily explained as belonging to the same race as the Tamils proper and whether the racial marks of the pre-Dravidian and the Dravidians respectively can be exactly and scientifically differentiated from each other. Dr.

¹ Ibid. p. 47.

A. H. Keane recognised at least three distinct races in the population of South India. Ancient Tamil literature and tradition classify rational beings into three types—*Makkal* (i.e., the Tamils proper), *Dēvar* (Aryan Brahmans settled in the south) and *Narakar* (or *Nāgar*) perhaps aboriginal tribes, Naga being a word loosely applied to the tribes who inhabited the forests and hilly regions not fully colonised by the Tamils. The depressed classes who constitute nearly a seventh of the Tamil-speaking population, are said to belong to a different race altogether. One Tamil scholar would hold them to be the descendants of the ancient Eyina tribesmen (mentioned in early Tamil books) who disliked to call themselves Tamils.¹

(2) If the Tamils who are deemed to be the main representatives of the Dravidian race should be distinct from the pre-Dravidians, it is necessary to assume that they should have come from elsewhere; but this assumption goes against the grain of a certain class of scholars who hold not merely that the Tamils were indigenous to the land, but that South India was perhaps the earliest home of man, the *Homo Sapiens*. This *a priori* assumption that the *Homo Primigenus*

¹ "Further, the various modes of disposing of the dead prevalent among the Tamils of ancient times, namely, cremation, interment and exposure, could not have been practised at the same time by one and the same race. These facts clearly go to prove that there were in the Tamil country at least three distinct races, namely, the aborigines (whatever may be their names), the Dravidian Tamils and the Aryan immigrants. Though there was a free intermixture of the aborigines and the Dravidian Tamils and though some isolated instances of the fusion of the second and third are noticeable, the existence of three different types is clear." (M. Srinivasa Iyengar's *Tamil Studies*—p. 12).

flourished in South India, is attempted to be supported by interpretation of the relics of early man discovered so far in the Peninsula. These relics have not been so abundant as in the cave dwellings of the European palaeolithians, that have yielded skeletons of different age, owing to men seeking refuge in caves on account of the cold of the recurring glacial epochs. Turning now to the other side, we find that the Dravidian race of South India is assumed to have been a rapidly multiplying and colonising one. In historical times we have evidences of their penetration as traders and colonists into the islands and countries of Indonesia. In the past also, a similar extension has been postulated; and ancient Tamil tradition embodied in the Sangham literature has fully supported their trade relations both with Indonesia and with the Eastern Mediterranean world, in the pre-Christian epoch as well as in the early centuries of the Christian era.¹

(3) Regarding the alleged connection of the Tamils with the Brahuīs of Baluchistan based on the similarity in a few points existing between the two languages, Sir Denys Bray, the greatest authority on the Brahuīs, says that the Brahuīs contain a large Pathan element and that their nucleus perhaps picked up their language on arrival from the aborigines of the region like the Nīchārī. Sir George Grierson put forward, some time back, the ingenious theory that the true Dravidian ethnic type had been lost in India proper through admixture with other aboriginal nationalities and was preserved in its purity in Brahui

¹ T. K. Krishna Menon: *The Dravidian Culture and its Diffusion* (1937).

alone. Bray holds that it is "as fanciful to elevate the Brahui into the authentic Dravidian archetype as it is to trace on his countenance the feature of the modern Dravidian of Southern India." The idea, accepted even in some authentic quarters, is that the Brahui is a smaller man than the Baloch and the Pathan, 'but sturdy with the round face and blunt features of the Dravidian.' The Dravidian type is marked neither by the round face nor by very blunt features, but by the long head and the broad nose which is often depressed at the root. Neither would the physical features of the typical Brahui answer to the Vedic description of the Dasa as *andśdb* or noseless.¹

The Brahui has been classified as belonging to the Turko-Iranian type by Sir Herbert Risley. Sir Aurel Stein would not support the tracing of any lineal descent between the pure-blooded Brahui and the authors of the Mohenjo-Daro civilization, though perhaps, they might be the descendants of the semi-barbarous peoples, who lived on the fringes of that civilisation. The unfortunate Brahuīs have been greatly tortured by scholars. As Sir Denys Bray remarks: "The Brahuīs hve been classed as Dravidian because of their language; as Semites because of their display of tokens of virginity, after consummation; as Syrian, because of their name; Turko-Iranian, because of their head-measurements; Mongolian, because of the colouring of their infant buttocks; Scythian, because of some of their tribal names; and Sumerian, because of ancient pottery found in their country; and the

¹ Bray: *The Brahui Language—Parts II and III* (1934)—Part II—*The Brahui Problem*.

silver design or Nushki sword-hilts is characteristically Assyrian."¹

5. *Dravidians and Tamils*

The term Dravidian is now widely used as a synonym for Tamil; and according to Sanskrit Pandits, Dravida connoted a particular country in South India, while it has also been often loosely applied to the whole of the Peninsula. H. H. Wilson and Monier-Williams have given three senses in which the term has been used, namely, (1) the country in which the Tamil language is spoken; (2) an inhabitant of the country; and (3) one of the five Pancha-Dravida Brahman communities, as distinguished from the Pancha-Gaudas. The Tamil-speaking non-Brahman classes have always called themselves 'Tamilar' but never 'Dravidas.' Sankaracharya referred to Tirugnanasambanda, one of the primary Saiya Samayāchāryas, as the Drāvīdaṣiṣu i.e., Dravida child.²

The Pancha-Dravida Brahmans have had a separate ritualistic system and a different social code which

¹ Ibid, p. 40. A hypothesis was put forward that the Brahuīs might have migrated from the south to their present habitat. (S. Konow in the article Dravidian in the *Encyclopædia Britannica*).

² This use of the word obtains even to-day. A Tamil-speaking Brahman who has settled down in the Bombay Presidency is spoken of as a 'Dravid' and the word is affixed to the name of the person, e.g., Chintaman Dravid, Natesa Dravid. But the Tamil-speaking non-Brahmans are known by their caste titles—Mudaliyar, Pillai, and so on. Similarly, the Telugus of the north call the Tamil Brahmans 'Dravidu' or 'Dravidas'; while the Tamil non-Brahmans are called Sūdrālū or Dakshinādi-Sūdrala. These clearly show that in practice the ethnological application of the name Dravida was restricted and limited to a particular class; namely, the Tamil-speaking Brahmans. (M. Srinivasa Aiyangar: *Tamil Studies*, 1914, pp. 2-3).

have come to the call 'Dravida Sampradaya' or 'Dravida Achara.' One view is that the first introducers of this Achara were the Tamil-speaking Brahmins and an extension of its meaning and application to the other four groups of the Pancha-Dravida is due to the latter observing this Achara.

Thus it is quite a clear matter that the term 'Dravida' had no ethnological significance at first. Dr. Caldwell was the first writer to give the term a great extension of meaning. He called the allied languages of South India by the term, Dravidian, and the people speaking them, Dravidians. His extension of the word as a generic term for covering the entire South Indian group of languages has been generally accepted, though he says that the term had already been used more or less distinctively by Sanskrit philologists. Dr. Caldwell says that the word 'Dravida', though sometimes used in a restricted sense, as equivalent to Tamil, is better fitted for use as a generic term. The derivation of the word 'Dravida' has been regarded as doubtful. As some think that it might have had a purely Sanskrit origin and others hold that it is a corruption or Sanskritised form of Tamil. The word Tamil itself could not be analysed as to its origin very clearly. Dr. Caldwell himself, agreeing with certain pandits, drives it from the Sanskrit Dravida. A learned Tamil scholar of a previous generation, Mr. C. W. Thamotharam Pillai, derives Tamil from the root, *Tami*, i.e., lonely, and believes that Tamil means the peerless language. A few other grammarians and lexicographers regard that Tamil means the sweet language. Another Tamil scholar,

the author of the well-known, "*Tamils 1800 Years Ago*," (1904), regards Tamil as an abbreviated form of Tamralitta.

6. *Theories of Dravidian Origin*

Apart from the question of the origin of the word Tamil and its relation to the term 'Dravida,' we can try to see how far the problem of the origin of the so-called Dravidian race and of its relation to the pre-Dravidian stock has been attempted to be explained. Early ethnologists and scholars "following Bunsen and Max Muller, would trace the Dravidians to the Turanian family, and would say that the last Turanian wanderers to the south were the forefathers of the Tamils and allied peoples, as the last wanderers to the north were the ancestors of the Finns, the Basques of Spain, and the Samoyedes of Siberia. Dr. Caldwell believes in the Caucasian physical type of the Dravidians, and would point to the Toda type as an illustration. Sir W. W. Hunter would ascribe to them a north-western passage, and declare that they and the Kolarians belonged to one racial stock. We may, however, dismiss theories which assign a trans-Himalayan origin to the Dravidians as altogether untenable, according to Sir H. Risley. Risley does not appear to suggest in his great work, *People of India* (1903) that the Dravidians were autochthonous, and would leave their origin as an open question for the time being. According to him the pre-Dravidian type is ignored, and the Dravidian race extends from Ceylon to the Ganges Valley. Purest specimens of the type are the Santals of Chota Nagpur and the

Paniyans of Malabar. Risley himself was not fully satisfied with his own classification.

Mr. V. Kanakasabhai Pillai, in his *Tamils Eighteen Hundred Years Ago*, already referred to, held that the aboriginal inhabitants of South India were the Villavas and the Minavas, who were conquered by a highly civilized race called the Nagas, coming from Central Asia. Subsequently these Nagas were conquered by a Mongolian race, called the Tamralittis or Tamils, who had migrated from the Tibetan plateau and came to South India along the east coast in four bands—the Mārar, who founded the Pandyan Kingdom; the Tiraiyar tribe of the Cholas; the Vānavar, who were the ancestors of the Chola kings; and the Kōsar of the Kongu country. The Tamil immigrants came at distant intervals and in separate tribes, and were fewer in number than the aboriginal Nagas and Villavas; they had to adopt the ancient Dravidian language, which they in course of time modified into Tamil. In attributing a Mongolian origin to the Tamils, Mr. Kanakasabhai relied partly on literary evidence and partly on the similarity of sounds in certain words.

He would say that the Nagas were civilized and were good weavers of cloth; and from them the Aryans learned their alphabet, which thenceforth was known as the Devanagari. He is also of the opinion that the Maravars, the Eyinars, the Oliyars, the Aruvāḷars, etc., mentioned as rude tribes in the Tamil works of the Sangham period, belonged to the above Naga race and had always been hostile to the Tamils.¹

¹ pp. 59-64, Ch. IV.

Objections were raised against these assumptions—the most weighty being the argument that a large body of people of very black and conspicuously long-headed type could not have come from Mongolian regions peopled exclusively by races with broad heads and yellow complexions.

The last theory that has got to be noted is that the Dravidians came from Western Asia, either by a direct sea-route or by land through the north-western mountain passes, and became super-imposed on the aboriginal stock, probably of Lemurian origin (pre-supposing the existence of a Lemurian continent connecting Malaysia with Africa) long before there was any Aryan influence at all. The original home of these people should have been Assyria and Asia Minor; and they should have lived with the ancient Accadians and other Turanian races before they migrated. Objections to this theory have been raised by Sir H. Risley and Sir Denys Bray. The arguments brought forward in support of this theory group themselves under three heads. (1) Linguistic—Dr. Caldwell thinks that the Dravidian languages may be affiliated morphologically to the Accadian tongue. There is identity in form and meaning of several important words in the Semitic, Altaic and Tamil languages. And there is the additional support of the Brahui dialect of Baluchistan having probably sprung from the same source as the Dravidian language group. (2) The Indian oblong sarcophagi, discovered at various places in the Chingleput, Nellore, North and South Arcot districts, are practically identical in form with similar objects found near Bagdad. The author of

Manimekalai, (a Tamil classic), enumerates five methods of disposing of the dead, including exposure. So far as we know, the only nation which exposed the dead in this fashion were the ancient Persians. The artificial irrigation of the soil by constructing large reservoirs and canals on a large scale was encouraged by the Tamils as in Babylonia. (3) The ancient Tamil people were, like the Assyrians and the Babylonians, a ferocious race of hunters and soldiers, armed with bows and lances, making war, slaying, pillaging and ravaging.¹ The theory of the Dravidian race being an element of the Mediterranean race has been adverted to. From the time of Professor G. Sergi who introduced this term and believed that, possibly, the home of this race was East Africa, we have been hearing of the migrations of this race to Arabia, Syria and Mesopotamia whose Sumerians belonged to it and to Persia and India. In Persia it mixed in the south with a Negroid and in the north with an Alpine strain. According to Professor Elliot Smith, the predominant element in India is undoubtedly identical in type with the Mediterranean element in Europe and Africa, the difference in the Indian skin-colour being "partly due to the fact that the original population of India was made up of pre-Dravidians and Proto-Australians, and probably in part to the stream of Negroes who passed through India when migrating from Africa towards

¹ M. Srinivasa Iyengar: *Tamil Studies*, p. 41. The writer compares some passages of accounts of Assyrian military campaigns with those embodied in Tamil classical works like the *Parapporul Venkâ Mâlai*.

Melanesia." He further holds that "the physical characteristics of the population of Southern India reveal a considerable amount of admixture with Australian and Negro strains, but, nevertheless, both in the ancient and the modern people, Mediterranean characteristics predominate."¹

The Rev. H. Heras, S. J., has been led, in the course of his attempts to decipher the script of the Indus Valley seals, to strengthen the theory that the Mohenjo-Daro civilization had perhaps a Dravidian origin, saying that the controversy going on about the pre-Aryan character of the inhabitants of Mohenjo-Daro has only strengthened the possibility of the theory of the Dravidian origin of the Mohenjo-Daro civilization, and that a fixing of the identity and the original habitat of these Dravidians will help greatly in solving the Mohenjo-Daro riddle. He would support the theory that the original home of the Dravidians was probably Libya whose people spread over the southern countries of Europe and Egypt in its pre-dynastic days and whose culture was brought to India by the people who were called Dravidians, the culture itself being improved by their mixture with the Negritoes and the Kolarians who were inhabiting India at the time of their arrival. It was this mixture with the Negritoes that gave the Dravidian race some of their characteristics; and it is also postulated that they mixed much more freely with the Austric peoples who were racially less different from them. Professor

¹ *Human History* (1930)—p. 156; and also W. J. Perry: *Growth of Civilization*—Ch. V. The Archaic Civilization and its Spread.

Heras holds that the culture of the Dravidian people received a new impulse after their mixture with the earlier settlers; and one fruit of this is the hitherto unknown proto-Dravidian script which was very likely the parent of the Mohenjo-Daro script.¹

Professor P. T. Srinivasa Aiyangar maintains that the artefacts and other relics of ancient times discovered so far in Southern India form an unbroken series, showing that there has been in this country a regular evolution of culture, which was never rendered discontinuous by any catastrophe, from the lowest palaeolithic stage to the latest age of metals.² The Tamil language existed in South India during the course of this evolution. The words necessary for the linguistic expression of every stage of this culture are found in the earliest strata of Tamil, and the customs of these early ages continued sufficiently long to be enshrined in the earliest extant specimens of Tamil literature. It may therefore be taken as fairly certain that the Tamils were indigenous to South India.³

7. Conclusion

The problem of Dravidian origin therefore has become very much more difficult for solution than

¹ *The New Review*, Calcutta, Vol. IV—pp. 3 *et seq* (article on Light on the Mohenjo-Daro Riddle). In his booklet—*India, the Empire of the Svastika*—reprinted from the *Coronation Souvenir*, the Rev. H. Heras, S. J., maintains that the *svastika* symbol was originally a Dravidian symbol which was adopted by the Aryans and was in reality the plan of a city (*pura*) which was the cause of its prosperity.

² For the evidences for this statement, vide his *Stone Age in India*, and *supra*, pp. 9-11.

³ See his *Pre-Aryan Tamil Culture*—pp. 3-5.

ever it was. The old Aryo-Dravidian problem which is one phase of the question and which is based on the assumption of the superior claims to culture of the Aryan was attempted to be challenged by the Tamils, who raised a discussion but, in the end, have left the field more complicated than before. A number of Tamil scholars have, in the last half a century, taken up the question and studied the matter very diligently. They have tried to prove that there were two prime elements in the Indian civilization, Aryan and Dravidian and that deep seated differences separate the one from the other, and that the Dravidian element is as good as, if not superior to the Aryan; but they did not and could not however, fix the racial identity of the Dravidian and Aryan respectively. Research in ethnology and philology has not been fruitful in bringing about any decisive result.

One bold scholar, more venturesome than others, would go further and on the basis of an examination of the Vélán epic, which is very important for the Tamils, has built upon it an unconvincing, but very bold, theory that the long-headed and short-headed types of the original *Homo Sapiens* first lived in the submerged Atlantis in the bed of the Indian Ocean to the south of India and the Vélans adopted meteoric iron in the place of the palaeolithic spear-edge; and this gave them an assured superiority over their rivals, the Surans, who used only stone clubs. Thus there was postulated the parallel evolution of the long-headed Vélans and the short-headed Surans through the ages. Then the Surans and the Vélans fought a great war during the closing scenes of their life in

their submerged land-cradle; and the former entered and left India without leaving any relic behind; and only a portion of the latter proceeded to Europe. The Surans gave birth to the Latins, the Greeks, the Indians and the Aryans; while from the Vélans sprang forth the Celts, the Teutons, the Vends and the Letts; and these dispersed from their secondary Russian cradle after a sojourn there.¹

One theory put forward, perhaps diffidently, by Caldwell, Lepsius and others, may receive some notice here as it has been recently made the basic idea of an elaborate treatise by F. A. Uxbond. The grouping of the Dravida languages with the Ugrian family of Turanian (Uralo-Altaian) languages by Caldwell has brought forth supporting scholarship in its proof and defence, in the course of which the idea of a Dravida-Magyar connection, linguistically, was advanced by a Hungarian scholar, Balint, who advocated the deep relationship between Magyar and Tamil and tried to prove his theory by quoting a number of supposedly analogous words in both languages, in a paper with the title, as translated, running thus—The Tamil Language as the Sanskrit of Turanian idioms or has the Magyar a sister language? (1888). The Hungarian Academy of Sciences declared that there was no relationship whatever between the Magyar and the Dravidian languages. But the scholar adverted to above, tried to prove a

¹ The book containing these speculative ideas is a curious monument of learning marked by an eagerness to explode existing theories of race and culture classification. It is entitled *The Origin of the Indo-European Races and Peoples*—Vol. I (1935) by V. Chockalingam Pillai (Palamcottah).

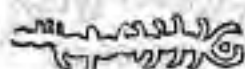
connection between Maori and Magyar and between Maori and Munda and consequently a relationship between Magyar and Maori, with a number of supports of inter-related customs, relics of traditions etc., between the two respective groups. He says that the Mundas and the Dravidas lived fairly harmoniously and that amalgamation between them was easy. The Dravidas were worshippers of the moon and, later on, of the snake and the phallus. The Mundas worshipped Mother Earth and later followed the Dravidian cults. In the border tracts, the two races, Munda and Dravida, were completely blended and formed new tribes; and in many places it is only the Munda speech which indicates the original dweller; and the Dravidian land organisation was superimposed upon the Munda division of the country.¹ The above are only a few of the difficulties that beset the path of the Dravidian problem.

¹ F. A. Uxbond: *Munda-Magyar-Maori: An Indian Link between the Antipodes: New Tracks of Hungarian Origins* (1928)—Chap. X-XII.

Miscellaneous Contributions

NOTE ON THE KOSAM COIN OF BHAVANĀGA

Dr. Jayaswal, in his interesting description of a cast copper coin of Kosam, of the "Lanky-Bull" type, bearing the inscription [Śrī] *Bhavanāga*, in the J.B.O.R.S. of June 1936, p. 71, to which Sir R. Burn refers in his Article in J.B.O.R.S. 1937, pp. 269-72, describes an object at the bottom of the obverse as "bottom, a serpent [nāga]." Dr. Jayaswal gives an enlarged photograph of the coin (Plate I), on which the object is clear, and a tracing from it shows the object to be clearly a centipede, *vṛścika*.

The reference on page 74 to the Narwar Coin of Bhimanāga illustrated by Cunningham in *Coins of Medieval India* should be C. M. I. Pl. II. 15.

E. H. C. WALSH

ON THE CULT OF THE GODLING BĪR KUĀR
IN THE PALAMAU DISTRICT IN
CHOTA NAGPORE

By SARAT CHANDRA MITRA, M.A., B.L.

The Bhuiyās are a people of aboriginal descent and constitute the most populous caste which lives in the district of Palamau in Chota Nagpore. They now earn their livelihood by serving as labourers and serfs (*kāmiyās*). They nominally follow the tenets of the Hindu faith. But this veneer of Hinduism, which has been laid on them, is of recent introduction. They still retain many of their old animistic beliefs and practices. They worship a godling named Bīr Kuār, who was originally a Bhuiyā but was murdered for having carried on an intrigue with an Ahir woman. This godling is symbolized by two posts which are set up outside the village. A pit is dug between these two posts and filled with wood, which is then set fire to. The Baigā or village-priest, having then bathed and put on a yellow-dyed *dhoti*, sprinkles *ghi* or clarified butter on the fire and spreads a layer of grass over it. He then mounts upon a pig and, thus mounted, rides through the fire. The beast is then killed by being stabbed to the heart. The flesh of the slain pig is then distributed among those Bhuiyās who are present there. If any meat is left over, it is buried under the ground. Another offering consists of a hen which is made to eat rice and then killed. This godling is believed to

be present at the scene of the sacrifice and to chastise his worshippers with a leather-whip, which is plied by a man impersonating his deityship.¹

Among the Hindu castes who live in the Palamau district, the most numerically strong are the Ahirs or Goālās. Like the Bhuiyās, they also worship the godling Bīr Kuār, who is symbolized by the two wooden posts. The officiating priest invokes the deity to appear and, throwing himself into an ecstatic condition, leaps about, lashing his own body with a rope made of hair. When this condition passes away, the worshippers consult him about the diseases which are ailing their cattle and hands over some rice to him. The oracle then looks at this rice and then declares whether or not the beasts will recover from their ailments. This rice is then thrown into the cattle-shed under the belief that it will act as a charm.

The legend current among the Ahirs about the evolution of this godling is that Bīr Kuār was an Ahir whose sister was a great witch. She taught many young girls the principles of the art of witchcraft at the dead of night. Her meeting-place was situated near a pool in a forest. The women, who took part in these witches' revels, had to strip themselves naked and keep their clothing apart. One night, Bīr Kuār took them by surprise and stole their clothes. His sister, being ashamed to come out stark naked, metamorphosed herself into a tigress and began to kill all the cattle of the Ahirs. In this distressful condition, the Ahirs appealed to Bīr Kuār, saying that if his deity-

¹ See *Gazetteer of Palamau*. By L. S. S. O'Malley, I.C.S. 1907. The Bengal Secretariat Book Depot, Calcutta, page 46.

ship would preserve them from the ravages of this tigress, each of them would give him a horse. One night, while he was sleeping among his buffaloes, the demon-tigress came and tried to kill him. But the buffaloes were so devoted to him that they formed a circle round the tigress and killed her. Ever since then, the Ahirs' cattle have been immune from all dangers. But when these Goḍlās were called upon to fulfil their promises of offering horses to Bīr Kuār, they refused to do so. At last, they compromised by giving him small earthenware horses. It is for this reason that heaps of small earthenware horses may be seen in every shrine of Bīr Kuār, who protects the Ahirs' cattle from the attacks of tigers.¹

The most interesting points in the foregoing description of the cult of Bīr Kuār are the following :—

- (1) The Bhuiyā legend about the evolution of the godling Bīr Kuār.
- (2) The rite of the Baigā's mounting upon a pig and riding through the fire.
- (3) The incident of the Baigā's distributing part of the sacrificed beast's flesh to the worshippers.
- (4) The incident of the Baigā's burying the remainder of the sacrificial meat under the ground.
- (5) The incident of the worshippers' being lashed with a leather-whip by Bīr Kuār's proxy.

¹ Op. cit., pages 46-47.

- (6) The incident of the Baigā's acting as an oracle.
- (7) The use of rice for the purposes of divination.
- (8) The use of charmed rice as a scarer of disease-demons.
- (9) The incident, in the Ahir legend, of Bir Kuār's stealing the clothes of the naked witches.
- (10) The incident of the witch's metamorphosing herself into a demon-tigress.

Now, I shall take up the aforementioned points for discussion. As regards point (1) *supra*, I shall say that the exponents of cultural anthropology are of opinion that the ghosts of persons who come by their deaths from foul play or meet with their ends in accidents become malignant and are ever ready to inflict misfortunes and troubles upon human beings. It is for this reason that they are either propitiated or exorcised away or very rarely destroyed. In case they are propitiated, they acquire the status of local godlings, and shrines are erected to them. Instances of this phase of superstitious belief are to be met with all over India. Among the Binds who constitute the fishing caste of Bihar, a godling named Kāsī Bābā is worshipped under the belief that he is the protector of their cattle. A Brahman named Kāsī Nāth was suspected of having caused murrain to break out among the cattle belonging to the Binds and was, therefore, murdered. Thereafter the ghost of this Brahman was deified under the name of Kāsī Bābā and, has, since then, been worshipped. In the district

of Gaya in South Bihar, a Bābhan named Raghuni killed his own daughter and a labourer under the suspicion that both the latter had been carrying on an adulterous intrigue. Then he himself committed suicide. The ghosts of all these three persons are now collectively known under the name of Raghuni Dauk and are widely worshipped throughout the aforementioned district.

Then again, the Musahars of the district of Monghyr in South Bihar worship the deified ghost of a murdered man under the name of Murkātiyā. In this case also, the victim was the murderer's labourer and was killed under suspicious circumstances similar to those in the Gaya example.

Similarly, in various parts of Northern India, the ghosts of persons who have been killed by such wild beasts as tigers, panthers and bears are regarded as being very malevolent. For the purpose of propitiating them, these malignant spirits are canonized as godlings, and shrines are erected in their honour. For instance, in the district of Gaya in South Bihar, the ghosts of low-caste men who have been killed by tigers are deified under the name of *Baghant*. Then again, in the district of Bhagalpur in the same part of Bihar, the apotheosized ghost of a *goālā* or cowherd, who had been slain by a tiger, is worshipped under the name of *Bisu Rant*.

Similarly, the Pauris or Hill-Bhuiyās of Orissa worship the deified ghosts of persons killed by tigers under the name of *Bagha*. The apotheosized spirits of those who are killed by bears are designated as *Bauti* and propitiated by the same primitive folk.

But no shrines are erected for the habitation of these godlings.

Under the influence of the same kind of superstitious awe, the Bhuiyās of the Palamau district in Chota Nagpore have deified the ghost of their murdered caste-fellow and dubbed him with the name of Bīr Kuār.

In the next place, I shall take up for discussion the point (2) which is about the fire-walking ceremony. The significance of this rite is that the *Baigā* or village-priest, acting as the proxy of the whole body of his caste-fellows, mounts upon the pig and thereby transfers to that beast, the diseases and other tribulations that are troubling their cattle. By riding, thus mounted through the fire, the transferred ailments and misfortunes are supposed to be burnt or destroyed by the devouring element. In this way, the cattle and other live-stock of the Bhuiyās are supposed to be freed from all kinds of diseases and troubles.

Then as regards the point (3), I may state that, for the purpose of making assurance doubly sure so that none of the transferred evils may be left over, the pig is killed by way of sacrifice to the godling Bīr Kuār, who is thereby more effectively propitiated.

Then the *Baigā* distributes parts of the sacrificed pig's flesh to the worshippers in order that the latter, by partaking of the same may, set up a bond of alliance or union with the godling Bīr Kuār. The object of this alliance is that, by reason of it, the deity will take greater care of and, be more favourably disposed towards, his votaries and their belongings.

On this point, Miss C. S. Burne says : "The

bond set up by sharing food, the sympathetic effect of the food on the eater which we have had occasion to observe in considering the mutual relations of mankind with one another all appear in the worship of divine powers by prayer and sacrifice."

"A sacrifice, for our present purpose, may be defined as something devoted to a god, and consumed either in his honour, or by him, or by him and his worshipper. It is thus distinguished from a simple offering, which may be anything dedicated to the service of a god, such as an altar, a slave, a garment, a jewel. It is further important to observe whether the deity alone is supposed to be the consumer of the sacrifice or whether the worshippers share the feast. *For if sharing food sets up a bond of union, food shared with a god sets up an alliance or fellowship with the god.* But when there is no commensality, the ideas of communion and covenant cannot be present."¹

Then as regards the point (4), it may be stated that the burial of the remnant of the sacrificial meat *under the ground* signifies that the pig has also been offered as a sacrifice to the Earth-Mother or the Earth Goddess in order that her deityship may grant bumper crops to the worshippers and that she may keep the pastures and the grazing grounds full of green and luscious grass and herbage for the sacrificers' cattle and other livestock to browse upon.

With reference to point (5), it may be said that the godling Bīr Kuār's proxy lashes the worshippers

¹ *Vide The Handbook of Folk-Lore*. By C. S. Burne. Revised and Enlarged Edition. London: Sidgwick and Jackson Ltd. 1914, page 99.

with a leather-whip by way of punishment for the sins that the latter might have committed, so that this punishment may act as a deterrent to other members of the caste from committing the same moral delinquencies.

It will not be out of place to mention here the case of another curious sect, namely, the Nikalsenis of the Punjab among whom the members are flogged, from time to time, by their *guru* or spiritual preceptor who was an English officer. The sectarians themselves said that this treatment was meted out to them by way of punishment for their moral transgressions and that this was done for their good. This will appear from the following testimony of Mr. L. S. S. O'Malley :—

“A better known case is that of John Nicholson, who for seven or eight years before his death, was adored by a small sect, which gave him the designation of Guru and much to his annoyance, worshipped him as an incarnation of divinity. It was apparently only in this way that they could express the mingled awe and love which they felt for a man who inspired terror in battle and went in and out among them as their protector and their judge. The members of the sect are said to have been a quiet inoffensive set of people who wore saffron-coloured robes and called themselves after his name Guru Nikalsenis. The form which worship took appears to have consisted simply of singing hymns in every verse of which the refrain was Guru Nikalsen. *As is well known, Nicholson tried to stop this unwelcome worship and flogged his devotees; but this increased rather than diminished their awe and reverence. Floggings, they said, were a just*

punishment for unholy living. When Nicholson fell at Delhi, one of them cut his throat, saying that he could no longer live in a world from which his Guru had departed. Others decided to have the same God as Nicholson, and embraced Christianity."¹

Regarding the point (6), it may be stated that the *Baiga* works himself up into a state of frenzy and leaps about for the purpose of making the celebrants of worship believe that he has been filled with the divine afflatus or spirit of the godling Bir Kuār and that his deityship is now ready to speak through his mouth and to advise his votaries on matters about which he may be consulted. This kind of incident in which the priest or *shaman* or medicine-man works himself up into an ecstatic state and is superstitiously believed to be obsessed by a spirit or a deity is common in every cult which is prevalent throughout the world.

With reference to point (7) I may state that the use of rice by the *Baiga* for the purpose of divination is curious. Most likely, the supposed oracle, for the purpose of mystifying his clients, goes through this part of the rite and pretends to draw omens from the appearance of the rice, just in the same way that the ancient Roman augurs drew omens by watching the flight of birds and by looking at the intestines of sacrificed victims.

The use of rice for the purpose of divination should be compared with the use of *kurthi* pulse in the witch-finding ceremony performed by the *Ojhas* of the Palamau district. In the course of this ceremony which

¹ See *Popular Hinduism*. By L. S. S. O'Malley, I.C.S., C.I.E. Cambridge: At the University Press, 1935, pages 171-172.

is called the "*Kansa Kaurthi*," a bell-metal vessel is filled with water and a handful of *kaurthi* (a kind of coarse pulse) is thrown into it. The *Ojha* then looks into the shadow cast by the pulses floating on the surface of the water. After looking at it for a few minutes, he retires to a little distance. Then one of his assistants comes forward and looks at the same shadow. Thereafter the *Ojha* asks the latter various questions until the latter names the person who is suspected of being the witch. The name of a person with whom the *Ojha* is on inimical terms is usually mentioned as being that of the suspected witch. If there is no such enemy on whom the *Ojha's* vengeance has to be wreaked the name of a barren woman is mentioned by the *Ojha's* assistant.¹

Then as regards point (8), I think that the ignorant worshippers, who participate in this ceremony, superstitiously believe that the rice, having come in contact with the supposed oracle, has acquired some magical potency and is efficacious for exorcising away evil spirits and demons. It is for this reason that the charmed rice is thrown into the cattle-shed under the belief that it will scare away the disease-spirits that are troubling their cattle.

With reference to point (9), I shall say that the incident, mentioned in the Ahir legend, about Bīr Kuār's stealing the clothes of the naked witches, appears to me to be somewhat similar to the well-known episode in Hindu mythology, according to which the divine cowherd Śrī Kṛiṣṇa is stated to

¹ See *Gazetteer of Palamou*. By L. S. S. O'Malley, I.C.S. 1907, Calcutta, The Bengal Secretariat Book Depot, page 43.

have stolen the clothes of the milkmaids of Brindaban.

I am inclined to think that the clothes of the witches possess some magical potency which imparts to them at least some power of casting spells and practising nefarious magic upon other persons. I am further of opinion that by stealing the clothes of the witches the godling Bîr Kuâr intended to deprive them of some power at least of causing mischief to others.

Now I come to the last or the 10th point which deals with the witch's power of metamorphosing herself into a tigress.

Cultural anthropologists are of opinion that among many peoples in a primitive stage of civilization the belief prevails that some men among them possess a knowledge of magic and that, by means of this knowledge they can transform themselves into beasts. For instance during the Middle Ages, the terrible belief in Lycanthropy prevailed in Europe. It is said that, under the influence of this belief people thought that some persons, who were human beings by day time, could change themselves at night into wolves. These men-wolves were called *wer-wolves*.

A similar belief prevails in India, Burma and the Malaya Peninsula even at the present day. It is believed that some men, by their knowledge of magic, can change themselves into tigers. In this connection, my paper entitled: "*On some Malay, Burman and Indian Folk-Beliefs about the Man-Tiger or Wer-Tiger, with Some Remarks on the Origin of Lycanthropy*" which has been published in the *Journal of the Anthropological*

Society of Bombay, Vol. XV, pages 412-420, may be referred to.

In Southern India, there is a class of magicians who are known under the name of Odiyans. It is believed that, by the exercise of their magical powers, they can render themselves invisible and transform themselves into animals. On this point, Mr. L. S. S. O'Malley says :—

"The Odiyans are credited with terrible powers derived from what is called child-oil or foetus-oil. This is distilled from a human foetus of six or seven month's growth. To get it, the sorcerer, lures or charms away from her house a woman who is in her first pregnancy, takes her away and removes the foetus, sometime killing her in the process. There are authenticated cases of women being done to death in this way. *With the help of this magical oil, he is believed to have the power of rendering himself invisible, or transforming himself into an animal, luring his victims from their homes even in their sleep, and torturing or killing them at his will.*"¹

In Beluchistan, sorcerers are believed to transform themselves into black bears. In South Africa, they are credited with the possession of the power of changing themselves into hyaenas.²

¹ See *Popular Hinduism*. By L. S. S. O'Malley, I.C.S., C.I.E. Cambridge : At the University Press, 1933, Pages 163-164.

² *Vide The Handbook of Folk-Lore*. By C. S. Burne. Revised and Enlarged Edition, London : Sidgwick and Jackson Ltd. 1914, page 40.

Notes of the Quarter

*Proceedings of a meeting of the Council of the Bihar and
Orissa Research Society held on January 30, 1938.*

Present

The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James, M.A.,
I.C.S., (in the chair).

Dr. A. P. Banerji-Sastri, M.A., D. Phil.

Mr. Sham Bahadur, Barrister-at-Law.

Mr. J. L. Hill, M.A., (Oxon).

1. Confirmed the proceedings of the meeting of the Council held on August 15th 1937.
2. Passed accounts for the months July to December 1937.
3. Confirmed the payment of the following bills :—

	Rs.	as.	p.
(a) Bill No. 362 printing charges of Vol. XXIII. pt. II June issue 1937	353	15	0
(b) Bill No. 362 printing charges of Index for 1936	46	8	0
(c) Bill No. 488 printing charges of Vol. XXIII pt. III September issue 1937	609	14	6
(d) Bill No. 500 printing charges of Vighrahavyavartani	53	10	0
(e) Printing charges of advertisement paid to <i>The Statesman</i> , Calcutta	36	0	0
(f) Printing charges of advertisement paid to <i>The Times of India</i>	9	10	0

4. Elected the following persons as ordinary members of the Society :—
  - (a) Dr. Wali Mohammad, M.A., Ph.D., Librarian, Lucknow University, Lucknow.
  - (b) Allen Cameron, Esq., M.A., Principal, Scottish Churches College, Calcutta.
  - (c) Krishna Deva Esq., M.A., (in ancient History and Culture), M. L. Bhavan, Bihar Sharif.
  - (d) Babu Jagdish Nandan Singh, Proprietor, Junior Branch, Madhubani.
5. Read the invitation to send delegates to the second session of the Congrès international des Sciences anthropologiques et ethnologiques. Resolved that Dr. Sten Konow, Oslo, be asked to represent the Society.
6. Placed the Office of the Superintendent for Epigraphy, Mylapore, Madras, on the Society's exchange list.
7. Read letter no. 398, dated September 1st 1937, from the Secretary, Karnatak Historical Research Society, conveying sympathy with the Society in the loss of Dr. Jayaswal. Resolved that the Society's thanks be sent to the Karnatak Historical Research Society.
8. Read letter no. 208, dated September 23rd from the Secretary, Maheshvar Public Library asking for free copies of the Bihar and Orissa Research Society Journal. Resolved that the Council regret that this can not be granted.
9. Considered arrangements for the Annual General

Meeting of the Society.

Fixed Tuesday, March 22nd 1938, subject to His Excellency the President's convenience, as the date of the annual meeting.

Resolved that Dr. R. C. Mazumdar, Vice-Chancellor of the University of Dacca, be invited to address the meeting.

10. Considered the question of the *Pramanavartikasavritti* Tilka and the *Pramanavartikabhāṣya*, which were edited by the Rev. Rahula Sankrityayana, and sent to the Allahabad Law Journal Co. for printing on the orders of the late Dr. Jayaswal. Resolved that it is more desirable that the Rev. Rahula's recensions should be published separately, than that they should be published in the society's journal; and that the Rev. Rahula be invited to make separate arrangements for publication by the Local Government or otherwise, if possible.
11. The following books, which had been issued from the Society's Library to Dr. Jayaswal, and which after his death could not be traced, were written off:

Receipt No.

207 Indian Culture, July 1934.

208 Journal of Oriental Research, Madras,
Vol. VIII (1)

215 Annual Bibliography of Archaeology
1932.

J. L. HILL

Honorary General Secretary

ANNUAL REPORT FOR 1937-38

I.—MEMBERSHIP

The total number of ordinary members and subscribers to the Society's Journal on the 31st December 1937, was 122. This represents a decrease of five from the corresponding figure at the end of 1936, the Society losing twelve of its ordinary members : five by resignation and three by death, while the Council decided that the names of 4 members, much in arrears with their subscriptions, should be taken off the Society's List of Membership. Seven new members and one new subscriber were enrolled in the course of the year. With the 14 honorary members and 14 life members, the total membership of the Society stands at 150.

At last year's Annual General Meeting the following were elected office-bearers of the Society and members of the Council :—

President.—His Excellency Sir Maurice Garnier Hallett, K.C.S.I., C.I.E., I.C.S.

Vice-President.—The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James, M.A., I.C.S., Barrister-at-Law.

Secretary.—Mr. J. L. Hill, M.A.

Treasurer.—Mr. Sham Bahadur,

Librarian.—Dr. A Banerji-Sastri, M.A., Ph. D.

Editorial Board.—Mr. K. P. Jayaswal, M.A.

The Hon'ble Mr. Justice J. F.
W. James, M.A., I.C.S., Barrister-
at-Law.

Dr. A Banerji Sastri, M.A., Ph. D.

Members of the Council (in addition to the President, Secretary, Treasurer, and Librarian who are ex-officio members.)

The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James,
M.A., I.C.S., Barrister-at-Law.

Mr. G. E. Fawcus, M.A., C.I.E., O.B.E.

Dr. K. P. Jayaswal, M.A., Barrister-at-Law.

Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., Ph. D.

Dr. Hari Chand Sastri, D. LITT.

Rai Bahadur Sarat Chandra Roy, M.A., B.L.

Mr. D. N. Sen, M.A.

The Hon'ble Mr. Justice Saiyid Fazl Ali

Dr. S. Sarkar, M.A., Ph.D.

II—DR. K. P. JAYASWAL

The Society has this year sustained an irreparable loss in the death of Dr. Jayaswal, who has been so intimately connected with the Society since its inception, and has been for 19 years the editor of the Society's Journal. The Society and its Journal stand to-day high in the learned world's esteem largely, even chiefly, from what Dr. Jayaswal has given to it.

The Council of the Society decided that a memorial to Dr. Jayaswal could most fittingly take the shape of a special number of the Bihar and Orissa

Research Society Journal, of which he was so long the editor. An obituary notice to Dr. Jayaswal appeared in the September issue of the Journal.

III—MEETINGS

The last Annual General Meeting was held on the 17th March, 1937, in the Physics Lecture Theatre of the Science College, Patna. His Excellency Sir Maurice Garnier Hallett, K.C.S.I., C.I.E., I.C.S., President of the Society, presiding. After the transaction of the formal business, the Vice-President reviewed the work of the Society during the past year. The meeting was followed by a most interesting lecture on "the Development of Stūpa Architecture" delivered by the Rev. Anāgarika B. Govinda.

Meetings of the Council were held on 15th August 1937 and on 30th January 1938.

IV—JOURNAL

During the period under review parts, 1, 2, 3, and 4 of Volume XXIII of the Society's Journal, containing 588 pages, 16 plates and maps have been published.

The printing of Buchanan's "Account of Bhagalpur" is going on under the Editorship of Dr. A. Banerji-Sastri, assisted by Dr. K. K. Dutt and Mr. J. N. Sarkar.

The following publications have been put on the Journal's exchange list :—

The publications of the office of the Superintendent for Epigraphy, Mylapur, Madras.

Rivista Degli Studi Orientali, Citta University,
Roma.

Archaeological Department, Baroda State,
Baroda.

Institute Fur Volkerkunde an der Universtat,
Wein.

V—LIBRARY

During the year 286 books (438 volumes) of which 151 were Sanskrit, 3 Pali, and 1 Oriya-Hindi Dictionary were added to the Library. Of this total 48 were presented, while 235 were obtained by exchange and 155 by purchase. On the 31st December, 1937, the Library contained 7646 volumes as compared with 7208 volumes at the end of the previous year.

The Library Grant of Rs. 1,000 has been restored this year by the Government of Bihar.

VI—SANSKRIT BUDDHIST TEXTS

In last year's annual report mention was made of the Sanskrit Buddhist Texts discovered by the Rev. Rahula Sankrityayana in Tibet. Their discoverer, with his usual generosity, made over the photographs of these texts for publication to the Research Society, which set itself to find how best these texts might be published. The Council of the Society felt that it should be guided by two principles : the first, that the importance of the texts demanded the most scrupulous and scholarly editing ; the second, that, if possible consistent with the first principle, publication of these texts should be kept within the Province.

An edition of the texts has now been planned in conformance it is hoped with both these principles. For the fact that this has been made possible, the Society has to thank another of its most generous patrons, Rai Bahadur Radhakrishna Jalan, who has not only undertaken to print this edition at his Law Press, taking upon himself whatever risk of financial loss there may be, but had ordered specially for its printing a new monotype press with both English and Sanskrit fonts. To make sure that the series shall be edited according to the highest standards of scholarship, the Society will obtain the help of the best Sanskritists available in Europe and India.

VII—AN EXPEDITION TO TIBET

Some of the Rev. Rahula's photographs of the original texts on which the edition will be based have been found to be failures or too much out of focus to be read with certainty, and one such failure makes it impossible to print the text in which it occurs. The Rev. Rahula, therefore, planned to return to Tibet with a small expedition, including a skilled photographer, who would be able to develop all the plates on the spot, and so discover immediately any failure. For this purpose the Government, with a liberality for which the Society is most grateful, made a grant of Rs.6,000 to cover the expedition's expenses.

In September the Rev. Rahula decided to go to Russia to secure the help of Professor Tcherbatsky in editing *Pramāṇavārtikavṛtti* and *Pramāṇavārtika-svavṛttibhāṣya*, and the leadership of the expedition

was undertaken by Dr. Banerji-Sastri. The personnel of the expedition now consists of:—

1. Dr. A. Banerji-Sastri, M. A., Ph. D., Leader.
2. Sj. Ganga Saran Singh.
3. Copyist, Sj. Kedar Nath Khanna.
4. Bhikshu Nagarjuna.
5. Bhikshu Aryadeva.
6. Abhaya Charan Pereira (at present at Gyan-tse). The photographer has not been selected.

VIII—SEARCH FOR MANUSCRIPTS

The Mithila Pandit was engaged throughout the year in reading the proofs of the Tibetan Sanskrit Texts which are being printed in the Journal. These texts include *Pramāṇavārtika* of Dharmakīrti, *Pramāṇavārtikavṛtti* of Manoratha Nandin, *Adhyardhaśataka* of Mātṛceṭa and *Vigrahavyāvartanī* of Nāgārjuna. He is also helping in preparing the press-copy of the *Jayamaṅgala* commentary on the *Arthaśāstra* of Kauṭilya. Volume III of the Descriptive Catalogue of Manuscripts in Mithila was edited by Dr. A. Banerji-Sastri and printed and published with funds generously placed at the disposal of the Society for the purpose by the late Maharajadhiraja of Darbhanga. Volume IV is in the press.

The Catalogue of Oriya Manuscripts, prepared by Pandits Nagendranatha Mahapatra, Vishvanatha Ratha and Chintamani Mishra has been sent to the Principal, Ravenshaw College, Cuttack, on the understanding that the Orissa Government will arrange for the publication of a suitable selection from it.

STATEMENT OF ACCOUNTS FROM
APRIL 1, 1937 TO FEBRUARY 28, 1938

A. The Actuals for 1936-37 showed a closing balance of Rs. 2,668-10-2, with the amount transferred to fixed deposit, and Public account, *viz.*, Rs. 4,603-12-6, the total balance to the credit of the Society was Rs. 7,272-6-8 at the end of 1936-37.

B. As regards the actuals up to the 28th February, 1938 the current account closing balance was Rs. 4,410-7-8. To this must be added the amount in the Public account, *viz.*, Rs. 2,645-12-0 which gives a total of Rs. 7,056-3-8.

C. The chief sources of income are the Government grant subscriptions, sale proceeds of the Society's Journal and interest on the amount in the Public account. The subscriptions realised up to the 28th February, 1938 amounted to Rs. 1,167-8-0, up to the 28th February, 1937 the realised amount was Rs. 1,297-0-0. The estimate for the whole financial year was Rs. 1,300.

Our realization from the sale-proceeds of published literature amounted to Rs. 632-15-0 up to the end of February, 1938. For the same period last year, the amount was Rs. 433-6-0.

The interest on fixed deposits amounted to Rs. 41-15-6 up to the 28th February, 1938.

March 9, 1937

S. BAHADUR
Honorary Treasurer

ACTUALS UP TO FEBRUARY 28, 1938

INCOME

	Actuals			Revised Budget		
	Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.
Subscription . . .	1,167	8	0	1,300	0	0
Sale of Journal . . .	125	15	0	200	0	0
Miscellaneous . . .	182	1	0	..		
Postage Recovered . .	11	4	0	10	0	0
Sale of Catalogue of Mithila Manuscripts .	5	0	0	..		
Sale of Purnea Report .	302	0	0	..		
Government Grant . .	5,873	0	0	4,883	0	0
Opening Balance:—						
Hathwa Fund . . .	-315	2	0	-315	2	6
Darbhanga Fund . .	1,483	1	9	1,483	1	9
Mayurbhanj Fund . .	796	1	1½	796	1	1½
Tibetan Fund . . .	2,000	0	0	2,000	0	0
General Balance . . .	3,308	5	9½	3,308	5	9
Interest on F. D. . .	41	15	6	..		
GRAND TOTAL . . .	15,181	2	2	13,665	6	1½

March 9, 1938

S. BAHADUR
Honorary Treasurer

ACTUALS UP TO FEBRUARY 28, 1938

EXPENDITURE

	Actuals			Revised Budget		
	Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.
Establishment . . .	1,173	9	0	1,280	0	0
Mithila Pandit . . .	1,168	12	0	1,608	0	0
Telephone . . .	192	0	0	192	0	0
Printing Charges . . .	2,837	9	3	2,400	0	0
Postage . . .	392	6	3	375	0	0
Stationery . . .	62	9	0	90	0	0
Library . . .	492	1	11	654	4	11
Electrical Charges . . .	86	8	0	133	0	0
Hathwa Fund . . .	2	11	6	..		
Darbhanga Fund . . .	..			1,511	1	9
Mayurbhanj Fund . . .	405	10	1	796	1	12
Miscellaneous . . .	311	1	6	300	0	0
Tibetan Fund . . .	1,000	0	0	2,000	0	0
TOTAL . . .	8,124	14	6	11,339	7	92
CLOSING BALANCE . . .	7,056	3	8	2,325	14	4
GRAND TOTAL . . .	15,181	2	2	13,665	6	12

Details of closing Balance on 28th February 1938:—

	C/A			P/A			Total		
	Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.
Hathwa Fund . . .	184	2	6	..			184	2	6
Darbhanga .. .	385	15	3	1,144	2	0	1,530	1	3
Mayurbhanj .. .	325	3	12	715	11	0	390	7	0
General Balance	3,165	9	10	785	15	0	3,951	8	10
Thucan . . .	1,000	0	0	..			1,000	0	0
TOTAL . . .	4,410	7	8	2,645	12	0	7,056	3	8

S. BAHADUR

Honorary Treasurer

March 9, 1938

Proceedings of the Annual General Meeting of the Bihar and Orissa Research Society held in the Physics Lecture Theatre of the Science College, Patna, on Tuesday, the 22nd March, 1938, at 6-30 p. m.

Before the transaction of formal business, His Excellency the President, spoke of the loss the Society and India has sustained through the death of Dr. K. P. Jayaswal. The whole assembly stood for a few minutes in respect for the memory of Dr. Jayaswal.

1. The President, His Excellency Sir Maurice Garnier Hallett, K.C.S.I., C.I.E., I.C.S., declared the meeting open.
2. The following members were elected office-bearers and members of the Council of the Society for the year 1938-39 on the motion of Khan Bahadur S. M. Ismail.

President—His Excellency Sir Maurice Garnier Hallett, K.C.S.I., C.I.E., I.C.S.

Vice-President—The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James, M. A., I. C. S.,
Barrister-at-Law.

Secretary—Mr. J. L. Hill, M.A.

Treasurer—Mr. Sham Bahadur.

Librarian—Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., D.Phil.

Editorial Board—The Hon'ble Mr. Justice J.
F. W. James, M.A., I.C.S.,
Barrister-at-Law.
Dr. A. Banerji-Sastri, M.A.,
D.Phil.

*Members of the Council (in addition to the President,
Secretary, Treasurer and Librarian, who are ex-
officio members).*

The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James,
M.A., I.C.S., Barrister-at-Law.
Rai Bahadur Sarat Chandra Roy, M.A., B.L.
Mr. D. N. Sen, M.A.
The Hon'ble Mr. Justice Saiyid Fazl Ali.
Dr. S. Sarkar, M.A. Ph.D.
The Hon'ble Mr. Justice S. Varma.
Mr. H. R. Batheja, M.A., I.E.S.

3. The Honorary Secretary presented the Annual Report.
4. The Honorary Treasurer presented the Annual Statement of Accounts.
5. The Vice-President reviewed the year's work of the Society.
6. The President invited Dr. R. C. Mazumdar, Vice-Chancellor of Dacca University, to address the meeting.
7. Dr. Mazumdar in a most interesting lecture entitled "A Forgotten Empire" traced the development and decline of the Sailendras in the Malaya Archipelago.
8. The President proposed a vote of thanks to the lecturer. He said that so interesting

a lecture made him wish that a wide and more popular audience could be made aware of what the Society had to offer.

9. Dr. A. Banerji-Sastri proposed a vote of thanks to the Chair.
10. The President declared the meeting closed.

J. L. HILL

March 31, 1938

Honorary General Secretary

APPENDIX TO J. B. O. R. S., VOL. XXIV

PRAMĀNAVARTTIKAM

By

Ācārya Dharmakīrti

Edited by Rābula Sāṅkṛtyāyana

PREFACE

Dharmakīrti has a unique position not only among the foremost Buddhist logicians and philosophers, but among all Indian Thinkers. If Dīnāga is the harbinger of a new era in Indian logic and is rightly considered as 'the father of Indian mediæval logic,' Dharmakīrti's contribution is so vast and so profound that after his time the whole Indian philosophical literature, specially logic, bears the stamp of his master mind. How Jaina logic originated imbibing most of Dharmakīrti's original thoughts, and how the Navya-Nyāya discarded many of the points condemned by Dharmakīrti, points which the old Naiyāyikas so keenly contested, is not my theme here. Suffice it to quote Jayanta Bhaṭṭa, the author of Nyāyamañjarī, a valiant opponent of Dharmakīrti—

"इति सुविपुलबुद्धिलक्षणं वस्तुकामः
पद्मपुगलमपीदं निर्ममे नानयद्यम् ।
नस्तु मतिमहिम्नश्चेष्टितं दृष्टमेत—
अजगदनिबन्धनं वीमती धर्मकीर्तिः ॥"

—Nyāyamañjarī (P. 100)

Sriharṣa, the greatest Vedantist, writes in his Khaṇḍana-khaṇḍa-khāḍya

"दुरावाध इव चायं धर्मकीर्तिः पन्था इत्यबहितेन भाव्यमिहेति ।"
(Chapter I).

Vācaspati Miśra has criticised Dharmakīrti in his Tātparyatīkā and Bhāmati. The Sammatī-tarka has many quotations from Dharmakīrti. The same is the

case with Śālikanātha Miśra and Pārthasārathi Miśra, the authors of the commentaries on Vṛhati and Śloka-vārttika respectively. Sometimes he is quoted as Kīrti, and sometimes his full name is mentioned. Though in the Tanjur we have the translations of some works on Tantra and poetry¹ attributed to Dharmakīrti, their authorship is doubtful. Dharmakīrti's nine works—seven original works and two commentaries on his own works—are translated into Tibetan.² They are all works on logic. Among them *Pramāṇa-vārttika* is his masterpiece. It is written as an independent commentary on Dignāga's *Pramāṇa-samuccaya*, but the treatment of the subject and method of explanation are such that it is accepted as an original work on logic. In fact, the *Pramāṇa-samuccaya* was, as observed above, superseded by this work.

The popularity of the *Pramāṇa-vārttika* in Nālandā and other centres of Buddhist learning in India is evidenced by the number of commentaries and sub-commentaries on it,³ eight of which are preserved in Tibetan translations. The commentaries by Manorathanandin and Karṇakagomin, which I discovered in Tibet, were never translated into Tibetan. There might have been some more commentaries on this important work which are now lost.

The *Pramāṇa-samuccaya* contains two hundred

¹ *Jātakamālāṭīkā* [Tanjur, Mdo, XCI; 2] *Buddhapaṇinirvāṇa Stotra* [Tanjur, Sto, I : 47] : and small treatises on Tantrikism [Tanjur XII : 23, XVII : 6, LI : 6, LXIII : 10].

² See my appendix G to the *Vādanāyā* (1933-36). JBORS.

³ Out of about hundred and seventy thousand Ślokas on logic translated into Tibetan about hundred and thirty-seven thousand are on Dharmakīrti's works and one hundred and five thousand are on Pv. alone.

and forty-seven verses which are divided into the following chapters :—

Chapter	Subject	Slokas
I	प्रत्यक्ष-परीक्षा	48
II	स्वार्थानुमान	51
III	परार्थानुमान	50
IV	वृष्टान्त-परीक्षा	21
V	अपौरुषेयपरीक्षा	52
VI	जाति-परीक्षा	25
		<hr/> 247

The *Pramāṇa-vārttika* deals with the first three chapters of the *Pramāṇa-Samuccaya*. Out of its four chapters the three are devoted to *Pratyakṣa*, *Śvārthānumāna* and *Parārthānumāna* and one chapter is to support and explain the first salutation verse of the *Pramāṇa-Samuccaya*.⁴

The order of Chapters in the Pv. is not the same in all the works dealing with it. Our manuscript of the text and the commentaries translated into Tibetan give the following order :—

Chapter	Subject	Slokas
I	स्वार्थानुमान	342
II	प्रमाणसिद्धि	285½
III	प्रत्यक्ष	541
IV	परार्थानुमान	286
		<hr/> 1454½

⁴ प्रमाणभूतान् अवद्वितैविणोऽग्रमस्य शास्त्रे सुगताय तामिने ।
प्रमाणसिद्धये स्वमतात्समुच्चयः कश्चिष्यते विप्रसिताविद्वेककः ॥

This arrangement of chapters is not correct as it will be seen if we compare it with the arrangement of chapters in the *Pramāṇa-Samuccaya* or if we take into account the logical order which should be:—I *Pramāṇa-Siddhī*, II *Pratyakṣa*, III *Svārthānumāna*, and IV *Parārthānumāna*. In the commentary of *Manorathanandin* we find the above order followed. Hereby the *Pramāṇa-siddhis* meant the *Pramāṇa-siddhī* ('The establishment of proof') of the Buddha, referring to the first verse of the PS. The reason for the change of order of chapters is this. *Dharmakīrti* wrote his own commentary on the *Svārthānumāna* chapter of Pv. and most of the earliest commentators like *Devendrabuddhī* (*Devendramati*) and *Prajñākara-guṇa* did not comment on the chapter which has *Dharmakīrti*'s own commentary. It seems that for this reason the *Svārthānumāna* chapter was separated from the other three and was made Chapter I. There are many commentaries on the Pv. in Tibetan written by Tibetan scholars; they also follow this irregular arrangement found in the Pv. MS.

Vārttika means a commentary which has the freedom to criticise the author wherever necessary to do so. We know the *Vārttika* of *Kātyāyana* on *Pāṇini*'s grammar which is not a commentary but a critical appendix. The new style of *Vārttikas* begins with the *Nyāya-vārttika* of *Udyotakara* (350 A.C.). *Kumārila* (600 A.C.) brought it to a very high standard in his *Sloka-vārttika*. In naming his treatise as *Pramāṇa-vārttika*, *Dharmakīrti* was influenced by *Nyāyavārttika* and *Sloka-vārttika* which were the main target of his criticism.

In his second verse the author explains the aim of his work—"The ordinary people of feeble intellect generally not only show indifference to the good work (of Dinnāga) but become malicious on account of their envy and jealousy. Therefore, it was not of great use. Thinking so, and with my aptitude developed with the long and continuous study of the good work (of Dinnāga) I undertook my present work".

This work of Dharmakīrti is most difficult in its construction of sentences. It seems that the author wants to put so many ideas of his deep thinking in as compact a manner as possible. This is the reason why the Pv. is so difficult to follow. In fact, many portions of it would have remained sealed if we had not been able to get Manorathanandin's commentary. It seems that the works of Dharmakīrti did not find general approval in his own lifetime. A verse of his is quoted by Śrīdharadāsa in which Dharmakīrti throws contempt on general opinion regarding his composition :

"Nobody blames Vālmiki for saying that a dyke across the sea was made of rocks brought by monkeys; nor Vyāsa for exaggeration in attributing it to the arrows of Pārtha. But people open their mouth to criticise my composition wherein I have weighed every word and sense. Recognition! I do bow to thee!"⁸

⁸ Sadāktikāṇḍamṛta (p. 327). (Punjab Sanskrit Book Depot, Lahore).

सैलैर्बन्धयति रम वानरदुतैर्वाल्मीकिरम्भोर्निधि ,
व्यासः पार्थसारैस्तथापि न तयोस्त्युक्तिरद्भुताव्यते ।

Indeed every word and its meaning in the Pv. is as it were weighed on scales.

We are not in a position to state the chronological order of Dharmakīrti's seven treatises, and we are not aware of the length of life which he lived, but the Pv. cannot be his first work, since it is the product of a mature intellect. Dharmakīrti was conscious of his intellectual performance, and he knew the fate of Diñnāga's great work whose merits were not properly recognized, and so he was rather pessimistic about the reception of his own work which is reflected by the last verse of the Pv.⁶

"My view whose depth has not been reached by the power of mighty brains, whose real purport has not been perceived even with great efforts, and which has not found in this world an appreciator (taker) befitting it, will, like the water of the ocean, attain old age within its own confines."

But his fears were not justified, as we see his works admired equally both by his friends and foes.

वागर्थो न तुलाभूताविव तथाप्यस्मत्प्रबन्धानव
लोको दुर्धमिव प्रसारितमुखस्तुभ्यं प्रतिष्ठे नमः ॥

⁶ अलक्ष्यवसितावगाहननल्पधीशक्तिना—

प्रादृष्टपरमार्थसारमधिकाभियोरीरपि ।

मृतं मम जगत्पलम्बसदृशप्रतिप्राहकं

प्रवात्यति पयोनिधेः पय इव स्वयेहे जराम् ॥

MSS and Text

Owing to the importance of the *Pramāṇa-vārttika* by Dharmakīrti in the history of Indian thought for the post-Diṇnāga-period, I started restoring it from the Tibetan version into Sanskrit in 1930. I stopped the restoration on hearing of the existence of a MS. of the Pv. in the MSS. library of the Rājaguru Pandit Hemarāja Sarman, Nepal. I obtained its photographs, and in my second journey to Tibet I made a special search for the Pv., and was able to find an incomplete MS. of the *Bhāgya* (on the Pv.) by Prajñākaragupta which contained Dharmakīrti's original Kārikās of a portion of the third and the whole of the fourth chapter. Taking together the photographs of the MS. of the Rājaguru which he kindly gave me and the fragment book of Prajñākaragupta, about three hundred Kārikās of the Pv. were still found missing. I restored the three hundred missing verses from the Tibetan translation. At that moment I had no hope of recovering the original three chapters of the Pv. In my third journey to Tibet (1936), however, I had the good fortune of realizing my great desire discovering the whole text of the Pv., in addition I found a complete literature on it, which is briefly described in the March issue of the *Journal of Bihar and Orissa Research Society*, 1937. From the monastery of Śhalu, I recovered material to fill up the missing three chapters. At the monastery of Sā-skyā, I discovered a complete commentary. I also recovered a fragmentary commentary by Dharmakīrti himself on the first chapter of Pv. Although this latter was not a complete copy, the deficiency was more than compensated by the discovery of a *ṭīkā*—a sub-commentary

on it, and a commentary on the whole Pv. by Manorathanandin, which has the value of making the Pv. easy of comprehension.

The description of the MSS. utilized for the Text

1. PH.—A palm-leaf MS. of the Pv. belonging to the Rājaguru Pt. Hemarāja Sarman of Nepal. The script is Māgadhi, i.e., the Script prevalent in Eastern India during the twelfth and thirteenth centuries. In the colophon, we find:

“लिखितमिवं पुस्तकं पक्कडिद्वीपमण्डलपालेने[ति] ।”

This shows that it was written by a Maṇḍalapāla (the head of a district-Saṅgha) of Pakkaḍidvīpa. Though the MS. was discovered in Nepal, the word ‘Pakkaḍi’ shows that it was written in the plains where we have got plenty of पक्कड़ों’s, *Pakkaḍi* is a common name for many villages in eastern U. P. and Bihar. The MS. has not many mistakes, but there are many lacunae; and as many as ten leaves are missing.

2. PS.—A palm-leaf MS. of PV., belonging to the monastery of Śhalu. The size is $12\frac{1}{2}'' \times 1\frac{3}{4}''$. There are 31 leaves; each page containing seven lines. The character is Kuṭilā of the 12th century. It has no colophon. The MS. is mostly correct. The first chapter was not included in this MS.

3. P.V.—A palm-leaf MS. of the Pramāṇa-vārttika-ṣiṭṭi by Dharmakīrti, belonging to Sa-skya monastery. The Size is $22\frac{1}{2}'' \times 2\frac{1}{8}''$. The number of leaves is eleven, each page containing seven to eight lines. The script is Māgadhi. It is only a fragment of the whole work. Probably it was carried to Tibet by Śākyaśrībhadrā

and his companions who reached Tibet in 1203 A.C. I made a search for the missing leaves of this MS., but I could not succeed. I still hope that some of the leaves may be found in Chhag-pe-lha-khang if a thorough search is made.

4. PVT.—A palm-leaf MS. of a commentary on No. 3 by Karmakagomin. The size is $32\frac{1}{2}'' \times 2''$, and it contains 250 leaves, each page having six lines. Only the twelfth and the thirty-seventh leaves are missing. The script is Māgadhi. There is no colophon, but it may belong to Śākyaśribhadra or his party. Only in a few places it was helpful in reconstructing the Kārikās. It will also greatly help in restoring Dharmakīrti's commentary which has also a Tibetan translation in Tanjur.

5. VA.—A paper MS. of the P.V.-Bhāṣhya or *Vārttikālaṅkāra* by Prajñākaraḡupa belonging to Sa-skya monastery. Size $27'' \times 4''$. Leaves 39, each page containing 10 to 19 lines. It is an incomplete MS. written by Vibhūti-chandra who accompanied Śākyaśribhadra into Tibet. The colophon says "འབྲི་མཁའ་ལྷོ་ལྷོ་" (written in the north). This shows that Vibhūti-chandra copied it after his arrival in Tibet. The MS. has not many mistakes.

6. VB.—A palm-leaf MS. of the P.V. Bhāṣhya belonging to the monastery of Sa-skya (Chhag-pe-lha-khang). Size $22'' \times 2\frac{1}{2}''$. Leaves 340, each page containing six to eight lines. The script is Māgadhi. This MS. originally belonged to Dānaśrī, a companion of Śākyaśribhadra. The MS. is complete and contains the Kārikās of three chapters.

7. PVM.—A paper MS. of a commentary on PV. by Manorathanandin belonging to the monastery of Shalu. Size $\times 26\frac{1}{2}'' \times 2''$. Leaves 105, each page containing six to seven lines. It is a complete MS. written by Vibhūtiçandra (Māgadhī Script). Though Kārikās are not given, the author comments on each and every word of PV., so it was a great help in getting the correct reading in so many doubtful cases.

8. BB.—A block print of Tibetan translation of the PV. from the monastery of Sa-skyā. I used it in comparing the readings of the MSS. mentioned above, and the variations are given in the foot-notes. The PV. was translated into Tibetan by Pt. Subhūtiśrīśānti with the help of Lotsava (Tibetan translator) Dge-bai-blo-gros at the command of King Dvang-sde (1080 A.C.) of Western Tibet. This translation was revised by Bhāvyarāja of Kashmere with the help of Lotsava Blo-dan-shes-rab (1059-1108 A.C.). The third revision was made by Śākyaśrībhadrā (1127-1225 A.C.) and others with the help of Sa-paṅ Kun-dgaḥ-rgyal-tshan (1182-1225 A.C.) during the former's sojourn in Tibet (1203-1213 A.C.). The translation is perfect as is expected from the methods of translation developed in Tibet.

I have included some of the readings from quotations in Brahmanical and Jaina works on logic, but the PV. is so widely quoted in the post-Dharmakīrti literature that my comparison with quotations is anything but complete.

In all the MSS., no distinction is made between ऋ and ॠ, and often ण and ॠ are interchanged. Throughout the MSS. anusvāras at the end of a sentence are employed instead of ण. This seems to be a common

practice during that time. I have retained this feature in the text.

The divisions of sections and sub-sections are my own in making which I am helped by the commentaries.

Patna }
28-7-37 }

Rāhula Sāṅkṛtyāyana

विषय-सूची

प्रथम-परिच्छेदः

सामान्यप्रयोगः

कारिकाः

नमस्कारश्लोकः	१।१
शास्त्रारम्भप्रयोजनम्	१।२
१. हेतुचिन्ता	१।३
(१) हेतुलक्षणम्	१।३
(२) हेतुनिष्ठा	१।३
(३) हेत्वाभासाः	१।३
२. अनुपलब्धिचिन्ता	१।५
(१) व्याप्तिचिन्ता	१।१७
(२) सामान्यचिन्ता	१।४०
क. न्यायमीमांसमतनिरासः	१।६७
ख. सांख्यमतनिरासः	१।१६४
ग. जैनमतनिरासः	१।१८२
३. शब्दचिन्ता	१।१८६
(१) निर्वृत्युक्तविनाशः	१।१९४
(२) अनुपलब्धिचिन्ता	१।१९९
४. आप्तमचिन्ता	१।२१४
(१) पौष्टवेत्ते	१।२२१
५. अपौष्टवेत्ते	१।२२५
(१) वेदप्रामाण्यनिरासः	१।२२६
क. अपौष्टवेत्तेऽप्यप्रामाण्यम्	१।२२९
ख. सम्बन्धचिन्ता	१।२३३
ग. नापौष्टवेयता	१।२४१

ध. न नित्यता	११२४२
(क) शुर्वध्ययनपूर्वकत्वादपि न नित्यता	११२४२
(ख) अनादित्वेऽर्धसंस्कारभेदेन सैरायः	११२४६
(ग) स्फोटनिरासः	११२६३
(घ) वर्णानुपूर्वचिन्ता	११२६१
(ङ) निर्हेतुको विनाशः	११२७१
(२a.) तज्यमोमांसक (भाट्ट) मतनिरासः	११२८६
क. अपौरुषेयत्वेऽपि दोषाः	११२८६
ख. कृतकत्वेऽपि न दोषः	११२८६
ग. नित्यत्वे दोषाः	११२८६
घ. सम्यक्काराणामुक्त्या फलविशेषः	११३०२
ङ. वर्णानुपूर्वचिन्ता	११३०३
न. आसत्चिन्ता	११३११
(२b.) बृद्धमोमांसक (जैमिनि) मतनिरासः	११३३२
क. वेदकदेशसंवादित्वात् सर्वस्य प्रामाण्यम्	११३३२
ख. वेदप्रामाण्यबोधया जैमिनेर्घाट्टयम्	११३३४

द्वितीय-परिच्छेदः

प्रमाणसिद्धिः

१. प्रमाणलक्षणम्	२११
(१) अविसर्वादि ज्ञानम्	२११
(२) अज्ञातार्थप्रकाशकम्	२१५
(३) नगकतः प्रामाण्यम्	२१७
(४) ईश्वरादेरप्रामाण्यम्	२१८
क. नित्यनित्यशोरप्रमाणाता	२१८
ख. ईश्वरदृश्यम्	२१९
२. भगवान् प्रमाणम्	२१९
(१) ज्ञानवत्त्वात्	२१९
(२) हेयोपादेयवेदकत्वात् न तु सर्ववेदकत्वात्	२१९
(३) कारुणिकत्वात्	२१९
क. जन्मान्तरसिद्धिः	२१९

(क) मूलचैतन्यमलनिरासः	२।३५
(ख) विज्ञानासिद्धिः	२।३९
(ग) पुनर्जन्मपरिग्रहः (जन्मनिनिरासः)	२।८४
(घ) विज्ञानं कारणम्	२।१०३
(ङ) कर्मसिद्धिः	२।११४
ख. युक्तः कल्याण्यसः	२।१२२
(४) शास्तृत्वाद् भगवान् प्रमाणम् (शास्तृत्वव्याख्यानम्)	२।१२२
(५) सुगतत्वाद् भगवान् प्रमाणम्	२।१३९
(६) तायित्वाद् भगवान् प्रमाणम्	२।१४५
क. तावः चतुः सत्यप्रकाशनम्	२।१४६
ख. चत्वारि आर्षसत्त्वानि	२।१४७
(क) दुःखसत्यम्	२।१४७
a. दुःखं संसारिणः स्मृतम्	२।१४७
b. हागादीनां वातादिरोषजन्मनिरासः	२।१४८
c. एतादीनां भूतधर्मैर्निरासः	२।१४८
d. चतुरण्णारं दुःखसत्यम्	२।१४९
(ख) समुदयसत्यम्	२।१७९
a. चतुरण्णारः समुदयः	२।१७९
b. कृष्णार्कर्मणी जन्मसमुदयः	२।१८०
(ग) निरोपसत्यम्	२।१९०
a. संसारमात्रे मुक्तिसंशयः	२।१९१
b. मुक्त्यां संसारे स्थितिः	२।१९२
c. साक्षात्प्रेक्षितम्	२।१९३
d. स्वयमेवैवमवस्था	२।२०२
(घ) मार्गसत्यम् (चतुरण्णारम्)	२।२०५
ग. संस्कारादृष्टिः	२।२०६
घ. आगमसावेद्यं न मुक्तिः (मार्गभावना)	२।२१७
(क) दीक्षादक्षिण्यकारी	२।२१८
a. साधनोऽभूत्तत्वे न पापगौरवसाधनम्	२।२१८
b. साधनो विन्यसे न पुनर्जन्म	२।२१८
c. वैराग्ये धृतिर्लभतिः	२।२१८
ङ. सम्पन्नदक्षिण्यकारी	२।२७१
(क) चत्वारिण्यमोक्षः	२।२७२

(ख) अक्षौण्णकमार्गो न मोक्षः	२१२७४
च. ताव्यात् सुगतत्वसिद्धिः	२१२८०
(७) संवादकत्वाद् भगवान् प्रमाणम्	२१२८३

तृतीय-परिच्छेदः

प्रत्यक्षम्

१. प्रमाणसंख्याविप्रतिपत्तिनिरासः	३११
२. सत्यद्वयचिन्ता	३१३
३. सामान्यतत्कल्पनानिरासः	३१३-१७३
(१) सामान्यचिन्ता	३१५
(२) परमते दोषः	३११९
४. अनुमानचिन्ता	३१५५
(१) अनुमानसिद्धिः	३१५५
(२) अनुपलब्धिचिन्ता	३१८५
५. प्रत्यक्षचिन्ता	३११२३-२८७
(१) प्रत्यक्षलक्षणविप्रतिपत्तिनिरासः	३११२३
(२) सामान्यनिरासः	३११४५
(३) अवयविनिरासः	३११५०
(४) नानुमानतः सामान्यसिद्धिः	३११५४
(५) अन्यापोहचिन्ता	३११६३
(६) प्रत्यक्षे शब्दकल्पनानिरासः	३११७४
६. प्रत्यक्षभेदाः	३११९१
(१) इन्द्रियप्रत्यक्षम्	३११९१
(२) मातृसंप्रत्यक्षम्	३१२३९-४९
(३) स्वसंवेदनप्रत्यक्षम्	३१२४९-८०
(४) योगिज्ञानप्रत्यक्षम्	३१२८१
७. प्रत्यक्षाभासचिन्ता	३१२८८
८. प्रमाणफलचिन्ता	३१३००-१९
९. विज्ञप्तिमात्रताचिन्ता	३१३२०-५३९

(१) अर्थसंवेदनचिन्ता	३।३२०
(२) स्मृतिचिन्ता	३।३७४
(३a.) स्वसंवेदनचिन्ता	३।४२३
(३b.) स्वसंवित्तिसिद्धिः	३।४८५
(४) प्रत्यभिज्ञाचिन्ता	३।५०३
(५) योगिनां ज्ञानम्	३।५३२
(६) हेतुसामग्र्याः सर्वसंभवः	३।५३६
(७) आत्मानुभूतं प्रत्यक्षम्	३।५३९

चतुर्थ-परिच्छेदः

परार्थानुमानम्

१. परार्थानुमानलक्षणम् (विग्रहागत्य)	४।१
(१) तत्र स्वदुष्टग्रहणफलम्	४।१
(२) तत्र अर्थग्रहणफलम्	४।१३
२. पक्षचिन्ता	४।१५-१८८
(१) पक्षहेतुवचनसाधनम्	४।१५
(२) प्रतिज्ञा न साधनावयवः	४।२३
(३) पक्षलक्षणकरणे प्रयोजनम्	४।२८
(४) आत्मार्यत्वविवादे दोषः	४।३१
(५) स्वार्थशब्दग्रहणफलम्	४।४२
३. शब्दाप्रामाण्यचिन्ता	४।४८
(१) शास्त्रविरोधोऽकिञ्चित्करः	४।४८
(२) वन्तथा स्वार्थशब्दोऽनर्थकः	४।७२
(३) सहानिराकृतग्रहणफलम्	४।९१
(४) वाधा चतुर्विधा	४।९२
(५) आशयस्ववचनयोस्तुल्यवल्गता	४।९३
(६) प्रतीतिवाधा	४।१०८
(७) प्रत्यक्षवाधा	४।१३१
४. सामान्यचिन्ता	४।१३१
(१) सामान्यं व्यापुल्लक्षणम्	४।१३३

(२) स्वधर्मिग्रहणप्रयोजनम्	४१३६-४६
(३) धर्मस्वरूपनिरासः	४१४७
५. पक्षदोषः	४१४९
(१) हेतुनिरूपणः पक्षदोषः	४१४९
(२) अवयविनिरासः	४१५२
(३) नैयायिकपक्षलक्षणे दोषः	४१६४
(४) प्रतिज्ञालक्षणे दोषः	४१७२
(५) सामान्यचिन्ता	४१७६
६. हेतुचिन्ता	४१८९
(१) हेतुलक्षणम्	४१८९
(२) हेतुभेदाः	४१९५
(३) कार्यस्वभावहेत्वो निर्देशस्य फलम्	४१९९-२०४
(४) विवादाद् भेदसामान्यं क्षयस्य व्याख्यानम्	४२०५
(५) साध्याभावस्य साधनाभावेन न व्याप्तता	४२०८
(६) सामग्रीशक्तिभेदाद् विश्वरूपता	४२४८
७. अनुपलब्धिचिन्ता	४२६०
८. भावस्वभावचिन्ता	४२८०

BIBLIOGRAPHY

- PSA. प्रमाणसमुच्चय (restored Ch. 1) by विष्णुनाथ (Mysore University)
- NR. न्यायरत्नाकर (श्लोकवार्तिकटीका) by पार्थसारथिमिश्र (Chaukhamba Sanskrit Series, Benares)
- VP. बृहतीपञ्चिका by शालिक्रमाय (Madras University)
- P. प्रमेयकल्पनातण्ड by प्रभाचन्द्र (Nirṇaya Sāgar Press, Bombay)
- S. सम्प्रतिर्क by सिद्धसेनदिवाकर (Gujrat Vidyapith, Ahmedabad)
- N. न्यायमंजरी by जयन्तभट्ट (Vizianagaram Sanskrit Series, Benares)
- V. न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका by वाचस्पतिमिश्र (Kashi Sanskrit Series, Benares)
- KKK. कण्डनखण्डखाद्य by श्रीहर्ष (Chaukhamba Sanskrit Series, Benares)
- B. भामती by वाचस्पतिमिश्र (Nirṇayasāgar Press, Bombay)
- VN. वादन्यायटीका by धर्मकीर्ति, with a commentary by शान्तिरक्षित (The Mahabodhi Society, Sarnath, Benares)
- SD. शास्त्रदीपिका by पार्थसारथिमिश्र (Pandit 1891, Benares)
- SH. साहित्यदर्पण by विद्वनाथ (Nirṇayasāgar Press, Bombay)

MSS. CONSULTED

1. PH. प्रमाणवार्तिककारिका Palm on which is based this edition (belonging to राजगुरु पंडित हेमराज शर्मा, Nepal)
2. PS. प्रमाणवार्तिककारिका Palm (Shalu monastery, Tibet)
3. PV. प्रमाणवार्तिकवृत्ति by घर्मकीर्ति (Sa-skya Chhag-pe-lha-khang, Tibet)
4. PVT. प्रमाणवार्तिकवृत्तिटीका by कर्णकगोमी (Sa-skya Chhag-pe-lhakhang, Tibet)
5. VA. वार्तिकालङ्कार by प्रज्ञाकरगुप्त (Sa-skya Gu-rim-lha-khang, Tibet)
6. VB. वार्तिकालङ्कार (Sa-skya Chhag-pe-lha-khang, Tibet)
7. PVM. प्रमाणवार्तिकवृत्ति by मनोरथनन्दी (Shalu monastery, Tibet)
8. भो० प्रा० Tibetan translation of P.V.

प्रमाणवार्तिकम्

प्रथमः परिच्छेदः^१

स्वार्थानुमानम्

क. नमस्करश्लोकः

[विधूतकल्पनाजालगम्भीरोदारमूर्त्ये ।

नमः समन्तभद्राय समन्तस्फरणत्विषे ॥ (१)]

ख. शास्त्रात्मप्रयोजनम्

प्रायः प्राकृतसक्तिप्रतिबलप्रज्ञो जनः केवलं,
नानर्थ्येव सुभाषितैः परिगतो विद्वेष्ट-यपोर्ध्वामलैः ।

तेनायं न परोपकार इति नः चिन्तापि चेत्तश्चिरं ।

सूक्ताभ्यासविषद्विगतव्यसनमित्यत्रानुबद्धस्पृहम् ॥ (२)]

१. हेतुचिन्ता

(१) हेतुलक्षणम्; (२) हेतुस्त्रिधा; (३) हेत्वाभासाः

^१[पक्षधर्मस्तद्देशेन व्याप्तो हेतुः, त्रिधैव सः ।

अविनाभावनियमात्; हेत्वाभासास्ततोऽपरे ॥ (३)

कार्यं स्वाभावैर्यावद्विरविनाभावि कार्यवत् ।

अप्रवृत्तिः प्रमाणानां, हेतुभेदव्यपेक्षया ॥ (४)

22. विरुद्धकार्ययोः सिद्धिरथ हेतुस्वभावायोः ।

२. अनुपलब्धिचिन्ता

दृश्यात्मनोरभावात्मानुपलब्धिश्चतुर्विधा ॥ (५)

तद्विरुद्धनिमित्तस्य ^२सोपलब्धिः प्रयुज्यते ।

निमित्तयोर्विरुद्धत्वाभावो^३ हि व्यभिचारवान् ॥ (६)

^१ चतुरस्रबन्धनी [ ] निवद्धः पाठ आचार्यमतोरपनन्दिकृतप्रमाणवार्तिक-
वृत्ति (PVM.) साहाय्येन पूरितोऽस्मिन् परिच्छेदेऽप्यत्र तु VA. पाठः

^२ PVT.

^३ PVM. योप० ।

(इष्टं विरुद्धका) येषां देशकालाद्यपेक्षणः ।

अन्यथा व्यभिचारी स्यात् (भस्मेवा) शीतसाधने ॥ (७)

हेतुना यः समप्रेण कार्योत्पादो (ऽनुमीयते) * ।

* इतरथानपेक्षत्वात् स्वभावोऽनुवर्णितः ॥ (८)

सामग्रीफलशक्तीनां परिणामानुबन्धिनि ।

अनैकान्तिकता कार्य * प्रतिबन्धस्य सन्भवात् ॥ (९)

एकसामग्र्यधो] नस्य रूपादेरसतो गतिः ।

हेतुतुल्यानुमानेन * भूमेन्धनविकारवत् ॥ (१०)

शक्तिप्रवृत्त्या न विना रसः सैवान्यकारणः ।

इत्य(तीताध्वनां बोधो जायते) * कार्यलिङ्गतः ॥ (११)

हेतुना च समप्रेण यत्कार्यमनुमोयते ।

भेदे च भेदसामग्र्याद्देहाद्रागानुमानवत् ॥ (१२)

2b * [विपक्षेऽष्टष्टिमात्रेण कार्य] * सामान्यदर्शनात् ।

हेतुज्ञानप्रमाणार्थं वचनाद्रागितादिवत् ॥ (१३)

न चादर्शनमात्रेण विपक्षेऽव्यभिचारिता ।

संभाव्यव्यभिचारित्वात्स्थालीतंजुलपाकवत् ॥ (१४)

* [यस्यादर्शनमात्रेण व्यतिरेकः] * प्रदर्श्यते ।

तद्वि * संशयहेतुत्वाच्छेषवत्तदुदाहृतं ॥ (१५)

(ईश्वरसेनमतनिरासः)

हेतोश्चिद्विषय रूपेषु निश्चयस्तेन वर्णितः ।

असिद्धविपरीतार्थव्यभिचारिविपक्षतः ॥ (१६)

(१) व्याप्तिचिन्ता

(व्यभिचारिविपक्षेण) * वैधर्म्यवचनञ्च यत् ।

यद्य * व्यक्तिफलं तच्च तदनुक्रेपि गम्यते ॥ (१७)

न च नास्तीति वचनात्तत्रास्त्येव यथा यदि ।

नास्ति सं * ख्याय्यते चायमु(क्तौ) नेति गतिस्तदा * ॥ (१८)

* PVM. नर्वात्तरा * PVM. कार्य * PVM. हेतुधर्मानुमानेन ।

* PVM. तस्य । * PVM. यदष्टष्टिः । * PVM. स ख्याप्यते ।

- यद्यदृष्ट्वा^१ निवृत्तिः स्याच्छेषवद् व्यभिचारि किं ।
 व्यतिरेक्यपि हेतुः स्यान्न वाच्याऽसिद्धियोजना ॥ (१९)
 विरोधस्य व्यवच्छेदहेतुता स्यादर्शनात् ।
 प्रमा]^२णान्तरबाधा चेन्नेदानीन्तास्ति तादृशः ॥ (२०)
 तथान्यत्रापि संभाव्यं प्रमाणान्तरबाधनं ।
 दृष्टा युक्तिरदृष्टे^३ [स्यात् स्पर्शस्याविरोधिनी ॥ (२१)
 3a देशादिभेदाद् दृश्यन्ते मित्रा द्रव्येषु शक्यः ।
 तत्रैकदृष्ट्या नान्यत्र युक्तस्तद्भावनिश्चयः ॥ (२२)
 आत्मसृष्टचेतनादीनां यो भावस्याप्रसाधकः ।
 स एव[ानुपलम्भः किं हेत्वभावस्य साधकः^४ ॥^५ (२३)
 तस्मात्तस्मात्प्रसंगेन स्वभावो भावमेव वा ।
 निवर्तयेत्कारणं वा कार्यमव्यभिचारतः ॥ (२४)
 अन्यथैकनिवृत्त्यान्यविनिवृत्तिः कथं भवेत् ।
 नाशवानिति संदेहे किं न वा पशुसंशयः ॥^६ (२५)
 सन्नियानात्तथैकस्य कथमन्यस्य सन्निधिः ।
 गोमानित्येष स(त्त्ये)न भाव्यमश्ववतापि किं ॥ (२६)
 तस्माद्वैधर्म्यदृष्टान्ते नेष्टोवरयमिहाश्रयः ।
 तदभावेपि तन्नेति वचना]^७दपि तद्वत्तेः^८ ॥ (२७)
 तद्भावहेतुभावौ हि दृष्टान्ते तद्वेदिनः ।
 ख्याप्येते विदुषां वाच्यो हेतुरेव हि केवलः ॥^९ (२८)
 तेनैव ज्ञातसंबन्धे द्वयोरन्यत[रोक्तितः ।
 अर्थापत्त्या द्वितीये]^{१०}पि स्मृतिः समुपजायते ॥ (२९)
 हेतुस्वभावाभावतः^{११} प्रतिषेधे च कस्यचित् ।
 हेतुर्युक्तोपलम्भस्य तस्य चानुपलम्भनं ॥ (३०)
 इतीवन्निविधो[क्ताप्यनुपलब्धिरनेकधा ।
 3b ते च तेषा]^{१२}विरुद्धा^{१३}दिगतिभेदप्रयोगतः ॥ (३१)

^१PVM. यद्यदृष्टौ ।^२PVM. दृष्टाश्रुतिः ।^३VN. टीका पृ० १४० (४५) ।^४PVM. तद्वत्तः ।^५तद्वत्तनेति भेदेन VN. टीका पृ० ११० (४५) ।^६PVM. भावोत^७PVM. तत्तद्विरुद्धाद्यतिगतिः ।

कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।
 अविनाभावनियमोऽदर्शनात् न दर्शनात् ॥ (३२)
 [अवश्यंभावनियमोऽन्वया परस्य कः परैः^१
 अर्थान्तर]निमित्ते वा धर्मे वाससि रागवत् ॥ (३३)
 अर्थान्तरनिमित्तो हि धर्मः स्वादन्य एव सः ।
 पञ्चाङ्गावाप्त हेतुत्वं फलोप्येकान्तता कुतः ॥ (३४)
 कार्य [धूमो द्रुतभुजः कार्यधर्मानुवर्त्त^२नात्^३ ।
 स^४ भवन् तस्या]भावे तु हेतुमत्तां विलम्बयेत् ॥ (३५)
 नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वाऽहेतोरन्यानपेक्षयात् ।
 अपेक्षातो हि^५ भावानां कादाचित्कस्य संभवः ॥ (३६)
 [अग्निस्वभावः शक्यस्य मूर्द्धा वच]^६न्निरेव सः ।
 अधानग्निस्वभावोसौ धूमस्तत्र कथं भवेत् ॥ (३७)
 धूमहेतुस्वभावो हि वह्निस्तच्छक्तिभेदवान् ।
 अधूमहेतोर्धूमस्य भावे स स्याद्वहितुकः ॥ (३८)
 अन्वयव्यतिरेकाभ्यां य^७स्व दृष्टोनुवर्त्तकः ।
 स्वभावस्तस्य तद्धेतुर[तोभिन्नान्त सम्भवः(३९)] ॥ (-संग्रहलोकः ।)
 (२) सामान्यचिन्ता
 [स्वभावे]प्यविनाभावो भावमात्रातुरोधिनि ।
 तदभावे स्वचम्भावस्या[भावः स्यादभेदतः (४०)] ॥
 [सर्वे भावाः स्वभावेन स्वस्वभावव्यवस्थितेः ।
 स्वभावपरभावाभ्यां व्यावृत्तिभगिनो यतः ॥ (४१)
 तस्माद् व्यावृत्तिरर्थानां यतश्च तन्निबन्धनाः ।
 जातिभेदाः प्रकल्प्यन्ते तद्विशेषावगाहिनः ॥^८ (४२)
 तस्माद् विरोधो यो येन धर्मेण संप्रतीयते ।
 न स शक्यस्ततोन्म्येन तेन भिन्ना व्यवस्थितिः ॥ (४३)
 एकस्यार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्वयम् ।
 कोन्यो भागो न दृष्टः स्यात् यैः प्रमाणैः परीक्ष्यते ॥ (४४)^९

^१ PVM. ० नूतितः ।^२ PVM. तस्याभावे तु स भवन् ।^३ PVM. अपेक्षातवच ।^४ NR. (५० ५७८)० द्यतो यतोऽर्थानां व्यावृत्तिः ० ।^५ NR. (५० ५९०)

नो चेद् भ्रान्तिनिमित्तेन संयोज्येत गुणान्तरम् ।
 शुक्तौ वा रजताकारो रूपसाधर्म्यदर्शनात् ॥ (४५)
 तस्माद् दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुणः ।
 भ्रान्त्या^१ न निश्चय इति साधनं संप्रवर्त्तते ॥ (४६)
 वस्तुग्रहेतुमानाच्च धर्मस्यैकस्य निश्चये ।
 सर्वग्रहो ह्यपोहे तु नायं दोषः प्रसज्यते ॥ (४७)
 तस्मादपोहविषयं लिङ्गमिति प्रकीर्तितम् ।
 अन्यथा धर्मिणः सिद्धौ किमतः साधकं परम् ॥ (४८)
 क्वचित् सामान्यविषयं दृष्टे ज्ञानमलिङ्गजम् ।
 कथमन्यापोहविषयं तन्मात्रापोहगोचरः ॥ (४९)
 निश्चयारोपमनसोर्वाध्यबाधकभावतः ।
 समारोपविवेकेऽस्य प्रवृत्तिरिति गम्यते ॥ (५०)
 यावन्तोऽशसमारोपा निश्चयास्तन्निरासतः ।
 तावन्त एव शब्दाभिन्नव्यवच्छेदगोचराः ॥ (५१)
 अन्यथा वस्तु विषयीकुरुत एकेन वा धिया ।
 एकत्र नान्यो विषयोस्तीति स्यात् पर्यायता ॥ (५२)
 नानोपाधिविशिष्टस्य भेदिनोर्यस्य ग्राहिका ।
 उपकाराङ्गशक्तिभ्योऽभिन्नात्मनिश्चयग्रहे ॥ (५३)
 सर्वात्मना कृते ग्राहे को भेदः स्यादनिश्चितः ।
 तयोरात्मनि सम्बन्धादेकज्ञाने द्वयग्रहः ॥ (५४)
 धर्मोपकारशक्तीनां भेदे ताः तस्य किं यदि ।
 नोपकारस्ततः तासां तथा स्यादनवस्थितिः ॥ (५५)
 एकोपकारके ग्राह्येऽदृष्टाः तस्मिन्न सन्ति ते ।
 सर्वोपकारकं ह्येकं तद्ग्रहे सकलग्रहः ॥ (५६)]

क. न्यायमीमांसमतनिरासः

- ५२ *यदि भ्रान्तिनिरासार्थं गृहीतेष्वन्यदिष्यते ।
 तद्व्यवच्छेदविषयः सिद्धोतो न्योपि तादृशः ॥ (५७)

^१ PVM. भ्रान्तेर्व ।

^२ PVM. यदि भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं गृहीतेष्वन्यदिष्यते । तद्व्यवच्छेदविषयं सिद्धताद् ततोऽपरम् ।

- तद्विपक्षसमारोपविषये यदि निश्चयैः ।
 निश्चीयते न यद् रूपं ततोषां विषयः कथम् ॥ (५८)
 प्रत्यक्षेण गृहीतेऽपि वि]शेषेऽश्विबर्जिते ।
 यद्विशेषावसायोस्ति प्रत्ययः स प्रतीयते ॥ (५९)
 *प्रत्यये चान्यव्यावृत्तिरन्यव्यावृत्ति(प्र)त्ययः ।
 शब्दाश्च निश्चया[श्चैव निमित्तमनुरुन्धते ॥ (६०)]
 द्वयोरेकाभिधानेपि विभक्तिर्व्यतिरेकिणी ।
 भिन्नमर्थमिवान्वेति वाच्यते स विशेषतः ॥ (६१)
 भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपौ तयोर्द्वयोः ।
 [तयोः सङ्केतभेदस्य ज्ञातृवाङ्मना]नुरोधिनः ॥ (६२)
 भेदोऽमेव सर्वत्र द्रव्यभावाभिधायिनोः ।
 शब्दयोर्न तयोर्वाच्ये विशेषस्तेन कश्चन ॥ (६३)
 जिज्ञापयिषुरर्थं तन्तद्वितेन कृतापि वा ।
 अन्येन वा यदि नृ]थाङ्गो नालि ततोऽपरः ॥ (६४)
 तेनान्यापोहविषये तद्वत्पक्षोपवर्णनं* ।
 प्रत्याख्यातं पृथक्त्वे हि स्वाहोपो जातितद्गतोः ॥ (६५)
 येषां वस्तुवशा वाचो न विवक्षा[पराश्रयाः ।
 १b षष्ठीवच(न)भेदादि चोद्य]न्तान् प्रति युक्तिमत् ॥ (६६)
 यद्यथा वाचकत्वेन वक्तृभिर्विनियम्यते ।
 अनपेक्षितवाह्यार्थन्तत्तथा वाचकं वचः ॥ (६७)
 द्वाराः षण्णगमोत्यादौ भेदाभेदव्यवस्थितेः ।
 स्वस्य स्वभावः खल्वं वेत्यत्र वा किं निबन्धनं ॥ (६८)
 पररूपं स्वरूपेण यथा संश्रियते धिया ।
 एकार्थप्रतिभासिन्या भावानाश्रित्य भेदिनः ॥ (६९)
 तथा संवृतनानार्थाः* संवृत्या भेदिनः स्वयं ।
 अभेदिन इवाभान्ति भावा* रूपेण केनचित् ॥ (७०)

* PVM. तत्रापि चान्यव्यावृत्तिरन्यव्यावृत्त इत्यपि ।

* PVM. तद्विशेषोपवर्णनं । * छण्डितोऽसौ VN. टीकायां पृ० ३० (९) ।

* VN. टीका पृ० ३० (१०) ।

* कारिकाद्विधं VV. भेदभाषान्तरे PVM च ।

* PVM. नानात्वाः । * PVM. भेदा ।

तस्या अभिप्रायवशात्सामान्यं सत्प्रकीर्तितं ।
 (तदसत्परमार्थेन यथा संकल्पितं तथा ॥ ७१)^१
 (अथ)^२कथो नान्व^३यन्त्यन्यदनुयायि न भासते ।
 ज्ञानादव्यतिरिक्तत्वं^४ कथमर्थान्तरं ब्रजेत् ॥ (७२)
 तस्मान्मिथ्याविकल्पोयमर्थेऽप्येकात्मताप्रदः ।
 इतरेतरभेदोऽस्य बीजसंज्ञा यदर्थिका ॥ (७३)
 एकप्रत्ययवमरार्थं [ज्ञानाद्येकार्थसाधने ।
 केचिद्भेदेऽपि नियताः]^५स्वभावेनेन्द्रियादिवत् ॥ (७४)
 ज्वरादिशमने काञ्चित् सह प्रत्येकमेव वा ।
 दृष्टा यथा बौध्धयो नानात्वेऽपि न चापराः ॥ (७५)
 अविशेषात् सामान्यमविशेषप्रसङ्गतः ।
 तासां क्षेत्रादिभेदेऽपि भौव्याच्चानुपकारतः ॥ (७६)
 तत्त्वभावविकल]^६पा धीस्तदर्थेऽप्यनर्थिका ।
 विकल्पिकाऽतत्कार्यार्थभेदनिष्ठा प्रजायते ॥ (७७)
 तस्यां यद्रूपमाभाति बाह्यमेकमिषान्यतः ।
 व्यावृत्तमिव निस्तत्त्वं परीक्षानङ्गमावृतः ॥ (७८)
 अर्थाज्ञान[निविष्टास्त एवं व्यावृत्तरूपकाः ।
 अभिज्ञा इव चाभान्ति]^७व्यावृत्ताः पुनरन्यतः ॥ (७९)
 त एव तेषां सामान्यसमानाधारगोचरैः ।
 ज्ञानाभिधानै[र्व्यवहारे मिथ्यार्थः स^८] प्रतन्यते ॥ (८०)
 स च सर्वपदार्थानामन्योन्याभावसंश्रयः ।
 तेनान्या[पोहविषयः तदतत्कार्यकारिणाम् ॥ (८१)
 धस्तुलाभाजयो यत्र]^९यथोक्तानुमितौ यथा ।
 नान्यत्र ध्रान्ति[सान्ध्येऽपि दीपतेजो मणौ यथा ॥ (८२)]
 तत्रानेकापि^{१०} कार्यैका न तत्कार्यपराश्रया^{११} ।
 [ज्ञानाभिधानैरेकत्वात् व्यवहारः प्रतीयते ॥ (८३)
 ततश्चैकोप्यनेककृत् तद्भावपरिदीपनात् ।]
 ६० अतत्कार्यार्थभेदेन नाना धर्मः प्रतीयते ॥ (८४)

^१ VV. (पृ० ५२) ६९-७९ कारिकाः, कोष्ठकपाठस्तु ततः ।

^२ PVM. अनुयन्ति ।

^३ PVM. वा ।

^४ PVM. नास्ति ।

^५ PVM. कोपि ।

^६ PVM. अथैः ।

यथाप्रतीतिकथितः शब्दार्थोसावसन्नपि ।
 सामानाधिकरण्यञ्च वस्तुन्यस्य न संभवः ॥ (८५)
 धर्मधर्मिभ्यवस्थानं भेदोभेदश्च यादृशः ।
 असमीक्षिततत्त्वार्था^१ यथा लोके प्रतीयते ॥ (८६)
 तत्तथैव समाभित्य साध्यसाधनसंस्थितिः^२]
 परमार्थावताराय विद्वद्भिरवकल्प्यते ॥ (८७)
 संसृज्यन्ते न भिद्यन्ते स्वतोर्थाः पारमार्थिकाः ।
 रूपमेकमनेकञ्च तेषु बुद्धेरुपलवः ॥ (८८)
 भेदस्ततोपि बौद्धेऽर्थे सामान्यं भेद इत्यपि ।
 तस्यैव चान्यव्यावृत्त्या धर्मभेदः प्रकल्प्यते ॥ (८९)
 [साध्यसाधनसंकल्पे वस्तु]^३ दर्शनहानितः ।
 भेदः 'सामान्यसंसृष्टो ग्राह्यो नात्र स्वलक्षणं' ॥ (९०)
 समानभिन्नाणाकारैर्न तद् ग्राह्यं कथञ्चन ।
 भेदानां बहुभेदानां तत्रैकस्मिन्नयोगतः ॥ (९१)
 तद्रूपं सर्वतो भिन्नं तथा तत्प्रतिपादिका ।
 न श्रुति [ः कल्पना वास्ति सामान्येनैव वृत्ति]^४तः ॥ (९२)

(—इति) संग्रहलोकाः ॥

शब्दाः सङ्केतितं ग्राह्यव्यवहाराय स स्मृतः ।
 तदा स्वलक्षणमस्ति सङ्केतस्ते(न) तत्र न ॥ (९३)
 अपि प्रवर्तेत पुमान्विज्ञायार्थक्रियाक्षमान् ।
 तत्साधनायेत्यर्थेषु संयोज्यन्तेऽभिधाक्रियाः ॥ (९४)
 (अत्रानर्थक्रियायोग्यो नास्ति)^५तद्वानलं स च ।
 साक्षात्त योज्यते कस्मादान्त्याच्चेदिदं समं ॥ (९५)
 तत्कारिणामतत्कारिभेदसाम्ये न किं कृतः ।
 तद्गोपस्य साम्याच्चेदस्तु जातिरलं परा ॥ (९६)
 तदन्यपरिहारेण प्रवर्तेतेति च ध्वनेः ।
 ते(न तेभ्योऽव्यवच्छेदे)^६प्रवर्तेत कथञ्च सः ॥ (९७)
 व्यवच्छेदोस्ति चेदस्य नन्वेतावत् प्रयोजनं ।
 शब्दानामिति किं तत्र सामान्येनापरेण वः ॥ (९८)

^१ PVM. ०तत्त्वोर्थो । ^२ PVT. सामान्येनैव शब्दस्य कल्पनायाश्च वृत्तितः ।

- ज्ञानार्थ्यक्रियां तास्तां दृष्ट्वा भेदेपि^१ कुर्वतः ।
 अर्धान् तदन्यविश्लेषविषयैर्ध्वनिभिः सह ॥ (९९)
 संयो[ज्य प्रत्यभिज्ञा^२ने पूर्वदृष्टान्यदर्श]^३ने ।
 परस्यापि न सा बुद्धिः सामान्यादेव केवलात् ॥ (१००)
 नित्यं तन्मात्रविज्ञाने व्यक्त्यज्ञानप्रसङ्गतः (१)
 तदा कदाचित्संबन्धस्यागृहीतस्य तद्वतः ॥ (१०१)
 तद्वत्तानिश्चयो न स्याद् व्यवहारस्ततः कथं ।
 एकवस्तुसंहायश्चेद् व्यक्तिकर्तृनस्य कारणं^४ ॥ (१०२)
 6b प्रत्येकं^५ वस्तु किं तासां नानात्वं समपोहति ।
 नानात्वाच्चैकविज्ञानहेतुता तासु नेष्यते ॥ (१०३)
 अनेकमपि यद्येकमपेक्षयाभिन्नबुद्धिकृत् ।
 ताभिर्धिनापि प्रत्येकं क्रियमाणान्धियं प्रति ॥ (१०४)
 तेनैकेनापि सामान्यात्तासां नेत्यग्रहे (धिया) ।^६
 नीलादेर्नेत्रविज्ञाने पृथक् सामर्थ्यदर्शनात् ॥ (१०५)
 शक्तिसिद्धिः समूहेपि नैवं व्यक्तः कथञ्चन ।
 तासामन्यतमापेक्षं^७ तच्चेच्छक्तं न केवलं^८ ॥ (१०६)
 तदैकमुपकुर्वन्ताः कथमेकां धियञ्च न ।
 कार्यञ्च तासां प्राप्नोसौ जननं यदुपक्रिया ॥ (१०७)
 [अभिन्नप्रतिभासा धी^९भिर्नेत्रेण]तिचेष्टमतं ।
 प्रतिभासो धियां^{१०} भिन्नः समाना इति तदुग्रहात् ॥ (१०८)
 कथन्ता भिन्नधीप्राज्ञाः समाश्चेदेकार्यता ।
 सादृश्यं ननु धीः कार्यं तासां सा च विभिद्यते ॥ (१०९)
 एकप्रत्यवमर्शस्य हेतुत्वाद्धीरभेदिनी ।
 एकधा^{११} हेतुभावेन व्यक्तीनामप्यभिन्नता^{१२} (॥११०)

^१ PVM. भेदेन ।^२ PVM. प्रत्यभिज्ञानं ।^३ PVM. ० सम्बद्धस्य ।^४ PVM. तदेकं ।^५ PVM. ०पेक्ष्यं ।^६ PVM. धीर्नेत्रेण ० ।^७ PVM. धिया ।^८ PVM. एकधीहेतु ० ।^९ VN. टीका पृ० ८४ (२५) ।

- स^१ चातत्कार्यविश्लेषस्तदन्यस्यानुवर्तिनः ।
 अदृष्टेः प्रतिषेधाच्च संकेतस्तद्विदर्शिकः ॥ (१११)
^२ अतत्कारिविवेकेन प्रवृत्त्यर्थतया श्रुतिः ।
 अकार्यकृतितत्कारितुल्यरूपावसायिनो^३ ॥ (११२)
 धियं वस्तु(पृथग्भूतामेव भीजमनर्थिकां)^४ ।
 जनयन्त्यप्यतत्कारिपरिहाराङ्गभावतः ॥ (११३)
 वस्तुभेदाश्रयाच्चार्थे न विसंवादिक्भावतः ।
 ततोन्वापोहविषया तत्कर्त्राश्रितभावतः ॥ (११४)
 अदृष्टव्यतिरेकेण वृत्तार्थग्रहणे द्वयं ।
 अ[न्योन्याश्रयत^५ एकग्रहाभावे]^६ इवाग्रहः ॥ (११५)
 सङ्केतासंभवस्तस्मादिति केचित्प्रचक्षते ।
 तेषामवृत्तास्सङ्केते व्यवच्छिन्ना न वा यदि ॥ (११६)
 व्यवच्छिन्नाः कथं ज्ञाताः प्राग्वृत्तग्रहणादृते ।
 अनिराकरणे तेषां सङ्केते व्यवहारिणां ॥^७ ११७]
 न स्यात्तत्परिहारेण प्रवृत्तिवृत्तभेदवत् ।
 अविधाय निषिध्यान्यत्प्रदर्शकं पुरःस्थितं ॥ (११८)
 वृत्तोयमिति संकेतः क्रियते तत्प्रपद्यते ।
 व्यवहारेपि तेनायमदोष इति चेत्तदुः ॥ (११९)
 अयमप्ययमेवेति [प्रसङ्गो न निवर्तते]^८ ।
 72 एकप्रत्ययमरार्थेऽज्ञान^९ एकत्र हि स्थितः ॥ (१२०)
 प्रपत्ता तदतद्वेतूनर्थान् विभजते स्वयं ।
 तद्वबुद्धिवर्तिनो भावा(व) भासो^{१०} हेतुतया धियः ॥ (१२१)
 अहेतुरुपविकलानेकरूपानिव स्वयं ।
 भेदेन प्रतिपद्यतेत्युक्तिर्भेदे मित्यु[च्यते ॥ (१२२)
 (तं तस्या धीर्विकल्पिका भ्रान्त्यै)^{११} कं वस्तिवेक्षते ।
 कचिद्विशेषनायार्थे विनिवर्त्यं कुतश्चन ॥ (१२३)

^१ PVM. वा ।^२ नास्ति भोटभाषान्तरे ।^३ PVM. तुल्यरूपावसायिनीं—भोट-भाषान्तरे च ।^४ PVM. अन्योन्याश्रयमित्येकं । ^५ PVM. एकप्रत्ययमरार्थे ज्ञाने^६ भान्ति—भो० भा० ।

बुद्धेः प्रयुज्यते शब्दस्तदर्थस्यावधारणात् ।
 व्यर्थोन्यथा प्रयोगः स्यात्तद्व्येवादिपदेऽपि ॥ (१२४)
 व्यवहारोपनीतेषु व्यवच्छेदो^१स्ति कश्चन ।
 निवेशनं च यो यस्माद् भिद्यते तन्निवर्तना^२त् ॥ (१२५)
 तद्भेदे भिद्यमानानां समानाकारभासिनि ।
 स चायमन्यव्यावृत्त्या गम्यते तस्य वस्तुनः ॥ (१२६)
 कश्चिद्भाग इति प्रोक्तो रूपं नास्यापि किञ्चन ।
 तद्गतावेव शब्देभ्यो गम्यतेन्यनिवर्तनं ॥ (१२७)
 न तत्र गम्य^३ति कश्चित् केनचिद् भेदवान् परः^४ ।
 न चापि शब्दो द्वयकृदन्योन्याभाव इत्यसौ ॥ (१२८)
 अरूपे रूपवत्त्वेन दर्शनं बुद्धिविप्लवः ।
 तेनैवापरमार्थोऽसावन्यथा न हि वस्तुनः ॥ (१२९)
 व्यावृत्तिर्वस्तु भवति भेदोऽस्मादितोरग्यात् ।
 एकार्थरले^५पविच्छेद एको व्याप्रियते ध्वनिः ॥^६ १३०]
 लिङ्गं वा तत्र विच्छिन्नं वाच्यं वस्तु न किञ्चन ।
 यस्याभिधानतो वस्तुसामर्थ्यादखिले गतिः ॥ (१३१)
^७भवेन्नानाफलः शब्द एकाधारो भवत्यतः ।
 विच्छेदं सूचयन्नेकमप्रतिक्षिप्य वर्तते ॥ (१३२)
 यदान्यं तेन स^८व्याप्त एकत्वेन च भासते^९ ।
 सामानाधिकरण्यं स्यात्तदा बुद्धयनुरोधतः ॥ (१३३)
 वस्तुधर्मस्य संस्पर्शो विच्छेदकरणे ध्वनेः ।
 स्यात्सत्यं सति तत्त्वे हि नैकवस्त्वभिधायिनि ॥ (१३४)
 बुद्धावभासमानस्य दृश्यस्याभावनिश्चयात् ।
 तेनान्या^{१०}पोहविषयाः श^{११}ब्दाः सामा^{१२}न्यगोचराः ॥ (१३५)
 शब्दाश्च बुद्ध्यर्थैव वस्तुन्येषामसम्भवात् ।
 एकत्वाद्वस्तुरूपस्य भिन्नरूपा मतिः कुतः ॥ (१३६)
 अन्वयव्यतिरेकौ वा नैकस्यैकार्थगोचरौ ।
 अभेदव्यवहाराश्च भेदे^{१३}स्युरनिबन्धनाः ॥^{१४} १३७]

^१ व्यवच्छेदो—भो० भा० ।^२ PVM. भूयान्ना ०^३ PVM. प्रोक्ताः ।

- 7b सर्वत्र भावाद् व्यावृत्तेर्नैते दोषाः प्रसङ्गिनः ।
 एककार्येषु भेदेषु^१ तत्कार्यपरिचोदने^२ ॥ (१३८)
 गौरवाशक्तित्वैकल्याणदाय्याः समा श्रुतिः ।
 कृता वृद्धैरतत्कार्यव्यावृत्तिविनिवन्धना ॥ (१३९)
 न भावे सर्वभावानां [स्वस्वभावव्यवस्थितेः ।
 यद्रूप]^३ शाबलेयस्य बाहुलेयस्य नास्ति तत् ॥ (१४०)
 अतत्कार्यपरावृत्तिर्द्वयोरपि च^४ विद्यते ।
 'अर्थाभेदेन च विना शब्दाभेदो न युज्यते ॥ (१४१)
 तस्मात्तत्कार्यतापीष्टाऽतत्कार्यविधेः भिन्नता ।
 बहुरादा[वनेकत्र रूपविज्ञानके]^५ क्वचित् ॥ (१४२)
 अविशेषेण तत्कार्यचोदनासंभवे सति ।
 सकृत्सर्वप्रतीत्यर्थं कश्चित्साङ्केतिकीं श्रुतिं ॥ (१४३)
 कुर्यादृतेपि तद्रूपसामान्याद् व्यतिरेकिणः ।
 एकप्रवृत्तेरनेकोपि [यथेकश्रुतिमान् भवेत् ॥ (१४४)
 वृत्तिराधेय]^६ ता व्यक्तिरिति तस्मिन् युज्यते ।
 नित्यस्यानुपकार्यत्वाभाधारः प्रविसर्पतः ॥ (१४५)
 राक्षिस्तद्देशजननं कुण्डादेर्व्यवदरादिषु ।
 न संभवति साप्यत्र तदभावेऽप्यवस्थितेः ॥ (१४६)
 न स्थितिः साप्ययुक्तैव भेदाभेदविवेच[ने ।
 विज्ञानोत्पत्तियोग्यत्वाया]^७ त्मन्यन्यानुरोधि यत् ॥ (१४७)
 तद् व्यर्थं योग्यतावाञ्च कारणं कारकं मतं ।
 प्रागेवास्य च योग्यत्वे तदपेक्षा न युज्यते ॥ (१४८)
 सामान्यस्याविकार्यस्य तत्सामान्यवत्तः कुतः ।
 अज्ञानादेरिव व्यक्तेः संस्कारो[ऽतस्य न भवेत् ॥ (१४९)
 तत्प्रपत्तेरभि]^८ अत्वात्तद्भावाभावकालयोः ।
 व्यञ्जकस्य च जातीनां जातिमत्ता यदीष्यते ॥ (१५०)

^१ PVM. भावेषु

^२ परिवेदनात्—भो० भा० ।

^३ विद्यते—भो० भा० । अतद्रूपपरावृत्तिरित्येतेन पाठभेदेन सह यद्रूपमित्यादि
 श्लोकः श्लोकवार्तिकटाकायां व्यायस्ताकरे (NR. पृष्ठे ५९६तमे) ।

^४ अर्थाभेदेन च विना शब्दाभेदो न युज्यते—भो० भा० ।

^५ नोटमाधान्तरे तु—विज्ञानकार्यवत् ।

- प्राप्तो गोत्वादिना तद्वान् प्रदीपादिः^१ प्रकाशकः ।
 व्यक्तेरन्याथवानन्या येषां जातिस्तु विद्यते ॥ (१५१)
 तेषां व्यक्तिष्वपूर्वासु क(थं सामान्यबुद्ध्यः ।
 एकत्र दृष्टस्या)^२न्यत्र दराणासम्भवात्सतः ॥ (१५२)
 अनन्यत्वेऽन्वयाभावादन्वत्वेऽप्यनपाश्रयात् ।
 न याति न च तत्रासौदस्ति पञ्चात्र चाश्वत्^३ ॥ (१५३)
 जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिः ।
 अन्यत्र वर्तमानस्य ततोऽन्यस्थानजन्मनि ॥ (१५४)
 8a स्वस्थानादचलतोऽन्यत्र धृतिर]^४युक्तिमत् ।
 यत्रासौ वर्तते भावस्तेन संबध्यतेऽपि न ॥ (१५५)
 तद्देशिनश्च व्याप्नोति किमप्येतन्न चाहुतं^५ ।
 व्यक्तयेवैक[व्यक्ताऽथ सर्वंगा जातिरिष्यते]^६ ॥ (१५६)
 सर्वत्र दृश्येताभेदात्साऽपि न व्यक्त्यपेक्षणात्^७ ।
 व्यञ्जककल्पनायान्तु व्यस्ये सम्यह न कल्पितम् ॥ (१५७)
 विपर्ययः पुनः) कस्मादिष्टः सामान्यतद्गतोः ।
 पाचकादिष्वभिन्नेन विनाप्यर्थेन वाचकः ॥^८ (१५८)
 भेदात्त हेतुः कर्मास्य न जातिः कर्म[संश्रयान्] ।
 [श्रोत्र^९न्तरनिमित्तात्त कर्मणोऽप्यस्ति वर्तनम् ॥ १५९
 असं]वन्धात् सामान्यं नायुक्तं शब्द[कारणान्] ।
 अतिप्रसंगात् कर्मा]^{१०}पि नासब्धानाभिधानयोः^{११} ॥ (१६०)
 अनैमित्तिकतापत्तेर्न च शक्तिरन्वयात् ।
 सामान्यं पाचकत्वादि यदि प्रागेव तद्भवेत् ॥ (१६१)
 व्यक्तिः^{१२} सत्तादिवन्नो चेन्न पञ्चाद्विशेषतः ।
 क्रियोपकारापेक्षस्य व्यञ्जकत्वेऽविक[ारिणः ॥ १६२

^१PVM. प्रदीपादिप्रकाशकः ।

^२SD. नायातीति पाठभेदः पृ० ७३ (Reprint from the Pandit 1891)

^३PVM. ० तन्महाद्भुतं ।   ^४PVM. व्यक्त्यपेक्षिणी ।

^५VN. टीका पृ० २७ (७) ।

^६PVM. श्रुत्यन्तरनिमित्तत्वात्कर्मणो न निमित्तता ।

^७न सञ्ज्ञानाभिधानयोः—भो० भा० ।   ^८PVM. व्यक्तं ।

अतिशये वा ह्य]’प्यस्य क्षणिकत्वात्क्रिया कुतः ।
तुल्ये भेदे यथा जातिः प्रत्यासत्त्या प्रसर्पति ॥ (१६३)
कश्चिन्नान्यत्र सैवास्तु शब्दज्ञाननिबन्धनं ।

ज. सांख्यमताजितः

न निवृत्तिं विहायास्ति यदि भावान्वयोपरः ॥ (१६४)
एकस्य कार्यमन्यस्य न स्यादत्यन्तभेदतः ।
यद्येकात्मतयानेक(कार्यस्यैकस्य) ‘कारकः ॥ (१६५)
आत्मैकत्रापि^१ सोस्तीति व्यर्थाः स्युः सहकारिणः ।
नापैत्यभिन्नं तद्रूपं विरोधाः खल्वपायिनः ॥ (१६६)
एकापाये फलाभावादिशेषेभ्यस्तदुद्भवः ।
स पारमार्थिको भावो य एवार्थक्रियाक्षमः ॥ (१६७)
स च नान्वेति यो[न्वेति न तस्मात् ‘का]र्यसंभवः ।
तेनात्मना हि भेदेऽपि हेतुः कश्चिन्न चापरः ॥ (१६८)
स्वभावोयमभेदे तु स्यातां नाशोद्भवौ सफुत् ।
भेदोऽपि तेन नैवं चेद्य एकस्मिन्विनश्यति ॥ (१६९)
तिष्ठत्यात्मा न तस्यातो न स्यात्सामान्यभेदयोः ।
निवृत्तेर्निः[स्वभावत्वान्न] ‘स्थानास्थानकल्पना ॥^२ (१७०)
उपलब्धश्च सामान्यधियस्तेनाप्यदूषणा ।
यत्तस्य जनकं रूपं ततोऽन्यो जनकः कथं ॥ (१७१)
भिन्ना विरोधा जनका अप्यभेदोऽपि तेषु चेत् ।
8b (तेन)^३ ते जनकाः प्रोक्ताः प्रतिभासोऽपि भेदकः ॥ (१७२)
अनन्यभाक् स एवार्थस्तस्य व्यावृत्तयोपरं ।
तत् कार्यं कारणश्चोक्तं तस्यलक्षणमिष्यते ॥ (१७३)
तत्त्वागातिफलाः सर्वाः पुरुषार्थाः प्रवृत्तयः ।
यथा भेदाविशेषेऽपि न सर्वं सर्वसाधनं ॥ (१७४)
तथा[ऽ] भेदा[ऽ]विशेषे[ऽपि] न सर्वं सर्वसाधनं ।
भेदे हि^४ कारकं किञ्चिद्वस्तुधर्मतया भवेत् ॥ (१७५)

^१ PVML. वास्तीति ।   ^२ VPT. व्यावृत्तेर्न स्व०

^३ भेदेऽपि—नो० भा० ।

अभेदे तु विरुध्येते तस्यैकस्य क्रियाक्रिये ।
 भेदोप्यस्त्यक्रियातश्चेत् न कुर्युः सहकारिणः ॥ (१७६)
 पर्यायेणाथ कर्तृत्वं स किं तस्यैव वस्तुनः ।
 अत्यन्तभेदाभेदौ तु [स्यातां तद्वति]^१वस्तुनि ॥ (१७७)
 अन्योन्यं वा तयोर्भेदः सदृशासदृशात्मनोः ।
 तयोरपि भवेद्भेदो यदि येनात्मना तयोः ॥ (१७८)
 भेदः सामान्यमित्येतच्च यदि भेदस्तदात्मना ।
 भेद एव तथा च स्याद्भिः सामान्यविशेषता ॥ (१७९)
 भेदसामान्ययोर्य[द्वत् घटादीनां]^२ परस्परं ।
 यमात्मानं पुरस्कृत्य पुरुषोऽयं प्रवर्तते ॥ (१८०)
 तत्साध्यफलबाध्यावान् भेदाभेदौ तदाश्रयौ ।
 चिन्त्येत स्वात्मना भेदो व्यावृत्त्या च समानता ॥ (१८१)
 अस्त्येव वस्तु नाम्नेति प्रवृत्त्यादिप्रसङ्गतः ।

ग. जैलमनिरासः

एतेनैव^३ य[ल्लिचिदयुक्तम्]^४ श्लीलमाकुलं ॥ (१८२)
 प्रलपन्ति प्रतिक्षिप्तं तद्व्येकान्तसम्भवात् ।
 सर्वस्योभयरूपत्वे तद्विशेषनिराकृतेः ॥ (१८३)
 चोदितो दधि खादेति किमुष्टं नाभिधावति ।
 अथास्त्यतिशयः कश्चिद्येन भेदेन वर्तते ॥ (१८४)
 स एव विशेषोऽन्यत्र^५ नास्तीत्यनुभयं परं ।
 सर्वात्मत्वे च सर्वेषां भिन्नौ स्यातां न धीध्वनी ॥ (१८५)
 भेदसंभारवादस्य तदभावाद्^६[संभवः] ।

२. शब्दचिन्ता

द्रव्याभावादभावस्य शब्दा रूपाभिधायिनः ॥ (१८६)
 [नाशङ्क्या] एष सिद्धास्तेऽतो व्यवच्छेदवाचकाः]^७ ।
 तथा^८ विभेदापेक्षो वा स्वभावः केवलोऽथवा ॥ (१८७)

^१ PVM. एतेनैव यदाहलीकाः किमप्ययुक्तमाकुलम् ।

^२ PVM. तदभेदात् ।

^३ PVM. क्वचित् ।

उच्यते साध्यसिद्ध्यर्थं नारो कार्यत्वसत्त्ववत् ।

सत्ता[स्वभावो हेतुश्चेत् सा सत्ता साध्यते कथम्' ॥ (१८८)

भेदेनानन्वयात् सोऽयं व्याहतो हेतुसाध्ययोः ।

9a भ]वोपादानमात्रे^१ तु साध्ये सामान्यधर्मिणि ॥ (१८९)

न कश्चिदर्थः सिद्धः स्यादनिर्दिष्टञ्च तादृशं ।

उपात्तभेदे साध्येस्मिन् भवेद्धेतुरनन्वयः ॥ (१९०)

सत्तायां तेन साध्यायां [विशेषः साधितो भवेत् ।

अपरामृष्टतद्भेदे वस्तुमात्रस्य^२ साधने ॥ (१९१)

तन्मात्रव्य]पिनः साध्यस्यान्वयो न विहन्यते ।

नासिद्धे भावधर्म्मोक्ति व्यभिचार्युभयाश्रयः ॥ (१९२)

धर्मो विरुद्धोऽभावस्य सा सत्ता साध्यते कथं ।

सिद्धःस्वभावो गमकोऽतो गम्यस्तस्य व्यापकः ॥ (१९३)

स्व^३भावनियतो बोध्यः तत्सि^४द्धौ वा निवर्तकः ।

(१) निर्हेतुकविनाशः

अनित्यत्वे यथा कार्यमकार्ये^५ वाऽविनाशिनि ॥ (१९४)

अहेतुत्वादिनाशस्य स्वभावाद्नुबन्धिता ।

सापेक्षायां हि भावानां नावश्यम्भाव^६तेच्यते ॥ (१९५)

बाहुल्ये[पीति चेत् तस्य हेतोः कचिदसम्भवः ।]^७

एतेन व्यभिचारित्वमुक्तं कार्यव्यवस्थितेः ॥ (१९६)

सर्वेषां नाशहेतूनां हेतुमन्नाशादिनां ।

असामर्थ्याच्च तद्वेतोर्भवत्येव स्वभावतः ॥ (१९७)

यत्र नाम भवत्यस्मादन्यत्रापि स्वभावतः ।

या [भाव^८विषया काचिद्^९ द्विधैवानुमितिः ततः ॥ (१९८)

स्वसाध्ये कार्यभावाभ्यां संबन्धनियमात्तयोः ।

(२) अनुपलब्धिभिन्ना

प्रवृत्तेर्बुद्धिपूर्वत्वात्तद्भावानुपलम्भने ॥ (१९९)

^१ सत्ताविशेषमात्रे—भो० भा० । ^२ PVM. वस्तुमात्रे तु ।

^३ PVM. सिद्धः स्वभावो नियतः स्वनिवृत्तौ निवर्तकः ।

^४ PVM. अकार्यं । ^५ PVM. ०भाविता ।

^६ PVM. या काचिद्भावविषयाऽनुमितिर्द्विविधैव सा ।

- प्रवर्तितव्यं नेत्युक्ताऽनुपलब्धेः प्रमाणता ।
 शास्त्राधिकारासम्बद्धा बहुवो[र्थाकृतेन्द्रियाः^१ ॥ (२००)
 अलिङ्गाश्च कथन्तेषां अभावानुपलब्धितः ।
 सदसन्निश्चयफला न हि स्याद्वाऽप्रमाणता ॥ (२०१)
 प्रमाणमपि काचित्स्याल्लिङ्गातिशयभाविनी ।
 स्वभावज्ञापकाज्ञानस्यार्थं न्याय उदाहृतः ॥ (२०२)
 9b [कार्ये तु कारकाज्ञान]^२मभावस्यैव साधकः ।
 स्वभावानुपलम्भश्च स्वभावेऽर्थस्य लिङ्गिनि ॥ (२०३)
 तदभावः प्रतीयेत हेतुना यदि केनचित् ।
 दृश्यस्य दर्शनाभावकारिणो^३ऽसम्भवे सति ॥ (२०४)
 भावस्यानुपलम्भस्य [भावा]भाव[ः प्रतीयते]^४ ।
 विरुद्धस्य च भावस्य भावे तद्भावबाधनात् ॥ (२०५)
 तद्विरुद्धोपलब्धौ स्यादसत्ताया विनिश्चयः ।
 अनादि^५वासनोद्भूतविकल्पपरिनिष्ठितः ॥ (२०६)
 शब्दार्थस्त्रिविधो धर्मी भावाभावोभयाश्रयः ।
 तस्मिन्भावानुपा[दाने साध्येऽ]^६ स्यानुपलम्भनं ॥ (२०७)
 तथा हेतुर्ज्ञं तस्यैवाभावे^७ शब्दप्रयोगतः ।
 परमार्थैकतानत्वे शब्दानामनिबन्धना ॥^८ (२०८)
 न स्यात् प्रवृत्तिरर्थेषु दर्शनान्तरभेदेषु ।
 अतोताजातयोर्बापि न च [स्यादनृतार्थ]^९ता ॥ (२०९)
 वाचः कस्याश्चिदित्येषा बौद्धार्थविषया मता ।
 शब्दार्थापह्नवे साध्ये धर्माधारनिराकृतेः ॥ (२१०)
 न साध्यः समुदायः स्यात्तिसद्वो धर्मश्च केवलः ।
 सदसत्पक्षभेदेन [शब्दार्थानप]^{१०}वादिभिः ॥ (२११)
 वस्तुवेव चिन्त्यते ह्यत्र प्रतिबद्धफलोदयः ।
 अर्थक्रिया[ऽ]समर्थस्य विचारैः किं तदर्थिनां ॥ (२१२)

^१ VN. ० कथन्तेषामभावोऽनुपलम्भता—इति भेदेन टीकायां पृ० २४(५)।

^२ PVM. ० कारकाज्ञाने । ^३ असद्वगवायना—भो० भा० ।

^४ PVM. ० भावः । ^५ VN. टीका पृ० ७२ (२३, २४) ।

^६ धर्मे वस्तुवाश्रयासिद्धिरयं—भो० भा० ।

षण्डस्य रूपवैरूप्यकादिभिः^१ किं परीक्षया ।

[शब्दार्थः कल्पनाज्ञानविषयत्वेन कल्पितः ॥ (२१३)

धम्मो वस्त्वाश्रयाऽ]सिद्धि^२रस्योक्ता न्यायवादिना ।

४. आगमचिन्ता

नान्तरीयकताऽ)भावाच्छब्दानां वस्तुभिस्सह ॥ (२१४)

10a नार्थसिद्धिस्ततस्तद्धि वक्तुर^३र्थाभिधायकं ।

[आप्तवादाविसंवादसामान्यादनुमानता ॥ (२१५)

सम्बन्वाऽनुगुणोपायं पुरुषार्थाभिधायकम् ।]

परोक्षाधिकृतं वाक्यं असौनधिकृतम्परं ॥ (२१६)

प्रत्यक्षेणानुमानेन द्विविधेनाप्यबाधनं ।

दृष्टादृष्टार्थयोरस्याविसंवादः तदर्थयोः ॥ (२१७)

आप्तवादाविसंवाद[सामान्यादनुमा]नता ।

बुद्धेरगत्याभिहिता निषिद्धाप्यस्य गो^४चरे ॥ (२१८)

हेयोपादेयत्वस्य सोपायस्य प्रसिद्धितः ।

प्रधानार्थाविसंवादादनुमानम्परत्र वा ॥ (२१९)

पुरुषातिशयापेक्षं यथार्थमपरे विदुः ।

इष्टोपमर्थः[प्रत्येतुं शक्यः] सोतिशयो यदि ॥ (२२०)

अयमेवं न वे[त्यन्यदो]^५थानिर्दोषतापि वा ।

दुर्लभत्वात्प्रमाणां दुर्बोधत्वपरे विदुः ॥ (२२१)

सर्वेषां सविपक्षत्वाभिर्द्वासातिशयश्रिताः ।

सात्म्योभावात्तदभ्यासा[द्] हीयेरब्राह्मणाः क्वचित् ॥ (२२२)

(निरु)पद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः ।^६

न बाधा यन्नवत्वेपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः ॥ (२२३)

सर्व्वासां दोषजातीनां जातिः सत्कायदर्शनात् ।

साऽविद्या तत्र तस्मिन्नेहसत्त्वाद् द्वेषादिसम्भवः ॥ (२२४)

मोहो निदानं दोषाणां अत एवाभिधीयते ।

सत्कायदृष्टिरन्यन्न त[त्प्रका]शे प्रहायतः ।०॥ (२२५)

^१ PVM. रूपे वैरूप्ये कामिन्याः ।

^२ PVM. नार्थसिद्धिस्ततस्ते हि

वक्त्रविश्रामसूचकाः ।—इति VN. टीका पृ० २३ (४) ।

(१) वेदप्रामाण्यनिरासः

गिरास्मिध्यात्वहेतूनां दोषाणां पुरुषाश्रयात् ।
 अपौरुषेयं सत्यार्थमिति केचित्प्रचक्षते ॥ (२२६)
 गिरां सत्यत्वहेतूनां गुणानां पुरुषाश्रयात् ।
 अपौरुषेयं मिथ्यार्थं किं नेत्वं वै प्रचक्षते ॥ (२२७)
 अर्थज्ञापनहेतुर्हि सङ्केतः पुरुषाश्रयः ।
 गिरामपौरुषेयत्वेऽप्यतो मिथ्यात्वसम्भवः ॥ (२२८)

क. अपौरुषेयत्वेऽप्यप्रामाण्यम्

सम्बन्धापौरुषेयत्वे स्यात्प्रतीतिरसंविदः ।
 सङ्केतात्तदभिव्यक्तावसमर्थान्यकल्पना ॥ (२२९)
 10b गिरामेकार्थनि(यमे)^१न स्यादर्थान्तरे गतिः ।
 अनेकार्थाभिसम्बन्धे विरुद्धव्यक्तिसम्भवः ॥ (२३०)
 अपौरुषेयतायाश्च व्यर्था स्यात्परिकल्पना ।
 वाच्यश्च हेतुर्भिन्नानां सम्बन्धस्य व्यवस्थिते ॥ (२३१)
 असंस्कार्यतया पुंभिः सर्व्वथा स्वाभिरर्थता ।
 संस्कारोपगमे मुख्यं ग[जस्ताननिभं भ]^२वेत् ॥ (२३२)

ख. सम्बन्धचिन्ता

संबन्धिनामनित्यत्वान्न संबन्धेस्ति नित्यता ।
^१नित्यस्यानुपकार्यत्वादकुर्वाणश्च नाश्रयः ॥ (२३३)
 अर्थैरतः स शब्दानां संस्कार्यः पुरुषैर्भिषा ।
 अर्थैरेव सहोत्पादे न स्वभावो^३ विपर्ययः ॥ (२३४)
 शब्देषु युक्तः, सम्बन्धे नायं दोषो विकल्पिते ।
 नित्यत्वादाश्रया[पा]येत्यनाशो यदि [सम्मतः] ॥^४ २३५]
 नित्येष्वश्रयसामर्थ्यं किं येनेष्टः समाश्रयः ।
 ज्ञानोत्पादेन हेतूनां संबन्धात्सहकारिणां ॥ (२३६)
 तदुत्पादनयोग्यत्वेनोत्पत्तिर्व्यक्तिरिष्यते ।
 घटादिष्वपि युक्तिज्ञैरविशेषेऽधिकारिणां ॥ (२३७)

^१ नास्तीदं श्लोकादौ भोटभाषान्तरे ।

^२ PVM. स्वभावविपर्ययः ।

^३ PVM. स नाश्रयः ।

व्यञ्जकैः स्वैः कुतः कोथो व्यक्तास्तैस्ते य[तो]^१ मताः ।
 सम्बन्धस्य च वस्तुत्वे स्याद्देवाद् बुद्धिचित्रता ॥ (२३८)
 ताभ्यामभेदे तावेव नातो न्या वस्तुनो गतिः ।
 भिन्नत्वाद्द्वस्तुरूपस्य सम्बन्धः कल्पनाकृतः ॥ (२३९)
 सद्वद्व्यं स्यात्पराधीनं सम्बन्धोऽन्यस्य वा कथं ।
 वर्णा निरर्थकाः सन्तः [पदा]^२दिपरिकल्पिताः ॥ (२४०)
 अवस्तुनि कथं वृत्तिः सम्बन्धस्यास्य वस्तुनः ।

ग. नापौरुषेयता

अपौरुषेयतापीष्टा कर्तृशामस्मृतेः किल ॥ (२४१)
 सन्त्यस्याप्यनुवक्तार इति धिग्व्यापकं तमः ॥

घ. न नित्यता

(क) गुणमन्यनपूर्वकत्वादपि न

[यथाऽय]मन्यतोऽश्रुत्वा नेमं वर्णपदकम् ॥ (२४२)
 व[क्तुं स]^३मर्थः पुरुषस्तथान्योपोति करचन ।
 अन्यो वा रचितो ग्रन्थः सम्प्रदायादृते परैः ॥ (२४३)
 दृष्टः कोऽभिहितो येन सोप्येवं नानुमीयते ।
 यन्जातीयो यतः सिद्धः स[विशिष्टोपिका]श्रुत ॥ (२४४)
 अदृष्टहेतुरप्यन्य[स्तद्भवः संप्रतीयते]^४ ।
 ११२ तत्राप्रदर्श्य ये भेदं कार्यसामान्यदर्शनात् ॥ (२४५)
 हेतवः प्रवितन्यन्ते सर्वे ते व्यभिचारिणः ।
 सर्वथानादितः सिद्ध्येदेवं नापुरुषाश्रयः ॥ (२४६)
 तस्मादपौरुषेयत्वे स्यादन्योऽपुरुषाश्रयः^५ ।
 स्तेच्छ[ादिव्यवहार]णां नास्तिक्यवचसा[मपि ॥ २४७
 अनादित्वाद् भवेदे^६वं^७ पूर्वसंस्कारसन्ततेः ।
 तादृशेऽपौरुषेयत्वे कः सिद्धेपि गुणो भवेत् ॥ (२४८)

^१ PVM. अपरिक्ल्पितं

^२ VV. (पृ० १४४) तस्मादग्निकाष्ठवत् ।० न्यो विशिष्टः संप्रतीयते ।

^३ PVM. अनराश्रयः ।

^४ PVM. तथाभावः ।

(ख) अनादित्वेऽर्थसंस्कारभेदेन संशयः

अर्थसंस्कारभेदानां दर्शनात्संशयः पुनः ।

अन्याविशेषाद्वर्णानां साधने किं फलं भवेत् ॥ (२४९)

वा[क्यं भिन्नं न व]र्णैर्भ्यो विद्यतेतुपलभतः ।

^१ (अनेकांगतया) ^२ सिद्धेः पृथक् तेषां निरर्थता ॥ (२५०)

अतद्रूपे च ताद्रूप्यं कल्पितं सिद्धतादिवत् ।

प्रत्येकं सार्थकत्वेपि मिथ्यानेकत्वकल्पना ॥ (२५१)

एकावयवगत्या च वाक्यार्थप्रतिपद्धवेत् ।

सकृच्छ्रुतो च सर्वे[षां कालभेदो न युज्यते ॥ (२५२)

(ग) स्थोदनिरासः

एकत्वेपि [द्व]भिन्नस्य क्रमशो गत्यसम्भवात् ।

अनित्यं यत्नसम्भूतं पौरुषेयं कथञ्च तत् ॥ (२५३)

नित्योपलब्धिर्नित्यत्वेऽप्यनावरणसम्भवान् ।

अभ्रुतिर्विषयकत्वाच्चेत् कस्यचित्सहकारिणः ॥ (२५४)

काममन्यपरोक्षो^१क्तिर्नियमस्तु विरुध्यते ।^२

सर्वत्रानुपलम्भः स्यात् तेषामव्यापिता यदि ॥ (२५५)

सर्वेषामुपलम्भः स्यात् युगपद् व्यापिता यदि ।

संस्कृतस्योपलम्भे च कः संस्कर्त्ताऽविकारिणः ॥ (२५६)

इन्द्रियस्य स्यात्संस्कारः शृणुयान्निखिलञ्च तत् ।

संस्कारभे[दभि]^१न्नस्वादेकार्थनियमो यदि ॥ (२५७)

अनेकशब्दसंताने^२ भ्रुतिः कलकले कथं ।

ध्वनयः केवलं तत्र श्रूयन्ते चेन्न वाचकाः ॥ (२५८)

ध्वनिभ्यो भिन्नमस्तीति श्रद्धेयमविवक्षितं ।

स्थितेध्वन्येषु शब्देषु श्रूयते वाचकः कथं^३ ॥ (२५९)

ii b कथं वा शक्तिनियमाद्विन्नध्वनिगतिर्भवेत् ।

ध्वनयः संमता यैस्ते दोषैः कैरप्यवाचकाः ॥ (२६०)

ध्वनिभिर्व्यञ्जमानेस्मिन् वाचकेपि कथं न ते ।

^१PVM. अनेकावयववाक्यत्वे पृथक् ।

^२PVM. प्रतीक्षोक्तिः ।

^३PVM. ० संघाते ।

(घ) वर्णानुपूर्वविन्यासः

वर्णानुपूर्वी वाक्यं चेन्न वर्णानामभेदतः ॥ (२६१)

तेषाञ्च न व्यवस्थानं क्रमान्तरविरोधतः ।

देशकालकमाभावो व्याप्तिरित्यव्यवस्थाना^१त् ॥ (२६२)

अनित्याव्यापितायाञ्च दोषः प्रागेव कीर्तितः ।

व्यक्तिक्रमोपि वाक्यं न नित्यव्यक्तिनिराकृतेः ॥ (२६३)

व्यापारादेर्हि^२ तत्सिद्धेः करणानाञ्च कार्यता ।

^३स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेयं व्यञ्जको मतः ॥ (२६४)

यथा दीपोन्यथा वापि को विरोपोस्य कारकात् ।

कर[णानां]^४ समग्राणां व्यापारादुपलब्धतः ॥ (२६५)

नियमेन च कार्यत्वं व्यञ्जके तदसम्भवात् ।

तद्रूपावरणानां च व्यक्तिस्ते विगमो यदि ॥ (२६६)

अभावे करणग्रामसामर्थ्यं किं न तज्ज्ञेत् ।

शब्दाविरोधादन्येषामपि व्यक्तिः प्रसज्यते ॥ (२६७)

तथाभ्युपगमे सर्वकार[काणां]^५ निरर्थता ।

साधनं प्रत्यभिज्ञानं सत्प्रयोगादि यन्मतं ॥ (२६८)

अनुदाहरणं सर्वभावानां तृणभक्ष्यतः ।

दूष्यः कुहेतुरन्योपि बुद्धेरपुरुषाश्रये ॥ (२६९)

बाधाभ्युपेतप्रत्यक्षप्रतीतानुमितैः समं ।

आनुपूर्व्याश्च वर्णैर्भ्यो [भेदः]^६ स्फोटेन चिन्तितः ॥ (२७०)

कल्पनारोपिता सा स्यात् कथं वा पुरुषाश्रया ।

(ङ) निर्हेतुको विनाशः

सत्तामात्रानुबन्धित्वाभावाशयानित्यता^७ अनेः ॥ (२७१)

अविनाशात्स एवास्य विनाश इति चेत्कथं ।^८

अन्यो[ऽर्थो]न्यस्य ना[शो]स्तु काष्ठं कस्मान्न दृश्यते ॥ (२७२)

^१ PVM. ०देव । ^२ SH. स्वज्ञानेनेत्यादिकारिका "यथा दीपोऽग्न्याभावे"—इति भेदेन साहित्यवर्णने तृतीयपरिच्छेदेऽप्युद्धृता ।

^३ अग्नेरर्थान्तरं जातं काष्ठं हि दृश्यतां ब्रजेत् ।—इति मोटभाषान्तरेऽधिकं श्लोकादम् ।

^४ PVM. अन्योऽर्थोऽन्यस्य ।

त[त्परिग्रहत]^१श्चेन्न तेनानावरणं यतः ।
 विनाशस्य[१]विनाशित्वं स्यादुत्पत्तेस्ततः पुनः ॥ (२७३)
 काष्ठस्य दशनं हन्तृघाते चैत्रापुनर्भवः ।
 यथात्राप्येवमिति चेत् हन्तुर्नामरखत्वतः ॥ (२७४)
 [अनन्य]त्वे विनाशस्य स्यान्नाशः [काष्ठमेव तु]^२ ।
 १२३ तस्यासत्त्वाद्हेतुत्वं नातोन्वा विराते गतिः ॥ (२७५)
 अहेतुत्वेपि नाशस्य नित्यत्वाद् भावनाशयोः ।
 सहभावप्रसङ्गरचेदसतो नित्यता कुतः ॥ (२७६)
 असत्त्वे [५]भावनाशित्वप्रसङ्गोपि न युज्यते ।
 [नाशेन] यस्माद् भावस्य न विनाशनमिष्यते ॥ (२७७)
 [नश्यन् भावो न^३ परापेक्षः तस्य]^४ज्ञापनाय सा ।
 अवस्थाऽहेतुरुक्तास्या भेदमारोप्य चेतसा ॥ (२७८)
 स्वतोपि भावेभावस्य विकल्पश्चेदयं समः ।
 न तस्य किञ्चिद् भवति न भवत्येव केवलं ॥ (२७९)
 भावे ह्येष विकल्पः स्याद्विधेर्व्वस्व[नुरोधतः] ।
 न भावो भवतीत्युक्तमभा[वो भवतीति न ॥^५ (२८०)]
 अपेक्षेत परं कार्यं यदि विद्येत किञ्चन ।
 यदकिञ्चित्करं वस्तु किं केनचिदपेक्ष्यते ॥ (२८१)
 एतेनाहेतुकत्वेपि ह्यभूत्वा नाशभावतः ।
 सत्तानाशित्वदोषस्य प्रत्याख्यानार्तं प्रसञ्जनं ॥ (२८२)
 यथा केषाञ्चिदेवष्टः प्र[ति घो ज]^६न्मिनां तथा ।
 नाशि^७स्वभावो भावानां नानुत्पत्तिमतां यदि ॥ (२८३)
 स्वभावनियमाद्धेतोः स्वभावनियमः फले ।
 नानित्ये रूपभेदोस्ति भेदकानामभावतः ॥ (२८४)
 प्रत्याख्येयाऽत एवेषां सम्बन्धस्यापि नित्यता ।
 स[म्बन्ध]^८दोषैः प्रागुक्तैः शब्दशक्तिश्च दूषिता ॥ (२८५)

^१ PVM. भावः परापेक्षो न ।

^२ PVM. नास्त्यभावो ।

(२ अ.) नव्यमीमांसक (भाट्ट) मत-निरासः

क. अपौरुषेयत्वेऽपि दोषाः

नाऽपौरुषेयमित्येव यथार्थज्ञानसाधनं ।

दृष्टोऽन्यथापि बहुधादिरदुष्टः पुरुषागता ॥ (२८६)

न ज्ञानहेतुतैव स्यात् तस्मिन् कृतके मते ।

नित्येभ्यो वस्तुसामर्थ्यात् न च जन्मास्ति कस्यचित् ॥^१ २८७

विकल्पवासनोद्भूताः समारोपितगोचराः ।

जायन्ते बुद्ध्यस्तत्र केवलं नार्थगोचराः ॥ (२८८)

ख. कृतकत्वेऽपि दोषाः

मिथ्यात्वं कृतकेश्वेव दृष्टमित्यकृतं वचः ।

सत्यार्थं व्यतिरेकस्य विरोधिष्व्यापनाद् यदि ॥ (२८९)

12b हेतावसम्मवे(ऽप्यभावात्तत्)तस्यापि शङ्क्यते ।

विरुद्धानाम्पदार्थानामपि व्यापकदर्शनात् ॥ (२९०)

नासत्तासिद्धिरित्युक्तं सर्वतोऽनुपलम्भनात् ।

असिद्धायामसत्तायां संदिग्धा व्यतिरेकिता ॥ (२९१)

अन्वयो व्यतिरेको वा सर्वं वा साध्यधर्मिणि ।

तन्निश्चयफलैर्ज्ञानैः सिद्ध्यन्ति यदि साधनं ॥ (२९२)

[यत्र साध्यविपक्षस्य] 'वर्ण्यते व्यतिरेकिता ।

स एवास्य सपत्नः स्यात् सर्वो हेतुरतो^२ न्वयी ॥ (२९३)

समयत्वे हि मन्त्राणां कस्यचित् कार्यदर्शनं^३ ।

अथापि भावशक्तिः स्यादन्यथाप्यविरोधतः ॥ (२९४)

क्रमस्यार्थान्तरस्वञ्च पूर्वमेव निराकृतं ।

नित्यं तदर्थसिद्धिः स्यादसामर्थ्यमपेक्ष्यते^४ ॥ (२९५)

सर्वस्य साधनं ते स्युर्भावशक्तिर्यदीदृशी ।

ग. नित्यत्वे दोषाः

प्रयोक्तृभेदापेक्षा^५ च नासंस्कार्यस्य युज्यते ॥ (२९६)

^१ PVM. ० रतन्वयी ।

^२ कार्यसाधनं—मो० भा० ।

^३ कर्तुं भेदापेक्षा च—मो० भा० ।

संस्कार्यस्यापि भावस्य वस्तुभेदो हि भेदकः ।
 प्रयोक्तृभेदान्निग्रमः शक्नो न, समये भवेत् ॥ (२९७)
 अनाभेयविशेषाणां किङ्कर्वाणः प्रयोजकः ।^१
 प्रयोगो यद्यभिव्यक्तिः सा प्रागेव निराकृता ॥ (२९८)
 व्यक्तित्व^२ बुद्धिः सा यस्मात् स फलैर्यदि युज्यते ।
 स्वाच्छब्दोऽतुः फलसंबन्धो वक्ता हि व्यक्तिकारणं ॥ (२९९)
 अनभिव्यक्तशब्दानां करणानां प्रयोजनं ।
 मनोजपो वा व्यर्थः स्वाच्छब्दो हि श्रोत्रगोचरः^३ ॥ (३००)
 पारम्पर्येण तज्जत्वात्तद्व्यक्तिः सापि चेन्मतिः ।
 ते तथा स्युस्तदर्थं चेदसिद्धं कल्पनान्वयात् ॥ (३०१)

ग. समयकारणानुक्तया फलविशेषः

स्वसामान्यस्वभावानामेकभावविवक्षया ।
 उक्तेः समयकारणामविरोधो न वस्तुनि ॥ (३०२)
 आनुपूर्व्यामसत्त्वां स्वात्सरो रस (इति श्रु)^४तौ ।

द. वर्णानुपूर्विकविन्ता

न कार्यभेद इति चेदस्ति सा पुरुषाश्रया ॥ (३०३)
 यो यद्वर्णसमुत्थानज्ञानजावज्ञानतो ध्वनिः ।
 जायते तदुपाधिः स श्रुत्या समवसीयते ॥ (३०४)
 तज्ज्ञानजनितज्ञानः स श्रुतावपदुश्रुतिः ।
 अपेक्ष्य तत्स्मृतिं पश्चात् [स्मृतिमाधत्त आत्म]^५नि ॥ (३०५)
 इत्येषा पौरुषेयैव तद्वेतुषाहिचेतसां ।
 कार्यकारणता वर्णं आनुपूर्वीति कथ्यते ॥ (३०६)
 अन्यदेव ततो रूपं तद्वर्णानां पदापदं^६ ।
 कर्तृसंस्कारतो भिन्नं सहित[कार्यभेद]कृत् ॥ (३०७)
 13a सा चानु(पूर्वी वर्णानां वर्तते वा)^७चनाकृता^८ ।
 इण्छा^९ऽविरुद्धसिद्धीनां स्थि(ि)तक्रमविरोधतः ॥ (३०८)

^१ व्यक्ता च—भो० मा० ।

^२ PVM. पदे पदे ।

^३ PVM. तद्वेतुषाहिचेतसां ।

^४ PVM. श्लोकादैनमिदं नोपलभ्यते ।

कार्यकारणतासिद्धेः पुंसां^१ वर्णक्रमस्य च ।
 सर्वो वर्णक्रमः पुंभ्यो दहनेन्धनयुक्तिवत् ॥ (३०९)
 असाधारणता सिद्धा (च पुंसां क्रम)कारिणा ।
 [अतो ज्ञान]प्रभावाभ्यामन्येषां [तदभावतः ॥ (३१०)
 च. प्राप्तचिन्ता
 येऽपि^२ त]न्त्रविदः केचिन्मन्त्रान्कारश्चन कुर्वते ।
 प्रभु^३प्रभावस्तेषां स तदुक्तन्यायवृत्तितः ॥ (३११)
 कृतकाः पौरुषेयाश्च मंत्रा वाच्याः फलेप्सुना ।
 अशक्तिसाधनं पुंस्त्वामनेनैव निराकृतं ॥ (३१२)
 बुद्धीन्द्रियोक्तिपुंस्त्वादिसाधनं यत्तु वर्यते ।
 [प्रमाणाभं]^४यथार्थास्ति न हि शेषवतो गतिः ॥ (३१३)
 अर्थोयं नायमर्थो न इति शब्दा वदन्ति न ।
 कल्पयोयमर्थः पुरुषैस्ते च रागादिसंयुताः ॥ (३१४)
 स एकस्तत्त्वविज्ञान्य इति भेदश्च किंकृतः ।
 तद्वत्पुंस्त्वे कथमपि ज्ञानी कश्चित्कर्तुं न वः ॥^५ (३१५)
 यस्य प्रमाण^६संवादि वचनं सोऽर्थविद्यवि ।
 न ह्यत्यन्तपरोक्षेषु प्रमाणस्यास्ति सम्भवः ॥ (३१६)
 यस्य प्रमाणसंवादि वचनं तत्कृतं वचः ।
 स आगम इति प्राप्तं निरर्थाऽपौरुषेयता ॥ (३१७)
 यद्यत्यन्तपरोक्षेऽर्धेऽनागमज्ञानसम्भवः ।
 अतोन्द्रियार्थवित्कश्चिदस्तीत्यभिमतं भवेत् ॥ (३१८)
 स्वयं रागादिमात्रार्थं वेत्ति वेदस्य नान्यतः ।
 न वेदयति वेदोऽपि वेदार्थस्य कुतो गतिः ॥ (३१९)
 तेनाग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति श्रुता ।
 छादेच्छ्वर्गमांसमित्येष नार्थ इत्यत्र का प्रमा ॥ (३२०)
 प्रसिद्धो लोक[वा]^७दक्षेत्तत्र कोतीन्द्रियार्थहृत् ।
 अनेकार्थेषु शब्देषु येनार्थोयं विवेचितः ॥ (३२१)

^१ PVM. पुंभ्यो ।^२ PVM. मन्त्रविदः ।^३ PVM. प्रभोः ।^४ PVM. प्रमाणवित्सम्वादि ।

- स्वर्गोर्विश्यादिशब्दश्च दृष्टोऽरूढार्थवाचकः ।
 शब्दान्तरेषु तादृज्जु तादृश्येवास्तु कल्पना ॥ (३२२)
 १३b प्रसिद्धिश्च नृणां वादः प्रमाणं स च^१नेष्यते ।
 ततश्च भूयोर्यगतिः किमेतद् द्विष्टकामितं ॥ (३२३)
 अथ प्रसिद्धिमुल्लंघ्य कल्पने न निबन्धनं ।
 प्रसिद्धेरप्रमाणत्वाच्चदुग्धहे किं निबन्धनं ॥ (३२४)
 उत्पादिता प्रसिद्धयैव शङ्का शब्दार्थनिश्चये ।
 यस्माद्भ्रानार्थवृत्तिस्त्वं शब्दानां तत्र दृश्यते ॥ (३२५)
 अन्यथ[संभवाभावात्]^१ नानाशक्तेः स्वयं ध्वनेः ।
 अवश्यं शङ्कया भाव्यं नियामकमपर्यतां ॥ (३२६)
 एष स्यात्पुनर्यं मार्गं इति वक्तोति कश्चन ।
 अन्यः स्वयं ब्रवीमीति तयोर्भेदः परोक्ष्यतां ॥ (३२७)
 सर्वत्र योग्यस्यैकार्यद्योतने संभवः^१ कुतः ।
 ज्ञातावातीन्द्रियाः के[न वि]वक्षावचनादृते^१ ॥ (३२८)
 विवक्षानियमे हेतुः सङ्केतस्तत्प्रकाशनः ।
 अपौरुषेये सा नास्ति तस्य सैकार्थता कुतः ॥ (३२९)
 स्वभावनियमेन्यत्र न योज्येत तथा पुनः ।
 सङ्केतश्च निरर्थः स्याद् व्यक्तौ च नियमः कुतः ॥ (३३०)
 यत्र स्वातंत्र्यमिच्छाया नियमो नाम तत्र कः ।
 द्योत[ये]^१त्तेन सङ्केतो नेष्टाभेवास्य योग्यतां ॥ (३३१)

—अन्तरस्तोकाः ।

(२ b.) बृद्धमीमांसक (जैमिनि) मतनिरासः

क. वैश्वेकदेशसंवाकित्वे न सर्वस्य प्रामाण्यम्

यस्मात्किलोदृशं सत्यं यथाग्निः शीतनोद्बनः ।

वाक्यं वैदैकदेशत्वादन्यदप्यपरोऽब्रवीत् ॥ (३३२)

रसवत्तुल्यरूपत्वादेकभाण्डे च पाकवत् ।

शेषवद् व्यभिचारित्वात्तृप्तं न्यायविदेदृशं ॥ (३३३)

^१ PVM. नियमः ।

^१ विवक्षानियमादृते—धो० भा० ।

ख. वेदप्रामाण्यवेषणा वैमिनेर्धार्ष्ट्यम्

नित्य[स्य] 'पुंसः कर्तृत्वं नित्यान्भाषानतीन्द्रियात् ।

ऐन्द्रियान्विषयं हेतुं भावानां विषयमां स्थितिं ॥ (३३४)

निवृत्तिश्च प्रमाणाभ्यामन्यद्वा व्यस्तगोचरं ।

विरुद्धमागमापेक्षेणानुमानेन वा वदन् ॥ (३३५)

विरोधमसमाधाय शास्त्रार्थं चाप्रद्वर्त्य सः ।^१

सत्यार्थं प्रतिजानानो जयेद्वाष्ट्येन वन्द्यकीं ॥ (३३६)

सिद्ध्येत्प्रमाणं यद्येवमप्रमाणमवेह किं ।

न ह्येकं नास्ति सत्याच्च पुरुषे बहुभाषिणि ॥ (३३७)

नार्यं स्वभावः कार्यं वा वस्तूनां वक्तरि ध्वनिः ।

न च तद्व्यतिरिक्तस्य विद्यते(ऽव्यभिचारिता)^२ ॥ (३३८)

प्रवृत्तिर्वाचकानाञ्च वाच्यदृष्टिकृतेति चेत् ।

परस्परविरुद्धार्था कथमेकत्र सा भवेत् ॥ (३३९)

वस्तुभिर्भागमास्तेन कथञ्चिन्मन्तरीयकाः ।

प्रतिपत्तुर्नसि[ध्यन्ति] कुतस्तेभ्यो[ऽयंनिश्च]यः ॥ (३४०)

143 तस्मा[ज्ज तन्निवृत्त्यापि वस्तु^१भा]^२वः प्रसिध्यति ।

तेनासन्निरचयफलाऽनुपलब्धिर्ना सिध्यति ॥०॥ (३४१)

वेदप्रामाण्यं कस्यचित्कर्तृवादः ज्ञाने यस्मैच्छा जातिवादावलेपः ।

संतापारम्भः पापहानाय चेति ध्वस्तप्रज्ञा(नां प)ञ्च

लिङ्गानि जाण्ये॥प्र॥^३

^१ इति (घ) मर्मकीर्तिकीर्तितप्रमाण^२वार्तिके स्वार्थानु-

माननिषेधपरिच्छेदः ॥ (१) ॥

^१ PVM. भाषाभावः ।

^२ PVM. नास्ति ।

^३ प्रमाणवार्तिककारिकयाः स्वार्थानुमानं नाम प्रथमः परिच्छेदः —

द्वितीयः परिच्छेदः

प्रमाणसिद्धिः

१. प्रमाणलक्षणम्

(१) अविसंवादि ज्ञानम्

प्रमाणमविसंवादि ज्ञानम् ; अर्थक्रियास्थितिः ।
अविसंवादनं; शाब्देष्वभिप्रायनिवेदनात् ॥ (१)
वक्तृव्यापारविषयो योर्थो बुद्धौ प्रकाशते ।
प्रामाण्यं तत्र शब्दस्य नार्थतत्त्वनिबन्धनं ॥ (२)
गृहीत[मह्या]भ्रेष्टं साम्बृतं धोप्रमाशता ।
प्रवृत्तेस्तत्प्रधानत्वात् हेयोपादेयवस्तुनि ॥ (३)
विषयाकारभेदाच्च धियोधिगमभेदतः ।
भावादेवास्य तद्भावात् स्वरूपस्य स्वतो गतिः ॥ (४)
प्रामाण्यं व्यवहारेण; शास्त्रं भेदनिवर्तनं ।*

(२) अज्ञातार्थप्रकाशकम्

अज्ञातार्थप्रकाशो वा; स्वरूपाधिगतेः परं ॥ (५)
प्राप्तं सामान्यविज्ञानं; नाविज्ञाते स्वलक्षण्ये ।
यज्ज्ञानमित्यभिप्रायात्; स्वलक्षणविचारतः ॥ (६)

(३) भगवतः प्रामाण्यम्

तद्वत्प्रमाणं भगवान् अभूतविनिवृत्तये ।
भूतोक्तिः; साधनार्थेण ततो युक्ता [प्रमा]जता ॥०॥ (७)

* VB. तज्ज्ञान ।

(४) ईश्वरादेरप्रामाण्यम्

क. नित्यानित्ययोः प्रमाणाता

नित्यं प्रमाणं नैवास्ति प्रामाण्याद्; वस्तुसङ्गतेः ।
ज्ञेयानित्यतया तस्या अप्रौढ्यात् क्रमजन्मनः ॥ (८)
नित्यानित्यविवेकादपेक्षाया अयोगतः ।
कथञ्चिन्नोपकार्यत्वाद्; अनित्येष्वप्रमाणाता ॥ (९)

ख. ईश्वरद्वयम्

स्थिति^१ प्रवृत्तिसंस्थान^२ विशेषार्थक्रियादिषु ।
इष्टसिद्धिरसिद्धिर्वा दृष्टान्ते संशयोऽथवा ॥ (१०)
सिद्धं बाह्यविघ्नानुभावाभावानु^३वृत्तिमत् ।
सन्निवेशादि तद्युक्तं तस्माद्यदनुमीयते ॥ (११)
वस्तुभेदे प्रसिद्धस्य शब्दसामान्यादभेदिनः ।

- 14b न युक्ता^४नुमितिः^५ वाह्यद्वयादिवद् हुताशने ॥ (१२)
अन्यथा कुम्भकारेण मृष्टिकारस्य कस्यचित् ।
घटादेः करणस्तिष्ठेद् बलमीकस्यापि तत्कृतिः ॥ (१३)
साध्येनानुगमात्कार्ये सामान्येनापि साधने ।
सम्बन्धिभेदाद्भेदोक्तिदोषः कार्यसमो मतः ॥ (१४)
[जात्यन्तरे^६ प्रसि^७तस्य शब्दसामान्यदर्शनात् ।
न युक्तं साधनं गोत्वाच्छरादीनां^८ विषा^९णवत् ॥ (१५)
विषाणापरतन्त्रत्वान्न शब्दाः सन्ति कुत्र वा^{१०} ।
तद्भावादर्थसिद्धौ तु सर्व्व सर्व्वस्य सिध्यति ॥ (१६)
एतेन कापिलादीनामपैतन्यादि^{११} चिन्तितं ।
अनित्यादेश्च चैतन्य^{१२}मरणाच्चगपेततः^{१३} ॥ (१७)
वस्तुस्वरूपेऽसिद्धेयं न्यायः सिद्धे^{१४} विशेषणं ।
अवाचकमसिद्धावप्याकाशाश्रयवद् ध्वनेः ॥ (१८)

^१ PS. VB. स्थित्वा । ^२ VB. ०वात् । ^३ VB. जात्युत्तरे प्रसि० ।

^४ PS. PVM. ०त्वाद्वाणादीनां ।

^५ PVM. विषाणिवत् ।

^६ कुत्र न—भो० भा० ।

^७ PH. ०मिच्छेत्यादि ।

^८ PS. त्वगपोहत्; VB. त्वगपेततम् ।

^९ PS. VB. सिद्धे ।

- असिद्धावपि शब्दस्य सिद्धे वस्तुनि सिध्यति ।
 श्रौतृत्वस्य यथा बोद्धेनोक्तं मूर्त्या^१दिसाधनं^२ ॥ (१९)
 तस्यैव व्यभिचारादौ शब्देऽप्यव्याभिचारिणि ।
 दोषवत् साधनं ज्ञेयं वस्तुनो वस्तुसिद्धितः ॥ (२०)^३
 यथा तत् कारणं वस्तु तथैव तदकारणं ।
 यदा तत् कारणं केन मतं नेष्टमकारणं ॥ (२१)
 शस्त्रौषधाभिसंबन्धा^४श्चैत्रस्य त्रणरोदये ।
 असम्बद्धस्य किं स्थाणोः कारणत्वं न कल्प्यते ॥ (२२)
 स्वभावभेदेन विना व्यापारोपि न बुध्यते ।
 नित्यस्याव्यतिरेकित्वात्सामर्थ्यं^५ दुरन्वयं ॥ (२३)
 यस्य सत्त्वे^६ भवत्येव यत्तेभ्योन्यस्य (कल्प)णे^७ ॥^८
 तद्धेतुत्वेन सर्वत्र हेतुनामनवस्थितिः^९ ॥ (२४)
 स्वभावपरिणामेन हेतुरङ्कुरजन्मनि ।
 भूम्यादिस्तस्य संस्कारे तद्विशेषस्य दर्शनात् ॥ (२५)
 यथा^{१०} विशेषेण विना विषयेन्द्रियसंहतिः ।
 १५३ बुद्धेर्हेतुस्तथेदं^{११} [अप्येव तत्रा]^{१२}पि विशेषतः ॥ (२६)
 पृथक् पृथगशक्तानां स्वभावातिशयेऽसति^{१३} ।
 संहतावप्यसामर्थ्यं स्यात्सिद्धोतिशक्तदा^{१४} ॥ (२७)
 तस्मात्पृथगशक्तेषु येषु संभाव्यते गुणः ।
 संहतौ हेतुता तेषां नेश्वरादेरभेदतः ॥ (२८)

^१ VB. मूर्त्यादि ।

^२ गमनात्प्राणिमत्त्वाच्च राजः शृङ्गीति साधनम् ।

अस्य शब्दस्य वाच्यं हि प्रतिद्वधा युक्त्यसम्मतम् ॥

अधिकेयं कारिका भोटभाषायाम् ।

^३ PS. PVM. येषु सत्सु । ^४ PS. कल्पने ।

^५ VB. येषु सत्सु ० स्य कल्पने । ० त्वेन हेतुनां सर्वेषामन ० ।

^६ यदि—भौ० भा० । ^७ PS. VB. सन्तानातिशये सति ।

^८ PVM. VB. ० सततः ।

२. भगवान् प्रमाणम्

(१) ज्ञानवत्त्वात्

प्रामाण्यञ्च परो[क्षा]र्थज्ञानं तत्साधनस्य च ।

(अभावाभास्यनुष्ठान)^१मिति केचित्प्रचक्षते ॥ (२९)

ज्ञानवान् मृश्यते^२ कश्चित्तदुक्तप्रतिपत्तये ।

अज्ञोपदेशकरणे विप्रलम्भनशक्किभिः ॥ (३०)

तस्मादनुष्ठेयगतं ज्ञानमस्य विचार्यतां ।

कीटसंख्यापरिज्ञाने तस्य नाक्षोपि^३ युज्यते ॥ (३१)

(२) हेयोपादेयवेदकत्वात् न तु सर्ववेदकत्वात्

हेयोपादेयत[त्त्वस्य]^४ साभ्युपायस्य वेदकः^५ ।

यः प्रमाणमसाविष्टो न तु सर्वस्य वेदकः ॥ (३२)

दूरं परयतु वा मा वा तत्त्वमिच्छन्तु पश्यतु ।

प्रमाणं दूरदर्शी चेदेहि गृध्रानुपास्महे^६ ॥ (३३)

(३) कारुणिकत्वात् भगवान् प्रमाणम्

क. जन्मान्तरसिद्धिः

साधनं करुणाभ्यासात् सा बुद्धेर्देहसंश्रयात् ।

असिद्धा^७भ्या^८स इति चेन्नाश्रयप्रतिषेधतः ॥ (३४)

(क) मृत्युवैतन्व्यमतनिरासः

प्राणापानेन्द्रियधियां देहादेव न केवलात् ।

^९स्वजातिनिरपेक्षायां जन्म जन्मपरिग्रहे ॥ (३५)

अतिप्रसंगाद् यद्^{१०} दृष्टं प्रतिसन्धानशक्तिमत् ।

किमासीत्तस्य यन्नास्ति पश्चाद्येन न सन्धिमतः^{११} ॥ (३६)

न स कश्चित्पृथिव्यादेरंशो यत्र न जन्तवः ।

संस्वेदजाया जायन्ते सर्व्व बीजात्मकं ततः ॥ (३७)

^१ PVM. मृश्यते ।

^२ PS. PVM. VB. तस्य नः स्तोपः; NR. (पृष्ठे ८१) ।

^३ VB. हान्युपायस्य वेदकः ।

^४ VB. चेदेत० ।

^५ PVM. वसिद्धो० । ^६ PVM. सजाति० । ^७ PS. यद्य ।

तत् स्वजात्यनपेक्षाणामक्षादीनां समुद्भवे ।
परिणामो यथैकस्य स्यात्सर्वस्याविशेषतः ॥ (३८)

(ख) विज्ञानसिद्धिः

- प्रत्येकमुपधा[ते पि] नेन्द्रिया[णां]*मनोमतेः ।
वपधातोस्ति; भङ्गेस्यास्तेषां भङ्गश्च दृश्यते ॥ (३९)
तस्याः^१ स्थित्याथयो बुद्धेर्बुद्धिमेव समाश्रितः ।
कश्चिन्निमित्तमक्षाणां तस्मादक्षाणि बुद्धितः ॥ (४०)
यादृश्याक्षेपिका सासीत् पश्चादप्यस्तु तादृशी ।
15b [तज्ज्ञानै]*रुपकार्यत्वादुक्तं कायाश्रितं मनः ॥ (४१)
यद्यप्यक्षौर्विना बुद्धिर्न तान्यपि तथा विना ।
तथाप्यन्योन्यहेतुत्वं ततोप्यन्योन्यहेतुके ॥ (४२)
नाक्रमात् कमिणोऽभावो^२ नाप्यपेक्षाऽविशेषिणः ।
क्रमाद् भवन्ती धीः कायात् क्रमं तस्यापि शंसति ॥ (४३)
प्रतिक्षणं न [पूर्वस्य]^३ पूर्वः पूर्वः क्षणो भवेत् ।
तस्य हेतुरतो हेतुर्दृष्ट एवास्तु सर्वदा ॥ (४४)
चित्तान्तरस्य सन्धाने को विरोधोन्यचेतसः ।
तद्वदप्यर्हतश्चित्तं^४ असन्धानं कुतो मतं ॥ (४५)
असिद्धार्थः प्रमाणेन किं सिद्धान्तोऽनुगम्यते ।
हेतोर्वैकल्यतस्तस्मात्^५ किं तदेवात्र नोदितं ॥ (४६)
तद्धीवद् ग्रहणप्राप्तेर्मनोज्ञानं न सेन्द्रियात् ।
ज्ञानोत्पादनसामर्थ्यभेदात् सकलादपि ॥ (४७)
अचेतनत्वान्नान्यस्माद्धेतुत्वभेदात्सहस्रिषिः ।
अक्षवद्रूपरसवर्धद्वारेण विक्रिया ॥ (४८)
सत्तोपकारिणी यस्य नित्यं तदनुबन्धतः ।
स हेतुः सप्तमी तस्मादुत्पादादिति शोच्यते ॥ (४९)
अस्तूपकारको वापि कदाचिच्चित्तसन्ततेः ।
बह्व्याविवद् घटादीनां विनिर्मुक्तिर्न तावता ॥ (५०)

^१ PS. तच्चेत् । PVM. तस्मात् ।

^२ PVM. नावो ।

^३ PS. PVM. ० मपूर्वस्य । ^४ PS. तद्वाप्य० । ^५ VB. PVM. ० तच्चेत् ।

- अनिवृत्तिप्रसङ्गाच्च^१ देहे तिष्ठति चे[त]‘सः ।
 तद्भावभावाद्दृश्यत्वात्प्राणापानौ ततो न तत् ॥ (५१)
 प्रेरणाकर्षणे वायोः प्रयत्नेन विना कुतः ।
 निर्हासातिशयापत्तिर्निर्हासातिशयात्तयोः ॥ (५२)
 तुल्यः प्रसङ्गोपि तयोर्न तुल्यं चित्तकारणे ।
 स्थित्यावेधक[मन्यच्च]^२ यतः कारणमिष्यते ॥ (५३)
 न दोषैर्विगुणो देहो हेतुर्व्वर्त्तादिषद् यदि ।
 मृते शमीकृते^३ दोषे पुनरुज्जीवनं भवेत् ॥ (५४)
 निवृत्तेऽप्यनले काष्ठविकाराविनिवृत्तिवत् ।
 तस्याऽनिवृत्तिरिति चेन्न चिकित्साप्रयोगतः ॥ (५५)
 [अ]‘पुनर्भावतः किञ्चिद्विकारजननं कथित् ।
 किञ्चिद्विपर्ययाद्विपर्यया काष्ठसुवर्णयोः ॥ (५६)
 आद्यस्याल्पोप्यसन्तापः^४ प्रत्यानेयस्तु यत्कृतः ।
 विकारः स्यात्पुनर्भावः तस्य हेन्नि खरत्वव[त्] ॥ (५७)
 162 दुर्लभत्वात् समाधातुरसाध्यं किञ्चिदीरितं ।
 आयुःक्षयाद्वा दोषे तु^५ केवले नास्त्यसाध्यता ॥ (५८)
 मृते विषादिसंहारात्तदंशच्छेदतोपि वा ।
 विकारहेतोर्विगमे स नोच्छ्वसिति किं पुनः ॥ (५९)
 उपादानाविकारेण नोपादेयस्य विक्रिया ।
 [कर्तुं शक्याऽविका]^६रेण मृदः कुण्डादिनो यथा ॥ (६०)
 अविकृत्य हि यद्वस्तु यः पदार्थो विकार्यते ।
 उपादानं न तत्तस्य युक्तं गोगवयादिवत् ॥ (६१)
 चेतःशरीरयोरेवं तद्धेतोः कार्यजन्मतः ।
 सहकारात् सहस्थानमभिताम्रद्रवत्ववत् ॥ (६२)
 अना[श्रयात्सद]^७सतोर्भाश्रयः स्थितिकारणं ।
 सतश्चेदाश्रयो नास्याः स्यात्तुरव्यतिरेकतः ॥ (६३)

^१ PS. अववृत्तिः ।^२ PS.VB. समीकृते ।^३ VB. ० स्यान्वोप्यसंहार्यः । PVM. ०प्यसंहार्यः ।^४ VB. ०दोषेण ।

- व्यतिरेके तु^१ तद्वस्तुस्तेन भावस्य किं कृतं ।
 अविनाशप्रसङ्गः स नाशहेतोर्मतो यदि ॥ (६४)
 तुल्यः प्रसङ्गस्तत्रापि; किम्पुनः स्थितिहेतुना ।
 [अना^२श]^३कागमात् स्थानं ततश्चेद्वस्तुधर्मता ॥ (६५)
 नाशस्य; सत्यबाधोसाविति किं स्थितिहेतुना ।
 यथा जलादेराधार इति चेत्तुल्यमत्र च ॥ (६६)
 प्रतिच्छिन्नविनाशे हि भावानां भावसन्ततेः ।
 तथोत्पत्तेः सहेतुत्वादाश्रयोऽयुक्त[मन्य]^४था ॥ (६७)
 स्यादाधारो जलादीनां गमनप्रतिबन्धतः ।
 अगतीनां किमाधारैर्गुणसामान्यकर्मणां ॥ (६८)
 एतेन समवायश्च समवायि च कारणं ।
 व्यवस्थितत्वं जात्यादेर्निरस्तमनपाश्रयात् ॥ (६९)
 परतो भावनाशश्चेत्तस्य किं स्थिति[हि]तुना ।^५
 स विनश्येद्विनाष्यन्त्यैर्न^६ शक्ताः स्थितिहेतवः ॥ (७०)
 स्थितिमान्साश्रयः^७ सर्वः सर्वोत्पत्तौ च साश्रयः^८ ।
 तस्मात् सर्वस्य भावस्य न विनाशः कस्यञ्चन^९ ॥ (७१)
 16b स्वयं विनश्वरात्मा चेत् त[स्व]^{१०} कः स्थापकः परः ।
^{११}स्वयं न नश्वरात्मा चेत्तस्य कः स्थापकः परः ॥ (७२)
 बुद्धिब्रह्मापारमेदेन निर्द्वासातिशयावपि ।
 प्रज्ञादेर्भवतो देहनिर्द्वासातिशयैर्बिना^{१२} ॥ (७३)
 इदं वीषप्रभादीनामाश्रितानां न विद्यते ।^{१३}
 स्यात्ततोपि विशेषोस्य न चित्तेऽनुपकारिणि ॥ (७४)
 रागादिवृद्धिः पुष्ट्यादेः [कदा]चित् सुखदुःखजा ।
 तयोश्च धातुसाम्यादेरन्तरर्थस्य सन्निधेः ॥ (७५)
 एतेन सन्निपातादेः स्मृतिभ्रंशादयो गताः ।
 विकारयति धीरेव ह्यन्तरर्थविशेषजा ॥ (७६)

^१ VB.PVM. ०रेकेपि ।^२ PVM. आनाश ० ।^३ PVM. ०नैरशक्ताः । ^४ PS. स्थितिमान्सा ०; PVM. स्थिमाशाश्र ० ।^५ PS. वसंश्रयः ।^६ VB.PVM. कदाचन ।^७ PS.VB. ।^८ VB.PVM. ०यौ विना ।

शार्दूलशोणितादीनां सन्तानातिशये क्वचित् ।
 मोहादयः सम्भवन्ति श्रवणेक्षणतो यथा ॥ (७७)
 तस्माद्य^१स्यैव संस्कारं नियमेनानुवर्तते ।
 तन्मन्तरीयकं चित्तमतश्चित्तसमाश्रितं ॥ (७८)
 यथा श्रुतादिसंस्कारः कृताश्रयणचेतसि^२ ।
 कालेन व्यज्यते [J]भेदात् स्यादेहेपि ततो [गुणः] ॥^३ (७९)

(ग) पूर्वजन्मपरिग्रहः

अनन्यसत्त्वनेयस्य^४ हीनस्थानपरिग्रहः ।
 आत्मस्नेहवतो दुःखसुखस्यागातिवाञ्छया ॥ (८०)
 दुःखे विपर्यासमतिः तृष्णा चाबन्धकारणं^५ ।
 जन्मिनो यस्य ते न स्रो न स जन्माधिगच्छति ॥ (८१)
 गत्यागतौ न [दृष्टे]^६ चेदिन्द्रियाणामपाटवात् ।
 अदृष्टिर्मन्वनेत्रस्य तनुधूमागतिर्यथा ॥ (८२)
 तनुत्वान्मूर्त्तमपि तु किञ्चित् कचिदसक्तिमत्^७ ।
 जलवत् सूतवद्धेग्नि नादृष्टेर^८सदेव वा ॥ (८३)

(अवधिनिरासः)

पाण्यादिकम्पे सर्व्वस्य^९ जन्मप्राप्तेर्विरोधिनः^{१०} ।
 एकत्र^{११} कर्मणोऽयोगात् स्यात् पृथक् सिद्धिरन्यथा ॥ (८४)
 एकस्य चावृत्तौ सर्व्वस्यावृत्तिः स्वादनावृत्तौ ।
 दृश्येत रक्ते चैकस्मिन् रागोऽरक्तस्य वाऽगतिः ॥ (८५)
 नास्त्येक^{१२}[समुदायोऽस्मा]दनेकत्वेपि पूर्व्ववत् ।
 अविशेषादगुत्वाच्च न गतिश्चेन्न सिध्यति ॥ (८६)
 अविशेषो, विशिष्टानामैन्द्रिय^{१३}त्वमतोऽनगुः ।
 एतेनावरणादीनामभावश्च निराकृतः ॥ (८७)

^१ PVM. तस्मात् स्वस्यैव ।

^२ PS. ० कृतचेतसि चेतसि । VB. ० कृतचेतसि चेतसि ।

^३ PS. अनन्यनेयस ० ।

^४ PS. VB. तृष्णा चाबन्ध ० ।

^५ PS. VB. ० सक्ति ० ।

^६ PVM. नादृष्टेनासदेव ।

^७ PS. VB. PVM. ० विकम्पे सर्व्वस्य कमाप्रा ० ।

^८ PVM. एकस्मिन् ।

^९ VB. ० मिन्द्रियत्व ।

- कथं वा शृत^१ हेमादिमिश्रं तप्तोपलादिकं^२ ।
 दृश्य[मः पृथग्गशाक्तानामक्षादीनां गतिः]^३ कथं ॥ (८८)
 संयोगाच्चेत् समानोत्र प्रसङ्गो हेमशृत^४ योः ।
 दृश्यः संयोग इति चेत् कुतोऽदृष्टाशये^५ गतिः ॥ (८९)
 रसरूपादियोगश्च विरुद्ध^६ उपचारतः ।
 इष्टश्चेद् बुद्धिभेदोस्तु पंक्तिर्दीर्घेति वा कथं ॥ (९०)
 संख्यासं[योगकर्मा]न्देपि तद्वत्स्वरूपतः ।
 अभिलाषाच्च^७ भेदेन रूपं बुद्धौ न भासते ॥ (९१)
 शब्दज्ञाने विकल्पेन वस्तुभेदानुसारिणा ।
 गुणादिष्विव कल्प्यार्थे नष्टाजातेषु वा यथा ॥ (९२)
 भूतो वसुपचारोत्र स इष्टो यन्नि[बन्ध]^८नः ।
 स एव सर्व्वभावेषु हेतुः किं नेष्यते तयोः ॥ (९३)
 उपचारो न सर्व्वत्र यदि भिन्नविशेषणं ।
 मुख्यमित्येव च कुतोऽभिज्ञेऽभिन्नार्थेति चेत् ॥ (९४)
 अनर्थान्तरहेतुत्वेऽप्यपर्यायाः सितादिषु ।^९
 संख्यादियोगिनः शब्दास्तत्राप्यर्थान्तरं यदि ॥ (९५)
 गुणद्रव्याविशेषः स्याद्विज्ञो व्यावृत्तिभेदतः ।
 स्यादनर्थान्तरार्थत्वेऽप्यकर्माद्रव्यशब्दवत् ॥ (९६)
 व्यतिरेकोऽयथापि सूच्यते भाववाचिभिः ।
 संख्यादि^{१०}तद्वतः शब्दैस्तद्वन्मान्तरभेदकं ॥ (९७)
 श्रुतिस्तस्मात्रजिज्ञासोरनाक्षिप्ताखिलापरा^{११} ।
 भिन्नं धर्म्ममिवाचष्टे योगोऽङ्गुल्या इति क्वचित् ॥ (९८)
 युक्ताङ्गुलीति सर्व्वेषां आक्षेपाद्वस्मिवाचिनी ।^{१२}
 17b ख्यातैकार्थाभिधानेपि तथा विहितसंस्थितिः ॥ (९९)
 रूपादिशक्तिभेदानामनाक्षेपेण वर्त्तते ।
 तत्समानफला[ऽ]हेतुव्यवच्छेदे घटश्रुतिः ॥ (१००)

^१ PS. VB. शृत ।^२ PS. VB. ० लादि वा ।^३ PVM. ० दृश्याः ।^४ PVM. संयोग ।^५ VB. ० लापार्थ ।^६ VB. ० सोर्त्त वा क्षिप्ता ० ।

अतो न रूपं घट इत्येकाधिकरणा श्रुतिः ।
 भेदश्चायमतो जातिसमुदायाभिधानयोः^१ ॥^२ (१०१)
 रूपा[व]यो घटस्येति तत्सामान्योपसर्जनाः ।)
 तच्छक्तिभेदाः ख्याप्यन्ते वाच्योन्वयोपि दिशाऽनया ॥ (१०२)

(घ) विज्ञानं कारणम्

हेतुत्वे^३ च समस्तानामेकाङ्गविकलेपि न ।
 प्रत्येकमपि सामर्थ्यं युगपद् बहुसम्भवः ॥ (१०३)
 नानेकत्वस्य तुल्यत्वात्प्राणापानौ^४ नियामकौ ।
 एकत्वेपि बहुव्यक्तिस्तद्वेतोन्नित्यसन्निधेः ॥ (१०४)
 नानेकहेतुरिति चेन्नाविशेषात्क्रमादपि ।
 नैकप्रायेष्यनेकार्थग्रहणानियमस्ततः ॥ (१०५)
 एकवानेकविज्ञाने बुद्ध्या^५स्तु सकृदेव तत् ।
 अविरोधात् ; क्रमेणापि माभूत्तद्विशेषतः ॥^६ (१०६)
 बहवः क्षणिकाः प्राणा अस्वजातीयकालिकाः ।
 तादृशमेव चित्तानां कल्प्यन्ते यदि कारणं ॥ (१०७)
 क्रमवन्तः कथं ते स्युः^७ क्रमवद्वेतुना विना ।
 पूर्वस्वजा^८ति हेतुत्वे न स्यादाद्यस्य सम्भवः ॥ (१०८)
 तद्वेतुस्तादृशो नास्ति सति वानेकता ध्रुवं ।
 प्राणानां भिन्नदेशत्वात् सकृज्जन्मधियामतः ॥ (१०९)
 यशेककालिकोऽनेकोप्येकचैतन्यकारणं ।
 एकस्यापि न [वैकल्ये] ^९स्यान्मन्दरवसितादिषु ॥ (११०)
 अथ हेतुर्यथाभावं ज्ञानेपि स्याद्विशिष्टता ।
 न हि तत्तस्य कार्यं यद्यस्य भेदात् भिद्यते ॥ (१११)
 विज्ञानं शक्तिनियमादेकमेकस्य कारणं ।
 अन्यार्थासक्तिविगुणे ज्ञाने नार्था[न्तर]^{१०}ग्रहात् ॥^{११} (११२)
 १४२ शरीरात् सकृदुत्पन्ना धीः स्वजात्या नियम्यते ।
 परतरचेत् समर्थस्य देहस्य विरतिः कुतः ॥ (११३)

^१ PVM. भेदोपमीदृशो ऽभिधायिनोः ।

^२ PVM. हेतुत्वं ।

^३ बुद्ध्या तु—मौ० भा० ।

^४ VA. तैम्यः ।

^५ PVM. ऽरुग्रहात् ।

(४) कमेतिद्धिः

अनाश्रयान्निवृत्ते^१ स्याच्छरीरे चेतसः स्थितिः ।
 केवलस्येति चेच्चित्तसन्तानं स्थितिकारणं ॥ (११४)
 तद्वेतुवृत्तिलाभाय नाङ्गतां यदि गच्छति ।
 हेतुर्देहान्तरोत्पत्तौ^२ पञ्चायतनमैहिकं ॥ (११५)
 तदङ्गभावहेतुत्वनिषेधेनुपलम्भनं ।
 अनिश्चयकरं प्रोक्तं इन्द्रियाद्यपि शेषवत् ॥ (११६)
 दृष्टा च शक्तिः पूर्वेषामिन्द्रियाणां स्वजातिषु ।
 विकारदर्शनात्सिद्धं अपरापरजन्म च ॥ (११७)
 शरीराद्यदि^३ तज्जन्म प्रसङ्गः पूर्ववद्भवेत् ।
 चित्ताच्चेत्तत एवास्तु जन्म देहान्तरस्य च ॥ (११८)
 तस्मान्न हेतुवैकल्यात् सव्वेषामन्तचेतसां ।
 असन्धिरीदृशं तेन शेषवत् साधनं मतं ॥ (११९)

ख. गुणः कल्याण्यस्तः

अभ्यासेन विशेषेपि लङ्घनो[३]^४ कतापवत् ।
 स्वभावातिक्रमो माभूदिति चेदाहितः सं चेत् ॥ (१२०)
 पुनर्यत्रापेक्षेत यदि स्याद्वास्थिराश्रयः ।
 विशेषो नैव वर्तेत^५ स्वभावश्च न तादृशः ॥ (१२१)
 तत्रोपयुक्तशक्तीनां विशेषानु[त्त]^६ 'रान्' प्रति ।
 साधनानामसामर्थ्यान्नित्यज्ञानाश्रयस्थितेः ॥ (१२२)
 विशेषस्यास्वभावत्वाद् बृद्धावप्याहितो यदा^७ ।
 नापेक्षेत^८ पुनर्यत्र यन्नोन्यः स्याद्विशेषकृत् ॥ (१२३)
 काष्ठपारव^९ हेमा[दि]^{१०} रन्त्यादेरिव चेतसि ।
 अभ्यासजाः प्रवर्तन्ते स्वरसेन कृपावयः ॥ (१२४)
 तस्मान् स चैषा^{११} मुत्पन्नः स्वभावो जायते गुणः ।
 तदुत्तरोत्तरो यन्नो विशेषस्य विधायकः ॥ (१२५)

^१ PS. वनाश्रयश्रयः ।

^५ PS. तेन देहान्तरप्राप्ती ।

^२ VA. वर्तेत ।

^६ PS. यदि ।

^३ VA. PVM. नापेक्षेत ।

^७ VA. ० पास्त० ।

^४ PS. PVM. VA. तेषा० ।

- १४b यस्माच्च तुल्यजा[ती]१यपूर्वबीजप्रवृद्धयः ।
 कृपाविबुद्धयस्तासां सत्य[ा]भ्या१से कुतः स्थितिः ॥ (१२६)
 न चैवं लङ्घनादेव लङ्घनं बलवत्तयोः ।
 तद्धेतव्योः स्थितशक्तित्वाल्लङ्घनस्य स्थितात्मता ॥ (१२७)
 तस्यादौ देहवैगुण्यात् पश्चाद्व[द]१विलङ्घनं ।
 शनैर्यज्ञेन वैगुण्ये निरस्ते स्वबले स्थितिः ॥ (१२८)
 कृपा स्वबीजप्रभवा स्वबीजप्रभवैर्ज्ञे चेत ।
 विपक्षैर्ध्यायते चित्ते प्रयात्यत्यन्तसात्मता१ ॥ (१२९)
 तथा हि मूलमभ्यासः पूर्वः पूर्वः परस्य२ तु ।
 कृपावैराग्यबोधोपादेशितधर्मस्य पाटवे । (१३०)
 कृपात्मकत्वमभ्यासाद् घृणा वैराग्यरागवत् १ ॥
 [निष्पन्नकरुणोत्कर्षपरदुःखक्षमेरितः ॥१३१]
 (४) शास्तृत्वाद् भगवान् प्रमाणम्
 (शास्त्रतुल्यवाक्यान्वयः)

दयावान् दुःखहानार्थमुपायेष्वभियुज्यते ।
 परोक्षोपेयतद्धेतोस्तदाख्यानं हि दुष्करं ॥ (१३२)
 युक्त्यागमा१भ्याम्बिमृशन् दुःखहेतुम्परीक्षते ।
 तस्यानित्यादिरूपं च दुः(ः)खस्यैव विशेषणैः ॥ (१३३)
 यतस्तथा स्थिते हेतौ निवृत्तिर्ज्ञेति पश्यति ।
 फलस्य हेतोर्हानार्थं तद्विपक्षं परीक्षते ॥ (१३४)
 साध्यते तद्विपक्षो हि हेतो रूपावबोधतः ।
 आत्मात्मीयप्रवृत्तः स्नेहः संस्कारगोचरः । (१३५)
 हेतुर्विरोधि नैरात्म्यदर्शनं तस्य बाधकं ।
 बहुशो बहुधोपायं कालेन बहुनास्य१ च ॥ (१३६)
 [गच्छन्त्यभ्यस्यतस्तत्र]१ गुणदोषाः प्रकाशतां ।
 बुद्धेरच पाटवाद्वेतोर्व्यासनातः प्रहीयते ॥ (१३७)
 परार्थवृत्तेः खण्णादेर्विशोभोयं महामुनेः ।
 उपायाभ्यास एवार्थं तावर्ध्याच्छासनं मतं ॥ (१३८)

१ PVM. सत्यम्यासे ।

१ प्रयाति तदात्मताम्—मो० भा० ।

१ PS. वैराग्यराग्य० ।

१ PS. बहुवा० ।

19a [निष्पत्तेः^१ प्रथमम्भावा]देतुरुक्तमिदं द्वयं ।

(५) सुगतत्वात् भगवान् प्रमाणम्

हेतोः प्रहायं त्रिगुणं सुगतस्त्वमनिभयात् ॥ (१३९)

दुःखस्य शस्त्रशैराल्पदृष्टेर्च^२ युक्तितोपि वा ।

पुनरावृत्तिरित्युक्तौ जन्मदोषसमुद्भवौ ॥ (१४०)

आत्मदर्शनबीजस्य हानादपुनरागमः ।

तद्भूतमिभ्रात्म[तयाऽशेषमक्लेश]संक्रमः^३ ॥ (१४१)

कायवागबुद्धिवैगुण्यं मागोक्त्यपदुतापि वा ।

अशेषहानमभ्यासादुक्त्यादेर्दोषसंचयः ॥ (१४२)

नेत्येके व्यतिरेकोस्य संदिग्धो^४ व्यभिचार्यतः ।

अच्यवित्वं च दोषाणां नित्यत्वादनुपायतः ॥ (१४३)

[उपायस]यापरिज्ञानादपि वा परिकल्पयेत् ।

हेतुमत्त्वाद्विरुद्धस्य^५ हेतोरभ्यासतः क्षयात् । (१४४)

हेतुस्वभावज्ञानेन तज्ज्ञानमपि साध्यते ॥०॥

(६) तावित्वात् भगवान् प्रमाणम्

तायः स्वदृष्टमार्गोक्तिर्वैकल्याद्वक्ति नानृतं ॥ (१४५)

द्यालुत्वात्पराध्वं सत्त्वारम्भ[मि]योगतः ।

क. तायः चतुःसत्यप्रकाशनम्

तस्मात्^६ प्रमाणं तायो वा चतुःसत्यप्रकाशनं ॥ (१४६)

ख. भत्वारि भार्यसत्त्वानि

(क) दुःखसत्यम्

३. संसारिणः सर्वथा दुःखम्

दुःखं संसारिणः स्कन्धा रागादेः पाटवेत्तृणात् ।

अभ्यासान्न यदृच्छातोऽहेतोर्जन्मविरोधतः ॥ (१४७)

६. रागादीनां बातादिदोषजन्यविरासः

व्यभिचारात् बातादिधर्म्मः प्रकृतिसंकरात् ।^७

अदोषश्च तदन्योपि धर्म्मः किं तस्य नेह्यते ॥ (१४८)

^१ PS.VA. स्तद् ।

^२ PS.VA. निर्जरं । PVM. ननिर्जरं ।

^३ VA. संदिग्धा ।

^४ VA. विपक्षस्य ।

^५ VA. ततः ।

- न सर्वधर्मः सर्वेषां समरागप्रसङ्गातः ।
 रूपादिवददोषश्चेतुल्यं तत्रापि चोदनं ॥ (१४९)
 आधिपत्यं विशिष्टानां यदि तत्र न कर्मणः ।
 विशेषेपि च दोषाणां [मवि] शेषादसिद्धता ॥ (१५०)
 न विकाराद्विकारेण सर्वेषां न च सर्वजाः ।
 कारणे वर्द्धमाने च कार्यहानिर्न युज्यते ॥ (१५१)
 तापादिष्विव रागादेर्विकारोपि सुखादिजः ।
 वैषम्येन दुःखेन रागस्यानुद्धवो यदि ॥ (१५२)
 19b वाच्यं केन ('ोद्धवः' साम्या^१ न्मदवृद्धिः स्मरस्ततः ।
 रागी विषमदोषोपि दृष्टः साम्येपि नापरः ॥ (१५३)
 क्षयादिनिच्छतो^२ प्यन्ये नैकस्त्रीनियतो^३ मदः ।
 तेनैकस्यां न हीच्छुः^४ स्यात् अङ्गरूपाद्यपीति चेत् ॥ (१५४)
 न सर्वेषामनेकान्ताज्ञ वाप्यनियतो भवेत् ।
 अगुणप्राहिणो [पि]^५ स्यादङ्गं सोपि गुणग्रहः ॥ (१५५)
 यदि सर्वो गुणप्राही स्याद्धेतोरविशेषतः ।
 यदवस्यो मतो रागी न द्वेयी स्याच्च तादृशः ॥ (१५६)
 तयोरसमरूपत्वाभिनयमश्चात्र नेक्ष्यते ।
 न^६ जातिवासनाभेदप्रतिषेद्धप्रवृत्तयः ॥ (१५७)
 यस्य रागादयस्तस्य नैते दोषाः प्रसजिनः ।

C. उपादीर्गो भूतधर्मपरिणामः

- एतेन भूतधर्मत्वं निषिद्धं, निश्चयस्य च ॥ (१५८)
 निषेधान्न पुष्टिव्यादिनिभिता धवलादयः ।
 तदुपादाय शब्दश्च हेत्वर्थः^१ स्वाशयेण च ॥ (१५९)
 अविनिर्भागवत्तित्वाद्वादेराश्रयेपि वा^२ ।
 मदादिशक्तेरिव चेद्विनिर्भागो न वस्तुनः ॥ (१६०)

^१ PS. स त्या० ।

^२ PS. VA. ० दसूक्ष्मतो ।

^३ PS. ० स्त्रीनियमो ।

^४ PS. VA. PVM. वीचः ।

^५ VA. स्व; PVM. स. ।

^६ PS. हेतुतः ।

^७ VA. त्वादाययोऽप्युक्तमन्यथा । PVM. ० राश्वयो० ।

शक्तिरर्थान्तरं वस्तु नश्येन्नाश्रितमाश्रये ।
 तिष्ठत्यविकले याति तत्तुल्यञ्चेन्न भेदतः ॥ (१६१)
 भूतचेतनयोर्मिन्नप्रतिभासावि^१बोधतः ।
 अ^२विकारश्च कायस्य तुल्यरूपं भवेन्मानः ॥ (१६२)
 रूपादिव^३द्विकल्पस्य कैवाच परतन्त्रता ।
 अनपेक्ष्य यदा कार्यं वासनावोधकारणं ॥ (१६३)
 ज्ञानं स्यात्कस्यचित्किञ्चित्कुतरिव^४तेन किञ्चन ।
 अविज्ञानस्य विज्ञानानुपादानाच्च सिद्ध्यति ॥ (१६४)
 विज्ञानशक्तिसम्बन्धादिष्टञ्चेत्सर्व^५[व]स्तुनः ।
 एतच्छ्रुत्वा^६[? त्सां]ख्यपशोः कोन्यः सलज्जो वक्तुमोहते ॥ (१६५)
 अदृष्टपूर्वमस्तीति तृणामे करिणां शतं ।^७
 यद्रूपं दृश्यतां यातं तद्रूपं प्राक् न दृश्यते ॥ (१६६)
 शतधा विप्रकीर्णोपि हेतौ तद्विद्यते कथं ।
 [रागाद्यनिय]^८भोऽपूर्वप्रादुर्भावे प्रसज्यते ॥ (१६७)
 भूतार्थता^९ऽनतिक्रान्तेः^{१०}सर्वो रागादिमान् यदि ।
 सर्वः समानरागः स्याद् भूतातिशयतो न चेत् ॥ (१६८)
 भूतानां प्राणितो^{११} भवेत्प्यर्थं भेदो यदाश्रयः ।
 २०४ तन्निर्हास[तिशयवत्तद्भावात्]^{१२}तानि ह्रापयेत् ॥ (१६९)
 न चेद्भेदेपि रागादिहेतुतुल्यात्मताक्षयः ।
 सर्वत्र रागः सदृशः स्याद्भेतोस्तदृशात्मनः^{१३} ॥ (१७०)
 न हि गोप्रत्ययस्यास्ति समानात्मभुवः कश्चित् ।
 तारतम्यं पृथिव्यादौ प्राणितादेरिहापि वा ॥ (१७१)
 औष्ण्यस्य तारतम्येपि नानुष्णोष्णिः क[दाचन] ।
 (तथेहापी)^{१४}ति चेन्नाग्नेरौष्णवाद् भेदनिषेधतः ॥ (१७२)
 तारतम्यानुभविनो यस्यान्यस्य सतो गुणाः ।
 ते कथितप्रतिद्वन्द्वे तद्भेदे धबलादिवत् ॥ (१७३)

^१ PVM. ०बोधतः ।^२ PVM. आविकारञ्च ।^३ VA. कवाचि० ।^४ VN. टीकायां पृ० ४२ (१२) ।^५ PVM. भूतात्मता० ।^६ PVM. प्राणिताऽभेदे ।^७ PS. स्याद् भावात्तद ० ।

रूपादिवन्न नियमस्तेषां भूताविभागतः ।
 तत्तुल्यव्येज्य रागादेः सहोत्पत्तिप्रसङ्गतः ॥* (१७४)
 विकल्पविषयत्वाच्च विषया न नियामकाः ।
 सभागहेतुविरहाद्रागादेर्नियमो न वा । (१७५)
 सर्वदा सर्ववृद्धीनां जन्म वा हेतुसन्निधेः ।

d. तदुत्पत्तिरुत्पत्त्यात्

कदाचिदुपलम्भात्तद्वृत्तं दोषसंशयात्* ॥ (१७६)
 दुःखं हेतुवशत्वाच्च न चात्मा नाप्यधिष्ठितं ।
 नाकारणमधिष्ठाता नित्यं वा कारणं* कथं ॥ (१७७)
 तस्मादनेकमेकस्माद्विभक्तकालं न जायते ।
 कार्यानुत्पादतो न्येषु सङ्गतेष्वपि हेतुषु ॥ (१७८)
 हेत्वन्तरानुमानं स्यान्नैतन्नित्येषु विद्यते ।

(ख) समुदयस्तस्य

g. तदुत्पत्तिरुत्पत्त्यात्

कदाचित्कृतया [सिद्धा]* दुःखस्यास्य सहेतुता ॥ (१७९)
 नित्यं सत्वमसर्वं वा हेतोरन्यानपेक्षणात् ।
 तैश्चण्वादीनां यथा नास्ति कारणं कण्टकादिषु ॥ (१८०)
 तथाऽकारणमेतत्स्यादिति केचित्प्रचक्षते ।
 सत्येष यस्मिन् यज्जन्म विकारे चापि* विक्रि[या] ॥* (१८१)
 तत्तस्य कारणं प्राहुस्तत्तेषामपि विद्यते ।
 स्पर्शस्य रूपहेतुत्वादर्शनेस्ति निमित्तता ॥ (१८२)
 नित्यानां प्रतिषेधेन नेष्टरादेशच सम्भवः ।
 असामर्थ्यादतो हेतुर्भववाङ्म्यापरिग्रहः ॥ (१८३)
 य*स्मा[दिरेषावि]शेषस्य तत्प्राप्त्याशाकृतो नृणां ।
 सा भवेच्छाप्स्यनाप्रीच्छोः प्रवृत्तिः सुखदुःखयोः ॥ (१८४)
 यतोपि प्राणिनः कामविभवेच्छे च ते मते ।
 सर्वत्र चात्मस्नेहस्य हेतुत्वात्संप्रवर्तते* ॥ (१८५)

20b

* PVM. विकल्प्य ।

* PVM. VA. विषयात् ।

* VA. जनक.—भो० भा० च ।

* PVM. हेतोर्बाह्यानपेक्षणात् ।

* PS. PVM. वापि ।

* VA. अस्मा ।

* PS. वर्तते ।

असुखे सुखसंज्ञस्य तस्मात्तुष्ण्या भव[िष्यः] ।^१
 विरक्तजन्मादृष्टेरित्याचार्याः संप्रचक्षते ॥ (१८६)
 अदेहरागादृष्टेऽत्र देहाद्रागसमुद्भवः ।
 निमित्तोपगमादिष्टमुपादानं तु वार्यते ॥ (१८७)
 इमान्तु^२ युक्तिमन्विच्छन्वाधते स्वमतं स्वयं ।
 जन्मना सहभावश्चेत्तद्युजो^३* रागदर्शनात् ॥ (१८८)
 समागजातेः प्राक् सिद्धिः कारणत्वेऽपि नोदित ।

b. तृष्णाकर्मैवी जन्मसमुत्पद्यः

अज्ञानमुक्ता तृष्णैव संतानप्रेरणाद्भवे ॥ (१८९)
 आनन्तर्यामि^४* कर्मापि सति तस्मिन्नसंभवान् ।

(ग) निरोधसत्त्वम्

तदनात्यन्तिकं हेतोः प्रतिबन्धादिसंभवात् ॥^५ (१९०)

a. संसार्यमाणे युक्तिन्यवस्था

संसारित्वादिनिर्म्भोक्तो नेष्टत्वादप्रसिद्धितः ।
 यावच्चैवात्मनि^६ न प्रेम्णो हानिः स परितृष्यति^७ ॥ (१९१)
 तावद्दुःखितमारोप्य न च स्वस्थोवतिष्ठते ।
 मिथ्याध्यारोपहानार्थं यन्नोसत्यपि मोक्षरि ॥^८ (१९२)

b. युक्त्यां संसारे निश्चिन्तिः

[अवस्था वी]तरागाणां दयया कर्मणापि वा ।
 आक्षिप्ते[ऽ]विनिवृत्तीष्टेः सहकारिज्ञवादलं ॥ (१९३)
 नाक्षेप्तुमपरं कर्म भवतृष्णाविलब्धिनां ।
 दुःखज्ञानेऽविरुद्धस्य पूर्व्वसंस्कारवाहिनी ॥ (१९४)
 वस्तुधर्मदयोत्पत्तिर्न सा सत्वानुरोधिनी ।
 [आत्मा]^९न्तरसमारोपाद्रागो धर्मेऽतदात्मके ॥ (१९५)
 दुःखसन्तानसंस्पर्शमात्रेणैव द्योदयः ।
 मोहश्च मूलं दोषाणां स च सत्वग्रहो विना^{१०} ॥ (१९६)

^१ नास्ति शोडशापान्तरे कार्तिकेयम् । ^५ PS. PVM. VA. जातानां ।

^२ VA. ०न्तर्यामि ।

^६ VA. यावच्चैवात्मनि ।

^३ PVM. परितृष्यति ।

^७ PH. धिया ।

तेनाद्यहेतौ न द्वेषो न दोषोऽतः कृपा मता ।

212 नानुक्तिः पूर्व[संस्कारज्ञयेऽ]न्याप्रतिसन्धितः ॥ (१९७)

अक्षीणशक्तिः संस्कारो येषां तिष्ठन्ति तेऽनवाः ।

मन्दत्वात् कद्वयायाश्च न यन्नः स्थापने महान् ॥ (१९८)

तिष्ठन्त्येव पराधीना येषां तु महती कृपा ।

c. सत्कायदृष्टेर्विषयः

सत्कायदृष्टेर्विगमादाद्य एवामवा भवेत् ॥ (१९९)

मार्गे चेत्सहजाहाने[र्न हानौ वा भवः कुतः]^१ ।

सुखी भवेयं दुःखी वा मा भूवमिति तृण्यतः ॥ (२००)

यैवाहमिति धीः सैव सहजं सत्त्वदर्शनं ।

न स^२ पश्यन्नहमिति स्ति^३छत्वात्मनि कश्चन ॥ (२०१)

न चात्मनि विना प्रेम्णा सुखकामोभिधावति ।

d. बन्धनोत्पत्त्यपत्त्या

दुःखो^४त्पादस्य हेतुत्वं [बन्धो नित्यस्य]^५तत्कृतः ॥ (२०२)

अदुःखोत्पादहेतुः^६धे मोक्षो नित्यस्य तत्कृतः ।

अनित्यत्वेन योऽवाच्यः स हेतुर्न हि कस्यचित् ॥ (२०३)

बन्धमोक्षाववाच्येपि न युज्येते^७ कथञ्चन ।

नित्यं तमाहुर्विद्वांसो यत्स्वभावो^८ न नश्यति ॥ (२०४)

त्वक्त्वेमां क्लेश(नीं)[दृष्टिम्]^९तो [ऽ] नित्यः स वच्यतां^{१०} ।

(घ) मार्गोत्पत्त्य (चतुराक्षर)

उक्तो मार्गस्तदभ्यासादाभयः परिवर्तते ॥ (२०५)

सान्ध्येपि दोषभावश्चेन्मार्गवन्नाविमुत्त्वतः ।

ग. सत्कायदृष्टिः

विषयग्रहणं धर्म्मो विज्ञानस्य यथास्ति सः ॥ (२०६)

^१ PVM. न ह्यपश्य० ।

^५ PVM. कश्चिदात्मनि स्तिछति ।

^२ PVM. दुःखस्योत्पादहेतुत्वं ।

^६ PVM. हेतुत्वं ।

^३ VA. न विद्येते ।

^७ VA. PVM. यः स्वभावो ।

^४ PVM. ह्येषां दृष्टिः—यो० भा० च ।

^८ VA. कथ्यतां ।

- गृह्यते सोऽस्य जनको विश्वमानात्मनेति च ।
 [एषा प्रकृ] ^१तिरस्यास्तन्निमित्तान्तरतः स्वलत् ॥ (२०७)
 व्यावृत्तौ प्रत्ययापेक्षमदृढं सर्पबुद्धिवत् ।
 प्रभास्वरमिदञ्चितं प्रकृत्यागन्तव्यो मलाः ^२ ॥ (२०८)
 तत्प्रागप्यसमर्थानां पञ्चाच्छक्तिः क तन्मये ।
 नालं प्ररोदुमत्यन्तं स्यन्दि[न्यामग्निव] ^३द्रुवि ॥ (२०९)
 बाधकोत्पत्तिसामर्थ्यगर्भे राक्षोपि वस्तुनि ।
 निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः ॥ (२१०)
 न बाधा यन्नवस्वेपि बुद्धेः तत्पक्षपाततः ।
 आत्मग्रहैक्योनित्वात् कार्यकारणभाव[तः] ॥ (२११)
 २१b रागप्रतिष] ^४योर्बाधा भेदेपि न परस्परं ।
 मोहाविरोधान्मैत्र्यादेर्नात्यन्तं दोषनिग्रहः ॥ (२१२)
 तन्मूलाश्च मलाः सर्व्वे स च सत्कायदर्शनं ।
 विद्यायाः प्रतिपक्षत्वाच्चैतत्त्वेनोपलब्धितः ॥ (२१३)
 मिथ्योपलब्धिर्ज्ञानं ^५ शुक्लैश्चान्यद्युक्तिमत् ।
 [व्याख्येयो] ^६त्र विरोधो यस्तद्विरोधाच्च तन्मयैः ॥ (२१४)
 विरोधः शून्यतादृष्टेः सर्व्वदोषैः प्रसिद्ध्यति ।
 नाक्षयः प्राणिधर्मत्वाद्रूपादिवदसिद्धितः ॥ (२१५)
 सम्बन्धे प्रतिपक्षस्य त्यागसन्दर्शनादपि ^७ ।
 न काठिन्यवदुत्पत्तिः पुनर्दोषविरोधिनः ॥ ^८ (२१६)
 सात्मत्वेनानपायत्वात् अनेकान्ताच्च भस्मवत् ।

[इत्यन्तरङ्गलोकौ]

- यः पश्यत्यात्मानं तत्रास्याहमिति ^९ शाश्वतः स्नेहः ॥ (२१७)
 स्नेहात्सुखेषु तृष्यति तृष्णा दोषास्त्रिरस्क्रुते ^{१०} ।
 गुणदर्शी परितृष्यन् ममेति तत्साधनान्बुपादत्ते ॥ (२१८)
 [तेना] ^{११}त्माभिनिवेशो यावत्तावत्स संसारे ।
 आत्मनि सति परसंज्ञा स्वपरविभागात्परिग्रहद्वेषौ ॥ (२१९)

^१ संयुक्तनिकाये, अभिधर्मकोषे च ।

^२ ० रयुक्त—भो० भा० ।

^३ VA. सं(सर्व्व)नादपि; PVM. ०त्यागस्यादर्शन० ।

^४ PS. ०नागं तस्याहमिति ।

^५ VA. स्थिरीकृते ।

अनयोः संप्रतिबद्धाः सर्व्वे दोषाः प्रजायन्ते ।
 नियमेनात्मनि स्निह्यस्तदीये न विरज्यते ॥ (२२०)
 न चास्त्यात्मनि [निर्दोषे]^१ स्नेहापगमकार^२णम् ।
 (मार्गभावना)

स्नेहः सदोष इति चेत्ततः किं तस्य वर्जनं ॥ (२२१)
 अदूषितेऽस्य विषये न शक्यं तस्य वर्जनं ।
 प्रहारिणिच्छाद्वेषादेर्गुणदोषानुबन्धिनः ॥ (२२२)
 तस्य न दृष्टिर्विषये न तु पश्चिमशीलिभिः^३ ।^४
 न हि स्नेहगुणात्स्नेहः किन्त्वर्थगुणदर्शनात् ॥ (२२३)
 कारणेऽविकले तस्मिन्कार्यं केन निवार्यते ।

[इति संग्रहः ॥]

का वा सदोषता दृष्टा स्नेहे दुःखसमाश्रयः ॥ (२२४)
 तथापि न विरागोत्र^५ स्वत्वदृष्टेर्यथात्मनि ।
 २२३ [न तैर्विना दुःखहेतुः]^६ भावश्चेत्तेपि^७ तादृशाः ॥ (२२५)
 निर्दोषं द्वयमप्येवं वैराग्यान्न द्वयोस्ततः ।
 दुःखभावनाया स्वाच्चेदहिदृष्टाहानिवत् ॥ (२२६)
 आत्मीयबुद्धिहान्यात्र त्यागो न तु विपर्यये ।
 उपभोगाश्रयत्वेन गृहीतेष्विन्द्रियादिषु ॥ (२२७)
 स्वस्वधीः केन वा[र्यते वैराग्यं तत्र तत्कुतः ॥^८
 प्रत्यक्षमेवं सर्व्वस्य केशादिषु कलेवरात् ॥ (२२८)
 च्युतेषु सघृणा बुद्धिर्वनस्यान्येषु^९ समृद्धा ।
 समवायादिसम्बन्धजनिता तत्र हि स्वधीः ॥ (२२९)
 स तथैवेति सा दोषदृष्टावपि न हीयते ।
 समवायाद्यभावेपि स[र्वत्रास्त्युपकारिता] ॥^{१०} (२३०)

^१ PVM. नैतच्छ्लोकार्धं विभूतं वृत्तिकृता ।

^२ PS. VA.; PVM. तयोरदृष्टिर्विषये न तु बाह्येषु यः क्रमः ।

^३ आत्मवृष्टे—भो० भा० । ^४ PS. VA., PVM. हेतुरात्मा चेत्तेपि ।

^५ PVM. जायतेन्येषु ।

- दुःखोपकाराज्ञ भवे^१दङ्गुल्यामिव चेत्स्वधीः ।
 न ह्येकान्तेन तद् दुःखं भूयसा^२ सविषाजवत् ॥ (२३१)
 विशिष्टमुखसङ्गा^३स्त्याजद्विरुद्धे विरागिता ।
 किञ्चित्परित्यजेत्सौख्यं विशिष्टमुखतृष्ण्या ॥ (२३२)
 [नैरात्म्ये तु]^४ यथा लाभमात्मस्नेहात्प्रवर्त्तते ।
 अलाभे मत्तकाशिन्या^५ दृष्टा तिर्यक्तु कामिता ॥ (२३३)
 यस्यात्मा बल्लभस्तस्य स नारां कथमिच्छति ।
 निवृत्तसर्वानुभवव्यवहारगुणाश्रवं ॥ (२३४)
 इच्छेत्प्रेम कथं प्रेम्णः प्रकृतिश्च(न)^६ [तादृशी]^७ ।
 सर्वव्यात्मग्रहः स्नेहमात्मनि द्रव्यत्यलं ॥ (२३५)
 आत्मीयस्नेहबीजन्तु^८ तदवस्थं व्यवस्थितं ।
 यन्नेत्यात्मीयवैराग्यं गुणलेशसमाश्रयात् ॥ (२३६)
 वृत्तिमान्प्रतिबध्नाति तद्दोषान्संवृणोति च ।
 आत्मन्यपि विरागश्चेत्^९ [ने]^{१०}दानीं यो विरज्यते ॥ (२३७)
 त्यजत्यसौ यथात्मानं व्यर्थातो दुःखभावना ।
 दुःखभावनयाप्येष दुःखमेव विभावयेत् ॥ (२३८)
 प्रत्यक्तं पूर्वमपि तत्तथापि न विरागवान् ।
 यद्यप्येकत्र^{११} दोषेण तत्तर्जं चलिता मतिः ॥^{१२} (२३९)
 २३b विरक्तो नैव तत्रापि कामीच वनितान्तरे ।
 त्याज्योपादेयभेदे हि सक्तिर्वैकमाविनी ॥ (२४०)
 सा बीजं सर्वसक्तोनां पर्यायेण समुद्भवे ।
 निर्दोषविषयः स्नेहो निर्दोषः साधनानि च ॥ (२४१)
 एतावदेव च जगत् क्वेदानीं स विरज्यते ।
 सदोषतापि चेत्तस्य तत्रात्मन्यपि सा समा ॥ (२४२)
 तत्राधिरक्तस्तद्दोषे केदानीं स विरज्यते ।
 गुणदर्शनसम्भूतं स्नेहं बाधे^{१३}त दोषदृक् ॥ (२४३)

^१ दुःखजननाज्ञ—भो० भा० ।^२ विशिष्टमुखरागात्—भो० भा० ।^३ PS. VA. प्रकृतिर्न हि । ^४ VA.० नत् ।^५ तत्र यद्यपि—भो० भा० ।^६ PS. भूयसां ।^७ PVM. ० काशिन्या ।^८ PVM. ० चेदिवानीं ।^९ PVM. बाधितवोष०

- स चेन्द्रियादौ नत्वेवं बालादेरपि सम्भवान्^१ ।
 दोषवत्स्यपि सङ्गाथा[त्त्वभावा]द् गुणवत्स्यपि ॥ (२४४)
 [अन्यत्रा]^२स्मीयतायां वा व्यतीतादौ विह्वलितः ।
 तत एव च नात्मीयबुद्धेरपि गुणेक्षणम् ॥ (२४५)
 कारणं हीयते सापि तस्मान्नागुणदर्शनात् ।
 अपि चासद्गुणारोपः स्नेहात्तत्र हि दृश्यते ॥ (२४६)
 तस्मात्तत्कारणा वा धी विधिस्त^३ बाधते कथं ।^४
^५वरापरप्रार्थनतो विनाशोत्पादबुद्धितः ॥ (२४७)
 इन्द्रियादेः पृथग्भूतमात्मानं वेत्यर्थं जनः ।
 तस्मान्नैकत्वदृष्ट्यापि स्नेहः स्निह्यन्स आत्मनि ॥ (२४८)
 उपलम्भान्तरङ्गेषु प्रकृत्यैवानुरज्यते ।
 प्रत्युत्प[न्ना] तु यो[ः] दुःखान्निर्व्वेदो द्वेष ईदृशः । (२४९)
 न वैराग्यं तदाप्यस्ति^६ स्नेहोवस्थान्तरैषणान् ।
 द्वेषस्य दुःखयोनित्वात्स तावन्मात्रसंसृतिः ॥ (२५०)
 तस्मिन्निवृत्ते प्रकृतिं स्वामेव भजते पुनः ।
 औदासीन्यं [तु सर्व्वत्र हा^७] नोपादानह्वलितः ॥ (२५१)
 वासी चन्दन^८ कल्पानां वैराग्यं नाम कथ्यते ।
 संस्कारदुःखतां मत्वा कथिता दुःखभावना ॥ (२५२)
 सा च नः प्रत्ययोत्पत्तिः सा नैरात्म्यदृगाभयः ।
 २३॥ मुक्तिस्तु शून्यताद[ण्डेस्तदर्थः शेष]^९भावनाः ॥ (२५३)
 अनित्यात्^{१०} प्राह तेनैव दुःखं^{११} दुःखादना^{१२}त्मतां ।
 अविरक्तञ्च तृष्णावान् सर्व्वारंभसमाश्रितः^{१३} ॥ (२५४)
 सोऽमुक्तः^{१४} क्लेशकर्म्मभ्यां संसारी नाम तादृशः ।
 आत्मीयमेव यो नेच्छेद्भोक्ताप्यस्य न विशते ॥ (२५५)
 आत्मापि न तदा तस्य क्रियाभोगौ हि ल[क्षणं] ।
 तस्मादनादि]^{१५}सन्तानतुल्यजातीयबीजिकां ॥ (२५६)

^१ VA. दर्शनात् । ^२ VA. निशिष्टं । ^३ PS.; PVM. परापर० ।

^४ VA. ०प्यस्य । ^५ PVM. त्यागो० । ^६ VA. वासीवदन० ।

^७ PS. वनित्यान् । ^८ VA. इत्थं । ^९ PVM. दुःखान्निरात्मताम् ।

^{१०} PS. समाभयः । ^{११} VA. सो युक्तः ।

दत्त्वातमूलां कुरुत सत्त्वदृष्टिं मुमुक्षुः ।

घ. आगममात्रेण न मुक्तिः

आगमस्य तथाभावनिबन्धनमपश्यतां ॥ (२५७)

मुक्तिमागममात्रेण बद्धं^१ परितोषकृत् ।

(क) बीजादकिञ्चित्परी

नालं बीजादिसंसिद्धो विधिः पुंसामजन्मने ॥ (२५८)

तैल[ाभ्यङ्गाग्निदा]^२हादेरपि मुक्तिप्रसङ्गतः ।

a. आत्मनोऽमूर्तत्वे न पापगौरवज्ञापनम्

प्रागुरोर्लाघवात्पञ्चात्र पापहरणं कृतं ॥ (२५९)

मा भूद्गौरवमेवास्य न पापं गुर्वमूर्ततः^३ ।

मिथ्याज्ञानतदुद्भूततर्पसञ्चेतनावशात् ॥ (२६०)

हीनव्यानगतजिन्म तेन^४ तच्छिद्धं जायते ।

तयो[रिव हि]^५ सामर्थ्यं ज्ञातौ तन्मात्रभावतः ॥ (२६१)

ते चेतने स्वयं कर्मैत्यखण्डं जन्मकारणं ।

गतिप्रतीत्योः करणान्याश्रयस्तान्यदृष्टतः ॥ (२६२)

अदृष्टनाशादगतिस्तत्संस्कारो^६ न चेतना ।

सामर्थ्यं करणोत्पत्तेर्भाषाभावानुवृत्तितः ॥^७ (२६३)

दृष्टं बुद्धेर्ज्ञानस्य सन्ति तानि न यन्ति किं ।

धारणप्रेरणक्षोभनिरोधाञ्चेतनावशाः ॥ (२६४)

न स्युस्तेषामसामर्थ्ये तस्य दीक्षाद्यनन्तरं ।

अथ बुद्धेस्तदाभावाच्च स्युः सन्धीयते मलैः ॥ (२६५)

बुद्धिस्तेषामसामर्थ्ये जीवतोपि [स्यु]^८रक्षमाः ।

निर्हासातिशयात्पुष्टौ प्रतिपक्षस्वपक्षयोः ॥ (२६६)

दोषाः स्वबीजसन्ताना दीक्षितेऽप्यनिवारिताः ।

b. आत्मनो नित्यत्वे न पुनर्जन्म

नित्यस्य निरपेक्षत्वात्क्रमोत्पत्तिर्बिर्बुध्यते ॥ (२६७)

^१ VA. बद्धम् ।

^२ PS. ततः ।

^३ PVM. PS. गर्वमूर्तितः ।

^४ PS. *नाद्याच्च गतिः ।

- क्रियायामक्रियायाञ्च क्रिययोः^१ सहशात्मनः^२ ।
 २३b ऐक्यश्च हेतुफलयोर्व्यतिरेके ततस्तयोः ॥ (२६८)
 कर्तृभोक्तृत्वहानिः स्यात्सामर्थ्यश्च न सिद्ध्यति ।

c. नैगम्ये स्मृतिसंगतिः

अन्यस्मरणभोगादिप्रसङ्गाश्च न बाधकाः ॥ (२६९)
 अस्मृतेः, कस्यचित्तेन ह्यनुभूतेः स्मृतोद्भवः ।
 स्थिरं सुखं ममाहञ्चेत्यादि सत्यचतुष्टये ॥ (२७०)
 [अभूतान्]^३ षोडशाकारान् आरोप्य परितुष्यति ।

ङ. सम्मदष्टिर्नैगम्यदष्टिः

तत्रैव तद्विरुद्धात्मतत्वाकारानुबोधिनी^४ ॥ (२७१)

(क) तृष्णाक्षयान्मोक्षः

हन्ति सानुचरां तृष्णां सम्मदष्टिः सुभाविता ।
 त्रिहेतोर्नोद्भवः कर्मदेहयोः स्थितयोरपि ॥ (२७२)
 एकाभावाद्विना बीजं नाङ्कुरस्येव जन्मनः^५ ।
 असंभवाद्विपक्षस्य^६ न हानिः कर्मदेहयोः ॥ (२७३)
 अशक्यत्वाच्च तृष्णायां स्थितायां पुनरुद्भवात् ।

(ख) अक्षयकर्मणो न मोक्षः

द्वयक्षयार्थं यत्ने च^७ व्यर्थः कर्मक्षये श्रमः ॥ (२७४)
 फलवैचित्र्यदृष्टेः शक्तिभेदोऽनुमीयते ।
 कर्मणां तापसंकलेशात् नैकरूपादतः^८ क्षयः ॥ (२७५)
 फलं कथञ्चित्तज्जन्यमल्पं^९ स्यान्न विजातिमात् ।
 अद्यापि तपसः शक्त्या शक्तिसङ्करसंक्षयैः ॥ (२७६)
 क्लेशाल्पुत्तश्चिद्दीयेत[१]शेषमक्लेशलेशतः ।
 यदीष्टमपरं क्लेशात् तत्तपः क्लेश एव चेत् ॥ (२७७)

^१ VA. क्रिया च ।

^२ VA. ०काराजबोधिनी ।

^३ VA. सम्भवः ।

^४ VA. यत्नेन ।

^५ VA. ०पाततः ।

^६ VA. ०न्य सत्यं ।

तत् कर्मफलमित्यस्मान्न शक्तेः सकृदादिकं ।^१
 उत्पित्सुदोषनिर्घाताद् येपि दोषविरोधिनः ॥ (२७८)
 तज्जे^२ कर्मणि शक्ताः स्युः कृतहानिः कथं भवेत् ।
 दोषा न^३ कर्मणो दुष्टः^४ करोति न विपर्ययात् ॥ (२७९)
 मिथ्याविकल्पेन विना नामिलाषः सुखादपि ।

च. तासात् सुगन्धवसिद्धिः

तायात्त[त्त्वस्विराशे]^५ निःशेषज्ञानसाधनं^६ ॥ (२८०)
 बोधार्थत्वाद् गमेर्बाह्यशैक्षाशैक्षाधिकस्ततः ।
 परार्थज्ञानघटनं तस्मात्तच्छासनं द्वा^७ ॥ (२८१)
 ततः^८ परार्थतत्त्वत्वं सिद्धार्थस्याविरामतः ।

(७) संवादकत्वाद् भगवान् प्रमाणम्

- दयया श्रेय आचष्टे ज्ञानात् सत्यं^९ [ससाधनं] ॥^{१०} (२८२)
 4a तच्चाभियोगधान्वक्तुं यतस्तस्मात्प्रमाणता ।
 उपदेशतथाभावस्तुतिस्तदुपदेशतः ॥ (२८३)
 प्रमाणतत्त्वसिद्धयर्थमनुमानेप्यधारणात् ।
 प्रयोगदर्शनात् वास्य यत्किञ्चिदुदयात्मकं ॥ (२८४)
 निरोधधर्मकं सर्व्वं तदित्यादावनेकधा^{११} ।
 अनुमान[श्रयो लिङ्गमविनाऽभाव^{१२}लक्षणं] ॥ (२८५)
 व्याप्तिप्रदर्शनाद्धेतोः साध्येनोक्तञ्च तत् स्फुटं^{१३} ।
 प्रमाणवार्तिकाम्भोधौ द्वितीयः परिच्छेदः^{१४} ॥ (२८६)

^१ VA. उक्ते ।

^२ PS. VA. बोधा न ।

^३ VA. द्रष्टुः ।

^४ VA. PVM. तत्त्वस्विराशेषविशेषः ।

^५ PVM. ततः ।

^६ PVM. दयापरार्थः । ^७ VA. अनुभूतं ।

^८ PS. VB. प्रयोगदर्शनाद्धेतोः साध्येनोक्तस्य च स्फुटः ।

^९ प्रमाणवार्तिकत्वात् प्रमाणसिद्धिर्नाम द्वितीयः परिच्छेदः—भो० भा०

PS. इति प्रमाणवार्तिके द्वि० ।

तृतीयः परिच्छेदः

प्रत्यक्षप्रमाणम्

१. प्रमाणसंख्याविप्रतिपत्तिनिरासः

- २४३ मानं द्विविधं विषयद्वैविध्याच्छक्त्यशक्तितः ।
अर्थक्रियायां; केशादिभार्योनर्थाधिमोक्षतः ॥ (१)
सदृशा[ऽसदृशत्वाच्च]^१विषयाविषयत्वतः ।
शब्दस्यान्यनिमित्तानां भावे धोः[ ] सदसस्त्वतः ॥ (२)

२. सत्त्वद्वयचिन्ता

- अर्थक्रियासमर्थं यत्तत्र परमार्थसत् ।
अन्यत्संवृत्तिसदृशोक्तं ते स्वसामान्यलक्षणे ॥ (३)
[इत्यन्तरलोकः ॥]

३. सामान्यतत्कल्पनानिरासः

- अशक्तं सर्व्वमिति चेद् बीजादेरङ्कुरादिषु ।
दृष्टा[शक्ति]^१र्मता सा चेत्संवृत्त्यास्तु यथा तथा ॥ (४)
(१) सामान्यचिन्ता
सास्ति सर्व्वत्र चेद् बुद्धेर्नान्वयव्यतिरेकयोः ।
सामान्यलक्षणेऽदृष्टेऽक्षरूपादिवुद्भिजत् ॥ (५)
एतेन समयाभोगाद्यन्तरङ्गानुरोधतः ।
घटोत्प्लेषणसामान्यं संख्यादिषु धियो [ग]^१ताः ॥ (६)
केशादयो न सामान्यमर्थानभिनिवेशतः^१ ।
ज्ञेयत्वेन प्रह्लाद् दोषो नाभावेषु प्रसज्यते ॥ (७)

^१ VA. PS. PVM. ° मनर्थाभिनिवेशतः ।

- तेषामपि तथाभावेऽप्रतिषेधात् स्फुटाभता ।
 ज्ञानरूपतयार्थश्चे^१ लोकेशादीति मतिः [ः] पुनः ॥ (८)
 सामान्यविषया; [के]^२ शप्रतिभासमनर्थकम् ।
 ज्ञानरूपतयार्थस्य सामान्ये चेत् प्रसज्यते ॥ (९)
 तथेष्टत्वाद्वोचोर्थरूपत्वेन समानता ।
 सर्वत्र समरूपत्वान्तद्व्युत्तिसमाश्रयात् ॥ (१०)
 तद्वत्सुबन्धितत्वात् साफल्यदत्त[संहतेः] ।^३
 24b नामादिवचने वक्तृश्रोतृवाच्यानुबन्धिनि ॥ (११)
 असम्बन्धिनि नामादावर्थे स्यादप्रवर्तनम् ।
 सारूपा[द्व] भ्रान्तितो वृत्तिरर्थे चेत्स्यान्न सर्वदा ॥ (१२)
 देशभ्रान्तिश्च न ज्ञाने तुल्यमुत्पत्तितो धियः ।
 तथाविधाया (ः) अन्यत्र तत्रानुपगमादियः ॥ (१३)
 बाह्यार्थप्रतिभासाया [वपाये]^४ वाऽप्रमायता ।
 विज्ञानव्यतिरिक्तस्य; व्यतिरेकाप्रसिद्धितः ॥ (१४)
 सर्वज्ञानार्थवत्त्वाच्चेत् स्वप्रादावन्यथेक्षणात् ।
 अयुक्तं; न च संस्थानानी^५ लाविप्रतिभासतः ॥ (१५)
 नीलाद्यप्रतिघातान्न ज्ञानं तस्योपदेशकैः ।
 अज्ञातस्य स्वयं ज्ञानान्नामा^६ शेतेन वर्णितं ॥ (१६)
 सैवेष्टार्थवती केन चक्षुरादिमतिः (ः) स्फुटा^७ ।
 अर्थसामर्थ्यदृष्टेरेवेत्यत्राप्राप्तमनर्थकं ॥ (१७)
 अप्रवृत्तिरसम्बन्धेऽप्यर्थसम्बन्धवदादि ।
 अतीतानागतं वाच्यं न स्यादर्धेन तत्क्षयात् ॥ (१८)

(२) परमते दोषः

सामान्यग्रहणाच्छब्दादप्रसङ्गो मतो यदि ।
 तत्र^८ केवलसामान्याग्रहणाद्^९ ग्रहणेपि वा ॥ (१९)
 अतत्समानताव्यक्ती तेन नित्योपलम्भनं ।
 नित्यत्वाच्च यदि व्यक्तिर्व्यक्तेः प्रत्यक्षतां प्रति ॥ (२०)

^१ VA.PS. ०यत्त्वात् ।   ^२ VA. संस्कारादी ।

^३ VA. मता ।   ^४ VA. PVM. तत् ।

^५ PS. सामान्यग्रहणाद् ।

- आत्मनि ज्ञानजनने यच्छक्तं शक्तमेव तत् ।
 अथाराक्तं क[दाचिच्चे] 'दशक्तं सर्वदैव तत् ॥ (२१)^१
 तस्य शक्तिशक्तिर्व्या वा स्वभावेन संस्थिता ।
 निश्चयत्वादपि किं तस्य^२ कस्तां क्षपयितुं क्षमः ॥ (२२)
 तच्च सामान्यविज्ञानमनुरुन्धन् विभाव्यते ।
 नीलाद्याकारलोचो वः स तस्मिन् केन निर्मि[तः] ॥^३(२३)
 प्रत्यक्षप्रत्ययार्थत्वान्नाक्षाणां व्यर्थतेति चेत् ।
 सैवैकरूपाच्छब्दादेर्भिन्नाभासा सतिः कुतः ॥ (२४)
 न जातिर्जातिमद् व्यक्तिरूपं येनापराश्रयं ।
 सिद्धं; पृथक् चेत्कार्यस्त्वं ह्युपेक्षेत्यभिधीयते ॥ (२५)
 25a निष्प[त्तेरपराधीनमपि]^४कार्यं स्वहेतुतः ।^५
 सम्बध्यते कल्पनया किमकार्यं कथञ्चन ॥ (२६)
 अन्यत्वे तदसम्बद्धं सिद्धात[ः] निःस्वभावता ।
 जातिप्रसङ्गोऽभावस्य नापेक्षाभावतस्तयोः ॥ (२७)
 तस्मादरूपा रूपाणां आश्रयेणोपकल्पिता ।
 तद्विशेषावगाहार्थेर्जातिः शब्दैः प्रका[श्यते] ॥ (२८)
 [तस्यां रूपाव^६भा]सोयं तत्त्वेनार्थस्य वा यद्वा ।
 भ्रान्तिः साऽनादिकालीनदर्शनाभ्यासनिर्मिता ॥ (२९)
 अर्थानां यच्च सामान्यगन्धव्यावृत्तिलक्षणं ।
 यन्नित्यास्त इमे शब्दा न रूपं तस्य किञ्चन ॥ (३०)
 सामान्यबुद्धौ सामान्येनारूपायामवीक्षणत् ।
 [अर्थभ्रान्तिरपोष्येत]^७ सामान्यं साप्यभिज्ञवात् ॥ (३१)
 अर्थरूपतया तत्त्वेनाभावाच्च न रूपिणी ।
 निःस्वभावतयाऽवान्यं कुतश्चिद्वचनान्मतं ॥ (३२)
 यदि वस्तुनि^८ वस्तुनामवाच्यत्वं कथञ्चन ।
 नैव वाच्यमुपादानभेदाद्भेदोपचारतः ॥ (३३)
 अतीतानागतैष्यर्थे साम[ान्यवि]^९निबन्धनाः ।
 श्रुतयो निविशन्ते सदसद्वर्मेः^{१०} कथम्भवेत् ॥ (३४)

^१ VN. स्वात्मनि ० — टीकायां पृ० ९४ (३५) ।

^२ VN. ०त्वादपि किं तस्य ० — टीकायां पृष्ठ ९५ (३६) ।

^३ PS. हेतुतः । ^४ PS. वस्तु त । ^५ यदसद्वर्मः — इति भोटभाषान्तरे ।

- षपचारात्तदिष्टं चेद्वर्तमानघटस्य का ।
 प्रत्यासत्तिरभावेन वा पटादौ न विद्यते ॥ (३५)
 बुद्धेरस्वलता वृत्तिर्मुख्यारोपितयोः सदा ।
 सिद्धे माणवके [तद्वद् घो] 'षण्ण्यस्ति लौकिकी ॥ (३६)
 यत्र रुद्ध्याऽसदर्थोपि जनैः शब्दो निवेशितः ।
 स मुख्यस्तत्र तत्साम्बाद् गौणोन्यत्र स्खलद्गतिः ॥ (३७)
 यथाभावेऽप्यभावाभ्यां यथा कल्पनमेव वा ।
 कुर्यादशक्ते शक्ते वा प्रधानादिभूतिं जनः ॥ (३८)
 २५b शब्देभ्यो [यादृ] 'शी बुद्धिन्नष्टेऽनष्टेऽपि दृश्यते ।
 तादृश्येव सदर्थानां नैतच्छ्रोत्रादिचेतसां ॥ (३९)
 सामान्यमात्रप्रवृत्त्यात् सामान्यं चेतसोर्द्वयोः ।
 तस्यापि केवलस्य प्राग्प्रवृत्त्यन्विनिवारितं ॥ (४०)
 परस्परविशिष्टानामविशिष्टं कथम्भवेत् ।
 रूपं द्विरूपतायां वा [त] 'द्वल्लेकं कथम्भवेत् ॥ (४१)
 ताभ्यां तदन्यदेव स्याद् यदि रूपं समन्तयोः ।
 तयोरिति [न] सम्बन्धो व्यावृत्तिस्तु न दुष्यति ॥ (४२)
 तस्मात् समानतैवास्मिन् सामान्येऽवस्तुल्लङ्घनं ।
 कार्यश्चेत्तदनेकं स्यान्नरवरश्च न तन्मतं ॥ (४३)
 वस्तुसंज्ञानुबन्धित्वाद्दिनाशस्य न नित्यता ।
 असम्बन्धश्च जातानामकार्यत्वादरूपता ॥ (४४)
 यच्च वस्तुबलात्ज्ञानं जायते तदपेक्षते ।
 न सङ्केतं न सामान्यबुद्धिष्वेतद्विभाव्यते ॥ (४५)
 याप्यभेदानुगा बुद्धिः काचिद्वस्तुद्वये[त] 'शे ।
 सङ्केतेन विना सार्यप्रत्यासत्तिनिबन्धना ॥ (४६)
 प्रत्यासत्तिर्बिन्ना ज्ञात्या यथेष्टा बहुरादिषु ।
 ज्ञानकार्येषु जातिर्वा ययान्वेति विभागतः । (४७)
 कथञ्चिदपि विज्ञाने तद्रूपानवभासतः^१ ।
 यदि नास्मेन्द्रियाणां स्याद् दृष्टा भासेत^२ [तद्वदुः] ॥ (४८)
 [तद्] रूपत्वान्; न जातीनां केवलानामदर्शनात् ।
 व्यक्तिप्रदे च तच्छब्दरूपादन्यत्र दृश्यते ॥ (४९)

^१ PS. ० नवमासनात् ।^२ PS. दृष्टा भासेत ।

- ज्ञानमात्रार्थकरणेप्ययोग्यमत एव तत् ।
 तदयोग्यतयाऽरूपं तद्वयवस्तुषु^१ लक्ष्यं ॥ (५०)
 यथोक्तविपरीतं यत् (तत् स्वलक्षणमिष्यते) (१)^२
 २६२ सामान्यं त्रिविधं तच्च भावाभावोभयाश्रयात् ॥ (५१)
 यदि भावाख्यं ज्ञानं भावे भावानुबन्धतः ।
 नोक्तोत्तरत्वाद् दृष्टत्वादतीतादिषु चान्यथा ॥ (५२)
 भावधर्मत्वहानिश्चैद् भावग्रहणपूर्वकं ।
 तज्ज्ञानमित्यदोषोऽयं [मेयं] त्वेकं स्वलक्षणं ॥ (५३)
 त[स्मादर्थक्रियासिद्धेः सद्] सत्ताविचारणात् ।
 तस्य स्वपररूपाभ्यां गतेर्मैयद्वयं मतं ॥ (५४)

४. अनुमानश्रित्ता

(१) अनुमानसिद्धिः

- अथवाभिनिवेशेन द्वितीया भ्रान्तिरिष्यते ।
 गतिश्चेत्पररूपेण न च भ्रान्तेः प्रमाणाता ॥ (५५)
 अभिप्रायाविसंवादादपि भ्रान्तेः प्रमाणाता ।
 गतिरप्यन्व[या दृष्टा पक्षधायं कृतो]^३त्तरः ॥ (५६)
 मण्डिप्रदोपप्रभयोर्मणिषु बुद्ध्याभिधावतोः ।
 मिथ्याज्ञानाविशेषेपि विशेषोऽर्थक्रियां प्रति ॥ (५७)
 यथा तथाऽयदार्थत्वेप्यनुमा न तदाभयोः ।
 अर्थक्रियानुरोधेन प्रमाणत्वं व्यवस्थितं ॥ (५८)
 बुद्धिर्षत्रार्थसामर्थ्याद[न्वयव्यतिरे]^४किणौ ।
 तस्य सतन्त्रं ग्रहणमतोन्यद्वस्त्वतीन्द्रियं ॥ (५९)
 तस्यादृष्टात्मरूपस्य गतेरन्योऽर्थ आश्रयः ।
 तदाश्रयेण सम्बन्धी यदि स्याद् गमकः तदा ॥ (६०)
 गमकानुगसामान्यरूपेणैव तदा गतिः ।
 तस्मात् सर्व[ः] परोक्षोऽर्थो विशेषेण न गम्यते ॥^५ (६१)
 या च सम्बन्धितो धर्माद्भूतिर्धर्मिणि जायते ।
 सानुमानं परोक्षाणामेकं तेनैव साधनं ॥ (६२)

^१ PS. तद्वयवस्यास्व ।०

- न प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यां मेयस्यान्यस्य सम्भवः ।
 तस्मात् प्रमेयद्वित्वेन प्रमाणद्विष्वमिष्यते ॥ (६३)
 श्येकस्तथ्यानिरासो वा प्रमेयद्वय[दर्श]नात् ।
 एकमेवाप्रमेयत्वादसतश्चेन्मतश्च नः ॥ (६४)
 अनेकान्तोऽप्रमेयत्वे(ऽ)सद्भावस्यापि^१ निश्चयः ।
 तन्निश्चय[ः] प्रमाणं वा द्वितीयं नात्तजा मतिः ॥ (६५)
 अभावेऽर्थबलाज्जातेरर्थशक्त्यनपेक्षणे ।
 26b व्यवधानादिभाषेपि जायेतेन्द्रि[यजा]^२ मतिः ॥ (६६)
 अभावे विनिवृत्तेऽप्येत् प्रत्यक्षस्यैव निश्चयः ।
 विरुद्धं सैव वा लिङ्गमन्वयव्यतिरेकिणी ॥ (६७)
 सिद्धञ्च परचैतन्यप्रतिपत्तेः प्रमाद्वयं ।
 व्याहारादौ प्रवृत्तेश्च सिद्धस्तद्भावनिश्चयः ॥ (६८)
 प्रमाणमविसंवादात् तत्कचिद्वधमिधारतः ।
 नारवास इति चे[ल्लिङ्गं दुर्दृष्टि]^३रतदीदृशं ॥ (६९)
 यतः कदाचित्सिद्धास्य प्रतीतिर्व्वस्तुनः क्वचित् ।
 तद्वश्यं ततो ज्ञातं तत्त्वभावोपि वा भवेत् ॥ (७०)
 स्वनिमित्तात्स्वभावाद्वा विना नार्थस्य सम्भवः ।
 यच्च रूपं तयोर्दृष्टं तदेवान्यत्र लक्षणं ॥ (७१)
 स्वभावे स्वनिमित्ते वा दृश्ये दर्शनं हेतुषु ।
 अन्येषु सत्त्वदृश्ये च सत्ता वा तद्वतः कथं ॥ (७२)
 अप्र[ति]भाष्ये च सामान्यबुद्धेस्तज्ज्ञोप आगतः ।
 प्रेत्यभाववद्वैस्त^४पर्यायेण प्रतीयते ॥ (७३)
 तच्च नेन्द्रियराक्षधादावक्षुब्धेरसम्भवात् ।
 अभावप्रतिपत्तौ स्याद् बुद्धिजन्मनिमित्त^५कं^६ ॥ (७४)
 स्वलक्षणे च प्रत्यक्षमविकल्पतया विना ।
 विकल्पेन न सामान्यग्रहस्तस्मिंस्ततोनुमा ॥ (७५)
 प्रमेयनियमे वण्णानित्यता न प्रतीयते ।
 प्रमाणमन्यत्तद् बुद्धिर्व्विना लिङ्गेन सम्भवात् ॥ (७६)

^१ PS. ह्युभावस्यापि० ।^२ PS. ० लौकचेत्० ।^३ PVM. बुद्धेर्जन्मानिमित्तकं ।

विशेषदृष्ट लिङ्गास्य^१ सम्बन्धस्याप्रसिद्धितः ।
 तत्प्रमाणान्तरं [मेव]^२ बहुत्वे बहुतापि वा ॥ (७७)
 प्रमाणानामनेकस्य^३ वृत्तेरेकत्र^४ वा यथा ।
 विशेषदृष्टेरेकत्रिसंख्यापोहो न वा भवेत् ॥ (७८)
 विषयानियमादप्यप्रमेयस्य च सम्भवात् ।
 बोधनाद्वस्तु^५ सामान्ये नार्यं दोषः प्रसज्यते ॥ (७९)
 नावस्तरूप[न्तस्यैव तथा सिद्धे]^६ प्रसाधनात् ।
 अन्यत्र नान्यसिद्धिश्चेन्न तस्यैव प्रसिद्धितः ॥ (८०)
 यो हि भावो यथाभूतो न तादृग्^७ लिङ्गचेतसः ।
 हेतुस्तज्जा तथाभूते तस्माद्वस्तुनि लिङ्ग[ि]गधीः ॥ (८१)
 लिङ्गलिङ्गिधियोरेवं पारम्पर्येण वस्तुनि ।
 २७२ प्रति[बन्धान् तदाभासशून्ययोरप्य]^८ वञ्चनं ॥ (८२)
 तद्रूपाव्यवसायाच्च तयोस्तद्रूपशून्ययोः ।
 तद्रूपावञ्चकत्वेपि कृता भ्रान्तिव्यवस्थितिः ॥ (८३)
 तस्माद्वस्तुनि बोद्धव्ये व्यापकं व्याप्यचेतसः ।
 निमित्तान्तस्त्वभावो वा कारणं तच्च तद्वियः ॥^९ (८४)

(२) अनुपलब्धिचिन्ता

प्रतिषेधस्तु सर्वत्र साध्यतेनुपलम्भतः ।^{१०}
 [सिद्धिप्रमाणैर्वदताम्]^{११} धादेव विपर्ययात् ॥ (८५)
 दृष्टा विरुद्धधर्म्मोक्तितस्य तत्कारणस्य वा ।
 निषेधे यापि तस्यैव सा(S)प्रमाणत्वसूचना ॥ (८६)
 अन्यधैकस्य धर्म्मस्य सम्भवोक्त्याऽपरस्य तत् ।
 नास्तित्वं केन गम्येत विरोधाच्चेदसावपि ॥ (८७)
 सिद्धः केनास[हस्थानादिति चेत् तच्छु]^{१२} तो मतं ।
 दृश्यस्य दर्शनाभावादिति चेत्साऽप्रमाणाता ॥ (८८)

^१ PS. विशेषलिङ्गो दृष्टस्य ।

^२ PS. नेकत्र ।

^३ PH. वृत्तेरेकं चि ।

^४ PVM. वर्णसामान्ये ।

^५ PS. तादृग ।

^६ PS. वा तस्माद् वस्तुनि लिङ्गधीः ।

^७ PS. अनुपलम्भनात् ।

- तस्मात्स्वशब्देनोक्तपि साऽभावस्य प्रसाधिका ।
यस्याप्रमाणं स वाच्यो^१ निषेधस्तेन सर्वथा ॥ (८९)
एतेन तद्विरुद्धार्थकार्योक्तिरुपबर्णिता ।
प्रयोगः केवलं भिन्नस्त्वर्थवार्यो नो^२ भिषते ॥ (९०)
विरुद्धं तच्च सोपायनविधायपिधाय च ।
प्रमाणोक्तिर्निषेधे या न सास्त्रायानुसारिणी ॥ (९१)
उक्त्यादेः सर्ववित्प्रेत्यभावादिप्रतिषेधवत् ।
अतीन्द्रियाणामर्थानां विरोधस्याप्रसिद्धितः ॥ (९२)
वाच्यवाधकभावः कः स्वा[ता]^३ यद्युक्तिसिद्धौ ।
तादृशोनुप^४ देशश्चेत् उक्त्यतां सैव साधनं ॥ (९३)
अतिश्रयफलं^५ प्रोक्तं ईदृक् कानुपलम्भनं ।
तन्नात्यन्तपरोक्षे^६ सवसत्ताविनिश्चयौ ॥ (९४)
भिन्नोऽभिन्नोपि वा धम्मः स विरुद्धः प्रयुज्यते ।
यथाग्निरहि[मे सा]^७ध्ये सत्ता वा जम्भवाधनी ॥ (९५)
यथा वस्त्वेव वस्तूनां साधने साधनं मतं ।
तथा वस्त्वेव वस्तूनां स्वनिवृत्तौ निवर्त्तकं ॥ (९६)
एतेन कल्पनान्यस्तो यत्र कचन सम्भवात् ।
धर्मः पक्षसप्तान्यतरत्वादिरूपोदितः ॥ (९७)
27b तत्रापि व्याप[को]^८ धर्मो निवृत्तेर्गामको मतः ।
व्याप्यस्य स्वनिवृत्तिश्चेत्परिच्छिन्ना कथञ्चन ॥ (९८)
यदप्रमाणताभावे लिङ्गं तस्यैव कथ्यते ।
तद[त्यन्त]विमूढार्थमागोपालमसंबृतेः ॥ (९९)
एतावन्निश्चयफलमभावेनुपलम्भनं ।
तच्च हेतौ स्वभावे [वाऽ]^९दृश्ये दृश्यतया मतं ॥ (१००)
अनुमानादनित्यादेर्भेददृश्ये क्रमो मतः ।
प्रामाण्यमेव नान्यत्र गृहीतप्रहणान्मतं ॥ (१०१)
नान्यास्य^{१०} नित्यताभावात् पूर्वसिद्धः स चैन्द्रियात् ।
नानेकरूपो वाच्योसौ वाच्यो धर्मो विकल्पजः^{११} ॥ (१०२)

^१ PVM. साञ्चाध्यः ।   ^२ PVM. ० नृपलब्धे ० ।

^३ PVM. अनिश्चयकरं । ० परोक्षेषु ।

^४ PVM. नान्यास्यानित्यता ० ।

- सामान्याश्रयसंसिद्धौ सामान्यं सिद्धमेव तत् ।
 तदसिद्धौ तथास्यैव ह्यनुमानं प्रसिद्धये^१ ॥ (१०३)
 क्वचित्तदपरिज्ञानं सदृशापरसम्भवात् ।
 भ्रान्तेरपश्यतो भेदं मायागोलकभेदवत् ॥ (१०४)
 तथा ह्यलिङ्गमावालमसंश्लिष्टोत्तरोदयं ।^२
 परयम् परिच्छिन्नस्येव दीपादि नाशिनं जनः ॥ (१०५)
 भावस्वभावमूलायामपि शक्तौ फलेऽदृशाः ।
 अन्या[? ना]नन्तर्यतो मोह [?] विनिश्चेतुरपाटवत् ॥ (१०६)
 तस्यैव विनिवृत्त्यर्थमनुमानोपवर्णनं ।
 व्यवस्यन्तीज्ञादेव सर्वाकारा[न्महाधियः^३] ॥ (१०७)
 व्यावृत्ते सर्व्वतस्तस्मिन् व्यावृत्तिविनिबन्धनाः ।
 बुद्धयोर्[? प्र]वर्तन्तेऽभिन्ने भिन्नाश्रया इव ॥ (१०८)
 यथा चोदनमाख्यारच सोऽसति भ्रान्तिकारणे ।
 प्रतिभाः प्रतिसन्धत्ते स्वानुरूपाः स्वभावतः ॥ (१०९)
 सिद्धोऽत्र[?]प्यथवा ध्वंसोऽलिङ्गादनुपलम्भनात् ।
 प्राग् भूत्वा ह्यभवद्भावो नित्य इत्यभिधीयते ॥ (११०)
 यस्योभयान्तव्यवधिः सत्ता सम्बन्धवाधिनी ।
 अनित्यताश्रुतिस्तेन वाचन्ताविति कौ स्मृतौ ॥ (१११)
 २८१ प्राक् पश्चादप्यभावश्चेत् [स एवानित्यता न किं ?]^४
 पश्चाद्ययोगादिति चेत् अन्तयोः स कथं भवेत् ॥ (११२)
 सत्तासम्बन्धयोर्धौ व्यादन्ताभ्याम् विशेषणं ।
 अविशेषणमेव स्यादन्तौ चेत्कार्वकारणे ॥ (११३)
 असम्बन्धान्न भावस्य प्रागभावं स वाञ्छति ।
 तदुपाधिसमाख्याने तेज्य[स्य च न सिध्यतः] ॥ (११४)
 [सत्ता स्व]^५कारणाश्लेषकरणात्कारणं किल ।
 सा सत्ता स च सम्बन्धो नित्यौ कार्यमथेह किं ॥ (११५)
 यस्याभावः क्रियेतासौ न भावः प्रागभाववान् ।
 सम्बन्धानभ्युपगमाभित्यं विश्वमिदं ततः ॥ (११६)

^१P.V.M. प्रवर्तते ।

तस्मादनर्थास्कन्दिन्योऽभिन्नार्थाभिमतोऽपि ।
 शब्देषु*] वाच्यमेदिन्यो व्यतिरेकास्पदं धियः ॥ (११७)
 विशेषप्रत्यभिज्ञानं न प्रतिक्षणभेदतः ।
 न वा विशेषविषयं दृष्टसाम्येन तद्ग्रहात् ॥ (११८)
 निदर्शनं तदेवेति सामान्याग्रहणं यदि ।
 निदर्शनत्वात्] सिद्धस्य प्रमाणेना[स्य किं पुनः] ॥ (११९)
 विस्मृतत्वाद्दोषश्चेत्तत एवानिदर्शनम् ।
 दृष्टे तद्भावसिद्धिश्चेत्प्रमाणाद्, अन्यवस्तुनि ॥ (१२०)
 तत्त्वारोपो विपर्यासस्तत्सिद्धेरप्रमाण्याता ।
 प्रत्यक्षेतरयोरैक्यादेकसिद्धिर्द्वयोरपि ॥ (१२१)
 सन्धीयमान[श्चान्येन व्यवसाय]* स्मृतिं विदुः ।
 तल्लिङ्गापेक्षान्नो चेत्स्मृतिर्न व्यवभिचारतः ॥ (१२२)

५. प्रत्यक्षचिन्ता

(१) प्रत्यक्षलक्षणविप्रतिपत्तिनिरासः
 प्रत्यक्षं कल्पनापोढं प्रत्यक्षेणैव सिद्ध्यति ।
 प्रत्यात्मवेशः सर्वेषां विकल्पो नामसंश्रयः ॥ (१२३)
 संवृत्त्य सर्ववर्तक्षिप्ता [स्तिमितेना]*न्तरात्मना ।
 स्थितोपि चक्षुषा रूपमीक्षते साक्षजा मतिः ॥ (१२४)
 पुनर्विकल्पयन्किञ्चिदासीन्ये कल्पनेदृशी ।
 इच्छा* चेति न पूर्वोक्तावस्थायामिन्द्रियाद् गतौ ॥ (१२५)
 २४b एकत्र दृष्टो भेदो [हि]* कचिन्नान्यत्र दृश्यते ।
 न तस्मात् मिश्रमस्त्वन्यत्सामान्यं बुद्धयभेदतः ॥ (१२६)
 तस्माद्विशेषविषया सर्व्वेवेन्द्रियजा मतिः ।
 न विशेषेषु शब्दानां प्रवृत्तावस्ति सम्भवः ॥ (१२७)
 अनन्वयाद्विशेषाणां [स]ङ्केतस्याप्रवृत्तितः* ।
 विषयो यश्च शब्दानां संयोज्येत स एव तैः ॥ (१२८)
 अस्येदमिति सम्बन्धे यावर्थौ प्रतिभासिनौ ।
 तयोरेव हि सम्बन्धे* [I]न तदेन्द्रियगोचरः ॥ (१२९)

*नो० भा०, PVM. वेति । * PS. अप्रसिद्धितः । *PVM. सम्बन्धो ।

- वि[शद]प्रतिभासस्य [तद^१]^२र्थस्याविभावनान् ।
 विज्ञानाभासभेदश्च पदार्थानां विशेषकः ॥ (१३०)
 चक्षुषोऽर्थावभासेऽपि यं यश्चाऽप्यतिशंसति^३ ।
 स एव योज्यते शब्दैर्न स्तत्विन्द्रियगोचरः ॥ (१३१)
 अव्यापृतेन्द्रिय[स्या]^४न्यथाहमात्रेणाविभावनान् ।
 न चालुदितसम्बन्धः स्वयं ज्ञानप्रसङ्गतः ॥ (१३२)
 मनसोर्युगपद्वृत्तेः सविकल्पाविकल्पयोः ।
 विमूढोऽसम्प्रवृत्तेर्वानयोरैक्यं^५ न्यवस्यति ॥ (१३३)
 विकल्पव्यवधानेन विच्छिन्नं दर्शनं भवेत् ।
 [इति चेद् भिन्न] जातीयविकल्पेन्यस्य वा कथं ॥ (१३४)
 अलातदृष्टिवद्वाष्पसक्ष्मेद् बलवान्मतः ।
 अन्यत्रापि समानं तद्वर्णयोर्व्यासकृच्छ्रुतिः ॥ (१३५)
 सकृत्सङ्गतशब्दा^६र्थेऽप्यिन्द्रियेष्विह सत्स्वपि ।
 पञ्चभिर्यवधानेपि भात्यव्यवहितेषु या ॥ (१३६)
 सा मति[र्नाम पर्यन्तचणिक]^७ज्ञानमिश्रणात् ।
 विच्छिन्नाभेति तच्चित्रं तस्मात्सन्तु सकृद्विषयः ॥ (१३७)
 प्रतिभासविशेषश्च^८ सान्तरानन्तरे कथं ।
 शुद्धे मनोविकल्पे च न क्रमग्रहणम्भवेत् ॥ (१३८)
 योऽग्रहः सकृतेष्वर्थे कथिदासक्तचेतसः ।
 १९a शक्त्वा[नोत्पत्तिवैगुण्याच्चेद्यं वै]^९तद्वद्वयोरपि ॥ (१३९)
 शीघ्रवृत्तेरलातादेरन्वयप्रतिपाति^{१०}र्नी ।
 चक्रधाम्निं दृशा^{११} धत्ते न दृशां घटनेन सा ॥ (१४०)
 केचिदिन्द्रियजत्वादेर्बालधीवदकल्पनां ।
 आदुर्बाला विकल्पे च हेतुं सङ्केतमन्वतां ॥ (१४१)

^१ PVM. तदा० ।^२ PS. PVM. यं परोक्षेति संसति ।^३ PS. विमूढेन प्रवृत्तेर्वानयोरैक्यं । PVM. विमूढो लघु० ।^४ PVM. ०सर्वार्थ० ।^५ नास्ति कल्पनाप्यनेत्यधिकः पाठः । PVM. प्रतिभासाविशेष० ।^६ PVM. ०पातिनी । दृगावत्ते ।

तेषां प्रत्यक्षमेव स्याद् बाला[नामविकल्पनात्]^१(१)
 [सङ्केतोपायविगमा]^२स्पष्टादपि भवेन्न सः ॥ (१४२)
 मनोऽव्यु^३त्पन्नसङ्केतमस्ति तेन न चेन्मतं^४ ।
 एवमिन्द्रियजेपि स्याद्देवदेवमीदृशं^५ ॥ (१४३)
 यदेव साधनं बाले तदेवात्रापि कथ्यतां ।
 साम्यावक्षधिया^६ युक्तमनेनानुभवादिकं ॥ (१४४)

(२) सामान्यनिरासः

विशेषणं [विशेष्यं च सम्बन्धं लौकि]^७कीं स्थितिं ।
 गृहीत्वा सङ्कलन्यैतत्तथा प्रत्येति नान्यथा ॥ (१४५)
 यथा दण्डनि जात्यादेर्विवेकेनानिरूपणात् ।
 तद्वता योजना नास्ति कल्पनाप्यत्र^८ नास्त्यतः ॥ (१४६)
 यद्यप्यन्वयि^९ विज्ञानं शब्दव्यक्त्यवभासि तत् ।
 वरणाकृत्यत्तराका[रशून्यं गोत्वं हि च]^{१०}यस्यते ॥ (१४७)
 समानत्वेपि तस्यैव नेक्षणं नेत्रगोचरे ।
 प्रतिभासद्वयाभावाद् बुद्धेर्भेदश्च दुर्लभः ॥ (१४८)
 समवायामहादक्षैः सम्बन्धादर्शनं स्थितं ।
 पटस्तन्तुष्विवे^{११}त्यादिशब्दाश्चेमे स्वयं कृताः ॥ (१४९)
 शृङ्गं गभीति लोके [स्यात् शृङ्गे]^{१२} गौरित्यलौकिकं ।

(३) अवयवनिरासः

गवाक्षयपरिशिष्टाङ्गविच्छेदानुपलम्भनात् ॥ (१५०)
 तैः तन्तुभिरियं शाटीत्युत्तरं कार्यमुच्यते ।
 तन्तुसंस्कारसम्भूतं नैककालं कथञ्चन ॥ (१५१)
 कारखारोपतः कश्चित् एकापोद्धारतोपि वा ।
 त[त्त्वाख्यां वर्तये]^{१३}त्कार्ये दर्शयन् नाश्रयं श्रुतेः ॥ (१५२)

^१ PVM. मनोव्युत्पन्नः ।

^२ PS. ० स्तिचेत्त चेन्मतः । PVM. अस्ति तेन स चेन्मतः ।

^३ PS., PVM. स्याच्छेदवचने ० । ^४ PVM. ० धियामुक्त ० ।

^५ विशेषे च—इति भो० भा० । ^६ PS. यवप्य ० ।

^७ PVM. ० प्विहेत्वादि ० ।

उपकार्योपकारित्वं^१ विच्छेदाद् दृष्टिरेव वा ।

मुख्यं यदस्त्वलज्ज्ञानमादिसङ्केतगोचरः ॥ (१५३)

29b (४) नानुमानतः सामान्यसिद्धिः

अनुमानश्च जात्यादौ वस्तुनो नास्ति भेदिनि ।

सर्वत्र व्यवदेशो हि [दृष्टा]^२देरपि सांवृतात् ॥ (१५४)

वस्तुप्रासादमालादिशब्दाश्चान्यानपेक्षितः ।

गेही यद्यपि संयोगस्तन्माला किन्तु तद्भवेत् ॥ (१५५)

जातिश्चेद्रेह एकोपि मालेत्युच्येत वृत्तवत् ।

मालाबहुत्वे तच्छब्दः कथं जातेरजातितः ॥ (१५६)

मालादौ च म[हत्त्वादि]^३ष्टो यश्चोपचारिकः ।

मुख्याविशिष्टविज्ञानमाद्यत्वाच्चोपचारिकः ॥ (१५७)

अनन्यहेतुता तुल्या सा मुख्याभिमतेष्वपि ।

पदार्थशब्दः कं हेतुमन्थं यत्कं समीक्षते ॥ (१५८)

यो यथा रुडितः सिद्धस्तत्साम्याद्यस्तथोच्यते ।

यत्र^४ गौणश्च भावेष्वप्यभावस्योपचारतः ॥^५ (१५९)

सङ्केतान्वयिनी रुडिर्वक्तुरिच्छान्वयी च सः ।

क्रियते व्यवहारार्थं छन्दः शब्दा^६र्थनामवत् ॥ (१६०)

वस्तुधर्मतयैवार्थं स्तादृग्विज्ञानकारणं ।

भेदेपि यत्र तज्ज्ञाना[त्त^७त्त]^८श्चा प्रतिपद्यते ॥ (१६१)

ज्ञानान्यपि तथा भेदेऽभेदप्रत्यवमर्शने ।

इत्येत^९त्कार्यविश्लेषस्यान्वय[१] नैकवस्तुनः ॥ (१६२)

वस्तुनां विद्यते तस्मात्तन्निष्ठा वस्तुनि श्रुतिः ।

(५) अन्यापोहन्तिता

बाह्यशक्तिव्यवच्छेदनिष्ठा[ऽभावेपि तच्छ्रुतिः]^{१०} ॥ (१६३)

विकल्पप्रतिविम्बेषु तन्निष्ठेषु[^{११}f]नवध्यते ।

ततोऽन्यापोहनिष्ठत्वादुक्तान्यापोहकृच्छ्रुतिः ॥ (१६४)

^१ ० कारित्वेऽविच्छेदाद्—इति भो० भा० ।

^२ PS. मुख्यो गौणश्च भावेष्वप्यारोपेण वृत्तितः ।

^३ PVM. शब्दाद्यः ।

^४ PVM. ०वार्थास्तादृशः ।

^५ PVM. ०तान्तर्या ।

^६ PS. PVM. इत्यतः ।

- व्यतिरेकीव यज्ज्ञाने भात्यर्थप्रतिबिम्बकं ।
 शब्दात्तदपि नार्थात्मा भ्रान्तिः सा वासनोद्भवा^१ ॥ (१६५)
^१[तस्याभिधाने श्रुतिभिरर्थे कौशोवगम्यते ।
 16b तस्यागतौ च संकेतक्रिया व्यर्था तदधिक्य ॥ (१६६)
 शब्दोर्थाशकमाहेति तत्रान्यापोह उच्यते ।
 आकारः स च नार्थेस्ति तन्वद्वन्नर्थभाक् कथं ॥ (१६७)
 शब्दस्यान्वयिनः कार्यमर्थेनान्वयिना स च ।
 अनन्वयी धियोऽभेदाद् दर्शनाभ्यासनिर्मितः ॥ (१६८)
 तद्रूपारोपगत्यान्यव्यावृत्ताभिगतिः^२ पुनः^३ ।
 शब्दार्थोर्थः स एवेति वचनेन विरुध्यते ॥ (१६९)
 मिथ्यावभासिनो वैते प्रत्ययाः शब्दनिर्मिताः ।
 अनुयान्तीममर्थाङ्गमिति वापोहकृच्छ्रुतिः ॥ (१७०)
 तस्मात् संकेतकालेपि निर्दिष्टार्थेन संयुतः ।
 स्वप्रतीतिफलेनान्यापोहः संवध्यते श्रुतौ ॥ (१७१)
 अन्यत्रादृष्ट्यपेक्षत्वात् कश्चित्तदृष्ट्यपेक्षणात् ।
 श्रुतौ संवध्यते[ऽ]पोहो नैतद् वस्तुनि युज्यते ॥ (१७२)
 तस्माद् जात्यादितद्योगा नार्थे तेषु च न श्रुतिः ।
 संयोज्यतेन्यव्यावृत्तौ शब्दानामेव योजनान् ॥ (१७३)

(६) प्रत्यक्षे शब्दकल्पनानिरासः

- संकेतस्मरणोपायं दृष्टसंकलनात्मकं ।
 पूर्वापरपरामर्शशून्ये तच्छाब्देषु कथं ॥ (१७४)
 अन्यत्र गतचित्तोपि चक्षुषा रूपमीक्षते ।
 तत्संकेताग्रहस्तत्र स्पष्टस्तज्जा च कल्पना ॥ (१७५)
 जायन्ते कल्पनास्तत्र यत्र शब्दो निवेशितः ।
 तेनेच्छातः प्रवर्त्तन्नेक्षेरन् बाह्यमक्षजाः ॥ (१७६)
 रूपं रूपमितोक्षेत तद्विया^४ किमितीक्षते ।
 अस्ति चानुभवस्तस्याः सो विकल्पः कथं भवेत् ॥ (१७७)

^१ PS. वासनामयी ।

^२ PVM. ंगतेः ।

^३ PS. हस्तलेखतः ।

^४ PVM. तद्वियं ।

तथैवानुभवे दृष्टं न विकल्पद्वयं सकृत् ।
 एतेन तुल्यकालान्यविज्ञानानुभवो गतः ॥ (१७८)
 स्मृतिर्भवे^१ दर्तीते च सा गृहीते^२ कथं भवेत् ।
 स्याच्चान्यधीपरिच्छेदा भिन्नरूपा स्वबुद्धिधीः ॥ (१७९)
 अतीतमपट्टान्तमलिङ्गश्चार्थ^३ दर्शनं ।
 सिद्धं तत्केन तस्मिन् हि न प्रत्यक्षं न लैङ्गिकं ॥ (१८०)
 तत्त्वरूपावभासिन्या बुद्धानन्तरया यदि ।
 रूपादिरिव गृह्येत^४ न स्यात् तत्पूर्वधीप्रहः ॥ (१८१)
 सो विकल्पः स्वविषयो विज्ञानानुभवो यथा ।
 अशक्यसमर्थं तद्वदन्यदप्यविकल्पकं ॥ (१८२)
 सामान्यवाचिनः शब्दास्तदेकार्थाव^५ कल्पना ।
 अभावे निर्विकल्पस्य विशेषाधिगमः कथं ॥ (१८३)
 अस्ति चेन्निर्विकल्पश्च किञ्चित्^६ तत्तुल्यहेतुकं ।
 सर्व्वान्तथैव हेतोर्हि भेदाद् भेदः फलात्मना ॥ (१८४)
 अनपेक्षितवाङ्माया योजना समयस्मृतेः ।
 तथानपेक्ष्यसम^७ र्था वस्तुशक्त्यैव नेत्रधीः ॥ (१८५)
^१ संकेतस्मरणपेक्षं रूपं वदस्य चेतसि ।
 १७१ अनपेक्ष्य न चेच्छक्यं^८ स्यात् स्मृतावेव लिङ्गावत् ॥ (१८६)
 तस्यास्तत्संगमोत्पत्तेरक्षधीः स्वात् स्मृतेर्ज्ञ वा ।
 ततः कालान्तरेपि स्यात् कचिद् व्याप्तेरपसंभवात् ॥ (१८७)
 क्रमणोभयहेतुश्चेत् प्रागेव स्यादभेदतः ।
 अन्योद्बुद्धिहेतुश्चेत् स्मृतिसावाप्यनर्थिका ॥ (१८८)
 यथा समितसिद्धं^९ यथमिष्यते समयस्मृतिः ।
 भेदव्यासमितो ग्राह्यः स्मृतिसात्र किमर्थिका ॥ (१८९)
 सामान्यमात्रप्रहणे भेदापेक्षा न युज्यते ।
 तस्माच्चक्षुश्च रूपञ्च प्रतीत्योदेति नेत्रधीः ॥ (१९०)

^१ PVM. सागृहीते ।

^२ PVM. ०वेदनं ।

^३ PVM. तदेकार्था न कल्पना ।

^४ PVM. समयं ।

^५ भौ० भा० इतः प्राक्—तत्तेरपेक्षणाभावे रूपं चेदशब्दबुद्धिः ।—

इति श्लोकाद्वैमर्शिकम्

साक्षात्चेत् ज्ञानजनने समर्थो विषयोऽवबत् ।

६. प्रत्यक्षभेदाः

318 (१) इन्द्रियप्रत्यक्षम्

अथ कस्माद् द्वयाधीनजन्म तत्तेन नोच्यते ॥ (१९१)

समोदय गमकत्वं हि व्यपदेशो न गृह्यते ।

तच्चाक्षुष्यपदेशोऽस्ति तद्वन्मैत्रं नियोज्यतां ॥ (१९२)

ततो लिङ्गस्वभावोऽत्र व्यपदेशो नियोज्यतां ।

निबर्त्तते व्यापकस्य स्वभावस्य निवृत्तितः ॥ (१९३)

सञ्चितः समुदायः स सा^१ साध्यं तत्र चाक्षुषीः ।

सामान्यबुद्धिश्चावश्यं विकल्पे नानुबध्यते ॥ (१९४)

^१अर्थान्तराभिसम्बन्धावजायन्ते येषां परे ।

[उक्तास्ते सञ्चितास्ते]^२ हि निमित्तं ज्ञानजन्मनः ॥ (१९५)

अणूनां सविशेषश्च नान्तरेणापरानणून् ।

तदेकानियमाज्ज्ञानमुक्तं सामान्यगोचरं ॥ (१९६)

अथैकाग्रतनत्वेऽपि नानेकं दृश्यते सकृत् ।

सकृद् भूतावभासः^३ किं वियुक्तेषु तिलादिषु ॥ (१९७)

प्रत्युक्तं लाघवं [चात्र तेष्वेव क्रमपातिषु]^४ ।

किं नाक्रममहस्तुल्यकालाः स्रव्वाश्च बुद्धयः ॥ (१९८)

काश्चित्तास्वक्रमाभासाः क्रमवत्योऽपराश्च किं ।

स्रव्वाधर्मप्रहणे तस्मादक्रमीयं प्रसज्यते ॥ (१९९)

नैकं चित्रपतङ्गादि रूपं वा दृश्यते कथं ।

चित्रन्तदेकमिति चेद्विदं चित्र[तरन्ततः]^५ ॥ (२००)

[नैकस्वभा]^६वं चित्रं हि मणिरूपं यथैव तत् ।

नीलादिप्रविभा^७गश्च तुल्यश्चित्रपटादिषु ॥ (२०१)

तत्रावयवरूपत्वेत् केवलं दृश्यते तथा ।

नीलादीनि निरस्यान्यचित्रं चित्रं यदीक्षते ॥ (२०२)

^१ PVM. सामान्यं ।

^२ PVM. अर्थान्तरा० ।

^३ PVM. सकृद्वद्भा०, सकृद्वद्भावाभासः विभिन्नेषु इति भोटभाषान्तरे ।

^४ PVM. ०प्रतिभासद्वयं ।

तुल्यार्थाकारकालत्वेनोपलक्षि[तयोर्द्वयोः] ।
 नानार्था क्रमवत्येका किमेकार्थाकमापरा ॥ (२०३)
 वैश्वरूप्याद्विधामेव भावानां विस्वरूपता ।
 तच्छेदनङ्गां केनेयं सिद्धा भेदव्यवस्थितिः ॥ (२०४)
 विजातीनामनारम्भाज्ञा^१लेख्यादौ विचित्रधीः ।
 स्वरूप[त्वाज्ञा]^२ संयोगश्चित्रो भक्तेश्च नाश्रयः ॥ (२०५)
 प्रत्येकमविचित्रत्वाद् गृहीतेषु क्रमेण च ।
 न चित्रधीसङ्कलनमनेकस्यैकयाग्रहात् ॥ (२०६)
 नान^३र्थैका भवेत्तस्मात्सिद्धातोप्यविकल्पिका ।
 विकल्पयन् न^४प्येकार्थं य[तोऽन्यद]^५पि पश्यति ॥ (२०७)

(विवेकवर्धिन्या)

चित्रावभासेष्वर्थेषु यद्येकत्वं न युज्यते ।
 सैव तावत्कथं बुद्धिरेका चित्रावभासिनी ॥ (२०८)
 इदं वस्तुबलायातं यद्वदन्ति विपरिधतः ।
 यथा यथार्था विद्य^६न्ते विविच्यन्ते तथा तथा ॥^७ (२०९)
 ३।६ किं स्यात्सा चित्रतैकस्यां न स्यात्तस्यां मतावपि ।
 यदोदं स्वयमर्थानां रोचते तत्र के वचं ॥ (२१०)
 तस्मान्नार्येषु न ज्ञाने स्थूलाभासस्तदात्मनः^८ ।
 एकत्र प्रतिषिद्धत्वाद्^९ बहुष्वपि न सम्भवः ॥ (२११)
 परिच्छेदोन्तरग्योन्यभासो बहिरिष स्थितः ।^{१०}
 [ज्ञानस्याभे]^{११}दिनो भेद^{१२}प्रतिभासो ह्युपलब्धः ॥ (२१२)
 तत्रैकस्याप्यभावे च^{१३} द्वयमप्यवहीयते ।
 तस्मात्तदेव तस्यापि तत्त्वं या द्वयशून्यता ॥ (२१३)

^१ PVM. ०दालेख्यादौ न विचित्रधीः ।   ^२ PVM. नानार्थ्यैका ।

^३ PVM. ०ज्ञाप्यैकार्थ्यं ।   ^४ PVM. चित्त्यन्ते विधीयन्ते ।

^५ V. उद्भूतो न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां पृ० ६६० ।   ^६ PS. प्रतिबद्धत्वाद् ।

^७ PVM. PS. ०न्योयं भागो । ०नेदिनो भिन्नो । भागो बहिरवस्थितः ;

NR. (पृ० २७२) ^८च्छेदान्तराच्चायं भागो ० ज्युपप्ल० ।

^९ PVM. ०भावेन ।

तद्देशश्रयिणी चेयं भावानां भेदसंस्थितिः ।
 तदुपप्लवभावे च तेषां भेदोपि सम्भवः^१ ॥^२ (२१४)
 न ग्राह्यग्राहकाकारबाधमस्ति च लक्षणं ।
 ३२० अतो लक्षणशून्यत्वान्निःस्वभावाः प्रकाशिताः ॥ (२१५)
 व्यापारोपाधिकं सर्व्वं स्कन्धादीनां विशेषतः ।
 लक्षणं स च तत्त्वेषु^३ तेनाप्येते विलक्षणाः ॥ (२१६)
 यथा [स्वप्न]^४त्ययापेक्षादविद्यो^५पल्लुवात्मनां ।
 विज्ञानिर्व्विषयभाकारा जायते तिमिरादिवत् ॥ (२१७)
 असंविदितत्त्वा च सा सर्व्वपरदर्शनैः ।
 असम्भवाद्भिना तेषां ग्राह्यग्राहकविप्लवैः ॥ (२१८)
 तदुपेक्षिततत्त्वार्थैः कृत्वा^६गजनिमीलनं ।
 केवलं लोकबुद्धयै व बाह्यचिन्ता प्रतम्यते ॥ (२१९)
 नीलादिविचित्रविज्ञाने ज्ञानोपाधिर[न]न्यभाक् ।
 अशक्यदर्शनस्थं^७ हि पतत्यर्थं विवेचयन् ॥ (२२०)
 यद् यथा भासते ज्ञानं तत्तथैव प्रकाशते^८ ।
 [इति नात्मै^९]कभावः स्याच्चित्राकारस्य चेतसि ॥ (२२१)
 पटादिरूपस्यैकत्वे तथा स्याद्विवेकिता ।
 विवेकी न विवक्षान्य^{१०}द्विवेकी च नेक्ष्यते ॥ (२२२)
 को वा विरोधो बहवः[संजातातिशयाः पृथक्]^{११} ।
 भवेयुः कारणं बुद्धेयं हि नात्मेन्द्रियादिवत् ॥ (२२३)
 हेतुभाषादृते नान्या ग्राह्यता नाम काचन ।
 तत्र बुद्धिर्यदाकारा तस्यास्तद् ग्राह्यमुच्यते ॥ (२२४)
 कथं वाऽवयवी ग्राह्यः सङ्कृत्स्वावयवैः सह ।
 न हि गोप्रत्ययो दृष्टः सास्तादीनाम[दर्शने] ॥ (२२५)

^१ PVM. PS. भेदोप्युपप्लवः ।   ^२ PS. PVM. तत्त्वम् ।

^३ PS. ०पेक्षमवि ।   ^४ PS. ०क्यसमयस्त । PVM. ०दर्शनस्त ।

^५ PS. तत्तथैवानुभूयते ।   ^६ PVM. नात्मैकभावः ।

^७ PS. विवेकीनि विवक्षान्य० । PVM. विवेकीनि निरस्त्वान्यदा विवेकि

- [गुणप्रधानाधिगमः स]^१हाप्यभिमतो यदि ।
 सम्पूर्णाङ्गो न गृह्येत सकृन्नापि गुणादिमान् ॥ (२२६)
 विवक्षापरतन्त्रत्वात् विशेषणविशेष्ययोः ।
 यदङ्गभावेनोपात्तन्तत्तेनैव हि गृह्यते ॥ (२२७)
 स्वतो वस्त्वन्तराभेदाद् गुणादेर्भेदकस्य च ।
 [अग्रहादेकबुद्धिः स्यात् परय]^२तोप्यप^३रापरं ॥ (२२८)
 गुणादिभेदग्रहणाभानात्वप्रतिपद्यदि ।
 अस्तु नाम तथाप्येषा भवेत्सम्बन्धिसङ्करः ॥ (२२९)
 शब्दादीनामनेकत्वात्सिद्धोनेकग्रहः सकृत् ।
 सन्निवेशाग्रहायोगावग्रहे सन्निवेशिनां ॥ (२३०)
 [सर्वतो विनिवृत्तिर्यतो यतः] तस्य विनिवृत्तिर्यतो यतः ।
 तद्भेदाद् भिन्नलिङ्गा^४ सा धर्मिण्योनेकरूपिता^५ ॥ (२३१)
 ते कल्पिता रूपभेदा निर्विकल्पस्य चेतसाः ।
 न विचित्रस्य चित्राभाः कादाचित्कस्य गोचरः ॥ (२३२)
 यद्यप्यस्ति सित[त्वादि यादृगिन्द्रियगो]^६चरः ।
 न सोभिधीयते शब्दैर्ज्ञानवो रूपभेदतः ॥ (२३३)
 एकार्थत्वेपि बुद्धीनां नानाश्रयतया स चेत् ।
 ओत्रादिचित्तानीदानीं भिन्नार्थानीति तत्कृतः ॥ (२३४)
 जातो नामाश्रयोन्योन्यः^७ चेतसां तस्य वस्तुनः ।
 [एकस्यैव कुतो]^८ रूपं भिन्नाकारवभासि तत् ॥ (२३५)
 वृत्तेर्दृश्यापरामर्शो नाभिधानविकल्पयोः ।
 दर्शनात्प्रत्यभिज्ञानं गवादीनां निवारितं ॥ (२३६)
 अन्वयाच्चातुमानं वदभिधानविकल्पयोः ।
 2b दृश्ये [गवादी जात्या]^९देस्तदप्येतेन दूषितं ॥ (२३७)
 दर्शनान्येव भिन्नान्यप्येकां कुर्वन्ति कल्पनां ।
 प्रत्यभिज्ञानसंख्यातां स्वभावेनेति वर्णिष्यते ॥ (२३८)

^१ PVM. पश्यतोपि परापरं ।

^२ PS. PVM. तद्भेदोन्नीतभेदा ।

^३ PS. PVM. रूपता ।

^४ नानाश्रयोन्योन्यः—इति भोटभाषान्तरे ।

(२) मानसप्रत्यक्षम्

पूर्वानुभूतग्रहणे मानसस्याप्रमाणात् ।
 अदृष्टग्रहणेन्वादेरपि स्वादर्शदर्शनं^१ ॥ (२३९)
 ज्ञाणिकत्वादतीतस्य दर्शने च न सम्भवः ।
 वाक्यमक्षणिक[स्वे स्थललक्षणं]^२ सविरोषणं ॥ (२४०)
 निष्पादितक्रिये कञ्चिद्विशेषमसमादधत् ।
 कर्मण्यैन्द्रियमन्यद्वा साधनं किमितीष्यते ॥ (२४१)
 सकृद्भावश्च सर्वसां धियां तद्भावाज्जन्मानां ।
 अन्यैरकार्यभेदस्य तदपेक्षाविरोधतः ॥ (२४२)
 तस्मादिन्द्रियविज्ञानानन्तरप्रत्ययोद्भवः^३ ।
 [मनोन्य]मेव गृह्णाति विषयं नान्धहक ततः ॥ (२४३)
 स्वार्थान्वयार्थापेक्षैव हेतुरिन्द्रियजा मतिः ।
 ततोऽन्यग्रहणेऽप्यस्य नियतप्राप्तता मता ॥ (२४४)
 तदतुल्यक्रियाकालः कथं स्वज्ञानकालिकः ।
 सहकारी भवेद्दर्श इति चेदक्षचेतसः ॥ (२४५)
 अज्ञातपूर्वसामर्थ्या^४ त^५ पराक्षाणुपयोगतः^६ ।
 प्राग्भावः सर्वहेतूनां नातीर्थः स्वधिया सह ॥ (२४६)
 भिन्नकालं कथं याद्वमिति चेद् प्राहतां विदुः ।
 हेतुत्वमेव युक्तिज्ञा ज्ञानाकारार्पणक्षमं^७ ॥ (२४७)
 कार्यं ह्यनेकहेतुत्वेऽप्यनुकुर्वदुदेति यत् ।
 तत्तेन[ाप्यत्र तद्रूपं गृही]^८ तमिति चोच्यते ॥ (२४८)

(३) स्वसंवेदनप्रत्यक्षम्

अशक्यसमयो ह्यात्मा रागादीनामनन्यभाक् ।
 तेषां मतः^९ स्वसंवेदित्वाभिज्ञत्वानुषङ्गिणी ॥ (२४९)

^१ PS. ०र्षवेदनं ।

^२ PS. ०द्भवः ।

^३ PS. PVM. असतः प्रागसा० ।

^४ पराक्षान्वययोगतः—इति भो० भा० ।

^५ NR. (पृ० २८३) हेतुत्वमेव तत्कृतमिति पाठः SD. (शास्त्रदीपिकायां)

पृ० ३३ ।

^६ PS. PVM. तेषामतः ।

- अवदकाः परस्यापि ते स्वरूपं कथं विदुः ।
 एकार्थाश्रयिणा वेद्या विज्ञानेनेति केचन ॥ (२५०)
 तद्वद्रूपिणोभा[वास्तद्वद्रूपहेतुजाः]^१ ।
 तत्सुखादि किमज्ञानं विज्ञानाभिन्नहेतुजं ॥ (२५१)
 सार्थं सतीन्द्रिये योग्ये यथास्वमपि चेतसि ।
 दृष्टं जन्म सुखादीनां तत्तुल्यं मनसामपि ॥ (२५२)
 असत्सु सत्सु चैतेषु न जन्माजन्म वा कश्चित् ।
 ३३२ दृष्टं सुखादेर्बुद्धे[र्वा तत्ततो नान्यतश्च ते]^२ ॥ (२५३)
 सुखदुःखादिभेदश्च^३ तेषामेष विशेषतः ।
 तस्या एव यथा बुद्धेर्मान्यपाटवसंश्रयाः ॥ (२५४)
 यस्यार्थस्य निपातेन ते जाता धीसुखादयः ।
 असत्सु^४ तं प्रतिपद्येत सुखादीनेव सा कथं ॥ (२५५)
 अविच्छिन्नाथ भासेत तत्संवित्तिः क्रमग्रहे ।
 तज्ज्ञापवाच्चेत्तत्तुल्य[मित्यसम्बेदनं न किं ॥ (२५६)
 न चैकया] द्वयज्ञानं नियमादक्षचेतसः ।
 सुखाद्यभावेऽप्यर्थाच्च जातौ^५ तच्छक्त्यसिद्धितः ॥ (२५७)
 पृथक् पृथक् च सामर्थ्यं द्वयोर्जीलादिवत्सुखं ।
 गृह्येत केवलं तस्य तद्धेतुत्वमगृह्यतः ॥ (२५८)
 न हि संवेदनं युक्तमर्थेनैव सहग्रहे ।
 किं सामर्थ्यं सुखादीनां [नेष्टा धीर्यत्तदुद्भवा ॥ (२५९)
 विनार्थेन]^६ सुखादीनां वेदने चक्षुरादिभिः ।
 रूपा^७ दिव्यादिभेदोक्त्या न गृह्येत कदाचन ॥ (२६०)
 न हि सत्यन्तरङ्गैर्धे शक्तेर्धीर्वाद्यदर्शनी ।
 अर्थग्रहे सुखादीनां तज्ज्ञानां स्यादवेदनं ॥ (२६१)
 धियोर्गुणपदुत्पत्तौ तत्तद्विषय[सम्भवात्] ।^८
 [सुखदुःख]विदौ स्यातां सकृदर्थस्य सम्भवे ॥ (२६२)
 सत्यान्तरेऽप्युपादाने ज्ञाने दुःखादिसम्भवः ।
 नोपादानं विरुद्धस्य तच्चैकमिति चेन्न त्वं ॥ (२६३)

^१ PVM. ०वेदकम् ।^२ PVM. मुक्त्वा ।^३ SP. PVM. जातेः ।^४ PVM. रूपादिः स्थादिभेदोऽश्रया ।

- तदज्ञानस्य विज्ञानं केनोपादानकारणं ।
 आधिपत्ये^१ तु [बुद्धीर्वात तद्विबुद्धेऽपि] 'हरयते ॥ (२६४)
 अक्षयोर्यथैक आलोको नक्तञ्चरतद्व्ययोः ।
 ३३b रूपदर्शनवैगुण्यावैगुण्ये कुरुते सकृत् ॥ (२६५)
 तस्मात्सुखादयोर्थानां स्वसङ्क्रान्तावभासिनाम् ।
 वेदकाः स्वात्मनश्चैषामर्थेभ्यो ज[न्म वेचलं ॥ (२६६)
 अर्था]त्मा स्वात्मभूतो हि तेषां तैरनुभूयते ।
 तेनार्थानुभवकृत्यातिरालम्बस्तु तदाभता ॥ (२६७)
 कश्चिद् बहिःस्थितानेव सुखादीनप्रचेतनान् ।
 ग्राह्यानाह न तस्यापि सकृद् युक्तौ द्वयग्रहः ॥ (२६८)
 सुखाद्यभिन्नरूपत्वाग्रीलादेश्चेत्स[कृदग्रहः]^२ ।
 भिन्नावभासिनोर्ग्राह्यं चेत्तसोस्तदभेदि किं ॥ (२६९)
 तस्याविशेषे ग्राह्यस्य भावनावारतम्यतः ।
 वारतम्यञ्च बुद्धौ स्वात्म प्रीतिपरितापयोः ॥ (२७०)
 सुखाद्यात्मतया बुद्धेरपि यद्यविरोधिता ।
 स इदानीं कथं ग्राह्यः सुखाभ्या^३सैहिं गम्यते ॥ (२७१)
 अग्राह्य[ग्राहकत्वाच्चे]^४द् भिन्नजातीययोः पुमान् ।
 अग्राहकः स्यात्सर्वस्य ततो ह्ययैत भोक्तृता ॥ (२७२)
 कार्यकारणतानेन प्रत्युक्तञ्कार्यकारणे ।
 ग्राह्यग्राहकताभावाद्भावेन्यत्रापि सा भवेत् ॥ (२७३)
 तस्मात्त आन्तरा एव सम्प्रेषत्वाच्च चेतनाः ।
 संवेदनं न यद्रूपं न^५ [हि तत्तस्य वेदनं] ॥ (२७४)
 अतस्त्वभावोऽनुभवो बौद्ध[ः]^६ स्तान् समवैति चेत् ।
 मुक्त्वाभ्यङ्गस्मृताकारां संवित्तिं बुद्धिरत्र का ॥ (२७५)
 तांस्तानर्थानुपादाय सुखदुःखादिवेदनं ।
 एकमाविर्भवद् दृष्टं न दृष्टं त्वन्यदन्तरा ॥ (२७६)
 संसर्गाद्विभागश्चे[द्वियोगोलक]^७बहिर्बत् ।
 भेदाभेदव्यवस्थैवमुच्छिन्ना सर्ववस्तुषु ॥ (२७७)

^१ PVM. आधिपत्यं ।^२ PVM. ०ज्ञात्मेति ।^३ बुद्धिः—इति भो० भा० ।

अभिज्ञवेदनस्यैक्ये यन्नैवं तद्विभेदवत् ।
 सिध्येदसाधनत्वेस्य न सिद्धं भेदसाधनं ॥ (२७८)
 भिन्नाभः सितदुःखादिरभिन्नो बुद्धिवेदने ।
 अभिन्न[भेदि^१ भिन्ने चेत् भे]^२दाभेदौ किमाशयौ ॥ (२७९)
 तिरस्कृतानां पटुनाप्येकदाऽभेददर्शनात् ।
 प्रवाहे वित्तिभेदानां सिद्धा भेदव्यवस्थितिः । (२८०)

(४) योगिज्ञानप्रत्यक्षम्—

प्रागुक्तं योगिनां ज्ञानं तेषां तद्भावनामयं ।
 विधूतकल्पन[ाजालं स्पष्टमेवावमासते] ॥ (२८१)
 कामशोकभयोन्मादचौरस्वप्राधुपप्लुताः ।
 अभूतानपि पश्यन्ति पुरतोवस्थितानिव ॥ (२८२)
 न विकल्पानुबद्धस्य स्पष्टार्थप्रतिभासिता^३ ।
 स्वप्नेपि स्मर्यते स्मार्त्तं न च तत्तादृगर्थवत् ॥ (२८३)
 १७b^४ [अशुभा पृथिवी कृत्स्नाद्यभूतमपि वर्णयन्ते ।
 स्पष्टाभं निर्विकल्पञ्च भावनावलनिर्मितं ॥ (२८४)
 तस्माद् भूतमभूतं वा यद् यदेवाभिभाव्यते ।
 भावना परनिष्पत्तौ तत्स्फुटा कल्पधोफलं ॥ (२८५)
 तत्र प्रमाणं सम्बादि यत् प्राङ्निर्णयितवस्तुवत् ।
 तद्भावनाजं प्रत्यक्षमिष्टं शेषा उपलब्धाः ॥ (२८६)
 शब्दार्थग्राहि यद् यत्र तज्ज्ञानं तत्र कल्पना ।
 स्वरूपञ्च न शब्दार्थस्तत्राध्यक्षमतोत्थितं ॥ (२८७)

७. प्रत्यक्षानासचिन्ता

त्रिविधं कल्पनाज्ञानमाश्रयोपलवोद्भवं ।
 अविकल्पकमेकञ्च प्रत्यक्षामञ्चतुर्विधं ॥ (२८८)
 अनञ्जत्वसिद्धयर्थमुक्ते द्वे भ्रान्तिदर्शनात् ।
 सिद्धानुमादिवचनं साधनार्थैव पूर्वयोः ॥ (२८९)
 संकेतसंश्रयान्यार्थसमारोपविकल्पने ।
 प्र^५त्यक्षासन्नवृत्तित्वात् कदाचिद् भ्रान्तिकारणं (२९०)

^१ PVM. अभिन्नाने विभिन्ने । ^२ PVM. ०स्यास्ति स्फुटार्थावभासिता ।

^३ PS. हस्तलेखतः ।

^४ PVM. न प्रत्यक्षानु० ।

यथैवेयं परोक्षार्थकल्पना स्मरणात्मिका ।
 समयापेक्षिणी नार्थं प्रत्यक्षं प्रत्यव^१स्यति ॥ (२९१)
 तथानुभूतस्मरणमन्तरेण पटा^२दिषु^३ ।
 न प्रत्ययोनुर्यस्तस्य प्रत्यक्षात् परिहोयते ॥ (२९२)
 अपवादश्चतुर्थोत्र तेनोक्तमुपघातजं ।
 केवलं तत्र विमिरमुपघातोपलक्षणं ॥ (२९३)
 मानसं तदपीत्येके तेषां ग्रन्थो विरुध्यते ।
 नोल्लिखन्द्रादिधियां हेतुरक्षाण्यपीत्ययं ॥ (२९४)
 पारम्पर्येण हेतुश्चे^४दिन्द्रियज्ञानगोचरे ।
 विचार्यमाणे प्रस्तावो मानसस्येह कोटशः ॥ (२९५)
 किम्वैन्द्रियं यदक्षाणां भावाभावानुरोधि चेत् ।
 तत्तुल्यं विक्रियावच्छेत् सैवेयं किं निषिध्यते ॥ (२९६)
 सत्पादिभ्रान्तिवच्चास्याः स्यादक्षविकृतावपि ।
 निवृत्तिर्न निवर्त्तत निवृत्तेष्वक्षविमले^५ ॥ (२९७)
 कदाचिदन्यसन्ताने तथैवाप्येत वाचकैः ।
 दृष्टस्मृतिमपेक्षेत न भासेत परिस्पृष्टं ॥ (२९८)
 सुप्तस्य जाग्रतो वापि यैव धीः स्फुटमासिनो ।
 सा निर्विकल्पोभयद्याप्यन्यथैव विकल्पिका ॥ (२९९)
 तस्मात्तस्याविकल्पेपि प्रामाण्यं प्रतिषिध्यते ।
 विसम्बादात् तदर्थश्च^६ प्रत्यक्षात् द्विधोदितं ॥ (३००)

८. प्रमाणफलचिन्ता

क्रियासाधनमित्येव सर्व्वं सर्व्वस्य कर्मणः ।
 साधनं नहि तत्तस्य साधनं वा क्रिया यतः ॥ (३०१)
 तत्रानुभवमात्रेण ज्ञानस्य सदृशात्मनः ।
 भाव्यं^७ तेनात्मना येन प्रतिकर्म विभज्यते ॥ (३०२)
 [अनात्ममूतो भेदोऽस्य विद्यमानोऽपि हेतुषु ।
 भिन्ने कर्मण्यभिन्नस्य न भेदेन नियामकः ॥ (३०३)]

^१ PVM. अप्यवस्यति ।

^२ PVM. पटादिषु ।

^३ NR. (पृ० २७४) ० भाष्यन्ते ० ।

तस्माद् यतो स्यात्सभेदादस्याधिगतिरित्यर्थः ।
 क्रियायाः कर्मनियमः सिद्धा सा तत्प्रसाधना ॥ (३०४)
 अर्थेन घटयत्येतां न हि मुक्त्यर्थरूपता ।
 अन्यत्त्वभेदो^१ ज्ञानस्य भेदकोपि कथञ्चन ॥ (३०५)
 तस्मात्(त) प्रमेयाधिगतेः साधनं मेवरूपता^२ ।
 साधनेन्यत्र तत्कर्म सम्बन्धो न प्रसिध्यति ॥ (३०६)
 सा च तस्यात्मभूतैव तेन नार्थान्तरं फलम् ।
 दधानं तच्च तामात्मन्यर्थाधिगमनात्मना ॥ (३०७)
 सव्यापारमिवाभाति व्यापारेण स्वकर्मणि ।
 तद्वशात्तद्व्यवस्थानादकारकमपि स्वयम् ॥ (३०८)
 यथा फलस्य हेतूनां सदृशात्मतयोद्भवाद् ।
 हेतुरूपग्रहो लोके[S]क्रियावत्त्वेपि कथ्यते ॥ (३०९)
 आलोचनाशसम्बन्धविशेषणधियामतः ।
 नेष्टं प्रामाण्यमेतेषां व्यवधानात्क्रियां प्रति ॥ (३१०)
 (प्रमाणफल-व्याख्या)

सर्वेषामुपयोगेपि कारकाणां क्रियां प्रति ।
 बन्धुत्वं भेदकं तस्यास्तत्साधकतमं मतम् ॥ (३११)
 सर्वसामान्यहेतुत्वाद्वाच्यतामस्ति नेदृशं ।
 तद्भेदेपि ह्यमिन्नस्य तस्येवमिति^३ तत्कुतः ॥ (३१२)
 एतेन शेषो^४ व्याख्यातं विशेषणधियां पुनः ।
 अतादृष्येण^५ भेदोपि तद्वन्वधियोपि वा ॥ (३१३)
 नेष्टो विषयच्छेदोपि^६ क्रियासाधनयोर्द्वयोः ।
 एकार्थत्वे द्वयं व्यर्थं न च स्यात्^७ त्कमभाविता ॥ (३१४)
 साध्यसाधनताभावः सकृद्भावे धियोरशयोः ।
 तद्व्यवस्थान्नयत्वेन साध्यसाधनसंस्थितिः ॥ (३१५)

^१ PVM. अन्यः स्वभेदात् ।

^२ कारिकाद्वयमधिकं PS. PVM.

^३ PS. PVM. तद्वदेपि स्यत्तद्व्यवस्थान्नयत्वेदमिति ।

^४ PS. अनेन शेषः । PVM. अतादृष्ये न ।

^५ PS. PVM. विषयभेदोपि । ^६ SP. न चास्ति ।

सर्वार्थानामपि सम्यग्दं कैश्चिदेवावगम्यते* ।
 धर्मः स नियमो न स्वात् सन्बन्धस्याविशेषतः ॥ (३१६)
 * (तद्भेदेऽपि भेदोऽयं यस्मात्तस्य प्रमाणता ।)
 संस्काराण्येव ताद्रूप्यं न तस्याप्यव्यवस्थिते ॥ (३१७)
 क्रियाकारणयोरैक्यविरोध इति चेदसम् ।
 धर्मभेदाभ्युपगमादस्त्वभिन्नमितीष्यते ॥ (३१८)
 एवं प्रकारा सर्व्वैव क्रियाकारकसंस्थितिः ।
 भावे ह्यभिन्नाभिमतत्वेऽप्यारोपेण युचिततः ॥ (३१९)

१. विज्ञप्तिमात्रताविज्ञप्ति

(१) अवसरेऽवगम्यता

कार्यसम्बन्धस्यैव प्रत्यक्षं प्रतिषेद्धं ।
 तदर्थवेदनं केन ताद्रूप्यादप्यभिचारि तम् ॥ (३२०)
 अथ सोऽनुभवः (ः) क्वास्य तद्भेदेऽप्यभिचार्यते ।
 सरूपयन्ति तत् केन स्मृताभासाश्च तेऽप्यर्थः ॥ (३२१)
 तत्रार्थरूपता तस्य सत्यार्थव्यभिचारिणी ।
 तत्त्वमन्वेदनभावेत्य न समर्था प्रसाधने ॥ (३२२)
 तत्सारूप्यतदुत्पत्तौ यदि सम्बन्धलक्षणं ।
 सम्बन्धं स्यात्समानार्थं विज्ञानं समानन्तरं ॥* (३२३)
 इदं दृष्टं श्रुतम्वेदमिति यत्रापसाधयोः ।
 स तस्यानुभवः सैव प्रत्यासत्तिव्यवधार्यते ॥ (३२४)
 दृश्यदर्शनयोर्धेन तस्य तत्साधनम्मत* ।
 तयोः सम्बन्धमाभित्य द्रष्टुरेव विनिश्चयः ॥ (३२५)
 आत्मा स तस्यानुभवः स च नान्यस्य कस्यचित् ।
 प्रत्यक्षप्रतिषेधत्त्वमपि तस्य तदात्मता ॥ (३२६)

* PS. देवानुभूते ।

* PS. प्रोक्तमात्राव्यवस्थितं दलोकादम् ।

* PS. भावेऽप्य । PVM. भावेऽप्य । * PVM. भावेऽप्य ।

* VV. (पृ. ७९) ।

* PS. PVM. तद्वर्तनम्मत ।

नान्योनुभाव्यस्तेनास्ति^१ तस्या नानुभवो परः ।
 तत्त्वापि तुल्यचोद्यत्वात्स्वयं सैव प्रकाशते^२ ॥ (३२७)
 नीलादिरूपस्तस्यासौ स्वभावोनुभवश्च सः ।
 नीलाद्यनुभवः^३ ख्यातः स्वरूपानुभवोपि सन् ॥ (३२८)
 प्रकाशमानस्तादात्म्यात्स्वरूपस्य प्रकाशकः ।
 यथाप्रकाशोभिमतस्तथा धीरात्मवेदिनी ॥ (३२९)
^४(तस्याश्चार्थान्तरे वेद्ये दुर्घटौ वेद्यवेदकौ ।)
 अवेद्यवेद्यकाकारा यथा भ्रान्तैर्मिरोक्ष्यते ॥ (३३०)
 विभक्तलक्षणग्राह्यग्राह्यकाकारविप्लवा ।
 तदाकृतव्यवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत् ॥ (३३१)
 यद्य तदा न संचोद्यग्राह्यग्राह्यकलक्षणा ।
 तदान्यसम्बिदोभावात् स्वसम्बिदफलमिष्यते ॥ (३३२)
 यदि बाह्योनुभूयेत को दोषो नैव कश्चन ।
 इदमेव किमुक्तं स्यात् स बाह्योर्धोनुभूयते ॥ (३३३)
 यदि बुद्धिस्तदाकारा सात्त्वाकारनिवेशिनी^५ ।
 सा बाह्यादन्यतो वेति विचारमिदमर्हति ॥ (३३४)
 दर्शनोपाधिरहितस्याप्रज्ञात्तद्गृहे गृहाद् ।
 दशनं नीलनिर्भासं नार्थो बाह्योऽस्ति केवल [ः] ॥ (३३५)
 कस्यचित् किञ्चिदेवान्तर्व्यासनायाः प्रबोधकम् ।
 ततो धियाम्बिनियमो न बाह्यार्थव्यपेक्षया ॥ (३३६)
 तस्माद् द्विरूपमस्त्येकं यदेवमनुभूयते ।
 स्मर्यते चोभयाकारस्यास्या^६ सन्वेदनं फलम् ॥ (३३७)
 यदा निष्पन्नतद्भाव इष्टोनिष्ठोपि वापरः ।
 विज्ञप्तिहेतुर्विषयस्तस्याश्चानुभवस्तथा ॥ (३३८)

^१ PS. भाव्यो बुद्ध्यास्ति । NR. (पृ० २७५) ० भाव्यो बुद्ध्याऽस्ति ०।
 ग्राह्यग्राहकवैधुर्पात् ।

^२ PS. तत्स्वयं तत्प्रकाशते ।

^३ PVM. ०भवात् ।

^४ PS. अधिकं श्लोकाद्वै ।

^५ PS. PVM. ०रविरोषिणी ।

^६ PVM. ०स्यास्य ।

- यदा सविषयं ज्ञानं ज्ञानाङ्कशेयव्यवस्थितेः ।
 तदा य आत्मानुभवः स एवार्थविनिश्चयः ॥ (३३९)
 यदीष्टाकार आत्मा स्यादन्यथा वानुभूयते ।
 इष्टोऽनिष्टोपि वा तेन भवत्यर्थः प्रवेदितः ॥ (३४०)
 विद्यमानेपि बाह्येऽर्थे यथानुभवमेव सः ।
 निश्चितात्मा स्वरूपेण नानेकात्मत्वदोषतः ॥ (३४१)
 यदि बाह्यं न विद्येत कस्य सम्वेदनम्भवेत्
 यद्यगत्या स्वरूपस्य बाह्यस्यैव न किम्मतः^१ ॥ (३४२)
 अभ्युपायोपभेदेन^२ न स्वादनुभवो द्वयोः ।
 अदृष्टावरणान्नो चेन्न^३ नामार्थवशा गतिः ॥ (३४३)
 तम[नि]कात्मकं भावमेकात्मत्वेन दर्शयेत्^४ ।
 तददृष्टं कथं नाम भवेदर्थस्य वेदकम्^५ ॥ (३४४)
 ३५६ [इ]ष्टानिष्टावभासिन्यः कल्पना नाक्षयीयं ।
 अनिष्टादावसन्धानं^६ इष्टं^७ तत्रापि चेतसां ॥ (३४५)
 तस्मात्प्रमेये^८ बाह्येऽपि युक्तं स्वानुभवः फलं ।
 यतः स्वभावोऽस्य यथा तथैवार्थविनिश्चयः ॥ (३४६)
 तदार्थाभासतैवास्य प्रमाणं न तु सन्नपि ।
 [माह]कात्माऽपरार्थत्वाद् वाह्येष्वर्थेष्वपेक्षते^९ ॥ (३४७)
 यस्माद्^{१०} यथा निविष्टोऽसौवर्थात्मा प्रत्यये तथा ।
 निश्चोयते निविष्टोऽसौवैवमित्यात्मसंविदः ॥ (३४८)
 इत्यर्थसंवितासौवैष्टा यतोर्थात्मा न हरयते ।
 तस्या^{११} बुद्धिनिवेश्यार्थः^{१२} साधनं तस्य सा क्रिया ॥ (३४९)
 यथा निविशते सोऽर्थो ज्ञाने तद्वत्प्रकाशते^{१३} ।
 अर्थः^{१४} स्थितस्तदात्मत्वात्सर्वविद्व्यर्थविन्मता ॥ (३५०)

^१ PS. PVM. नास्तीयं कारिका । ^२ PS. PVM. अभ्युपायेऽपि भेदेन ।

^३ PS. PVM. अदृष्टावरणात् स्याच्चेन्न । ^४ PVM. दर्शयेत् ।

^५ PS. PVM. ०दर्शकम् । ^६ अनिष्टादावसन्धानां—इति यातिका-
 लंकारपुस्तके । ^७ इष्टं—इति PVT. PVM. VA. VB. भो० भा० च ।

^८ तस्मात्प्रत्यये—इति VA. ^९ अपेक्षते—इति VA. ^{१०} PS. यथा ।

^{११} PVM. तस्माद् । ^{१२} VA. निवेश्यार्थः ।

^{१३} PS. PVM. ०यौवतः सा प्रयते तथा ।

तस्माद्विषयभेदोपि न स्वसंवेदनं फलं ।
 उक्तं स्वभावचिन्तायां तादात्म्यादर्थसंविदः ॥ (३५१)
 तथा^१ वभासमानस्य तादृशोन्यादृशोपि वा ।
 ज्ञानस्य हेतुरर्थोपीत्यर्थस्येष्टा प्रमेयता ॥ (३५२)
 यथाकथञ्चिन्नास्यार्थरूपं^२ युक्त्यावभासिनः ।
 ३५६ अर्थग्रहः कथं सत्यं न जानेहमपीदृशं ॥ (३५३)
 'अविभागोपि बुद्ध्यात्मा विपर्ययासित'दर्शनैः ।
 ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिति^३ लक्ष्यते ॥ (३५४)
 मंत्राद्युपप्लुताक्षायां यथासृच्छकलादयः^४ ।
 अन्यथैवावभासन्ते तद्रूपरहिता अपि ॥ (३५५)
 तथैवादर्शनात्तेषामनुपप्लुतचक्षुषां^५ ।
 [दूरे यथा वा मरुषु]^६ महानल्पोपि दृश्यते ॥ (३५६)
 यथानुदर्शनञ्चेयं मेघमानफलस्थितिः ।
 क्रियते (ऽ) विद्यमानापि ग्राह्यग्राहकसंविदां ॥ (३५७)
 अन्यथैकस्य भावस्य नानारूपावभासिनः ।
 सत्यं^७ कथं स्युराकारास्तदेकत्वस्य हानितः ॥^८ (३५८)
 [अन्यस्या^९न्य]त्वहानेश्च नाभेदो रूपदर्शनात् ।
 रूपाभेदे^{१०}पि पश्यन्तो धीरभेदं व्यवस्यति ॥ (३५९)
 भावा येन निरूप्यन्ते तद्रूपं नास्ति तत्त्वतः ।
 यस्मादेकमनेकं वा^{११} रूपं तेषां न विद्यते ॥ (३६०)
 साधर्म्यदर्शनाल्लोके भ्रान्तिर्त्रामोपजायते ।
 [अतदात्मनि^{१२} तादा]त्म्यव्यवसायेन नेह तत् ॥ (३६१)
 अदर्शनाजगत्यस्मिन्नेकस्यापि तदात्मनः ।
 अस्तोयमपि यात्वन्तरूपप्रवसमुद्भवा ॥ (३६२)

^१ PVM. PS. ०चित्तस्पर्शं ० PVM. ० मुक्तावभा० ।

^२ NR. बलोकवार्तिकव्याख्यायां व्यापरत्वाकरे पृ० २७२ ।

^३ PS. PVM. NR. भेदवानिव । ^४ PS. ते वै मू० ।

^५ VA. चेतस्मात् ।

^६ NR. (पृ० २८६) ० वैकल्पनावः स्याज्ज्ञानाकाराव० । सत्यं० तथैकत्व० ।

PS. सत्या ।

^७ अन्यस्थान्य—VA.

^८ VA. क्वात् भेदं हि ।

^९ च—इति VA. PVM.

दोषोद्भवा प्रकृत्या सा चित्तप्रतिभासिनी ।
 अनपेक्षितसाधर्म्यदृगादिस्तैमिरादिवत् ॥ (३६३)
 तत्र बुद्धेः परिच्छेदो^१ ग्राहकाकारसम्मतः ।
 तादात्म्यादात्मवित्तस्य स तस्याः साधनं ततः^२ ॥ (३६४)
 तत्रात्मविषये माने यथा रागादिवेदनं ।
 इयं सर्वत्र संयोज्या^३ मानमेवफलस्थितिः ॥ (३६५)
 तत्राप्यनुभवात्मत्वात्ते योग्या स्वात्मसंघि^४दि ।
 इति सा योग्यता मानमात्मा मेयः फलं स्वयित् ॥ (३६६)
 ग्राहकाकारसंख्याता परिच्छेदात्मतात्मनि ।
 सा योग्यतेति च प्रोक्तं प्रमाणं स्वात्मवेदनं ॥ (३६७)
 सर्वमेव हि विज्ञानं विषयेभ्यः समुद्भवद् ।
 तदर्थं^५ स्यापि हेतुत्वे कथं स्याद्विषयाकृति ॥ (३६८)
 यथैवाहारकालादिहेतुत्वेऽप्यजन्मनि^६ ।
 पित्रोस्तदेकस्याकारं धत्ते नान्यस्य कस्यचित् ॥ (३६९)
 तद्धेतुत्वेन तुल्येपि तदन्यविषयं भूतं ।
 विषयत्वं तदङ्गो^७न^८ तदभावे न तद्भवेत् ॥ (३७०)
 अनर्थाकारशङ्का स्वाद्व्यर्थवति चेत्तसि ।
 अतीतार्थग्रहे सिद्धे द्विरूपत्वात्मवेदने^९ ॥ (३७१)
 नीलाद्याभासभेदित्वाग्नार्थो जातिरतद्वति ।
 सा वा नित्या न जातिः स्यान्नित्या वा जनिका कथं ॥^{१०} (३७२)
 ३६a नामादिकं निषिद्धं प्राक् नायमर्थवता क्रमः ।
 इच्छामात्रानुबन्धित्वाद^{११} रक्षित्वा^{१२} न सिध्यति ॥ (३७३)
 (२) स्मृतिपिन्ता
 स्मृतिश्चेद्विषयं ज्ञानं तस्याञ्जानुभवाद्भवः ।
 स चार्थाकाररहितः सेदानीं तद्वती कथं ॥ (३७४)

^१ PS. परिच्छेदे । ^२ VA. साधनं ततः । PVM. तस्य साधनं ततः ।

^३ PS. ०३ योग्या सा ।

^४ PS. PVM. तदन्य० ।

^५ PVM. कथञ्चिद् ।

^६ PS. PVM. ० कालादेर्हे० ।

^७ PS. VA. PVM. तदन्योर्ध्ववये । ^८ PVM. तदर्थेन ।

^९ VA. कथं विद्यात्म० ।

^{१०} PS. PVM. ० मात्रानुरोपि ० ।

- नार्थाद्भाषस्तदाऽभावात्स्यात्तथानुभवेपि सः ।^१
 आकारः स च] नार्थस्य स्पष्टाकारविवेकतः ॥ (३७५)
 व्यतिरिक्तं तमाकारं^२ प्रतीयादपरस्तथा ।
 नित्यमात्मनि सम्बन्धे प्रतीयात्कथितञ्च न ॥ (३७६)
 एकैकेनाभिसम्बन्धे प्रतिसन्धिर्न युज्यते ।
 एकार्थाभिनिवेशात्मा [प्रवक्तृश्रोतृचेतसोः ॥ (३७७)
 तदेकव्यवहारश्चेत्सादृश्यादतदामयोः ।^३
 भिन्नात्मार्यः कथं भाष्यस्तदा स्याद्धीरनर्थिका ॥ (३७८)
 तथानुभवविज्ञानमु^४भयाङ्गशावलम्बिना ।
 एकाकारविशेषेण तज्ज्ञानेनानुबध्यते^५ ॥ (३७९)
 [अन्यथा ह्यतदाकारं कथं]^६ ज्ञानेऽधिरोहति ।^७
 एकाकारोत्तरं ज्ञानं तथाष्टुत्तरमुत्तरं ॥ (३८०)
 तत्सर्वरूपेणा^८कारावात्माकारश्च कश्चन ।
 द्वितीयस्य तृतीयेन ज्ञानेन हि विविच्य^९ते ॥ (३८१)
 अर्थकार्यतया ज्ञान [स्मृतावर्थस्मृतेर्यदि ।
 भ्रा] न्त्या^{१०} सकलनं ज्योतिर्मनस्कारे च सा भवेत् ॥ (३८२)
 सर्वेषामपि कार्याणां कारणैः स्वात्तया ग्रहः ।
 कुलालादिविवेकेन न स्मर्येत षटस्ततः ॥ (३८३)
 यस्मादतिशया(ञ्)ज्ञानमर्थसंसर्गभाजनं ।
 [सारूप्यात्तत्किमन्यत्स्याद्^{११} दृष्टे]श्च यमलादिषु ॥ (३८४)
 आद्यानुभयरूपत्वे द्वेकरूपे व्यवस्थितं ।
 द्वितीयं व्यतिरिच्येत न परामर्शचेतसा ॥ (३८५)
 अर्थसंकलनाभ्रेषा षोड्वितीयावलम्बते ।
 नीलादिरूपेण धियं [भासमानां पुरस्ततः^{१२} ॥ (३८६)
 36b अन्यथाद्भाषामेवैकं संयोज्येतार्थसम्भवात् ।
 ज्ञानं नादृष्टसम्बन्धं पूर्वार्थेनोत्तरोत्तरं ॥ (३८७)

^१PVM. तदाकारं । ^२PVM. ०विज्ञानेनोभयांशा०। PS. स्वज्ञानेना० ।

^३PS. ह्यतदाकारं । PVM. ०तदाकार्यं । ^४VA. तत्सर्वरूपेण ।

^५VA. विभाव्यते । ^६PS. सारूप्य० ।

सकृत्संवेद्यमानस्य नियमेन धिया सह ।
विषयस्य ततोन्वयत्वं केनाकारेण सिध्यति ॥ (३८८)
भेदश्च भ्रान्ति^१ विज्ञानैर्दृश्येते[न्दाविवाद्ये ।]^२
[सम्बन्धितनियमो नास्ति भिन्नयोर्नीलपीतयोः ॥ (३८९)
नार्थोऽसं] वेदनः कश्चिद्वन्वयस्यापि^३ वेदनं ।
दृष्टं सम्बन्धमानं तत् तयोर्भास्ति विरोधिता^४ ॥ (३९०)
तस्मादर्थस्य दुर्ब्ध्वारं ज्ञानकालावभासिनः ।
ज्ञानादव्यतिरेकित्वं हेतुभेदानुमा भवेत् ॥ (३९१)
अभावादक्षयुद्धीनां सत्स्वप्यन्येषु हेतुषु ।
नि [यमं यदि न ब्रूयाद्^५ प्रत्ययात्सम]नन्तरात् ॥ (३९२)
बोजादङ्कुरजन्माग्नि^६धूमात्सिद्धिरितोदृशो ।
बाह्यार्थाश्रयिणी चापि कारकज्ञापकस्थितिः^७ ॥ (३९३)
सापि तद्रूपनिर्भासास्तथा नियतसङ्गमाः ।
बुद्धीराश्रित्य कल्पेत यदि किं वा विरुध्यते ॥ (३९४)
अनभिजन्यो धू[मः स्यात्तत्कार्या^८कारणेऽगतिः ।]
न स्यात् कारणात्तायाम्बा कुत एकान्ततो गतिः ॥ (३९५)
तत्रापि धूमाभासा धीः प्रबोधपदुबासनां^९ ।
गमयेद्^{१०}भिनिर्भासान्धियमेव न पावकं ॥ (३९६)
तद्योग्यवासनागर्भ एव धूमावभासिनी ।
व्यनक्ति चित्तसन्तानो धियं धू[मोन्मितस्ततः ॥^{११} (३९७)
अस्त्येष वि]दुषां वादो बाह्यन्त्वाश्रित्य वण्ण्यते ।
द्वैरूप्यं सहसंविदितनियमात्तच्च सिध्यति ॥ (३९८)
ज्ञानमिन्द्रियभेदेन पदुमन्दाविलादिका ।
प्रतिभासभिदामर्थे विभ्रदेकत्र दृश्यते ॥ (३९९)
अर्थस्याभिन्नरूपत्वादेकरूपं [भवेन्मनः ।
सर्वं तदर्थमर्था]^{१२}चेत्तस्य नास्ति तदाभता ॥ (४००)

^१ PVM. भ्रान्तः; VV. (पृ० ७९) । ^२ PS. PVM. ० नर्थं वापि ।

^३ VA. PVM. विवेकिता । ^४ PS. ० जन्मादे । PVM. ० जन्मान्तेः ।

^५ PS. ० रकव्यापकस्थितिः । ^६ PS. पदुबासनी । ^७ PS. गमयत्य० ।

अर्थाश्रयेणोद्भवतस्तद्रूपमनुकुर्वतः ।

तस्य केनचिदंशेन^१ परतोपि भिदा भवेत् ॥ (४०१)

तथा ह्याश्रित्य पितरं तद्रूपो हि सुतः पितुः ।

मेवं केनचिदंशेन कुतरिचदवलम्बते ॥ (४०२)

[मयूरचन्द्रकाकारं नी]ललोहितभास्वरं ।^२

37A सम्पश्यन्ति प्रदीपादेर्मण्डलं मन्दचक्षुषः ॥ (४०३)

तस्य तद्वाह्यरूपत्वे का प्रसङ्गेक्षणेऽक्षमा ।

भूतं पश्यन्^३ तद्दर्शी^४ कथञ्चोपहृतेन्द्रियः^५ ॥ (४०४)

शोधितं तिमिरेणा^६स्य व्यक्तं च^७क्षुरतीन्द्रियं ।

पश्यतो न्याय्य^८दृश्ये^९र्धं तद्व्यक्तं कथं पुनः ॥ (४०५)

आलोकाक्षमनस्काराद^{१०}न्यस्यैकस्य गम्यते ।

शक्तिर्हेतुस्ततो नान्योऽहेतुश्च विषयः कथं ॥ (४०६)

स एव यदि धीहेतुः किं प्रदीपमपेक्षते ।

दीपमात्रेण धी^{११}भावादुभयत्रापि^{१२} कारणं ॥ (४०७)

दूरासन्नादिभेदेन व्यक्ताव्यक्तं न युज्यते ।

तत्स्यादा^{१३}लोकभेदाच्चेत्तत्पिधानापि^{१४}धान]योः ॥ (४०८)

तुल्या दृष्टिरदृष्टिर्वा सूक्ष्मोऽशस्तस्य कञ्चन ।

आलोकेन न मन्वेन दृश्यतेऽतो भिदा यदि ॥ (४०९)

एकत्वेऽर्थस्य बाह्यस्य दृश्यादृश्यभिदा कुतः ।

अनेकत्वेऽणुशो भिन्ने दृश्यादृश्यभिदा कुतः ॥ (४१०)

मान्द्यपाटवभेदेन भासो बुद्धिभिदा यदि ।^{१५}

भिन्नेऽन्यस्मिन्नाभिन्नस्य कुतो भेदेन भासनं ॥ (४११)

मन्वं तदपि तेजः किमावृत्तेरिह सा न किम् ।

तनुत्वात्तेजसोऽप्येतदस्यन्यत्राप्यतानर्वं ॥ (४१२)

अत्यासङ्गे च सुव्यक्तं तेजस्तत्स्यादविस्पृष्टं ।

तत्राप्यदृष्टमाश्रित्य भवेद्रूपान्तरं यदि ॥ (४१३)

^१ VA.० वंशेन ।   ^२ PS. पश्यन् ।

^३ VA. भूतमपश्यन्त—तो० भा० च ।

^४ PS. कथं वोपहृ० ।   ^५ PVM. ० न्यास० ।

^६ VA. दीपमात्रेण तद्भावात् ।   ^७ PS. ० बुभुक्षन् ।

- अन्योन्यावरणात्*] तेषां स्यान्नेजोविहितस्ततः ।
 तत्रैकमेव दृश्येत तस्यानावरणे सकृत् ॥ (४१४)
 परयेत् स्फुटास्फुटं रूपमेकोऽदृष्टेन वारणे ।
 अर्थानर्थो न येन स्तसददृष्टं करोति किं ॥ (४१५)
 तस्मात्सम्बिद् यथा हेतुर्जायमानार्थसंश्रयात् ।
 [प्रतिभासमिदां धत्ते शेषाः]* कुमतिदुर्न्याः ॥ (४१६)
 ज्ञानशब्दप्रदीपानां प्रत्यक्षस्येतरस्य वा ।
 जनकत्वेन पूर्वेषां क्षणिकानाम्बिनाशतः ॥ (४१७)
 व्यक्तिः कुतोऽसतां ज्ञानादन्यस्वानुपकारिणः ।
 व्यक्तौ व्यज्येत सच्चर्यस्तद्धेतोर्नियमो [यदि ॥ (४१८)
 ३७b नैवापि कल्पना ज्ञा]*ने ज्ञानं त्वर्थावभासतः ।
 तं व्यनश्नोति कथ्येत तदभावेऽपि तत्कृतं ॥ (४१९)
 नाकारयति चान्योर्योऽनुपकारात्सहोदितः ।
 व्यक्तौ नाकारयज्ज्ञानं* स्वाकारेण कथं भवेत् ॥ (४२०)
 यत्रोपलादिरप्यर्थः स्थिरः सोऽन्यानपेक्षणात् ।
 सकृत्सर्वस्य [जनयेज्ज्ञानानि जगतः समं ॥* (४२१)
 क्रमाद्भव]न्ति तान्यस्य सहकार्युपकारतः ।
 आहुः प्रतिघातं भेदं स दोषो*आपि पूर्ववत् ॥ (४२२)

(३६.) स्वसंवेदनचिन्ता

- संवेदनस्य तादात्म्ये न विवादोऽस्ति कस्यचित् ।
 तस्यार्थरूपता[ऽ]सिद्धा सापि सिध्यति संस्पृतेः ॥ (४२३)
 भेदेनाननुभूतेस्मिन्नविभक्तं स्वगोचरैः ।
 [एवमेतन्न अन्वेवमिति सा स्यान्न*] भेदिनो ॥ (४२४)
 न चानुभवमात्रेण कश्चिद्भेदो विवेचकः ।
 विवेकिनी न चास्पष्टभेदे धौर्यमलादिषत्* ॥ (४२५)
 द्वैतव्यसाधनेनापि प्रायः सिद्धं स्ववेदनं ।
 स्वरूपभूताभासस्य तदा संवेदनेक्षणात् ॥ (४२६)

* PVM. व्यक्तौ । PS. व्यक्तेर्नाकारयन् ।

* VA. तदोषो ।

* VA. तत्स्वार्थरूपा ।

* PS. भेदधी० ।

[धियाऽतद्रूपया ज्ञाने निरुद्धे]^१ अनुभवः कुतः^२ ।
 स्वञ्च रूपं न सा वेत्तीत्युत्सन्नोऽनुभवोऽर्थितः^३ ॥ (४२७)
 बहिर्मुखञ्च तज्ज्ञानं भात्यर्थप्रतिभासवत् ।
 बुद्धेऽपि भादिका बुद्धिर्^४ न्नित्यमन्तर्मुखात्मनि ॥ (४२८)
 यो यस्य विषयाभासस्तस्मैति न तदित्यपि ।
 प्राप्ता^५ [का सम्बिदन्यास्ति तद्रूप्यादिति चे]^६ न्मतं ॥ (४२९)
 प्राप्तं संवेदनं सर्व्वसदृशानां परस्परं ।
 बुद्धिः स्वरूपा^७ तद्विचेत् नेदानीं वित्सरूपिका ॥ (४३०)
 स्वयं सोऽनुभवस्तस्या न स सारूप्यकारणः ।
 क्रियाकर्मव्यवस्थायास्तल्लोके^८ स्यान्नित्यन्धनं ॥ (४३१)
 [स्वभावभूततद्रूपसंविदा]^९ रोपविज्ञावात् ।
 नीलादेरनुभूताख्या नानुभूतेः परात्मनः ॥ (४३२)
 धियो नीलादिरूपत्वे बाह्योर्थः किंप्रमाणकः ।
 धियोऽनीलादिरूपत्वे स तस्यानुभवः कथं ॥ (४३३)
 यदासंवेदनात्मत्वं^{१०} न सारूप्यनिबन्धनं ।
 [सिद्धं तत्स्वत एवास्य किमर्थेनोपनीयते]^{११} ॥ (४३४)
^{१२} [सर्व्वात्मना हि सारूप्ये ज्ञानमज्ञानतां ब्रजेत्^{१३} ।
 साम्ये^{१४} केनचिदङ्गशेन स्यात्सर्व्वं सर्व्ववेदनं^{१५} ॥ (४३५)
 यथा नीलादिरूपस्त्वाग्नीलाद्यनुभवो मतः ।
 तथानुभवरूपस्त्वात्तुल्यो^{१६} प्यनुभवो भवेत् ॥ (४३६)
 नानुभूतोऽनुभव इत्यर्थवत्तद्विनिरवयः ।
 तस्माद्विषय इति चेत् नार्थेऽप्यस्येव सर्व्वदा ॥ (४३७)
 कस्माद्द्वानुभवे नास्ति सति सत्तानिबन्धने ।
 अपि चेदं यदाभाति दृश्यमाने सिलादिके ॥ (४३८)

^१ PS. PVM. कथं । ^२ PVM. प्रसिद्धः । ^३ PVM. विति ० ।

^४ PS. प्राप्य । ^५ PS. PVM. सारूपा । ^६ PS. व्यवस्थायां त ० ।

^७ PS. PVM. यदा न संवे ० । ^८ PS. (४३५-४३५)

^९ PS. PVM. न च सर्व्वविज्ञाना साम्यमज्ञानत्वप्रसङ्गतः । ^{१०} PVM. न च ।

^{११} PS. PVM. ०शेन सर्व्वं सर्व्वस्य वेदनं । NR. (पृ० २७५) एकदेशेन

सारूप्ये सर्वः स्यात् सर्व्ववेदकः । सर्व्वविज्ञाना तु ० ^{१२} PVM. तस्याप्य ।

पुंसः^१ सिताद्यभिव्यक्तिरूपं सम्वेदनं स्फुटम्^२ ।
 तत्किं सिताद्यभिव्यक्तेः^३ पररूपमथात्मनः ॥ (४३९)
 पररूपेऽप्रकाशायां व्यक्तौ व्यक्तं कथं सितं^४ ।
 ज्ञानं व्यक्तिर्न सा व्यक्तेत्यव्यक्तमग्नितं जगत् ॥ (४४०)
 व्यक्तेर्व्यक्त्यन्तरव्यक्तावपि दोषप्रसङ्गतः ।
 दृष्ट्या वाज्ञातसम्बन्धग्विशिनष्टि तत्रा कथम् ॥ (४४१)
 यस्माद् द्वयोरेकगतौ न द्वितीयस्य दर्शनम् ।
 द्वयोः संसृष्टयोर्दृष्टौ स्याद् दृष्टमिति निश्चयः ॥ (४४२)
 सारूपं दर्शनं यस्य दृश्यतेन्येन चेत्तसा ।
 दृष्टाख्यातञ्च चेत्सिद्धं सारूप्येस्य स्ववेदनम् ॥ (४४३)
 अथात्मरूपमो वेत्ति पररूपस्य वित्कथम् ।
 सारूप्याद्वेदनाख्या च प्रागेव प्रतिपादिता ॥ (४४४)
 दृष्टयोरेव सारूप्यप्रहोर्ध्वञ्च न दृष्टवान् ।
 प्राक् कथमदर्शनेनास्य सारूप्यं सोप्यवस्यति ॥ (४४५)
 सारूप्यमपि नेच्छेद्यः तस्य नोभयदर्शनं ।
 तदर्थो ज्ञात^५मिति च ज्ञाते चेति गता कथा ॥ (४४६)
 अथ स्वरूपं न^६ तर्हि स्वयमेव प्रकाशते ।
 यत्तस्यामप्रकाशाचामर्थः स्यादप्रकाशितः ॥ (४४७)
 एतेनानात्मवित्पक्षे सर्वार्थादर्शनेन ये ।
 अप्रत्यक्षां धियं प्राहुस्तेपि निर्वर्दिणोत्तराः ॥ (४४८)
 आश्रयात्म्यनाभ्यासमेवाद् भिन्नप्रवृत्तयः ।
 सुखदुःखामिलाषादिभेदा बुद्धय एव ताः ॥ (४४९)
 प्रत्यक्षाः तद्विविक्तञ्च नान्यत्किञ्चिद्विभाव्यते ।
 तथा सति परोप्येनान्^७ भुञ्जीतान्येन विद्यदि ॥ (४५०)

^१ PS. पुंसां ।   ^२ स्वभाववेदनद्योतं किमिदमुत्पत्तिभासकम् ॥

१२ इत्यधिको नो० भा० ।

^३ PS. किं तत् सिता० ।

^४ PS. पररूपप्रकाशायां व्यक्तौ व्यक्तं सितं कथम् ।

^५ PVM. ज्ञान० ।

^६ PS. PVM. सा ।

^७ PS. PVM. यत्तज्ज्ञानं परोप्येतान् ।

तज्ज्ञा तत्प्रतिभासा वा यदि धोर्बेत्ति नापरा ।
 आलम्बमानस्यान्यस्याप्यस्यवश्यमिदं^१ द्वयम् ॥ (४५१)
 अथ नोत्पद्यते तस्मान्न च तत्प्रतिभासिनी ।
 सा धीर्निर्विषया प्राप्ता सामान्यश्च तद्महे ॥ (४५२)
 न गृह्यत इति प्रोक्तं न च तद्वस्तु किञ्चन ।
 तस्मादर्धावमांसोसौ नान्यस्तस्या धियस्ततः ॥ (४५३)
 सिद्धे प्रत्यक्षभावात्मविदा गृह्णाति तत्पुनः^२ ।
 नाध्यक्षमिति चेदेष कुतो भेदः समर्थयोः ॥ (४५४)
 अट्टष्टैकार्थयोगादेः सम्बिदो नियमो यदि ।
 सर्व्वथान्यो न गृह्णीयात्सम्बिदुर्भेदोप्यपोदितः ॥ (४५५)
 येषाञ्च योगिनोन्यस्य प्रत्यक्षेण सुखादिकं ।
 विदन्ति तुल्यानुभवास्तद्वत्तेपि^३ सुरातुराः ॥ (४५६)
 विषयेन्द्रियसम्पाताभावात्तेषां तदुद्भव^४ ।
 नोदेति दुःखमिति चेत् न वै दुःखसमुद्भवः ॥ (४५७)
 दुःखासम्बेदनं^५ किन्तु दुःखे ज्ञानसमुद्भवः^६ ।
 दुःखोपकारयोर्हेतुर्न हि दुःखाद्यवेदने^७ ॥ (४५८)
 भासमानं सारूपेण पीडा दुःखं स्वयं यदा ।
 न तवालम्बनं ज्ञानं न तदैवं प्रयुज्यते ॥ (४५९)
 भिन्ने ज्ञानस्य सर्व्वस्य तेनालम्बनवेदने ।
 अर्थसारूप्यमालम्ब्य^८ आत्मवित्तिः स्वयं स्फुटः ॥ (४६०)
 [अपि स्वाध्यक्षताऽभावे धियः स्याल्लिङ्गतो गतिः ।
 तच्छाक्षमर्थो धीः पूर्यो मनस्कारोपि वा भवेत् ॥ (४६१)]
 कार्यकारणसामग्रयामस्यां सम्बन्धिनापरं ।
 सामर्थ्या[र्था]दर्शनात्तत्र नेन्द्रियं व्यभिचारतः ॥ (४६२)
 तथापि धीमनस्कारौ ज्ञानं तौ च न सिध्यतः ।
 नाप्रसिद्धस्य लिङ्गत्वं व्यक्तित्वस्य चेन्मता ॥ (४६३)

^१ PS. • न स्यादन्यस्या०; VA. आलम्बनस्या नास्या० ।

^२ PS. तान् पुनः । ^३ PS. तद्वदेव ।

^४ PS. PVM. दुःखस्य वेदनं । ^५ PS. दुःखाज्ज्ञानं० ।

^६ PS. PVM. न हि दुःखाद्यसम्बेधं पीडानुग्रहकारणं ।

^७ PS. PVM. •रूपमालम्ब० ।

लिङ्गं सैव ननु ज्ञानं व्यक्तोर्धनेन वर्णितः ।
 व्यक्तावननुभूतायां तद्व्यक्तत्वाविनिश्चयात् ॥ (४६४)
 अथार्थस्यैव कश्चित्स विशेषो व्यक्तिरिष्यते ।
 नानुत्पादक्ययवतो विशेषोऽर्थस्य कश्चन ॥ (४६५)
 तदिष्टौ वा प्रतिज्ञानं क्षणभङ्गः प्रसज्यते ।
 स च ज्ञातोऽथवाऽज्ञातो भवेज्ज्ञातस्य लिङ्गता ॥ (४६६)
 यदि ज्ञातोऽपरिच्छिन्ने ज्ञातोसाविति तत्कृतः ।
 ज्ञातत्वे ना परिच्छिन्नमपि तद् गमकं कथम् ॥ (४६७)
 अदृष्टदृष्टयोर्धेन दृष्टादृष्टा न हि क्वचित् ।
 विशेषः सोऽन्यदृष्टावप्यस्तीति स्यात्स्वधीगतिः ॥ (४६८)
 तस्मादनुमितिर्बुद्धेः स्वधर्मनिरपेक्षिणः ।
 केवलान्नार्थधर्मात्कः स्वधर्मः स्वधियो परः ॥ (४६९)
 यः^१ प्रत्यक्षो धियो हेतुः तुल्यकारणजन्मनः (१) ।
 तस्य भेदः कुतो बुद्धेर्व्यभिचार्यन्यजश्च सः ॥ (४७०)
 रूपादीन् पञ्च विषयानिन्द्रियाण्युपलम्भनम् ।
 मुक्त्वा न कार्यमपरं तस्याः समुपलभ्यते^२ ॥ (४७१)
 तत्रात्यन्तं द्वयं पञ्चस्वर्थेष्वेकोपि नेह्यते ।
 रूपदर्शनतो जातो योन्यथा व्यस्तसम्भवः ॥ (४७२)
 [यदेवमप्रतीतं तल्लिङ्गमित्यस्य^३ लौकिकं ।]
 विद्यमानेपि लिङ्गे तान्तेन सार्द्धमपरयतः ॥ (४७३)
 कथं प्रतीतिलिङ्गं हि नादृष्टस्य प्रकाशकम् ।
 तत एवास्य लिङ्गात्प्राक् प्रसिद्धेरुपवर्णने ॥ (४७४)
 दृष्टान्तान्तरसाध्यत्वं तस्यापोत्पन्नवस्थितिः ।
 इत्यर्थस्य धियः सिद्धिः नार्थात्तस्याः कथञ्चन ॥ (४७५)
 तदप्रसिद्धावर्थस्य^४ स्वयमेवाप्रसिद्धितः ।
 प्रत्यक्षाश्च धियं दृष्ट्वा तस्याश्चेष्टाभिधादिकं ॥ (४७६)
 परचित्तानुमानञ्च न स्यादात्मन्यदर्शनान् ।
 [सबन्धस्य] मनोबुद्धावर्थलिङ्गाप्रसिद्धितः ॥ (४७७)

^१ PVM. प्रत्यक्षापिगतो ।^२ PS. समुपलभ्यते ।^३ PS, PVM. । ०त्यतिलौकिकं ।^४ PS. तदप्रसिद्धार्थत्वस्य ।

प्रकाशिता कथम्वा स्यात् बुद्धिर्बुद्धयन्तरेण वः ।
 अप्रकाशात्मनोः सा मा^१ व्यङ्ग्यव्यञ्जकता कुतः ॥ (४७८)
 विषयस्य कथं व्यक्तिः प्रकाशे रूपसंक्रमात् ।
 स च प्रकाशस्तद्रूपः स्वयमेव प्रकाशते ॥ (४७९)
 तथाभ्युपगमे बुद्धेः बुद्धौ बुद्धिः स्ववेदिका ।
 सिद्धान्वया तुल्यधर्मा विषयोपि धिया सह ॥ (४८०)
 इति प्रकाशरूपा नः स्वचं धीः संप्रकाशते^२ ।
 व्यन्वोस्यां^३ रूपसंक्रान्त्या प्रकाशः सम्प्रकाशते ॥ (४८१)
 सादृश्येपि हि धीरन्या प्रकाश्या न तथा मता ।
 स्वयं प्रकाशाना^४ दर्शस्तद्रूपेण प्रकाशते ॥ (४८२)
 यथा प्रदीपयोर्दीपघटयोश्च तद्वाभयः ।
 व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावेन^५ व्यवहारः प्रतन्वते ॥ (४८३)
 विषयेन्द्रियमात्रेण न दृष्टमिति निश्चयः ।
 तस्माद्यतोयं तत्त्वापि बाध्यमन्यस्य दूरानम् ॥ (४८४)
 (३b.) स्वसंवित्सिद्धिः

स्मृतेरप्यात्मवित्सिद्धा ज्ञानस्यान्येन वेदने ।
 दोषादिमहृणञ्च स्याद्वचहुमात्रा^६ नवस्थितेः ॥ (४८५)
 अवस्थितावक्रमायां सकृदाभासनाम्मतौ ।
 वर्ण्यः स्यादक्रमो दोषः क्रमघानक्रमां कथं ॥ (४८६)
 उपकुर्यादसंश्लिष्यन्वर्णभागः परस्परं (१)
 अक्रमेण प्रहादन्तक्रमवद्धीक्ष नो भवेत् ॥ (४८७)
 आन्तर्यं पूर्वस्थितादूर्ध्वं वर्द्धमानो ध्वनिर्भवेत् ।
 धियः स्वयञ्च न स्थानं तदूर्ध्वविषयास्थितेः ॥ (४८८)
 स्थाने स्वयञ्च नरयेत् सा पञ्चादप्यविशेषतः ।
 दोषोचं^७ सकृदुत्पन्नाक्रमवर्णस्थितावपि ॥ (४८९)
 सकृद्यलोद्भवबाद् व्यर्थः स्याद्यज्ञोत्तरोत्तरः ।
 व्यक्तावप्येष वर्णानां दोषः समनुषज्यते ॥ (४९०)

^१ PVM. साम्यात् ।

^२ PS. ० रूपार्था धीः स्वयं सत्प्रकाशते ।

^३ PS. अन्योत्त्वा ।

^४ PVM. प्रकाशमानार्थः ।

^५ PS. PVM. व्यङ्ग्यव्यञ्जकभेदेन ।

^६ PS. ० वक्ष्यमात्राः । ^७ PS. हात्वायं ।

अनेकया तदग्रहणे यान्त्या धीः सातुभूयते ।
 न दीर्घमाहिका सा च तन्न स्यादोर्ध्वधौस्मृतिः ॥ (४९१)
 पृथक् पृथक् च बुद्धीनां सन्वितौ तु ध्वनिः श्रुतेः^१ ।
 अविच्छिन्नाभता न स्याद् घटनञ्च निराकृतम् ॥ (४९२)
 विच्छिन्नं शृण्वतोऽप्यस्य यदाविच्छिन्नविभ्रमः ।
 ह्रस्वद्वयोच्चारणेऽपि स्यादविच्छिन्नविभ्रमः ॥ (४९३)
 विच्छिन्ने दर्शने चाज्ञादविच्छिन्नाधिरोपणं ।
 नाज्ञात्सर्व्वाद्य^२ बुद्धीनां वितथत्वप्रसङ्गतः ॥ (४९४)
 सर्वान्त्योऽपि हि वर्णार्त्मा निमेषतुलितस्थितिः ।
 स च क्रमादनेकारणुसन्वन्धेन [f] न^३ तिष्ठति ॥ (४९५)
 एकाएकत्वयकालश्च कालोऽसी^४ यान् क्षणो मतः ।
 बुद्धिश्च क्षणिका तस्मात्क्रमाद्वर्णान्प्रपद्यते ॥ (४९६)
 इति वर्णेषु^५ रूपादावविच्छिन्नावभासिनी ।
 विच्छिन्नाप्यन्यथा^६ बुद्धिः सर्वा स्याद्वितथार्थिका ॥ (४९७)
 घटनं यच्च भावानामन्यत्रेन्द्रियविभ्रमात् ।
 भेदालक्षणविभ्रान्तं स्मरणान्तद्विकल्पकं । (४९८)
 तस्य स्पष्टावभासित्वं जल्पसंसर्गिणः कुतः ।
 नाक्षमाद्येति शब्दानां योजनेति विवेचितम् ॥ (४९९)
 विच्छिन्नं पश्यतोऽप्यक्षैर्षट्येष्टादि कल्पना ।
 अर्थस्य तत्सम्बन्धेश्च सततं भासमानयोः ॥ (५००)
 बाधकेऽसति सन्न्याये विच्छिन्न इति तत्कुतः ।
 बुद्धीनां शक्तिनियमादिति चेत्स कुतो मतः ॥ (५०१)
 युगपद् बुद्धयश्च दृष्टेश्चेत् तदेवेदं विचार्यते ।
 तासां समानजातीये सामर्थ्यानियमो भवेत् ॥ (५०२)
 तथाहि सम्यक् लक्ष्यन्ते विकल्पाः क्रमभाविनः ।
 (४) प्रत्यभिज्ञाचिन्ता

एतेन यः समक्षैर्धेयं प्रत्यभिज्ञानकल्पनां (५०३)

^१ PS. ०त्तौ न तद्ध्वनिश्रुतिः । PVM. सम्बित्तौ तद् ।

^२ PVM. सर्वाक्षद्वौ । ^३ PVM. नितिष्ठति ।

^४ PVM. कालोऽसीयान् । ^५ PVM. वर्णेषु । ^६ PVM. ०न्यथा ।

स्पष्टावभासां प्रत्यक्षां कल्पयेत् सोऽपि वारितः^१ ।
 केसोलकदीपादावपि स्पष्टावभासनात् ॥ (५०४)
 प्रतीतिभेदे^२प्यध्वज्ञा धोः कथन्तादृशो भवेत् ।
 तस्मान्न प्रत्यभिज्ञानाद्वर्णाद्येकत्वनिश्चयः ॥ (५०५)
 पूर्वानुभूतस्मरणान्तर्द्वर्माणोपग्राहिना ।
 स एवायमिति ज्ञानं नास्ति तच्चाक्षजे कुतः ॥ (५०६)
 न चार्थज्ञानसम्बन्धोऽयं परस्मभवो यतः ।
 लक्ष्यते प्रतिभासो वा^३ नार्थार्थज्ञानयोः पृथक् (५०७)
 न ह्यर्थाभासि च ज्ञानमर्थो बाह्यश्च केवलः ।
 एकाकारमतिप्राप्ते^४ भेदाभासप्रसङ्गतः । (५०८)
 सूपलक्ष्येण भेदेन यौ सम्बन्धौ न लक्षितौ ।
 अर्थार्थप्रत्ययौ परचात् स्मर्येते तौ पृथक् कथम् ॥ (५०९)
 क्रमेणानुभवोत्पादेऽप्यर्थार्थमनसोरयं ।
 प्रतिभासस्य नानात्वबोधादोपो दुरुद्धरः ॥ (५१०)
^५अर्थसम्बेदनं तावत्ततोर्थाभासवेदनं (१)
 न हि सम्बेदनं शुद्धं भवेदर्थस्य वेदनं ॥ (५११)
 [तथा हि] नीलाद्याकार एक एव च वेदनं (१)
 लक्ष्यते न तु नीलाभे वेदने वेदनं परं^६ ॥ (५१२)
 ज्ञानान्तरेणानुभवो भवेत्तत्रापि च^७ स्मृतिः ।
 दृष्टा तद्वेदनं केन तस्याप्यभ्येन चेदिमां ॥ (५१३)
 मालां ज्ञानविदां कोऽयं जनयत्वनुबन्धिनीम् ।
 पूर्वार्था धीः सैव चेन्न स्यात्सञ्चारो विषयान्तरे ॥ (५१४)
 तां ग्राहयलक्षणप्राप्ताभासमां जनिकां धियं ।
 अगृहीत्वोत्तरं ज्ञानं गृहीत्यादपरं कथम् ॥ (५१५)
 आत्मनि ज्ञानजनने स्वभावे नियताश्च तां ।
 को नामान्यो विबध्नीयाद् बहिरङ्गे^८ऽन्तरङ्गिकाम् ॥ (५१६)

^१ PS. स निवारितः । ^२ PS. प्रतीतिभे० । ^३ PS. PVM. ० भासी द्वौ ।

^४ PS. एकाकारमिति प्राह्ये । ^५ PVM. नोपलभ्यतेऽस्य व्याख्यानं ।

^६ PS. पृथक् । ^७ PS. हि; NR. (पृ० २७७) ० भवेद्दृष्टा० ;

प्रमाणसमुच्चये १।१३ ० भान्तरेणानुभवोऽप्रतिष्ठस्तत्र० । ^८ PS. बहिरङ्गो ।

बाह्यः सन्निहितोऽप्यर्थः तां विवधुः^१ हि न प्रभुः ।
 धियं नानुभवेत् कश्चिदन्यदार्थस्व सन्निधौ ॥ (५१७)
 न च^२ [१] सन्निहितार्थास्ति दशा काचिदतो धियः ।
 उत्स^३ भ्रमूला स्मृतिरप्युत्सन्नेत्युज्ज्वलं मतम् ॥ (५१८)
 अतोतादिविकल्प(१) नां येषां नार्थस्य सन्निधिः ।
 सञ्चारकरणाभावादुत्सोद्देर्धचिन्तनम् ॥ (५१९)
 आत्मविज्ञानजनने शक्तिसंज्ञयतः शनैः ।
 विषयान्तरसञ्चारो यदि सैवार्थधीः कुतः ॥^४ (५२०)
^५ [शक्तिक्षये पूर्वधियो] नहि धोः प्राग्धिया विना ।
 अन्यार्थाशक्तिविगुणे ज्ञाने ज्ञानोदयागतेः ॥ (५२१)
 सकृद्विजातीयजातावप्येकेन पटीयसा ।
 चित्तेनाहितवैगुण्यादालयाभ्रान्यसम्भवः ।^६ (५२२)
 नापेक्षेतान्यथा साम्यं मनोभुक्तं मनोन्तरं ।
 मनोज्ञानकमोत्पत्तिरप्यपेक्षाप्रसाधनी ॥ (५२३)
 एकत्वान्मनसोन्वस्मिन्शक्तस्यान्या गतिर्यदि^७ ।
 ज्ञानान्तरस्यानुदयो न कदाचित्सहोदयात् ॥ (५२४)
 समवृत्तौ च तुल्यत्वात्सर्व्वदान्यागतिर्भवेत् ।
 जन्म चात्ममनोयोगमात्रजानां सकृद् भवेत् ॥ (५२५)
 एकैव चेत्किर्यैकः स्यात् किन्दीपो नैकदर्शनः ।
 क्रमेणापि न शक्तं स्यात्पश्चादप्यविशेषतः ॥ (५२६)
 अनेन देहपुरुषावुक्तौ संस्कारतो यदि ।
 नियमः स कुतः पश्चात् बुद्धेरचेदस्तु सम्मतम् ॥ (५२७)
 422 न ग्राह्यतान्याजननाजननं ग्राह्यतत्त्वार्थं ।
 अप्राह्यं न हि तेजोस्ति न च सौक्ष्म्याद्यनंश^८ के ॥ (५२८)

^१ PVM. विवधन् ।

^२ PVM. न च सन्निहितार्थाः । ^३ PVM. उत्सातः ।

^४ प्र० स० १।१३; NR. (पृ० २७७)० तथा नस्यात् स चेध्वते ।

^५ PS. पूर्वधीशक्तितातो हि नार्थं संक्रमणं भवेत्—भो० ना० ।

^६ PS. ०याद्याद्यसम्भवः । ^७ PS. PVM. ०स्यान्यगतैर्यदि ।

^८ VA. ०द्यनंशके—इति वा.

प्राज्ञताशक्तिहानिः स्यात् नान्यस्य जननात्मनः ।
 प्राज्ञताया न खल्वन्यजननं प्राज्ञलक्षणे ॥ (५२९)
 साक्षात्तं ह्यन्यथाबुद्धे रूपादिरुपकारकः ।
 प्राज्ञतालक्षणाद्व्यस्तद्भावनियमोस्य कः ॥ (५३०)
 बुद्धेरपि तदस्तीति सापि तत्त्वे व्यवस्थिता ।
 प्राज्ञोपादानसंविती चेत्तस्यो प्राज्ञलक्षणं ॥ (५३१)

(५) योगिनां ज्ञानम्

रूपादेश्वेतसञ्चैवमविशुद्धधियं प्रति ।
 प्राज्ञलक्षणचिन्तेयमचिन्त्या योगिनां गतिः ॥ (५३२)
 [तत्र सूत्रमादिभावेन]^१ प्राज्ञमप्राज्ञतां व्रजेत् ।
 रूपादिवुद्धेः किं जातं पश्चाद् यत् प्राक् न विशते ॥ (५३३)
 सति स्वधीप्रहे^२ तस्मात्सैवान्तरहेतुता ।
 चेत्तस्यो प्राज्ञता सैव ततो नार्थान्तरा गतिः^३ ॥ (५३४)
 नानैकशक्त्यभावेऽपि भावो नानैकार्थकृत् ।
 [प्रकृत्यैवेति गदितं ना]नैकस्मात् चेद्भवेत् ॥ (५३५)

(६) हेतु सामग्राः सर्वसम्भवः

न किञ्चिदेकमेकस्मात् सामग्र्याः सर्वसम्भवः ।
 एकं स्यादपि सामग्र्योरित्युक्तं तदनेककृत् ॥ (५३६)^४
 अर्थपूर्वञ्च^५ विज्ञानं गृहीत्याद् यदि धोः परा ।
 पूर्वपरार्थभासित्वाच्चिन्तादावेकचेत्तसि^६ ॥ (५३७)
 अभिलाषद्वयं^७ नित्यं स्याद् दृष्टक्रममक्रमम् ।
 द्विद्विरेकं च भासेत भासनादात्मतद्विदोः^८ ॥ (५३८)

(७) आत्मानुभूतं प्रत्यक्षम्

विषयान्तरसञ्चारे यद्यन्य^९ ज्ञानुभूयते ।
 परानुभूति^{१०} वत्सर्वानुभूतिः प्रसज्यते ॥ (५३९)

^१ PS. स्वध्यप्रहे । ^२ VA. देव । ^३ PS. नार्थान्तरे ।

^४ VN. टीकायां पृ० ३९ (११) । ^५ PS. अर्थ पूर्व० ।

^६ PS. चिन्ता० ।

^७ PS. PVM. ०वात्मतद्विदोः ।

^८ PVM. यद्यन्व० ।

^९ PS. PVM. परानुभूत० ।

आत्मानुभूतं [प्रत्यक्षं नानुभूतं परैः यदि ।]^१
 आत्मानुभूतिः सा सिद्धा कुतो येनैवमुच्यते ॥ (५४०)
 व्यक्तिहेत्वप्रसिद्धिः स्यात् न व्यक्तेर्व्यक्तमिच्छतः ।
 व्यक्त्यसिद्धावपि व्यक्तं यदि व्यक्तमिदं जगत् ॥ (५४१)

इति प्रमाणवार्तिककारिका[सु] प्रत्यक्षपरिच्छेदः[तृतीयः]^१ ॥ ॥^२

^१ PS. प्रमाणवार्तिककारिकासु तृतीयः परिच्छेदः ।

चतुर्थः परिच्छेदः

परार्थानुमानम्

१. परार्थानुमानलक्षणम् (विगतावस्य)

(१) तत्र स्वदृष्टप्रत्यूहफलम्

42b परस्य प्रतिपाद्यत्वात् अदृष्टोपि स्वयं परैः ।

दृष्टः^१ साधनमित्येके तत्तेपायात्मदृग् वचः ॥ (१)

अनुमाधिषये नेष्ट परीक्षितपरिग्रहात् ।

वाच्य^२ प्रामाण्यमस्मिन् हि नानुमानं प्रवर्त्तते ॥ (२)

साधनायागमस्योक्तेः साधनस्य परं प्रति ।

सोप्रमाणं तथा [S] सिद्धं तत्सिद्धम[विज्ञान्ततः] ॥ (३)

तदागमवतः सिद्धं यदि^३ क]^४स्य क आगमः ।

वाच्यमानः प्रमाणेन स सिद्धः कथमागमः ॥ (४)

तद्विरुद्धाभ्युपगमस्तेनैव च कथं भवेत् ।

तदन्योपगमे तस्य त्यागाङ्गस्याप्रमाणात् ॥ (५)

तत्किं^५ स साधनं प्रोक्तं स्वप्रतीतिर्यदुद्भवा ।

युक्त्या यथागमो प्राप्नोति आहि^६ कास्यापि सा न किं ॥ (६)

[प्राकृतस्य सतः प्राग् यैः प्रतिपत्त्यक्षसं]^७ भवैः^८ ।

साधनैः साधनान्यर्थशक्तिज्ञानेस्य तान्यलं ॥ (७)

विच्छिन्नानुगमा येपि^९ सामान्येनाप्यगोचराः ।

साध्यसाधनचिन्तास्ति न तेष्वर्थेषु काचन ॥ (८)

^१ PVM. दृष्टसाधनं ।

^२ PS.VA. PVM. वाचः ।

^३ PS. मिथि ।

^४ PVM. तत्कस्मात्साधनं नोपतं ।

^५ PVM. परस्यापि च ।

^६ PS.VA. PVM. सम्भवौ ।

^७ येऽपि विच्छिन्नसम्बन्धाः—भोटभाषान्तरे प्राठः; VA. ये च ।

पुंसामभिप्रायवशात् तत्त्वात्स्वव्यवस्थितौ ।
 लुप्तौ हेतुतदाभासौ तस्य वस्त्वसमाश्रयात् ॥ (९)
 स[त्रयो ज्ञानसापेक्षो नासन् ज्ञाने]^१न^२ साधकः ।
 सतोपि वस्त्वसंरिण्टाऽसंगत्या सदृशी गतिः ॥ (१०)
 लिङ्ग^३ स्वभावः कार्यं वा दृश्यादर्शनमेव वा ।
 सम्बद्धं वस्तुतस्सिद्धं^४ तदसिद्धं किमात्मनः ॥ (११)
 परेणाप्यन्यतो गन्तुमयुक्तं परकल्पितैः ।
 प्रसङ्गो द्वयसम्बन्धादेकाभावे^५न्य[हानये ॥ (१२)

(२) तत्रार्थग्रहणफलम्

तदर्थग्रहणं शब्द]^६विकल्पारोपि^७तात्मना ।
 अलिङ्गत्त्वप्रसिद्धयर्थमर्थार्थ^८प्रसिद्धितः ॥ (१३)
 कल्पनागमयोः कर्तुरिच्छामात्रानुवृत्तिः^९ ।
 वस्तुनश्चान्यथाभावात् तत्कृता^{१०} व्यभिचारिणः ॥ (१४)

२. पञ्चचिन्ता

(१) पक्षहेतुवचनमसाधनम्

अर्थार्थगतेः शक्तिः पक्षहेत्वभिधानयोः ।
 नार्थे तेन तयोर्न[स्ति स्वतः साधनसंस्थितिः ॥ (१५)
 त]^१स्पष्टवचनं वक्तुरभिप्रायनिवेदने ।
 प्रमाणं संशयोत्पत्तस्ततः साक्षान्न साधनं ॥ (१६)
 साध्यस्यैवाभिधानेन पारंपर्येण नाप्यलं ।
 शक्तस्य सूचकं हेतुवचोऽशक्तमपि स्वयं ॥ (१७)
 हेत्वर्थविषयत्वेन तदशक्तोक्तिरीरिता ।
 शक्तिस्त[स्यापि चेद्धेतुवचनस्य प्रवर्तनात् ॥]^२ (१८)

432 तत्संशयेन जिज्ञासोर्भवेत्प्रकरणाश्रयः ।

विपक्षोपगमेष्येतत्तुल्यमित्यनवस्थितिः ॥ (१९)

^१ PS.VA. PVM. ज्ञानेन । ^२ PS. VA. वस्तुतः सिद्धं ।

^३ PVM. ०देकापाये ।

^४ PS. VA. PVM. कल्पनारोपि० ।

^५ PVM. जयस्य सिद्धितः ।

^६ VA. ०मात्रानुरोधतः ।

^७ VA. कल्पिता ।

अन्तरङ्गं तु सामर्थ्यं त्रिषु रूपेषु संस्थितं ।
 तत्र स्मृतिसमाधानं तद्वचस्यैव संस्थितं ॥ (२०)
 अख्यापिते हि विषये हेतुवृत्तेरसंभवात् ।
 विषयख्यापनादेव सिद्धा^१ चेत् [इति (स्यात्) मतं ॥ (२१)
 व्याप्तिपूर्व^२ विनाप्यस्मात्]^३ कृतकः शब्द ईदृशः^४ ।
 सर्व्वे [ऽ]नित्या इति प्रोक्तेष्वर्थान्तराशङ्कीर्णत्वेन ॥ (२२)

(२) प्रतिज्ञा न साधनावयवः

अनुक्तावपि पक्षस्य सिद्धेरप्रतिबन्धतः ।
 त्रिष्वन्यतरूपस्यैवानुक्तिर्यूनतोदिता ॥ (२३)
 साध्योक्तिं वा प्रतिज्ञां स वदन्^५ दोषैर्न युज्यते ।
 साधनाधिकृतेरेव हेत्वाभासप्रसङ्गतः ॥^६ (२४)
 [अविशेषोक्तिरप्येकजा]^७तोये संशयावहा ।
 अन्यथा सर्व्वसाध्योक्तेः प्रतिज्ञात्वं प्रसज्यते ॥ (२५)
 सिद्धोक्तेः साधनत्वाच्चे^८त्परस्यापि न दुष्यति ।
 इदानीं साध्यनिर्देशः साधनावयवः कथं ॥ (२६)
 साभासोक्त्याद्युपक्षेपपरिहारविहम्बना ।
 असम्बद्धा [तथा ह्येव न न्याय इति सूचि]^९तं ॥ (२७)

(३) फलक्षणकरणे प्रयोजनम्

गम्यार्थस्त्वेपि साध्योक्तेरसंमोहाय लक्षणं ।
 तच्चतुर्लक्षणं रूपं निपातेषु^{१०} स्वयं पदैः ॥ (२८)
 असिद्धासाधनार्थोक्तं बाध^{११}भ्युपगम^{१२}प्रहः ।
 अनुक्तोपीच्छया व्याप्तः साध्य आत्मार्थवन्मतः ॥ (२९)
 सर्व्वान्वेष्टनिवृत्तावप्यारां [कास्थानधारणं ।
 वृत्तौ स्वयं]^{१३}श्रुतेः प्राह कृता चैषा तदधिका ॥ (३०)

^१ VA. सामर्थ्यमिति चेन्नतः; PS. PVM. ०ख्यापनावेव सिद्धौ
 वेतस्य शक्तता ^२ PS. उक्तमत्र । ^३ PVM. ईदृशः ।

^४ VA. सम्बन्धः ।

^५ VA. हेत्वाभास प्र० ।

^६ PVM. साधनत्वाच्च ।

^७ PVM. VA. रूपनिपा ० ।

^८ VA. ०र्णितवाद्य ।

^९ PVM. ०गतप्रहः ।

(४) आत्मार्पत्वविवादे दोषः

विशेषस्तद्व्यपेक्षा^१तः कथितो धर्मधर्मिणोः ।

अनुक्तावपि बाध्वाया भवेत्प्रकरणाद् गतिः ॥ (३१)

अनन्वयोपि^२ दृष्टान्ते दोषस्तस्य यथोदित^३ ।

आत्मा परश्चेत्सोऽसिद्ध [इति तत्रेष्टघातकु^४ता॥]^५ (३२)

साधनं यद्विवादे न न्यस्तं तच्छेन्न साध्यते ।

किं साध्यमन्यथानिष्टं भवेद्वैफल्यमेव वा ॥ (३३)

सद्वितीयप्रयोगेषु निरन्वयो विरुध्यते ।

एतेन कथिते साध्यं सामान्येनाय सम्मतं ॥ (३४)

तदेवार्थान्तराभावाद् [देहानाप्तौ न सिध्यति ।]^६

वाच्यं शून्यं प्रलपतां तदेतज्ज्ञातव्यवर्णिता^७ ॥ (३५)

तुल्यं नाशेपि चेच्छब्दपटभेदेन कल्पने ।

न सिद्धेन विनाशेन तद्वतः साधना[द्] ध्वनेः ॥ (३६)

तथार्थान्तरभावे स्यात्तद्वान् कुम्भोप्यनित्यता ।^८

43b [विशिष्टो^९ ध्वनिनान्वेति नोचेन्नायोगवारणान् ॥ (३७)

द्विविधो हि व्यवच्छेदो विचोगापरयोगयोः ।

व्यवच्छेदाद्योगे तु नान्येनानन्वयागमः^{१०} ॥ (३८)

सामान्यमेव तत् साध्यं न च सिद्धप्रसाधनं ।

विशिष्टं धर्मिणा तच्च न निरन्वयदोष[वत्] ॥ (३९)

एतेन धर्मिधर्माभ्यां विशिष्टौ धर्मधर्मिणौ ।

प्रत्याख्यातौ निराकुर्वन् धर्मिण्येवमसाधनात् ॥ (४०)

समुदायापवादो हि न धर्मिणि विरुध्यते ।

साध्यं यतस्तथा नेष्टं साध्यो धर्मोत्र केवलः ॥ (४१)

[इति तत्रेष्टः]

(५) स्वयंशब्दग्रहणफलम्

एकस्य धर्मिणः शास्त्रे नानाधर्मस्थितावपि ।

साध्यः[ः स्यादात्मनैवेष्ट इत्युपात्ता]^{११} स्वयं श्रुतिः ॥ (४२)

^१ PVM. ० व्यपेक्षत्वात् । ^२ VA. ० न्वयो हि । ^३ VA. यथोदितः ।

^४ PVM. ० विघातवत् । ^५ VA. बाध्यचिन्तितं ।

^६ PS. PVM. विशिष्टा । ^७ PVM. कार्यनान० ।

शास्त्राभ्युपगमादेव समादानात्^१ प्रबाधने ।
 तत्रैकस्यापि दोषः स्याद्यदि हेतुप्रतिज्ञयोः ॥ (४३)
 शब्दनारो प्रसाध्ये स्याद् गन्धे^२ भूगुणतात्तते ।
 हेतुर्विबुद्धोपकृतेन्नो^३ चेदन्यत्र सा समा ॥ (४४)
 अथ [तत्र धर्मा प्रकृतस्तत्र शा]^४ स्मार्थबाधनं^५ ।
 अथ वादीष्टतां ब्रूवाद्धर्मिधर्म्यादिसाधनैः ॥ (४५)
 कैश्चित्प्रकरयैरिच्छा भवेत्सा गम्यते च तैः ।
 बलात्तवेच्छेयमिति व्यक्तनीरवरचेष्टितं ॥ (४६)
 बद्धं कार्यलिङ्गां तां व्यभिचारेण बाध्यते ।
 अना[न्तरीयकेकार्ये बाधिते]^६ न्यस्य का क्षतिः ॥ (४७)

३. शब्दाप्रामाण्यचिन्ता

(१) शास्त्रविरोधोऽकिञ्चित्करः

वक्तव्यं नागमापेक्षमनुमानं स्वगोचरे ।
 सिद्धं तेन सुसिद्धं^७ तत्र तदा शास्त्रमीक्ष्यते ॥ (४८)
 वादत्यागस्तदा स्याच्चेन्न तदानभ्युपायतः ।
 तपायो ह्यभ्युपाये[ऽ]यमनर्गं स तदापि सन् ॥ (४९)
 शास्त्रा^८ [विबुद्धे विषयद्वये शास्त्रपरिग्रहं]^९ ह ।
 चिकीर्षोः स हि कालः स्यात्तदा शास्त्रेण बाधनं ॥ (५०)
 तद्विरोधेन चिन्तायास्तत्सिद्ध्यर्थेऽप्ययोगतः ।
 तृतीयस्थानसंक्रान्तौ न्याय्यः शास्त्रपरिग्रहः ॥ (५१)
 तत्रापि साध्यधर्मस्य^{१०} नान्तरीयकबाधनं^{११} ।
 परिहार्यं न [चान्येषामनवस्था प्रसङ्गतः ॥]^{१२} (५२)
 केनेयं सर्वचिन्तासु शास्त्रं प्राधान्यमिति स्थितिः ।
 कृतेदानीमसिद्धान्तैर्ग्राह्यो धूमेन नानलः ॥ (५३)
 रिक्तस्य जन्तोर्जातस्य गुणदोषमपश्यतः ।
 विलब्धा वत केनामी सिद्धान्तविषयग्रहाः ॥ (५४)

^१ PS.VA. PVM. सर्वादानात् ।

^२ PVM. गन्धभूगुणः ।

^३ PS.VA. सर्वसाधनं ।

^४ PS. प्रतिद्धं ।

^५ PS.VA. तथा । PVM. तदा ।

^६ PS. साध्यं ष० ।

^७ VA. सम्बद्धस्यैव बाधनं ।

यदि साधन एकत्र सर्वशास्त्रनिदर्शने^१ ।
 दर्शयेत् साधनं स्यादित्येषा [लोकोत्तरा स्थितिः ॥ (५५)
 असम्बन्धस्य धर्मस्य किमसि]^२द्वौ [न सिध्यति ।]
 हेतुस्तत्साधनायोक्तः किं दुष्टस्तत्र सिध्यति ॥ (५६)
 धर्माननुपनीयैव दृष्टान्ते धर्मिणोऽस्त्रिलान् ।
 बाधूमादेर्जनोन्वेति चैतन्यदहनादिकं ॥ (५७)
 स्वभावं कारणं^३ बाधोऽव्यभिचारेण साधयन् ।
 कस्यचिद्वादि^४बाध[यां स्वभावात् निवर्त्तते ॥ (५८)
 प्रपद्यमानश्चान्य]^५स्तं नान्तरोयकमीप्सितैः ।
 साध्यार्थहेतुना तेन कथमप्रतिपादितः ॥ (५९)
 उक्तोक्तोपि चे^६हेतुविरोधो^७ बादिनोत्र किं ।
 न हि तस्योक्तिदोषेण स जातः शास्त्रबाधनः ॥ (६०)
 बाधकस्याभिधानाच्चेदोषो यदि [यदेव सः ।
 किञ्च बाधेत सोऽकुर्वन्न]^८युक्तं केन दुष्यति ॥ (६१)
 अन्येषु हेत्वामासेषु सोऽस्त्वैवाप्रसाधनात् ।
 दुष्येद् व्यर्थमभिधानेन नात्र तस्य प्रसाधनात् ॥ (६२)
 यदि किञ्चित् कचिच्छास्त्रे न युक्तं प्रतिषिध्यते ।
 ब्रुवाणो युक्तमप्यन्यदिति राजकुल[स्थितिः ॥ (६३)
 सर्वानर्थान् समोक्त्य वक्तुं^९शक्यं न साधनं ।
 सर्वत्र तेनोत्सन्नेयं^{१०} साध्यसाधनसंस्थितिः ॥ (६४)
 विरुद्धयोरेकधर्मिण्ययोगादस्तु बाधनं ।
 विरुद्धैकान्तिकेनात्र तद्वदस्ति विरोधिता ॥ (६५)
 अबाध्यबाधकत्वेपि तयोः शास्त्रार्थविल्लवान् ।
 [असम्बन्धेपि बाधा चेत् स्यात् सर्व]^{११}सर्वबाधकं^{१२} ॥ (६६)
 सम्बन्धस्तेन तत्रैव^{१३} बाधनादस्ति चेदस्तु ।
 हेतोः सर्वस्य चिन्त्यत्वान् स्वसाध्ये गुणदोषयोः ॥ (६७)

^१ PS.VA. PVM. सर्वं शास्त्रं निदर्शने । ^२ PVM. बाधो ।

^३ PS.VA. PVM. निवृत्ताय । ^४ PVM. वा हेतुः ।

^५ PVM. विरोधा । ^६ PVM. तेन मुच्छन्नेयं ।

^७ VA. बाधनं । ^८ PVM. तस्यैव ।

नान्तरीयकता साध्ये सम्बन्धः सेह नेच्यते ।
 44b केवलं शास्त्रवादेह^१ दोषः सान्य[कृते समा^२ ॥ ६८]
 (शास्त्राभ्युपगमात् साध्यः शास्त्रदृष्टोऽखिलो यदि ।^३
 प्रतिज्ञा[ऽ]सिद्धदृष्टान्ते हेतुवादः प्रसज्यते ॥ (६९)
 लक्त्योः साधनत्वेन नो चेदीप्सितबाधतः^४ ।
 न्यायप्राप्तं न साध्यत्वं वचनाद्विनिवर्त्तते ॥ (७०)
 अनोप्सितमसाध्यश्चेद्वादिनान्योप्यनीप्सितः ।
 धर्म[ऽ]साध्यस्तदाऽसाध्यं बाधमानं विरोधि किम् ॥^५ (७१)
 (२) अन्यथा स्वयंशब्दोऽनर्थकः
 पञ्चलक्षणबाधार्थः स्वयंशब्दोऽप्यनर्थकः ।
 शास्त्रेष्विच्छाप्रवृत्त्यर्थो यदि शङ्कागतो हि यः^६ ॥ (७२)
 सोनिषिद्धः प्रमाणेन गृह्यन् केन निवार्यते ।
 निषिद्धश्चेत्प्रमाणेन बाधा केन प्रवर्त्यते^७ ॥ (७३)
 पूर्वमप्येष सिद्धान्तं स्वेच्छयैव गृहीतवान् ।
 कथं^८ त्विदं न पुनर्गृही^९ तु लभते न किं ॥ (७४)
 दृष्टेर्विप्रतिपत्तीनामत्राकार्षीत् स्वयं श्रुति ।
 शृष्टाक्षतिमसाध्यत्वमनवस्थाञ्च दर्शयन् ॥ (७५)
 समयाहितभेदस्य परिहारेण धर्मिणः ।
 प्रसिद्धस्य गृहीत्यर्था^{१०} जगद्बान्यः स्वयं श्रुति ॥ (७६)
 विचारप्रस्तुतेरेव प्रसिद्धः सिद्ध आ^{११} अयः ।
 स्वेच्छाकल्पितभेदेषु पदार्थेष्वभिवादतः ॥ (७७)
 असाध्यतामव प्राह सिद्धादेरेण धर्मिणः ।
 स्वरूपेणैव निर्देश्य इत्यनेनैव तद्गतं ॥ (७८)

^१ PS. VA. PVM. ०वीदेह ।^२ PS. समा ।^३ VA. PS. PVM. शास्त्राभ्युपगमात् साध्यः शास्त्रदृष्टोऽखिलो यदि ।^४ PS. VA. PVM. ०बाधतः^५ PS. VA. PVM. बाध्या

मुतोन्वितं ।

^६ PS. निवर्त्यते ।^७ PVM. किञ्चि० ।^८ PVM. PS. VAB. स ।^९ VA. ०त्यर्थं ।

सिद्धसाधनरूपेण निर्देशस्य हि सम्भवे ।
 सा[ध्यत्वेनैव निर्देश्य इतीदं फल]^४ वद्भवेत् ॥ (७९)
 अनुमानस्य सामान्यविषयत्वञ्च वर्णिशतं ।
 इद्वैवं न ह्यनुक्तेऽपि किञ्चित्पक्षे विरुध्यते ॥ (८०)
 कुर्याच्चेद्वन्मिणं साध्यं ततः किन्तन्न शक्यते ।
 कस्माद्धेतुस्त्वन्यथाभावान्न च^५ दोषस्तयोरपि^६ ॥ (८१)
 [उत्तरावयवापेक्षो न दो]^७षः पक्ष इष्यते ।
 तथा हेत्वादिदोषोऽपि पक्षदोषः प्रसज्यते ॥ (८२)
 सर्वैः पक्षस्य बाधातस्तस्मात्तन्मात्रसङ्गिनः ।
 पक्षदोषा मता नाम्ये प्रत्यक्षादिविरोधवत् ॥ (८३)
 हेत्वादिलक्षणैर्वाप्यं मुक्त्वा पक्ष [स्य लक्षणं ।
 ४३३ उच्यते परिहारार्थं]^८ न^९ व्याप्तिव्यतिरेकयोः ॥ (८४)
 स्वयमिपातरूपाख्या व्यतिरेकस्य बाधिकाः ।
 सह^{१०} निराकृतेनेष्टश्रुतिरव्याप्तिबाधिनी^{११} ॥ (८५)
 साध्याभ्युपगमः पक्षलक्षणं तेष्वपक्षता ।
 निराकृते बाधनतः शेषेऽलक्षणवृत्तिरुत्तः ॥ (८६)
 स्वयमिष्टाभिधानेन गतार्थेष्ववधारणे ।
 कृत्यान्तं नामिसम्बन्धादुक्तं काला]^{१२}न्तरच्छिदे ॥ (८७)
 इहानङ्गमिषेर्निष्ठा तेनेप्सितपदे पुनः ।
 अङ्गमेव तथाऽसिद्धहेत्वादि प्रतिषिध्यते ॥ (८८)
 अवाचकत्वाच्चायुक्तं तेनेष्टा^{१३} स्वयमात्मना ।
 अनपिच्चाखिलं शास्त्रं तद^{१४}भीष्टस्य साध्यता ॥ (८९)
 तेनानभीष्टसंसृष्टस्येष्टस्यापि हि बाधने ।
 यथा साध्यमवा]^{१५} धातः पक्षहेतू न दुष्यतः ॥ (९०)

^४ VA. ०ल्लु । ^५ PS.VA. ० योरप्यम् ।

^६ PS.VA. PVM. म ।

^७ PS.VA. PVM. सह । ^८ PS.VA. PVM. बाधनी ।

^९ PS.VA. PVM. तेनेष्ट ।

^{१०} PVM. तद्वादीष्टस्य ।

(३) तद्वानिराकृतग्रहणफलम्

अनिषिद्धः प्रमाणाभ्यां स षोपगम इष्यते ।
सन्दिग्धे हेतुवचनाद् व्यस्तो हेतोरनाश्रयः ॥ (९१)

(४) बाधा चतुर्विधा

अनुमानस्य भेदेन सा बाधोक्तिः^१ चतुर्विधा ।
अत्रा^२भ्युपायः कार्वाङ्गं स्वभावाङ्गं जगत्स्थितिः ॥ (९२)

(५) आगमस्ववचनयोस्तुल्यबलता

आत्मापरोधाभिम्^३ तो भूतनिश्चययुक्तवाक् ।
आप्तः स्ववचनं शास्त्रं चैवमुक्तं समत्त्वतः^४ ॥ (९३)
यथात्मनोऽप्रमाणत्वे वचनं न प्रवर्तते ।
शास्त्रसिद्धे^५ तथा नार्ये विचारस्तदनाश्रये ॥ (९४)
तत्प्रस्तावाश्रयत्वे हि [शास्त्रं वाधकमित्यमुम् ।
वक्तुमर्थं स्ववाचास्य सहोक्तिः साम्यदृष्टये ॥]^६ (९५)
उदाहरणमप्यत्र सदृशं तेन दर्शितं^७ ।
प्रमाणानामभावे हि शास्त्रवाचोरव्योगतः ॥ (९६)
स्ववान्निरोधे विस्मृष्टमुदाहरणमागमे ।
दिक्चात्रदर्शनं तत्र प्रेत्य वस्मो^८ [सुखप्रदः ॥ (९७)
शास्त्रिणोप्यतदालम्बे विरुद्धोक्तौ तु वस्तुनि ।
न वा]^९धा प्रतिबन्धः स्यात्तुल्यशक्तितया^{१०} द्वयोः ॥ (९८)
यथा स्ववाचि तच्चास्व तदा स्ववचनात्मकं ।
तयोः प्रमाणं^{११} यस्यास्ति तत्स्यादन्यस्य बाधकं ॥ (९९)
प्रतिज्ञामनुमानं वा प्रतिज्ञापितयुक्तिका ।
तुल्यकक्षया यथार्थम्बा^{१२} बाधेत कथमन्यथा ॥]^{१३} (१००)

^१ PS. VA. PVM. ०धोक्ता ।   ^२ VA. PVM. तत्र ।

^३ VA. समन्ततः PVM. चैक० त्वतः ।

^४ VA. शास्त्रदृष्टे ।   ^५ PS. VA. PVM. वर्णितं ।

^६ PS. VA. PVM. तुल्यकक्षतया; VB. PVM. ०तया तयो ।

^७ VB प्रामाण्यं ।   ^८ PS. PVM. VB. तुल्यकक्षा ।

45b प्रामाण्यमागमानाञ्च प्रागेव विनिवारितं ।

अभ्युपाय^१ विचारेषु तस्मादोषोयमिष्यते ॥ (१०१)

[इत्यन्तरालोकः ।]

तस्माद्विषयभेदस्य दर्शनार्थं^२ पृथक् कृतः ।

अनुमानावहिर्भूतोऽप्यभ्युपायः प्रबाधनात् ॥ (१०२)

अन्यथातिप्रसङ्गः^३ स्याद् व्यर्थता वा पृथक्कृतेः ।

भेदो वाक्यमात्रवचने प्रतिबन्धः^४ स्ववाच्यपि ॥ (१०३)

तेनाभ्युपगमाच्छास्त्रं प्रमाणं सर्व्ववस्तुषु ।

बाधकं^५ यदि नेच्छेत्स बाधकं किन्पुनर्भवेत् ॥ (१०४)

स्ववाग्विरोधोऽभेदः स्यात् स्ववाक्शास्त्रविरोधयोः ।

पुरुषेच्छा [कृता चास्य परिपूर्णा प्रमाणता ॥ (१०५)

तस्मात् प्रसिद्धेष्वर्थेषु शास्त्रस्या]^६ गोपि न क्षतिः ।

परोक्षेऽप्यागमाऽनिष्टौ^७ न चिन्तैव प्रवर्त्तते ॥ (१०६)

विरोधा^८ द्वावनप्राचा परीक्षाप्यत्र तद्यथा ।

अधर्ममूलं रागादि स्नानञ्चाधर्मनाश^९ नं ॥ (१०७)

(६) प्रसिद्धिवाचननयुक्तम्

शास्त्रं य[त्सिद्धया युक्त्या स्ववाचा च न बाध्यते ।

दृष्टेऽदृष्टेपि तद् प्राह्यमिति चिन्ता]^१ प्रवर्त्तते^२ ॥ (१०८)

अर्थेष्वप्रतिषिद्धत्वात् पुरुषेच्छानुरोधिनः ।

इष्टशब्दाभिधेयत्वस्यातो वाक्षत^३ वागजनः ॥ (१०९)

उक्तः प्रसिद्धशब्देन^४ धर्मस्तद्वचनहारजः ।

प्रत्यक्षादि [मिता मानश्रुत्वारोपेण सूचिताः ॥ (११०)

^१ VA. अभ्युपेत ।

^२ VA. दर्शनाय ।

^३ PS. बाधेत ।

^४ PS. VA. PVM. परोक्षेऽप्यागमानिष्टौ ।

^५ PVM. विरोधोद्भावना ।

^६ VA. धर्मलोपनं ।

^७ PVM. प्रवर्त्तते ।

^८ PS. VA. बाधत ।

^९ VA. प्रसिद्धिः ।

तदाश्रयमुवाचिच्छावर्तित्वाद्] 'निषेधिता' ।
 कृतानामकृतानां वा^१ चोक्तं विरवं स्वभावतः ॥ (१११)
 अर्थमात्रानुरोधिन्या भाविन्या भूतयापि वा ।
 बाध्यते प्रतिरुन्धानः शब्दयोग्यतया [तया ॥ (११२)
 तद्योग्यताबलादेव वस्तुतो घटितोध्यनिः ।
 सर्वोस्यामप्रतीतेपि]^२ तस्मिंस्तत्सिद्धता ततः ॥ (११३)
 असाधारणता न स्वात् बाधाहेतोरिहान्यथा^३ ।
 तन्निषेधो^४ अनुमानात् स्याच्छब्दार्थेऽनञ्चवृत्तितः ॥ (११४)
 असाधारणता तत्र हेतूनां यत्र नान्वयि ।
 सत्त्वमित्यस्योदाहारो हेतोरैवं कुतो मतः ॥ (११५)
 [संकेतसंश्रवाः शब्दाः स चेच्छामात्रसंश्रयः ।
 वा^५ सिद्धः शब्दसिद्धानामिति शाब्दप्रसिद्ध^६ वाक् ॥ (११६)
 अनुमानप्रसाध्येषु^७ विरुद्धान्यमिचारिणः ।
 अभावं दर्शयत्येवं प्रतीतेरनुमात्वतः ॥ (११७)
 अधवा भ्रुवतो लोकस्थानुमाऽभाव उच्यते ।
 किन्तेन भिन्नविषया प्रतीतिरनुमानतः ॥ (११८)
 तेनानुमानाद् वस्तुनां सदसत्तानुरोधिनः ।
 भिन्नस्यातद्वशा^८ द् वृत्तिस्तद्विच्छाजेति सूचितं ॥ (११९)
 चन्द्रतां शशिनोऽनिच्छन् कां प्रतीतिं स बाञ्छति ।
 इति तं प्रत्यष्टान्तं तदसाधारणं मतं ॥ (१२०)
 नोदाहरणमेवैकमपि^९ कृत्येदमुच्यते ।
 लक्षणत्वात् तथाऽवृत्तो धात्री^{१०} त्यक्तौ च बाधनात् ॥ (१२१)
 अत्रापि लोके दृष्टत्वात् कर्पूररजतादिषु ।
 समयाद् वर्त्तमानस्य काऽसाधारणतामि^{११} धा ॥ (१२२)

^१ PS. VA. निषेधिता ।^२ VA. च ।^३ PS. बाधातोरिहान्यथा ।^४ PS. तन्निषेधानु० ।^५ PVM. नासिद्धिः ।^६ VB. प्रसिद्धिः ।^७ PVM. प्रसिद्धेषु ।^८ PVM. तद्वशा ।^९ VB. मेवैकमपि; PVM. मेवेदमपि । ^{१०} PVM. वृत्तोऽधात्री ।^{११} PVM. ०पि वा ।

यदि तस्य कचित् सिध्येत् सिद्धं वस्तुबलेन तत् ।
 प्रतीतिसिद्धोपगमेऽशशिन्यप्यनिवारणा^१त् ॥ (१२३)
 तस्य वस्तुनि सिद्धस्य शशिन्यप्यनिवारणं ।
 तद्व^२त् स्वभावे शशिनि वारणेऽपि न दुष्यति ॥ (१२४)
 तस्मादवस्तुनियतसंकेतध्वनि^३भाविनाम् ।
 योग्याः पदार्था धर्माणामिच्छाया अनिरोधनात् ॥ (१२५)
 तां योग्यतां नि^४रुन्धानं संकेताप्रतिषेधजा ।
 प्रतिहन्ति प्रतीताख्या^५ योग्यताविष^६याऽनुमा ॥ (१२६)
 शब्दानामर्थनियमः संकेतानुचिदायिनां ।
 नेत्यनेनोक्तमत्रैषां प्रतिषेधो विरुध्यते ॥ (१२७)
 नैमित्तिक्याः श्रुतेरर्थमर्थम्वा पारमार्थिकं ।
 शब्दानां प्रतिरुन्धानो न बाध्यस्तेन^७ वर्णिष्यतः ॥ (१२८)
 तस्मात् विषयभेदस्य दर्शनाय पृथक्कृता ।
 अनुमानावहिर्भूता प्रतीतिरपि पूर्ववत् ॥ (१२९)
 सिद्धयोः पृथगाख्येने दर्शयिष्व प्रयोजनम् ।
 एते सहेतुके ग्राह्ये नानुमाध्यक्षबाधने ॥ (१३०)

(७) प्रत्यक्षबाधा

तत्रा^८प्यध्यक्षबाधायां नानारूपतया ध्व^९नेः ।
 प्रसिद्धस्य श्रुतौ रूपं यदेव प्रतिभासते ॥ (१३१)
 अद्वयं शब्दभासाख्यादृष्टेर्बुद्धिजन्मनः ।
 तदर्थार्थोक्तिरस्यैव क्षेपेभ्यक्षेण बाधनं ॥ (१३२)

४. सामान्यचिन्ता

(१) सामान्यं व्यावृत्तिलक्षणम्

तदेव रूपं तत्रार्थः शेषं व्यावृत्तिलक्षणं ।
 अवस्तरूपं^{१०} सामान्यमतस्तन्नाच्चगोचरः ॥ (१३३)

^१ PVM. ० वारणं ।

^२ PVM. तद्वत्स्वभावे ।

^३ PPM. ० संकेतबलं ।

^४ PVM. विरु^० ।

^५ PVM. प्रतीत्या^० ।

^६ PVM. ० विषये^० ।

^७ VB. बाध्यस्तेन; PS. न तेनेकोति बाधनात् । PVM. बाधनार्हो हि ।

^८ PS. अपा^० ।

^९ PVM. ध्वनी ।

^{१०} PVM. अवस्तुमूर्त ।

तेन सामान्यधर्माणामप्रत्यक्षत्वसिद्धितः ।
 प्रतिक्षेपेऽप्यबाधेति श्रावणोक्त्या प्रकाशितम् ॥ (१३४)
 सर्वथाऽवाच्यरूपत्वात् सिद्धा तस्य समाश्रयान् ।
 बाधनात् तद्वचलेनोक्तः श्रावणेनाक्षगोचरः ॥ (१३५)

(२) स्वधर्मिग्रहणप्रयोजनम्

सर्वत्र वादिनो धर्मो यः स्वसाध्यतयेप्सितः ।
 तद्धर्मवति बाधा स्यान्नान्यधर्मेण धर्मिणि ॥ (१३६)
 अन्यथास्योपरोधः को बाधितेन्यत्र^१ धर्मिणि ।
 गतार्थे लक्षणे नास्मिन् स्वधर्मिवचन पुनः ॥ (१३७)
 बाधायां धर्मिणापि स्यात् बाधेत्यस्य प्रसिद्धये ।
 आश्रयस्य विरोधेन तदाश्रितविरोधनात् ॥ (१३८)
 अन्यथैवम्बिधो धर्मः साध्य इत्वभिधानतः ।
 तदुबाधामेव मन्येत स्वधर्मिवच^२नन्ततः ॥ (१३९)
 नन्वेतदप्यर्थसिद्धं सत्यं केचित्तु धर्मिणः ।
 केवलस्योपरोधेऽपि दोषवत्तामुपागताः ॥ (१४०)
 यथा परैरनुत्पत्त्यापूर्वरूपप्रज्ञादिकं ।
 सकृच्छब्दाद्यहेतुत्वादित्युक्ते प्राह दूषकः ॥ (१४१)
 तद्वद् वस्तुस्वभावोऽसन् धर्मो व्योमादिरित्यपि ।
 नैवमिष्टस्य साध्यस्य बाधा कचन विद्यते ॥ (१४२)
 द्वयस्यापि हि साध्यत्वे साध्यधर्मोपरोधि यत् ।
 बाधनं धर्मिणस्तत्र बाधेत्येतेन वर्णितातम् ॥ (१४३)
 तथैव धर्मिणोऽप्यत्र साध्यत्वात् केवलस्य न ।
 यद्येवमत्र बाधा स्यात् नान्यानुत्पाद्यशक्तिकः ॥ (१४४)
 सकृच्छब्दाद्यहेतुत्वात् सुखादिरिति पूर्ववत् ।
 विरोधिता भवेदत्र हेतुरैकान्तिको यदि ॥ (१४५)
 क्रमक्रियाऽनित्यतयोरविरोधाद् विपक्षतः ।
 व्यावृत्तेः संशयादेव^३ शेषवद् भेद इष्यते ॥ (१४६)

^१ PS. नस्तः कारिकाद्वयं ।

^२ PS. ०प्यत्र ।

^३ PVM. स्वधर्मिग्रहण० ।

^४ PVM. संशयाप्राप्त्यं ।

(३) धर्मस्वरूपनिरासः

स्वधर्मिणो यतो धर्मः साध्यस्तस्मात् तदाश्रयः ।

बाध्यो न केवलो नान्यसंश्रयो वेति सूचितम् ॥ (१४७)

स्वयं श्रुत्यान्यधर्माणां बाधाऽबाधेति कथ्यते ।

तथा स्वधर्मिणान्यस्य धर्मिणोपीति कथ्यते ॥ (१४८)

५. पक्षदोषाः

(१) हेतुनिरपेक्षः पक्षदोषः

सर्वसाधनदोषेण पक्ष एवोपपद्यते ।

तथापि पक्षदोषत्वं प्रतिज्ञामात्रसंज्ञिनः ॥ (१४९)

उत्तरावयवापेक्षो यो दोषः सोऽनुबध्यते ।

तेनेत्युक्तमतोऽपक्षदोषो सिद्धाश्रयादिकः ॥ (१५०)]

472 धर्मो^१ धर्मविशेषाणां स्वरूपस्य च धर्मिणः ।

बाधा साध्याङ्गभूतानामनेनैवोपदर्शिता ॥ (१५१)

(२) अवयविनिरासः

तत्रोदाहृतिदिङ्मात्रमुच्यतेऽर्थस्य दृष्टये ।

द्रव्यलक्षणयोक्तो^२ न्यः संयोगोऽस्ति दृष्टिमाक् ॥ (१५२)

अदृश्यस्य[१]वि^३शिष्टस्य [प्रतिज्ञा निष्प्रयोजना ।

इष्टोद्भवयवी कार्य]^४ दृष्टादृश्येष्व^५ सम्भवि ॥ (१५३)

अविशिष्टस्य साध्यस्य^६ साधने सिद्धसाधनं ।

गुरुत्वाधोगती स्यातां यद्यस्य स्यात् तुलानतिः^७ ॥ (१५४)

तन्निर्गुणक्रियस्तस्मात् समवायि न कारणं ।

तत एव न दृश्योसावदृष्टेः कार्यरूपयोः ॥ (१५५)

तद्बाधान्यविशेषस्य नान्त]^८ रीयकभाविनः ।

आसूक्ष्माद् द्रव्यमालायास्तीत्यत्वादङ्गुपातवत् ॥ (१५६)

^१ PVM. धर्मधर्मः ।

^२ PS. VA. PVM. युक्तो ।

^३ PVM. अदृश्यस्य विशिष्टस्य ।

^४ VA. दृष्टादृश्येष्व । PVM. दृष्ट्वादृश्येष्व ।

^५ PS. VA. वान्यस्य । PVM. वान्यस्य ।

^६ VA. यद्यसौ स्यात्तुलानतिः ।

द्रव्यान्तरगुरुत्वस्य गतिर्ज्ञेयपरोब्रवीत् ।
 तस्य क्रमेण संयुक्ते पांडुरारौ सकृदयुते ॥ (१५७)
 भेदः स्याद् गौरवे तस्मात् पृथक् [सह च तोलिते ।
 क्रमेण^१ माष]^२कावीनां संख्यासाम्यं न युज्यते ॥ (१५८)
 सर्षपादेर्महाराशेरुत्तरोत्तरबुद्धिमत^३ ।
 गुरु^४त्वं कार्यमालाया यदि नैवोपलक्ष्य^५ते ॥ (१५९)
 आसर्षपाद् गुरु^६त्वन्तु[दुर्लभ]^७हितम[न]^८ल्पकं ।
 तौल्यं तत्कारण [ह् कार्यगौरवानुपलक्षणात्]^९ ॥ (१६०)
 नन्वदृष्टोऽङ्गुवत्^{१०} सोढो न च तत्कार्यमीक्ष्यते ।
 गुरुत्वागतिवत् सर्वतद्गुणा^{११}नुपलक्षणात् ॥ (१६१)
 मासु[१२]ष]कादेरनाधिक्यमनतिः सोपलक्षणं ।
 यथास्वमक्षेणादृष्टे^{१३} रूपादावधिकाधिके ॥ (१६२)
 अभ्यु^{१४}पायः स्ववागा]^{१५}दिवाघायाः सम्भवेन तु ।
 तदाहरणमप्यन्यदिशा गम्यं यथोक्त्या ॥ (१६३)

(३) नैयायिकपक्षलक्षणे दोषः

त्रिकालविषयत्वात् कृत्यानामतश्चात्मकं ।
 तथा परं प्रतिन्यस्तं साध्यं नेष्टं तदापि तत् ॥ (१६४)
 प्रत्यायनाधिकारैः स^{१६} [सर्वसिद्धावरोधिनी^{१७}]^{१८} ।
 47b त^{१९}स्मात्] साध्यश्रुतिर्नेष्टं^{२०} विशेषमवलम्बते ॥ (१६५)
 तेनाप्रसिद्धदृष्टान्ते^{२१} हेतुदाहरणं कृतं ।
 अन्यथा शशशृङ्गादौ सर्वसिद्धेऽपि साध्यता ॥ (१६६)

^१ PS. PVM. सुवर्ण ।

^२ VA. ० वृत्तिमतः; PS. PVM. सर्षपादाम ० बुद्धिमतः ।

^३ PVM. गौरवं ।

^४ PVM. ० पलम्ब्यते ।

^५ PVM. गौरवं ० दुर्लभतः ।

^६ PS. न च दृष्टो ० ।

^७ VA. तत्तुल्य ।

^८ PS. यथास्वमूत्तल ।

^९ PVM. जन्मुपायस्ववागादवाघायाः ।

^{१०} PS. VA. PVM. ० कारेतु ।

^{११} PS. ० नूरोधिनी ।

^{१२} PVM. यस्मात् ।

^{१३} PS. ० नेष्टा वि ० ।

^{१४} VA. सन्दिग्ध ० । PVM. ० दृष्टान्तहेतु ० ।

सर्वस्य चाप्रसिद्धत्वात्^१ कथञ्चित्तेन न क्षमाः ।
 कर्मादिभेदोपपत्तिरिह[र]ाधिवेचने ॥ (१६७)
 प्रागसिद्धस्वभावत्वात्^२ साध्या^३ वयव इत्यसत् ।
 तुल्या सिद्ध[ान्ततातो]^४ हि येनोपगमलक्षणाः ॥ (१६८)
 समुदायस्य साध्यत्वेऽप्यन्योन्यस्य विशेषणं ।
 साध्यं द्वयं तदाऽसिद्धं हेतुदृष्टान्तलक्षणं ॥ (१६९)
 असम्भवात् साध्यशब्दो धर्मिवृत्तिर्यदीष्यते ।
 शास्त्रेणालं यथायोगं लोक एव प्रवर्त्तता ॥ (१७०)
 साधनाख्यानसामर्थ्यात्तदर्थं साध्यता गता^५ ।
 हेत्वादिवचनैर्व्याप्तिरनाशङ्क्यश्च साधनं ॥^६ (१७१)

(४) प्रतिज्ञालक्षणे दोषः

पूर्वावधारणे तेन प्रतिज्ञालक्षणाभिधा ।
 व्यर्था व्याप्तिफला सोक्तिः सामर्थ्याद् गम्यते ततः ॥ (१७२)
 विरुद्धतेष्टसम्बन्धोऽनुपकारसह[र]स्थितीः ।
 एवं सर्वव्याप्तिदोषाणां^७ प्रतिज्ञादोषता भवेत् ॥ (१७३)
 पक्षदोषः परापेक्षो नेति च प्रतिपादितं ।
 [इष्टासम्बन्धसिद्धश्च, स एव स्यात् निरा]^८ कृतः ॥ (१७४)
 अनित्यत्वसहेतुत्वे शब्द एव प्रकोत्तयेत् ।
 दृष्टान्ताख्यानतोऽन्यत्किमस्त्यत्रार्थ(ानु)दर्शनं^९ ॥ (१७५)

(५) सामान्यचिन्ता

विशेषे^{१०} भिन्नमाख्याय सामान्यस्यानुवर्त्तने ।
 न तद् व्याप्तेः फलं वा किं सामान्येनानुवर्त्तने^{११} ॥ (१७६)

^१ VA. ० सिद्धत्वं ।

^२ VA. स्वभूतत्वात् ।

^३ VA. साध्यो ।

^४ PVM. सिद्धान्तता ते ।

^५ VA. मता ।

^६ सर्वलिङ्गदोषाणां—भो० मा० ।

^७ VAB. किमस्त्यर्थानुदर्शनं । PS. किमत्यत्रार्थदर्शनं ।

^८ PS. विशेषभि० ।

^९ PVM. व्याप्तिः ।

^{१०} VAB. सामान्यस्यानुवर्त्तने ।

- स्यान्निराकरणं श[ब्दः स्थितेनैवेत्यतोब्रवीत् ।]^१
 विरुद्ध^२ विषयेऽन्यस्मिन् वदन्नाहान्यतां श्रुतेः ॥ (१७७)
 स[1]च भेदाप्रतिषेधात् सामान्यानाम् विद्यते^३ ।
 वृत्तो न शिंशपैवेति यथाप्रकरणे कचित् ॥ (१७८)
 सर्व्वश्रुतेरेकवृत्तिर्निषेधः स्यान्न चेयता^४ ।
 सो सर्व्वः सर्व्वभेदाना[मसत्त्वे तदसम्भवात् ॥ (१७९)
 ज्ञाप्यज्ञापकयोर्भेदो^५ दाद्वर्म्मिणो हेतुभाविनः ।
 असिद्धेर्ज्ञापकत्वस्य धर्म्मसिद्धः स्वसाधने ॥ (१८०)
 धर्म्मधर्म्मिविवेकस्य सर्व्वभावेष्वासिद्धितः^६ ।
 सर्व्वत्र दोषस्तुल्यचेन्न संवृत्त्या विरोधतः ॥ (१८१)
 परमार्थविचारेषु तथाभूता^७ प्रसिद्धि[तः ।
 तत्त्वान्यत्वं पदार्थेषु साम्यूतेषु निषिध्यते ॥]^८ (१८२)
 ४८a अनुमानानुमेयार्थव्यवहारस्थितिस्त्विदं ।
 भेदं प्रत्ययसंसिद्धमवलम्ब्यावकल्पते^९ ॥ (१८३)
 यथास्वं भेदनिष्ठेषु प्रत्ययेषु विवेकिनः ।
 धर्म्मा धर्म्माश्च भासन्ते व्यवहारस्तदाश्रयः ॥ (१८४)
 व्यवहारोपनीतोत्र स एवास्तिभेदधीः ।
 साध्यः^{१०} साधनतां नीत[स्तेनासिद्धः प्रकाशितः ॥ (१८५)
 भेदसामान्ययोर्द्धर्म्म^{११} भेदावज्ञाज्ज्ञिता ततः ।
 यथा[ऽ] नित्यः प्रयत्नोत्थः प्रयत्नोत्पत्तया^{१२} ध्वनिः ॥ (१८६)
 पक्षाङ्गत्वेप्यबाधत्वात्तासिद्धिर्भिन्नधर्मिणि ।
 यथाश्वो न विषाणित्त्वादेव पिण्डो विषाणवान् ॥ (१८७)
 साध्यकालाङ्गता वा न निवृत्तेरुपलक्षणात्^{१३} ।
 विरोध[ोपि प्रतिज्ञार्थो धर्मभेदान्न युज्यते ॥]^{१४} (१८८)

^१ PS. विरुद्धं ।^२ VAB. युज्यते ।^३ स्यान्चेयता—भो० भा० ; VAB. तावता । ^४ भावेष्वावतः—भो० भा० ।^५ PS. तस्य भूताप्र० ।^६ VAB. ०म्भ्य प्रकल्पते ।^७ धर्म्मा—भो० भा० ।^८ VB. प्रसिद्धितः ।^९ PS. प्रमेयोत्पत्तया ।^{१०} PS. VAB. PVM. ०लक्ष्य तत् ।

६. हेतुचिन्ता

(१) हेतुलक्षणम्

पक्षधर्मप्रभेदेन सुखग्रहणसिद्धये ।

हेतुप्रकरणार्थस्य सूत्रसंक्षेप उच्यते ॥ (१८९)

अयोगं योगमपरैरत्यन्तायोगमेव च ।

व्यवच्छिन्नत्ति धर्मस्य निपातो व्यतिरेकः ॥ (१९०)

विशेषणविशेष्याभ्यां कियथा च सहोदितः ।

विवक्षातोऽ[प्र]योगेपि तस्यार्थोयं प्रतीयते ॥ (१९१)

व्यव]च्छेदफलं वाक्यं यतश्चैत्रो धनुर्धरः ।

पार्थो धनुर्धरो नीलं सरोजमिति वा यथा ॥ (१९२)

प्रतियोगिव्यवच्छेदस्तत्राप्यर्थेषु गम्यते ।

तथा प्रसिद्धेः सामर्थ्याद् विवक्षानुगमाद् ध्वनेः ॥ (१९३)

तदयोगव्यवच्छेदाद् धर्मि^१धर्मविशेषणं ।तद्विशिष्टतया धर्मो न निरन्वयदो^२वभाक् ॥ (१९४)

(२) हेतुमेवाः

स्वभावकार्यसिध्यर्थं द्वौ द्वौ हेतुविपर्ययौ ।

विवादाद्भेदसामान्ये शेषो व्यावृत्तिसाधनः ॥ (१९५)

न हि स्वभावादन्येन व्याप्तिर्गम्यस्य कारणे ।

सम्भवाद् व्यभिचारस्य द्विधा वृत्तिफलं ततः ॥ (१९६)

प्रयत्नानन्तरं ज्ञानं [प्राक् सतो निवमेन न ।]^३

तस्यावृत्त्यक्षशब्देषु सर्वथानुपयोगतः ॥ (१९७)

कदाचिन्निरपेक्षस्य कार्याऽकृति^४विरोधतः ।

कदाचित्कफलं सिद्धं तल्लिङ्गं ज्ञानमीदृशं ॥ (१९८)

(३) कार्यस्वभावहेत्वोर्निर्देशस्य फलम्

एतावतैव^५ सिद्धोपि स्वभावस्य पृथक्कृतिः ।

कार्येण सह निर्देशो मा ज्ञासीत्स[र्व्वमीदृशः] ॥ (१९९)

^१ PS. VAB. PVM. धर्मो ।   ^२ PS. कार्यकृतिः ।^३ VAB. एतेनैव प्र० PS. PVM. सिद्धेऽपि ।

- व्युत्पत्त्यर्था च^१ हेतूक्तिरुक्तार्थानुमितौ कृता ।
 प्रभेदमात्रमाख्यात^२ लक्षणन्तु न भिद्यते ॥ (२००)
 तेनात्र कार्यलिङ्गेन स्वभावोप्येकदेशमाक् ।
 सदृशोदाहृतिआतः प्रयत्नाद् व्यक्तिजन्मनः^३ ॥ (२०१)
 ४८b यत्रान्तरे[^४]यका सत्ता यो वात्मन्य^५विभागवान् ।
 स तेनाव्यभिचारी^६ स्यादित्यर्थं तत्प्रभेदनं ॥ (२०२)
 संयोगादिषु^७ येष्वस्ति प्रतिबन्धो न तादृशः ।
 न ते हेतव इत्युक्तं व्यवभिचारस्य^८ सम्भवात् ॥ (२०३)
 सति वा प्रतिबन्धेस्तु स एव गतिसाधनः ।
 नियमो ह्यविनाभावे^९ऽनियतश्च न साधने^{१०} ॥ (२०४)

(४) विवादाद् भेदसामान्य इत्यस्य व्याख्यानम्
 [ऐकान्तिकत्वं व्यावृत्तेरविनाभा]^{११}व उच्यते ।
 तच्च नाप्रतिबद्धेषु तत एवान्वयि^{१२}सितिः ॥ (२०५)
 स्वात्मत्वे हेतुभावे वा सिद्धे हि व्यतिरेकिता ।
 सिध्येदतो विशेषे न व्यतिरेको न चान्वयः ॥ (२०६)
 अदृष्टिमात्रमादाय केवलं व्यतिरेकिता ।
 उक्तान्नैकान्तिकस्तस्मादन्यथा गमको भवेत् ॥ (२०७)

(५) साध्याभावस्य साधनाभावेन न व्याप्तता
 [प्राणाद्यभावो नैरात्म्येव्या]^{१३}पीति विनिवर्त्तने^{१४} ।
 आत्मनो विनिवर्त्तेत प्राणादिर्यदि तच्च न ॥ (२०८)
 अन्यस्य विनिवृत्त्यान्यविनिवृत्तेरयोगतः ।
 तदात्मा तत्प्रसूतश्चे^{१५}नैतदात्मोपलम्भने ॥ (२०९)

^१ VAB. मारख्यातुं । PVM. अत्र प्रभेद आख्यातः । ^२ PS. जन्मतोः ।

^३ PS. ० वात्मा सोऽवि० । VAB. यो वात्मो सो ।

^४ PS. स तेन व्य० । ^५ PVM. संयोग्यादिषु ।

^६ PS. प्रतिबन्धस्य । ^७ PS. PVM. ह्यविनाभावो ।

^८ VAB. PVM. साधनं । ^९ VAB. PVM. ० न्वयः ।

^{१०} PS. विनिवर्त्तते । ^{११} PS. PVM. तत्प्रसूति ० ।

- तस्योपलब्धवागतावगतौ च प्रसिध्यति ।
 ते चात्यन्तपरोक्षस्य दृष्टयदृष्टी न सिध्यतः ॥ (२१०)
 [अन्यत्रादृष्टरूपस्य घटादौ]^१ नेति वा कुतः ।
 अज्ञातव्यतिरेकस्य व्यावृत्तेर्व्यापिता^२ कुतः ॥ (२११)
 प्राणादेशं कचिद् दृष्ट्या सत्त्वासत्त्वं प्रतीयते ।
 तथात्मा यदि दृश्येत सत्त्वासत्त्वं प्रतीयते^३ ॥ (२१२)
 यस्य हेतोरभावेन घटे प्राणो न दृश्यते ।
 देहेऽपि यद्यसौ [न स्याद् युक्तो देहे न सम्भवः॥]^४ (२१३)
 भिन्नेऽपि किञ्चित् साधर्म्याद् यदि तत्त्वं प्रतीयते ।
 प्रमेयत्वाद् घटादीनां सात्मत्वं किञ्च मीयते ॥ (२१४)
 अनिष्टञ्चेत्^५ प्रमाणं हि सर्ववैष्टीनां निबन्धनं ।
 भावाभावव्यवस्थां कः कर्तुं तेन विना प्रभुः ॥ (२१५)
 स्मृती[च्छायाजः प्राणनिमेषादिस्तदुद्भवः ।]^६
 विषयेन्द्रियवित्तिभ्यस्ताः^७ स्वाजातिसमुद्भवाः ॥ (२१६)
 अन्योन्यप्रत्ययापेक्षा अन्वयव्यतिरेकभाक् ।
 एतावत्यात्मभावोयमनवस्थान्यकल्पने ॥ (२१७)
 श्रावणत्वेन तत्तुल्यं प्राणादिष्वभिचारतः ।
 न तस्य व्यभिचारित्वा[द् व्यतिरेकेऽपि चेत् कथं ॥]^८ (२१८)
 नासाध्यादेव विश्लेषस्तस्य नन्वेवमुच्यते^९ ।
 साध्येऽपि^{१०} श्रुत्यभावोर्थात्तस्यान्यत्राप्यसौ समः ॥ (२१९)
 असाध्यादेव विच्छेद इति साध्येऽस्तितोच्यते ।
 अर्थापत्त्याऽत एवोक्तमेकेन द्वयदर्शनं^{११} ॥ (२२०)
 498 [ईदृ]गव्यभिचारोतोऽनन्वयेषु^{१२} न सिध्यति ।
 प्रतिषेधनिषेधश्च विधानात् कीदृशोऽपरः ॥ (२२१)
 निवृत्तिर्नासतः साध्यादसाध्येष्वेव नो ततः ।
 नेति सैव निवृत्तिः किं निवृत्तेरसतो मता ॥ (२२२)

^१PS. VAB. व्यावृत्तिव्यापिता ।   ^२PS. नास्ति कारिकाद्वयम् ।

^३PS. PVM. अनिष्टञ्चेत् ।   ^४PVM. वित्तिभ्यस्ताः ।

^५PS. ०वमिष्यते ।   ^६PS. VAB. PVM. साध्येऽपि ।

^७PVM. नोभयदर्शः ।   ^८PVM. ०वमिष्यते ।

निवृत्त्यभावस्तु विधिर्बन्तुभावोऽसतोपि सन् ।
 वस्त्वभावस्तु नास्तीति [परय बान्ध्यविजृम्भितम् ॥ (२२३)
 निवृत्तिर्यदि तस्मिन्न हेतोर्धृतिः किमि]¹ प्यते ।
 सा पि न प्रतिषेधोऽयं निवृत्तिः किं निषिध्यते ॥ (२२४)
 विधानं प्रतिषेधश्च मुक्त्वा शाब्दोस्ति नापरः ।
 व्यवहारः स चासत्सु नेति प्राप्तत्र मूकता ॥ (२२५)
 सताश्च न निषेधोऽस्ति सोऽसत्सु च न वर्तते² ।
 जगत्त्वेन न्यायेन नवर्थः प्रलयङ्गतः ॥ (२२६)
 देशकालनिषेधश्चेद् य]³थास्ति स निषिध्यते ।
 न तथा न यथा सोस्ति तथापि न निषिध्यते ॥ (२२७)
 तस्मादाश्रित्य शाब्दार्थं भावाभावसमाश्रयं ।
 अबाह्याश्रयमत्रेष्टं सर्व्वं विधिनिषेधनं ॥ (२२८)
 ताभ्यां स धर्म्मो सम्बद्धः क्वात्यभावेपि तादृशः ।
 [शब्दप्रवृत्तेरस्तीति सोपीष्टो व्यवहारभाक् ॥]⁴ (२२९)
 अन्यथा स्यात् पदार्थानां विधानप्रतिषेधने ।
 एकधर्म्मस्य सर्व्वान्विधानप्रतिषेधनं ॥ (२३०)
 अनानात्मतया⁵ भेदे नानाविधिनिषेधवत्⁶ ।
 एकधर्म्मिण्यसंहारो विधानप्रतिषेधयोः⁷ ॥ (२३१)
 एकं धर्म्मिणमुद्दिश्य नानाधर्म्म[समाश्रयं ।
 विधावेकस्य तद्भाजमिवान्येषा⁸]⁹मुपेक्षकं ॥ (२३२)
 निषेधे तद्विधितश्च तदन्येषामपेक्षकं¹⁰ ।
 व्यवहारमसत्यार्थं प्रकल्पयति धीर्यथा ॥ (२३३)
 तं तथैवाविकल्पार्थं¹¹ भेदाश्रयस्तुपागताः ।
 अनादिवासनोद्भूतं बाधन्तेऽर्थं न लौकिकं ॥ (२३४)

¹PS. PVM. न विद्यते ।

²VB. अनन्तमात्मतया ।

³PS. भेदेनान्येन विधिनिषेधनात् ।

⁴VA. विहितप्रतिषिद्धयोः; VB. • प्रतिषेधयोः ।

⁵PS. मित्तन्येषा ।

⁶PS. नास्ति कारिकादम् ।

⁷VA. विकल्पार्थः ।

- तत्फलोऽत[त्फलश्रायो भिन्न एकस्ततस्ततः ।
 तैस्तैरुपगतवैर्जात^१]सञ्ज्ञयापचयैरिव ॥ (२३५)
 अतद्वानपि सम्बन्धात् कुतश्चिदुपनीयते ।
 दृष्टि^२ भेदाश्रयैस्तेपि तस्मादज्ञातविसर्गाः ॥ (२३६)
 सत्तासाधनवृत्तेश्च सन्दिग्धः स्यादसन्न सः ।
 असत्त्वञ्चाभ्युपगमादप्रमाण[^३]न्न युज्यते ॥ (२३७)
 असतोऽव्य[तिरेकेपि]^४ सपक्षाद् विनिवर्त्तनं ।
 सन्दिग्धं तस्य सन्देहाद् विपक्षाद् विनिवर्त्तनं ॥ (२३८)
 एकत्र नियमे सिद्धे सिध्यत्यन्य^५ निवर्त्तनं ।
 द्वैरास्ये सत्य^६ दृष्टेपि स्याददृष्टेषु^७ संशयः ॥ (२३९)
 अव्यक्तिव्यापिनोप्यर्थाः सन्ति तज्जा[तिभाविनः ।
 49b कचिन्न नियमो दृष्टया^८ पार्ति^९] यथा लोहलेल्यवत् ॥ (२४०)
 भावे विरोधस्याद^{१०}ष्टौ कः सन्देहं निवर्त्तयेत्^{११} ।
 कचिद् विनियमात् कोन्यस्तत्कार्यात्मतया स च ॥ (२४१)
 नैरात्म्यादपि तेनास्य सन्दिग्धं विनिवर्त्तनं ।
 अस्तु नाम तथाप्यात्मा नानैरात्म्यात् प्रसिध्यति ॥ (२४२)
 येनासौ व्य[तिरेकस्य नाभावं भावमिच्छति ।
 यथा नाव्य]^{१२}तिरेकेपि प्राणादिकं सपक्षतः^{१३} ॥ (२४३)
 सपक्षाव्यतिरेको चेद्धेतुर्हेतुरतोन्वयी ।
 नान्वय्यव्यतिरेको चेदनैरात्म्यं न^{१४} सात्मकं ॥ (२४४)
 यन्नान्तरीयकः स्वात्मा यस्य सिद्धः^{१५} प्रवृत्तिषु ।
 निवर्त्तकः स एवातः प्रवृत्तौ च प्र[वर्त्तकः ॥ (२४५)
 नान्तरीयकता सा च साधनं सम]^{१६}पेक्षते ।
^{१७}कार्ये दृष्टिरदृष्टिश्च कार्यकारणताहिता^{१८} ॥ (२४६)

^१PS. दृष्टं । ^२VA. सिध्यत्येव । ^३PVM. सति दृष्टेषु ।

^४SP. PVM. दृष्टेपि । ^५PS. स्वचित् तन्निश्चयो दृष्ट्या ।

^६PVM. ०दृष्टेः । ^७VA. PVM. निवारयेत् ।

^८VA. सपक्षे प्राणतादिकः । PS. यथेष्टो व्यतिरेकोपि० ।

^९PS. नैरात्म्यान्न । ^{१०}PS. यस्यासि० ।

^{११}PS. अकार्यं । ^{१२}PS. VA. ०ताहितं ।

अर्थान्तरस्य तद्भावेऽभावो^१ नियमतोऽगतिः ।

अभावासम्भवात्तेषामभावे नित्यभाविनः ॥ (२४७)

(६) सामग्रीशक्तिभेदाद् विश्वरूपता

कार्यस्वभावभेदानां कारणेभ्यः समुद्भवात् ।

तैर्विना भवतोऽन्यस्मात् तज्जं रूपं कथम्भवे^२]^३ त् ॥ (२४८)

सामग्रीशक्तिभेदाद्धि वस्तुनां विश्वरूपता^४ ।

सा चेन्न भेदिका प्राप्तमेकरूपमिदं जगत् ॥ (२४९)

भेदकाभेदकत्वे स्याद् व्याहृता भिन्नरूपता ।

एकस्य नानारूपत्वे ते^५ रूपे पावकेतरौ ॥ (२५०)

[तत्तस्या जननं^६ रूपमन्यस्य यदि सैव सा ।]^७

न तस्याजननं रूपं तत्तस्याः सम्भवः^८ कथं ॥ (२५१)

ततः स्वभावौ नियतावन्योन्यं हेतुकार्ययोः ।

तस्मात् स्वदृष्टाविष तद् दृष्टे कार्येऽपि गम्यते ॥ (२५२)

एकं कथमनेकस्मात् क्लेदवद् दुग्धधारिणः ।

द्रवशक्तेर्य[तः क्लेदः सा त्वेकैव द्वयोरपि ॥]^९ (२५३)

भिन्नाभिन्नः किमस्यात्मा भिन्नोऽयं^{१०} द्रवता कथं ।

अभिन्नेत्युच्यते बुद्धेस्तद्रूपाया अमेदतः^{११} ॥ (२५४)

तद्भेदेऽपि दहनो वह्नप्रत्ययाश्रयः ।

येनाङ्शेनादधदुमं तेनाङ्शेन तथा गतिः ॥ (२५५)

वह्नप्रत्ययाङ्गादे[वान्यापेक्षात् समुद्भवात् ।]^{१२}

धूमोतद्वयमिचारीति सि^{१३}द्धं कार्यं तथापरं ॥ (२५६)

धूमेऽन्यनविकाराङ्गं^{१४} तत्पदे वह्नस्थितेः^{१५} ।

अनप्रिच्छेदधूमोऽसौ सधूमश्चेत् सपावकः ॥ (२५७)

^{१६} [नान्तरीयकता ज्ञेया यथास्वं हेतवपेक्षया ।

स्वभावस्य वयोक्तं प्राक् विनाशकृतकत्वयोः ॥ (२५८)

^१ PS. PVM. °ऽभावा ।

^२ VB. भिन्नरूपता ।

^३ PVM. VA. द्वे ।

^४ PS. तत्तस्याज्जनना ।

^५ VA. PVM. सम्भवेत्; PS. स भवेत् कथं । ^६ VA. भिन्ने च ।

^७ PS. अव्योक्तः । ^८ PVM. तद्वत् । ^९ VA. PVM. राङ्गम् ।

^{१०} VB. स्थितिः ।

^{११} VA. २६०-२८३ C. ।

‘अहेतुत्वगतिन्यायः सर्वोऽयं व्यतिरेकिणः ।
अभ्यूहः श्रावणत्वोक्तेः कृतायाः साम्यदृष्टये ॥ (२५९)

७. अनुपलब्धिचिन्ता

हेतुस्वभावव्या^१वृत्त्यैवार्थव्या^२वृत्तिवर्णनात् ।
सिद्धोदाहरणेत्युक्तानुपलब्धिः पृथक् न तु ॥ (२६०)
तत्राप्यदृश्यात् पुरुषात् प्राणादेरनिवर्त्तनात् ।
सन्देहहेतुता ख्यात्या दृश्यायै^३ सेतु सूचितं ॥ (२६१)
अनङ्गीकृतवस्तुवंशो निषेधः साध्यतेनया ।
वस्तुन्यपि तु पूर्वार्था^४ पर्युदासो विधानतः ॥ (२६२)
न ह्यन्यानुपलम्बेषु नास्ति नानुपलम्भनात्^५ ।
इत्याज्ञापनार्थैकानुपाख्योदाहृतिर्मता ॥ (२६३)
विषयासत्त्वतस्तत्र विषयि प्रतिषिध्यते ।
ज्ञानाभिधानसन्देहं यथाऽऽज्ञादपायकः ॥ (२६४)
तथान्यानोपलम्ब्येषु^६ नास्ति नानुपलम्भनात् ।
तज्ज्ञानशब्दाः साध्यन्ते तद्भावात् तन्निबन्धनाः ॥ (२६५)
सिद्धो हि व्यवहरोऽयं दृश्यादृष्टावसन्निति ।
तस्याः सिद्धावसन्निवृत्तौ तत्कार्यत्वेऽपि धीध्वनी ॥ (२६६)
विद्यमाने हि विषये मोहादज्ञाननुष्ठानम् ।
केवलं सिद्धसाधर्म्यात् स्मर्यते^७ समर्थं परः ॥ (२६७)
इति संग्रहः (श्लोकः) ॥

कार्यकारणता यद्वत् साध्यते दृष्ट्यदृष्टितः ।
कार्यादिशब्दा हि तयोर्व्यवहाराय कल्पिताः ॥ (२६८)
कारणात् कार्यसंसिद्धिः स्वभावान्तर्गमादियं ।
हेतुप्रभेदाख्याने न दर्शितोदाहृतिः पृथक् ॥ (२६९)
एकोपलम्भानुभवादिदं नोपलम्भे इति ।
बुद्धेरुपलम्भे वेति कल्पिकायाः समुद्भवः ॥ (२७०)

^१PS. सहेतु० । ^२PVM. ०निवृत्तै० । ०निवृत्ति० ।

^३PS. दृश्यायै । ^४PS. PVM. तत्रोपलम्ब्येऽस्ति तत्रोपलम्ब्येऽस्ति चापरं ।

^५PS. न नान्यानुपलम्बेषु । ^६PS. स्मर्यते ।

विशेषो गम्यतेर्यानां विशिष्टादेव वेदनात् ।
 तस्याभूतात्मसंविधि^१र्भेदधीहेतुरस्य च ॥ (२७१)
 तस्मात् स्वतो धियोर्भेदसिद्धिस्ताभ्यां तदर्थयोः ।
 अन्यथा ह्यनवस्था^२नाद् भेदः सिध्येन्न कस्यचित् ॥ (२७२)
 विशिष्टरूपानुभवाभ्रातोन्यान्यं^३ निराकिया ।
 तद्विशिष्टोपलम्भोतः तस्याप्यनुपलम्भनं ॥ (२७३)
 तस्मादनुपलम्भोयं स्वयं प्रत्यक्षतो गतः ।
 स्वमात्रवृत्तेर्गोमकस्तदभावव्यवस्थितेः ॥ (२७४)
 अन्यथार्थस्य नास्तित्वं गम्यतेनुपलम्भतः ।
 उपलम्भस्य नास्तित्वमन्येनेत्यनवस्थितिः ॥ (२७५)
 अदृश्ये निश्चयायोगात् स्थितिरन्यत्र वार्यते^४ ।
 यथाऽल्लिङ्गगोन्यसत्त्वेषु^५ विकल्पादिर्न सिध्यति ॥ (२७६)
 अनिश्चयफला ह्येषा नालं व्यावृत्तिसाधने ।
 आद्याधिक्रियते^६ हेतोर्निश्चयेनैव^७ साधने^८ ॥ (२७७)
 तस्याः स्वयं प्रयोगेषु स्वरूपं वा प्रयुज्यते ।
 अर्थसाधनरूपम्भा भावे भावादभावतः ॥ (२७८)
 अन्योन्यभेदसिद्धेर्व्या^९धुषभावविनाशवत् ।
 प्रमाणान्तरबाधाद् वा सापेक्षधुषभाववत्^{१०} ॥ (२७९)
 हेत्वन्तरसमूहेस्य^{११} सन्निधौ नियमः^{१२} कुतः ।

८. भावस्वभावचिन्ता

भावहेतुभवत्वे किं पारम्पर्यपरिग्रमैः ॥ (२८०)
 नाशनं जनयित्वान्यं स हेतुस्तस्य नाशनः^{१३} ।
 तमेव नरवरं भावं जनयेद् यदि किम्भवेत् ॥ (२८१)
 आत्मोपकारकः कः स्यात् तस्य सिद्धात्मनः सतः ।
 नात्मोपकारकः कः स्यात् तेन यः समपेक्ष्यते ॥ (२८२)

^१PVM. संपत्तिः । ^२PVM. ०स्वातः । ^३PVM. ० वादन्यथान्य ।

^४PVM. वाध्यते । ^५PS. यथा विकल्पोन्य ० ।

^६PS. तापोषि ० । ^७PVM. निश्चितेनैव । ^८PS. साधनात् ।

^९PS. कादाचित्कोनपेक्षणात् । ^{१०}PS. PVM. ० त्वन्तरसमूहस्य ।

^{११}PVM. नियतः । ^{१२}PVM. नाशकः ।

अनपेक्षश्च किम्भावोऽतथाभूतः कदाचन ।

51A यथा न ज्ञेयभाविष्टः] स एवोद्भूतनाशकः ॥ (२८३)

ज्ञेयमप्यनपेक्षत्वे भावो भावस्य नेति चेत् ।

भावो हि स तथाभूतोऽभावे भावस्तथा कथं ॥ (२८४)

येऽपरापेक्षतः^१द्वावास्तद्भावनियता हि ते ।

[असम्भवाद् विवन्धे च सामग्री कार्यकर्मणि^२ ॥ (२८५)

अनध्यवसितावगाहनमनल्पधीराकिना-

प्यदृष्टपरमार्थसारमधिकाभियोगैरपि ।

मतं मम जगत्त्वलब्धसदृशप्रतिग्राह[कं

प्रयास्यति पयोनिधेः पय इव स्वदे]^३हे जरां ॥^४

प्रमाणवार्तिककारिकासु चतुर्थः परिच्छेदः ॥

कृतिरियमाचार्यधर्मकीर्तिपादानामिति^५ ॥

प्रमाणपरिच्छेदे ग्रन्थ (संख्या प्रथमपरिच्छेदे श्लोक ३४२) द्वितीये^६

श्लोक (२)८(५३) तृतीये श्लोक ५३९ चतुर्थे श्लोक २८८ ।

श्रुतार्थिना लिखितमिदं पुस्तकं पक्कडिद्वीप(?) मण्डलपालेने (ति ॥)

^१VA. अपेक्ष

^२... ..]^१ देवस्य सन्मतिः ।

तथापि विजयस्तस्या यदि धन्याः परीक्षकाः ॥

इदन्तु केवलं PH.

^३ भोटभाषान्तर इयं २८६ तमा कारिका स्वल्पभेदेन वादव्यापटीकायां
पृ० १४३(४७) PVM. VA. नास्ति ।

^४ भोटभाषान्तर इदमपि दृश्यते—“(१) भारतीयपण्डितेन सुभूति-
श्रीशान्तिना भोट(देखीय)लोकचक्षुषा भिक्षुणा कल्याणमतिना (इगे-बडि-
बलो-श्रीस्) च...नृपतेः इन्द्रसेन(इवक-सुदे 1080 A. C. ?) स्वाज्ञया...
अनूदितम् ।... (ततः) ... (२) कदमीरविद्वच्चूडामणिना... महापण्डितेन
भय्यराजेन भोटमहालोकचक्षुषा भिक्षुणा श्रीमत्प्रज्ञेन (इलो-न्दन्-श्रीस्-रब्
1059-1108 A. C.) च (पुनः) अनूदितम् ।... (३) पञ्चात्काले...
महापण्डपातिक-शान्तयश्रीभद्र(1127-1225 A. C.)।दिभिः शाक्यभिक्षुणा
आनन्दध्वजश्रीभद्रेण (1182-1251 A. C.) च (पुनः) अनूदितम् ।...

APPENDIX I

उदाहरणानुक्रमणी

उदाहरण	कारिका	उदाहरण	कारिका
अक्षम्	३।४०६	काष्ठविकारः	२।५५
अग्निजन्यः । अन्-	३।३९५	कामिनी	१।२१३
अनिताग्रद्रवत्वम्	२।६२	कामीव	२।२४०
अग्निः क्षीतनोदयः	१।३३२	कीटसंख्या	२।३१
अग्निहोत्रं जुहुयात्	१।३२०	कुण्डावि	१।१४६; २।६०
अक्षुरः	२।२५	कुम्भकारः	२।१३
अङ्गलिः	२।९८, २३१	केशगोलकम्	३।५०४
अञ्जनादि	१।१४९	केशादयः	२।२२८; ३।७
अयोगोलकम्	३।२७७	क्षेत्राविभेदः	१।७६
अलासदृष्टिः	३।१३५	क्लेदवत्	४।२५३
अक्षुपातः	४।१५६	खङ्गः (=प्रत्येकवृद्धः)	२।१३८
अक्षुवात्	४।१६१	राजनिमीलनम्	३।२१९
अक्षयान्	१।२५	यजस्तानम्	१।२३२
अक्षो न विषाणी	४।१८७	तवाविः	३।२३७
आलोकः	३।२६५, ४०६	गुद्धाः	२।३३
इन्वनम्	१।१०; १।३०९;	गेही	३।१५५
१।२५७		गोमययादि	२।६१
एकमात्रे पाकः	१।३३३	गोत्वादि	१।१५१
औषधयः	१।७५	गोपालः	३।९९
ओष्ध्यम्	२।१७२	गोप्रत्ययः	३।२२५
कर्पूरम्	४।१२२	गोमान्	१।२६
काष्ठं	१।२४४; १।२७२;	घटः	२।१०२
१।२७४; २।१२४		घटः	३।४८३

घटादिः	१११८०; २११३;	घात्री, अयुधः	४११२०
	४१२११, २१३	धूमः	११२५; ३१३९३; ४१२५६,
अक्रान्तिः	३११४०	२५७	
अक्षुरादि	१११४२	धुमाभाता	३१३९६
अन्दनं	२१२५२	धूमेन्धनविकारवत्	१११०
अन्तः (कर्पूरम्)	४११२२	ध्वनिः	१११३०; ४११८७
अन्त्रम् । द्वि—	३१२९४	निमेषादिः	४१२१६
अिपः	३१२०२, २०८	नीलम्	३१२९४, ३८९
अिपलङ्कादि	३१२००	नीललोहितभास्वरम्	३१४०३
अ्वरादिधमनम्	११७५	नीलादि	३११५, २३, २०१,
तन्तुः	३११४९, १५१	२२०, ३७२, ३८६, ४३२	
ताम्रवक्त्रम्	३१६२	नीलादिनेत्रविज्ञानं	१११०५
तिमिरम्	३१२९३	नीलाद्याकारः	३१५१२
तिमिरादि	३१२१७	पञ्चायतनमैहिकम्	२१११५
तिलादिः	३११९७	पटः	३११४९
तुलानतिः	४११५४	पटादिः	३१३५, ३२२
तैक्ष्ण्यवि	२११८०	पतङ्गादि	३१२००
तैमिरादि	३१३६३	पयः (=जलम्)	४१२८६
दृण्णादिः	३११५४	पयोनिधिः	४१२८६
दण्डी	३११४६	पशुसंशयः	११२५
दहनः	४१२५५, २५६	पाप्यादिकम्पः	२१८४
दहनेन्धनवत्	११३०९	पाथिवम्	४१२४०
धाराः	११६८	पारवम्	२११२४
दीपतेजः	११८२	पावकः	४१४५७, २६४ (द्र. अग्नि
दीपप्रभा	२१७४	वैहनस्य)	
दीर्घः	३१४८६	पांशुराशिः	
दीर्घमाहिक्का	३१४९१	पितरी	३१३६९
दुग्धम्	४१२५३	पीतम्	३१३८९
देशभ्रान्तिः	३११३	पुमान्	३१२७२
देहेः	४१२१३, २१४	पुरुषः	१११८०; ४१२६१
धनुर्धरः	४११९२	प्रवीपः	३१४०७, ४८३
धवलदयः	२११५९, १७३	प्रवीपप्रभा	३१५७

प्रदीपादि	३१४०३	रजतम्	४११२२
प्रवाहः	३१२८०	रजताकारः	११४५
प्राणनिमेषादिः	४१२१६	रुपादि	२११७४; ३११८१
प्राणादिः	३१४०३; ४१२१८,	लङ्घनम्	२११२७
२४३, २६१		लङ्घनोदकतापवत्	२११२०
प्रासादः	३११५५	लोहलेख्यम्	४१२४०
सान्ध्यविजृम्भितम्	४१२२३	खदरादिः	१११४६
बालाः	३११४१	वनिता	२१२४०
बाहुलेयः	१११४०	वर्णः	३१४८६
बीजम्	२१२७३	वह्निः	३१२७७
बीजप्रभया	२११२९	वारि	४१२५३
बीजसंज्ञा	११७३	वाससि रागः	११३३
बीजादि	२१२५८, ३, ४	वासी	२१२५२
भस्म	११७	विषाणी। अश्वो न—	४११८७
मणिप्रदीपप्रभे	३१५७	विषाणवान्	२११५
मणिरूपम्	३१२०१	वृक्षो न विषाणा	४११७८
सप्तकासिनी	२१२३३	व्योमादिः	४११४२
मदादिशक्तिः	२११६०	राक्रमूर्द्धा (=बल्मीकः)	११३७
मद्योर्नैकस्थीनियतः	२११५४	खबलाभासस्थ	४११३२
मनस्कारः	३१४०६	खब्बाः	११९३१२७
मनोजयः	११३००	खशभृङ्गम्	४११६६
मंत्रादि	३१३५५	खशादिः	२११५
मन्दतेजः	२१८२	खशी वचनः	४, १२०१२२३१२४
मन्दस्वसितम्	२१११०	खटी	३११५१
मथूरचन्दकम्	३१४०३	खार्दूलशोषितादि	२१७७
माला	३११५५, १५७, ५१४	खालेयः	१११४०
मायागोलकम्	३११०४	खिषाणा। वृक्षो न—	४११७८
माशकादयः	४११५८, १६२	खित्तनोदगः	११३३२
मुनि। महा—तापादयः	२११५२	खवणत्वम्	४१२१८
मुक्ता	४१२२५	खृतिः	३११६३
खनलादयः	३१३८४	खमांसं खादेत्	११३२०
खमलादिः	३१४२५	खण्डः	११२१३

वण्णगरी	१।६८	स्थाणुः	१।३२७। २।२२
सर्पादिः	३।२९७	स्थालीलण्डुलपाकनत्	१।१४
सर्वपादयः	४।१५९, १६०	स्वप्नेऽपि स्मृतिः	३।२८२
सास्नादिः	३।२२५	स्वर्गः	१।३२२
सितादिकम्	३।४३८, ३९	हन्तूषातः	१।२७४
सिंहता	१।२५१	हुतभृश	१।३५
सिंहो माणवकः	३।३६	हेम्	२।८८। १२४
मुवर्णो काष्ठ-	२।५६	हेम्नि सरत्वम्	२।५७
सूतः	२।८८		

APPENDIX 2

नामानुक्रमणी

उर्वशी	११२२	बौद्धः	२११९
औलूक्यः (=कणादः)	२११९	भगवान् (=बुद्धः)	२१७
कापिलाः (=सांख्याः)	२११७	मुनिः । महा- (=बुद्धः)	२१३८
वैशो षनुर्धरः	४११९२	म्लेच्छः	११२४७
न्यायविद् (=दिग्गजः)	११३३३	समन्तभद्रः	१११
न्यायवादी (=विग्गजः)	११२१४	सांख्याः	२११६५
पयः (=जलम्)	४१२८६	सुगतः (=बुद्धः)	२१३९
पाथो षनुर्धरः	४११९२	सूत्रम् (प्रमाणसमुच्चयः)	४११८९

JOURNAL
OF THE
BIHAR AND ORISSA
RESEARCH SOCIETY

VOL. XXIV]

1938

[PART III

PUNCH-MARKED COPPER BAND
FROM PATNA

[WITH PLATES]

By A. BANERJI SASTRI

In the J. B. O. R. S., Vol. V, p. 16, after an examination of the punch-marked coins found at Golakhpur in Patna City in July 1917, Mr. Walsh came to the following definite conclusions in his paper published in March 1919, further confirmed by the fifty-eight silver punch-marked coins found at Gorho Ghat in the Bangaon Thana of the Bhagalpur District in the Province of Bihar.

"An examination of the marks¹ on them shows that they occur in certain constant and regular groups on the obverse, ... and although other varying symbols were added to these constant groups, the above

¹ In 1937 another horde of punch-marked coins was discovered at Mechuatoli in Patna now in the Patna Museum, prominently displaying many of these so-called 'Taxila marks'.

regular combinations, which cannot have been fortuitous, shows that the theory that these marks were affixed haphazard by sheriffs and moneyers through whose hands the coins passed cannot be maintained, and that the present coins in fact constitute a coinage." These conclusions have since been adopted by all standard studies, i.e., *Allan's Catalogue of the Coins of Ancient India*, (1936).

In his latest study, "Punch-marked Silver Coins. Their standard of Weight, Age, and Mint," in the *J. R. A. S.*, 1937, April, pp. 303-304, Mr. Walsh says—"...that these coins were considerably anterior to the time of Nanda is conclusively shown by the find of the 1059 coins, of the old large thin type, found at Taxila in 1924." In this, Mr. Walsh is simply corroborating in 1937 the opinion expressed by Cunningham in 1891 in his *Coins of Ancient India*, p. 43: "How old these punch-marked coins may be it is difficult to say. They were certainly current in the time of Buddha, that is, in the sixth century B. C. But I see no difficulty in thinking that they might mount as high as 1,000 B. C." Mr. Walsh holds that "...they carry the date of these coins back to 517 B. C."

Cunningham and Walsh thus agree that these punch-marked coins may be as old as the sixth century B.C.

But the marks on some of these coins found at Taxila and at Patna are highly intriguing. Cunningham describing coins found at Taxila described these marks as obtaining at Taxila. On the other hand, Mr. Walsh describing the finds at Golakhpur (Patna) and Gorho Ghat in Bihar, notes the same marks and

J. B. O. R. S., 1938. MORTAR FROM PATNA BEARING SO-CALLED 'TAXILA MARKS.'

calls them "Taxila Marks" but places the description within inverted commas. A comparison of these marks given on Plates II and III of Cunningham's *Coins of Ancient India*, facing p. 60, under Coins of Taxila, and these given by Walsh of Patna coins, J.B.O.R.S., Pt. I, Vol. V, pp. 23-72, and *ibid.*, Pt. IV, Vol. V, pp. 471 (nos. 1, 7, 17, 26, etc.), 491 (nos. 55, 56), is highly instructive.

What is the explanation of this similarity?

Are they Patna marks or Taxila marks?

All doubts have been set at rest by an important discovery of pre-Mauryan and Mauryan objects including a punch-marked copper band and a mortar, polished and bearing marks, Mauryan polish contra pre-Mauryan marks—a discovery made on 17.12.37 in the premises of the Patna branch of the Imperial Bank of India. Other antiquities found along with these two include copper vessels, stone rollers, copper pot, copper bangles, iron rings, iron pen with handle (perhaps scales for weighing articles), double-edged sword, terra cotta balls of the Mauryan type etc. All these objects were brought to light by a coolie working at the excavation of the foundation of the new building of the Imperial Bank of India at a depth of about six feet. With the help of the Agent of the Bank, the articles were removed to Government Court Malkhana and thence to the Patna Museum on the 31st March, 1938.

The marked stone mortar and the punch-marked copper band are reproduced in the accompanying plates.

The mortar bears the two taurine marks with a swastika in the middle in exactly the same form and order as the coin No. 13 of Plate III of Cunningham's *Coins of Ancient India*, p. 64. As on the coin, so on the mortar, the marks are placed on the top. The coin is described by Cunningham as follows:—

“On another class of coins, fig. 13, with a wheel, or *Dharmachakra*, on one side, there is a new legend in Gandharian letters, which I read as *pancha nekamma*, or “Five Nekamas.”” (Cunningham, *op. cit.*, p. 64.)

The copper band is 11 inches long, 1 inch wide, 1/10th inch in thickness. It is coiled into a round form, the two ends being held together with the help of a bolt. There are three holes at regular intervals which could pin the whole strip flat if fixed to a piece of wood or metal. The exact purpose of the band is not clear. It contains most of the marks of the coins reproduced on Plate II of Cunningham's *Coins of Ancient India*, under Coins of Taxila, p. 60, and described by Walsh as “Taxila marks” on the Patna and Bihar coins reproduced by Walsh in the papers mentioned above. The separate, clear and distinct way they are placed tends to suggest their use as specimens for verification purposes.

In an article on “The Mālavas” in J.B.O.R.S., 1937, Pt. III, I suggested from the data in the Purāṇas that Mahāpadma Nanda exercised sovereignty over the Assaka (Aśmaka) territory adjacent to or forming a unit with Taxila in the 3th century B. C.—4th century B.C. He claimed suzerainty over Aśmaka from Pāṭaliputra. These Patna marks on Taxila coins may be an indication in this direction.

ANTIQUITY OF GAYĀ

By J. C. GHOSE

1. *Viṣṇupada or Sāvitrīpada*

Gayā is a sacred place of the Hindus. But the sacred-most spot in the whole of Gayā is Viṣṇupada, which draws thousands of pilgrims from the different parts of India, throughout the year. It is very strange that the *Mahābhārata*, though describes many places of pilgrimage in that district, is silent about this Viṣṇupada. On the other hand, we find mention in it of a place named Sāvitrīpada on a hill, which is not to be found in Gayā now-a-days. This led us to suspect that the reading 'Sāvitrīās-tu padam' in the following verse might be a corruption of the original reading 'Sāvitrīan-tu padam.' For in the *R̥gveda*, Viṣṇu stands for the Sun-god, and Savitrī for the 'Rising Sun':—

"Ud̐yantañ-ca tato gacchet parvatam gīta-nāditam ।
Sāvitrīās-tu padam tatra d̐śyate Bharatar̥ṣabha ॥
(*Mahābhārata Vanaparva, Ch. 84*)

With a view to ascertain this point, we wrote to Dr. V. S. Sukthankar, the General Editor of the *Mahābhārata*, which is being published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. To our great satisfaction, he replied as below :—

"Sāvitrīās-tu padam is no doubt a corrupt reading. It is found only in certain Northern Mss. On the

other hand, the Southern Recension (supported by a few old Northern Mss.) reads *Sāvitrām tu padam*."

This conclusively proves that Viṣṇupada was in Gayā even in the time of the *Mahābhārata*, and that this Viṣṇu was not the Pauranic Viṣṇu of the triad, viz., Brhmā, Viṣṇu and Śiva. This Viṣṇu was the Sun-god, whose three strides are mentioned in several *R̥ks*, of which the following is well-known :—

"*Idam Viṣṇu-vicakrama tredhā nidadhe padam*"
(I. 22. 17).

This goes to show that the *tīrtha* of Viṣṇupada in Gayā has nothing to do with the Pauranic mythology of the Vāmana *avatāra*, but is based on the Vedic tradition. This must, therefore, be very ancient. The story of Gayāsura and Gadādhara seems to be a later fabrication. The time and the basis of this, we shall try to explain hereafter.

Let us see if we can trace the exact locality, where this *Sāvitra-pada* of the great Epic lay. We have quoted above the verse 93 of the Vanaparva, mentioning the so-called *Sāvitrī-pada*. The next two verses run as follows :—

"*Tatra sandhyām-upāsita Brāhmaṇaḥ samśīta-vrataḥ |*
Tena hy-upāstā bhavati sandhyā dvādasa-vārṣikī || 94
Yonidvāraṇ-ca tatr-aiva viśrutam Bharatarṣabha |
Tatr-ābhigamyā mucyate pueruḥ yoni-sankṣaṭam || 95

These *tatras* in the first and the third lines indicate that the *Sāvitra-pada* or Viṣṇupada was on the same hill, where the *yonidvāra* is now pointed out. Dr. Barua says that the modern Brahmayoni hill is the same as the ancient Gayaśira hill proper, from

the east of which flows the small rivulet named Madhusravā to the Phalgu. (*Gayā and Buddha-Gayā*, Bk.I., p. 7).

We have seen that the *Ṛgveda* speaks of three steps of Viṣṇu. It is for consideration, which of them is in Gayā. We have shown elsewhere (*Ind. Cult.*, Vol. I., pp. 515-19) that the middle step or the '*Viṣṇupada*' was on a hill on the Vipāsā, somewhere on the border of Gurdaspur and Kangra districts, where the river has formed a sharp bend. As Gayā is to the east of this place, the Viṣṇupada here must be the first or the rising step of the Sun.

We shall now try to see when possibly this Vedic Viṣṇu was ousted from his place in Gayā by the Pauranic Viṣṇu and came to be known also as Gadādhara. It was not certainly in the time of the great Epic is apparent from what we have seen above. Although we find mention of the Viṣṇupada connected with the Vāmana *avatāra* elsewhere at Vāmanaka *tīrtha* (Vanaparva, ch. 83, v. 103). Dr. Barua says:—"The Gayā proper, as known to the Epic, is essentially a place sacred to Yama-dharmarāja, Brahmā and Śiva-śūlī. Vishnu or Vaishnavism has no place in it, either as a name or as an idea. It legitimately follows, therefore, that not to speak of the legends of Gadādhara, Gayāsura and Gadāsura and other later demoniac developments of the *Purāṇas*, even Vishṇupada or footprint of Vishṇu, the earliest installation of Vishṇu worship, is simply out of the question." (*Gayā and Buddha-Gayā*, Bk.I., p. 80). In the light of what we have said above, we would add that Gayā was at the Epic period

sacred to the Sun-god also. It appears from the *Gayāmāhātmya*, embedded in the *Vāyu-purāṇa* (ch. 206, vs. 64-70) that the names of the forefathers of the Gayālī Brāhmaṇs mostly tally with the names of the disciples of the Maheśvara *avatāras* as given in chapter 23 of the same *Purāṇa*. This goes to show that these Brāhmaṇs were in all probability Śaivas. Mr. O'Malley informs us that they were converted to Vaisnavism in the fourteenth century A. D. (*J. A. S. B.*, 1903, p. 4). But the Viṣṇu-worship had established itself in Gayā at least three centuries earlier in the reign of king Nayapāla. The Gadādhara-temple was built in the 15th year of his reign. (R. D. Banerji—*The Pālas of Bengal*, p. 78). So this displacement of the Vedic Viṣṇu took place between the eleventh century, and the fourteenth century, when, both O'Malley and Barua hold that the *Gayā-māhātmya* was composed. The earliest epigraphic mention of a Gayāla Brāhmaṇ is found in the Śaktipura plate of the 6th year of king Lakṣmaṇasena of Bengal (1190 A. D.) (*Ep. Ind.*, Vol. XXI., pp. 261ff).

2. *Udyanta or Udaya-giri*

We find that in verse 93, chapter 84 of Vanaparva of the *Mahābhārata*, quoted above, the Bull of the Bharatas has been asked to go *udyantam parvatam*, where the *Sāvitra-padam* or 'the foot-print of the rising-sun' could be seen. Here *parvatam* is in the second case-ending, singular, and so is its adjective *udyantam*. The basic word, therefore, is either *udyat* or *udyanta*, both meaning the same thing. The derivation of *udyat* is *ut*=up, *i*=to go and affix *satr*, while that of *udyanta*

is *ut*=up, *i*=to go, and the affix *jha*, both meaning 'rising.' In the *Mahābhārata* elsewhere (Vanaparva, ch. 163, v.), we find that *udyantam* has been used in the same sense, as '*Ataś-c-odyantam-Ādityam-upatiṣṭhanti vai dvijāb*. In the *Rāmāyaṇa* (Uttarakāṇḍa, ch. 36, v. 45) *udyat-giri* has been used in the sense of *Udaya-giri* or the hill of 'sun-rise.' Here also, we think, *udyantam parvatam* has to be taken in the same sense as the *Rāmāyaṇa* although it literally means 'rising hill.' Yāska, in explaining '*tredhā nidadhe padam*' (R. V. I. 22. 7), has cited Aurnavābha, who writes :—

"*Samārohaṇe Viṣṇupade Gaya-sirasi*" (Nirukta, 12. 9). Durgācārya explains *samārohaṇe* as *udaya-girau udayan padam-ekam nidhatte*, i.e., 'on ascending, one foot is placed on the Udayagiri.' All these go to show that Gayā was considered as the land of sun-rise or the eastern limit of Āryāvarta. Dr. Sukthankar, in reply to our query, writes :—

"Your explanation of 'udyat-parvata' as the 'sun-rise mountain' is also to a certain extent supported by a few Mss. which read *udayam* instead of *udyantam*"

"The reading *udayam* for 'udyantam' is not mentioned by (P. P. S.) Sastri, but I have found it in the Southern Mss. consulted by me."

Although the hill containing the *Sāvitra-pada* or Viṣṇupada in Gayā should be known by the name of Udaya-giri, it does not appear to have been called as such in that locality. P. C. Ray, in his translation of the *Mahābhārata*, gives the name of the hill as Udyanta. This is supported by the *Gayā-māhātmya* of the *Vāyṣpurāṇa* (ch. 108), as :—

*"Vama-baste silāyas-tu tathā c-Udyantako giriḥ || 43
Sa parvataḥ samānīto hy-Agastyena mahātmanā |*

i.e. 'on the left hand of the stone (which was placed on the head of Gayāsura to steady it) is the hill called Udyantaka. It was brought by high-minded Agastya.' This Udyantaka hill appears to have been connected with the Udaya-giri for the *Mahātmya* further says :—

*"Agastyen-āttha dewarṣe Udayābbrer-mahātmanā || 46
Silāyā vama-baste' pi sthāpito girirāḥ śubhah |*

It thus appears that the Udyantaka hill was brought from the 'Udayādri' i.e. 'Udaya-giri' and placed there. So this 'Udaya-giri' must have been a different place from Gayā, and the 'Udyantaka' was but a peak of this 'Udayagiri.'

Let us see if we can find out the place wherefrom the 'Udyantaka' was transplanted to Gayā. In our paper on the location of the Viṣṇupada-giri, where the Mehrauli (Delhi) iron pillar originally stood, we pointed out that the Viṣṇupada-giri, where the kings of Aṅga are said to have performed sacrifices and drank *soma* with Indra (*Mbh.*, Śānti. P., ch. 29; *Vāyu*. P., ch. 99, v. 102), must be a different place. We suggested that it was somewhere in Aṅga country, and probably on the Mandara hill in the Bhagalpur district. We have since discovered evidence, in support of this, from the *Mahābhārata* itself. It is stated in the Vanaparva (ch. 163, vs. 4-7 & 31-33) that while the Pāṇḍavas were staying at the hermitage of sage Arṣṭiṣena on the Gandhamādana, one day at daybreak, Dharmya pointed out to Yudhiṣṭhira the Mandara hill, which lay in the east, covering the

earth up to the sea. From here the sages, the Siddhas, the Sādhyas and the gods worship the rising sun (*udyantam-Ādityam*). It is clear from this that at one time the Mandara was considered as the 'Udaya-giri' and that it was not a solitary hill, but a range which extended *sāgara-paryantam*, i.e. 'up to the sea.' This Mandara in the east is identified with the Mandara hill of the Bhagalpur district in Bihar. But it must be remembered that it is only an offshoot of the chain, which has retained its old name.

Of the existence of a Viṣṇupada-giri here, further evidence is found in the *Mahābhārata* (Udyoga. P., ch. 80, v. 36). It is said therein that Kṛṣṇa and Arjuna, on their way to meet Śiva on the Mandara hill, reached a spot named Viṣṇupada on that hill. So we see that this Mandara was known as 'Udaya-giri' and that it also contained Viṣṇupada on it. This 'Udaya-giri' is probably referred to in the *Gayāmāhātmya*, from where Agastya is said to have transferred the 'Udyantaka' peak to Gayā. It is only a figurative statement. The true import seems to be that the Viṣṇupada at Gayā rose in importance, while the Viṣṇupada on the Mandara hill in Bhagalpur sunk into insignificance and was forgotten. There is a colossal image of Vāmana on the Mandara hill here. It was the glory of Mandara which was carried to Gayā, and not its peak. This may be in memory of the Balī-Vāmana legend recounted in the Epic and the *Purāṇas*. Balī was the king of Aṅga, which was the ancient name of Bhagalpur-Monghyr. Or it may be that when the Vedic tradition was lost sight of, but the memory of a Viṣṇupada in the locality still

lingered, somebody to revive its old glory set up that image. We have already shown that Viṣṇupada connected with the Vāmana *avatāra* was well current in the time of the *Mahābhārata* (Vana. P., ch. 83, v. 103).

At present neither the Mandara nor the Viṣṇupada-giri in Gayā is known as the 'Udaya-giri,' but other places go by this name. They are in Cuttack, Puri and Ganjam districts of Orissa, Nellore district of the Madras Presidency, and the Gwalior State, C. I. The 'Udayagiris' of Bhagalpur and Gayā, the Lalitāgiri-Udayagiri of Cuttack, the Khaṇḍagiri-Udayagiri of Bhuvaneśvara, Puri, and the Mahendra-giri-Udayagiri of Ganjam have formed into a chain of mountains, extending up to the sea. This is probably the Mandara of the *Mahābhārata*, of which only the hill in the Bhagalpur district has retained the ancient name. Any place on this range rising into importance came to be known as the 'Udayagiri.' The 'Udayagiri' in Nellore is only a continuation of this line of 'Udayagiris' along the Eastern Ghat. In fact the whole of the Eastern Ghat may be called the 'Udayagiri.' We shall hereafter explain how the 'Udayagiri' in Gwalior came to be known by that name.

3. *The Legend of Gayāsura*

Dr. Barua has discussed this question at length in the *Gayā and Buddha-Gayā* (Bk. I., pp. 33ff.). After criticising the theories of his predecessors, viz., Buchanan-Hamilton, Rajendralal Mitra and O'Malley, he has arrived at the conclusion that the Pauranic allegory of the upheaval of the granite hills of the Kolāhala

chain by volcanic action lie at the back of the *Gayā-māhātmya* story of Gayāsura. In support of his theory that Kolāhala was a long chain, he writes :—
 “From the statement that Kolāhala was the *giri* which ran north-west and south-west and on which the body of the giant rested at full length with his head on the Gayā range of hills, the naval on the Virajā hill and feet on the Mahendragiri, the conclusion is irresistible that Kolāhala, as known to the author of the *Gayā-māhātmya*, was not the name of a particular hill, such as the Brahmayoni, but that of a long chain connecting the Gayaśira hill with the Virajā at Jajpur and the Mahendragiri in Raja-mahendri..... The *Gayā-māhātmya* definitely says that the height of the giant’s body was co-extensive with the Kolāhala chain connecting the Gayaśira hill in the north-west with the Mhendragiri in the south-west. For forming an idea of the intended space one must take guidance from this rather than from the *yojanas*.” (pp. 48-9).

Let us see how far the above statements are justified by the *Gayā-māhātmya* account. It says :—

“*Nairṛtīm diśam-āśritya tadā Kolāhale girau ॥ 32*
Sirap kṛtv-ottare Daityaḥ pādau kṛtvā tu dakṣiṇe ॥

.....
Akrāntam Daitya-jaṭharam Dharmena Viraj-ādriṇā ॥
Nābhi-kūpa-samīpe tu devī yā Virajā sthitā ॥ 85
Tatra piṇḍ-ādikam kṛtvā triṣ-sapta-kulam-uddharet ॥
Mahendragiriṇā tasya kṛtan pādau suniścalau ॥ 86

(*Vāyu. P., ch. 106*)

i.e. ‘At that time the demon taking up the south-west corner of the Kolāhala placed his head pointing

towards the north, and the feet towards the south..... The demon's belly was attacked by Dharma with the Virajā hill. Virajā-devī was placed near the navel-depression (of the demon). By offering *piṇḍas* etc. twenty-one generations are elevated. His feet were made motionless by the Mahendragiri."

First of all this Kolāhala must not be confounded with the well-known Kolāhala hill of the Epic and the *Purāṇas*. Pargiter places it in Bundelkhand. His head was, no doubt, placed in Gayā on the south-west (*Nairṛtīm dīsam*) of the Kolāhala. But if the Kolāhala range extended from Gayā to Mahendragiri, the south-west corner of it can not lie in Gayā. It must be in Mahendragiri. This mount Mahendra is the well-known *Kula-parvata*, which could not have formed a part of the very little-known Kolāhala. There is also nothing to show that Kolāhala was a great chain of hills. Kolāhala means 'a *kalakala* or indistinct sound.' This hill appears to be none other than the 'Gayaśira' or the 'Udyanta' hill of the *Mahābhārata*, which has been described as *gītanādītam* or 'resounding with songs.' This probably accounts for the name of Kolāhala. We find that three places, viz., Gayā or Śira-Gayā, Virajā or Nābhi-Gayā, and Mahendragiri or Pāda-Gayā claim to be Gayā. In all these three places, we find also 'Udayagiris.' In Gayā, the 'Udyanta;' in the Virajākṣetra, the Lalitāgiri-Udayagiri; and in Ganjam, the Mahendragiri-Udayagiri. So 'Udayagiri' came to mean Gayā, how, we shall try to explain hereafter. To connect these three as one, the huge body of the demon Gaya was conceived. To this being added the natural pheno-

menon of earthquake due to volcanic cause might have given birth to this Gayāsura legend. The height of the demon is said to be 125 *yojanas*. If a *yojana* is taken to be four miles, the height is equal to 500 miles. The length of the Mandara or 'Udayagiri' hills from Bhagalpur to Ganjam, as the crow flies, is about 450 miles.

4. *Udamita country*

The Śunahṣepa episode, as related in the *Aitareya-Brāhmaṇa* (VII. 3. 18), says that the sage Viśvāmitra had hundred sons, fifty of whom were older than Śunahṣepa. The other fifty with Madhucchanda were younger than him. The elder ones did not take kindly the installation of Śunahṣepa to the primogeniture. So Viśvāmitra pronounced a curse on them, saying :—

“*Āmītān vaḥ prajā bhakṣiṣṭh-eti ta eṣe-Māhrāḥ Puṇḍrā Savarāḥ Pulindā Mutibā ity-Udamityā vabavo bhavanti Vaiśvāmitrā daryunām bhūiṣṭhāḥ.*” (Haig's edition).

“‘You shall have the lowest castes for your descendants.’ Therefore are many of the most degraded classes of men, the rabble for the most part, such as the Andhras, Puṇḍras, Sabaras, Pulindas and Mutibas, descendants of Viśvāmitra.” (Haig, pp. 469-70).

Haig, following Sāyaṇa, has translated ‘*Āmītān*’ as ‘the lowest castes,’ and ‘*Udamityāḥ*,’ as ‘the most degraded class of men.’ He has further made ‘*daryunām bhūiṣṭhāḥ*’ to qualify ‘*Vaiśvāmitrāḥ*,’ and thus made them Andhras etc. Āpte, in his dictionary, explains ‘*Udamita*’ as ‘reaching to the end or border

of anything,' and 'Udamitya' as 'living beyond border or boundary.' We, however, take 'Āmtān' to mean 'to the people living on the border (of Āryāvarta),' and 'Udamityāp' as 'the people living in the country of 'Udamita.' In derivation, it is similar to 'udyat' and 'udiyanta.' We derive it as *ut*=up, *am*=to go, and affix, *tan*. So we take the word to be synonymous with the two words just mentioned, meaning 'the country of sun-rise.' We doubt very much if the Ethnologists will admit that the sons of an Aryan sage like Viśvāmitra could turn into non-Aryan tribes, such as the Andhras, the Puṇḍras, the Savaras, etc. If they are descended from the same man, they are expected ethnologically to belong to the same race. But do the Ethnologists say so? We, therefore, take 'dasyunām bhūyīṣṭhāp' to qualify the 'Udamityāp.' We translate the passage as below:—

"Let your descendants share with (*bhakṣiṣṭha*) the people living on the border (of Āryāvarta). They are the Andhras, the Puṇḍras, the Savaras, the Pulindas, the Mutibas.' Many of the sons of Viśvāmitra are (thus) the residents of the country of sun-rise (i.e. the eastern border of Āryāvarta), who abound in robbers."

Now let us see if the tribes mentioned above can be found about the chain of Mandara or Udayagiri hills, which covered the ground from Bhagalpur in the north and Nellore in the south. The Andhra country is generally placed between the Kistna and the Godavari. Mahendragiri-Udayagiri is in the Andhra country. According to the Epic and the *Purāṇas*, Puṇḍra is one of the sons of Bālī, the king of Aṅga.

So the Puṇḍras originally lived in Aṅga, from which country the Udayagiri range commenced. The Savaras and the Pulindas are mentioned along with the Andhrakas. (*Mbb.*, Sānti. P., ch. 207, v. 42). So it can be held that they were neighbours of the Andhras. The Savaras are also found in Orissa, of whom we shall have to speak hereafter. There is evidence to show that the Pulindas also lived there. King Subhākara II. of Orissa issued his Chitalpur grant at the request of Pulindarāja, who might be a Pulinda chief. (*JBORS.*, Vol. XVI., pp. 77ff.). Prof. Ray Chaudhuri says that Pulindanagara, the capital of the Pulindas, lay not far off from Bhilsa (*PHAL.*, 3rd. ed. pp. 65 and 213). It is very strange indeed that the 'Udayagiri' in Gwalior State is in the vicinity of Bhilsa. Can it be that the Pulindas and the Savaras carried with them the name of their former residence? The Mutibas are identified with Pliny's 'Modubae,' who inhabited a very large island in the Ganges (*Ibid.*, pp. 65-66). If so, they also lived in the east of the 'Udayagiri' range. Thus it appears that all the tribes, with whom the Viśvāmitras, due to some family quarrel, went to live, were residents of the Udaṁta-country. This amply justifies our interpretation of the word 'Udaṁta.'

Now we are going to show the connection of the Viśvāmitras with one of the Udaṁta-tribes, the Savaras of Orissa. Ekānamśā is an emanation of Durgā. She has got various other names, some of which seem to be after the names of her votaries. She is called Yādavī (*Vāyu. P.*, ch. 9, v. 90; *Trikāṇḍaśeṣa*). This is no doubt derived from the Yādavas,

who worshipped her (*Hariv.*, Viṣṇu p., ch. 4, v. 48). The same thing may be said of her names of Kauśikī, Kātyāyanī (*Ibid.*, ch. 3, v. 3), and Bābhraṇī (*Mark. P.*, ch. 91, v. 22). Kauśika is the family name of the Viśvāmitras, while Kata and Babhru are the two sons of Viśvāmitra (*Brahma. P.*, ch. 10, vs. 58, 61). Kauśikī is said to have been born in the *gotra* of Kuśika (*Hariv.* Viṣṇu p. ch. 2, v. 48). But other explanations of the name are also found. (*Matsya. P.*, ch. 34, v. 74; *Devī. P.*, ch. 37). The *Kālikā. P.* (ch. 60, v. 77) says that the goddess Durgā is called Kātyāyanī because she was first worshipped by the sage Kātyāyana. This shows that the Viśvāmitras were among the votaries of Ekānāmśā. She was also worshipped by the Savars, Varvaras and the Pulindas (*Hariv.*, Viṣṇu p. ch. 3, v. 7). In fact, we find a goddess named Reṇukā-Savarī (Mahidhara's *Mantramahodadhi*, ch. 6, Cal. ed., p. 24) and Parṇa-Savarī (*Sādhnamālā*, Vol. I, p. 306). These goddesses like the Savaras are adorned with peacock-feathers. Reṇu is one of the sons of Viśvāmitra (*Brahma P.* ch. 10). The name Reṇukā-Savarī is a proof positive of the contact between the Viśvāmitras and the Savaras. Parṇa-Savarī is a goddess of the Vajrayāna Buddhists, but she is still worshipped by the Parṇa-Savaras of Orissa (*Man-in-India*, Vol. IX, pp. 47ff).

This is not all. We have yet another evidence to prove the connection of Ekānāmśā with the Savaras of Orissa. It has been shown elsewhere (*JRASB.*, Vol. II, 1936, pp. 41-46) that Subhadrā of the triad worshipped at the Jagannātha temple at Puri is none other than the goddess Ekānāmśā. The images were

originally worshipped by the śavaras (*Skand P.*, Viṣṇu. Kh. *Puruṣottama-māhātmya*, chs. 7 and 8). The descendants of the Śavara-chief Viśvāṃsu, now called *Daitapatis* (*Daityapati*?) still performs periodical renovation (*lepaśaṃskāra*) of the images. Others are not allowed to enter the sanctum, when they are employed in this work (*Ibid.*, ch. 19, vs. 33-4). The crude workmanship of the images also go to prove that they originally belonged to some aboriginal tribes, not developed in Art.

5. *Kikāṭa, Magadha and the Viśvāmitras*

Now the question is whether the Gayā region was known to the Vedic Aryans. We say it was. As an evidence we would like to refer to the *R̥gveda* (III. 54. 14), in which mention has been made of Kikāṭa. But there is no indication about its locality. Later authorities, viz., the *Bhāgavata-purāṇa* (I. 3. 24) with Śrīdhara's commentary, the *Bṛhadāraṇyaka-purāṇa* (II. 26. 20-22), the *Abhidhāna-cintāmaṇi*, and the *Gayā-māhātmya* of the *Vāyu-purāṇa* (Ch. 108, vs. 73-4) make mention of this place. The first two say that it is in the Gayā region, but the last two identify it with the Magadha country, of which Gayā forms a part only. The earliest mention of Māgadha is found in the *Yajurveda*, and of Magadha in the *Atharva-veda* (V. 22. 14). No evidence has hitherto been found to discredit this identification. So we see no reason to disbelieve it on the ground of lateness of the authorities. Below is given a translation of the hymn referred to above :—

“What do the cattle for thee among the Kikāṭas,

they yield no milk to mix with the soma, they need not the vessel (for libation), bring them to us; (bring also) the wealth of the son of the usurer (*Pramaganda*) and give (*raṇidhaya*) us, Maghavan! (the possessions) of the low branch (*naicā-sākhā* of the community)."

In the above rendering by Wilson, four words, viz., *Kikaṭa*, *Pramaganda*, *raṇidhaya* and *Naicā-sākhā*, placed in brackets by us, are of importance for our purpose. Yāska, in his *Nirukta* (VI. 32) calls *Kikaṭa*, a country inhabited by the non-Aryans. He derives the word from *kimi-kṛta*. *Kimi* has been used in its contemptuous (*preṣṭā*) sense. So it means 'of hideous-make.' We suggest that the word has a reference to the *dāryu* tribes of Andhras, Puṇḍras etc. the dwellers of the 'Udaṃta' country referred to in the *Aitareya Brāhmaṇa*. They reared cattle but did not perform Vedic sacrifices.

Yāska's interpretation of the word *pramaganda* seems rather fanciful. Weber thinks that *Pramaganda* is the name of the king of the country of the *Kikaṭas*. We would like to derive *maganda* as, *Maga*=the Magas, *dā*=to hold, and affix *ka*, i.e. 'that which holds the Magas.' or 'the country of the Magas.' (*aluk Cchāmdasaḥ*. See Sāyaṇa on '*puramādyām*' in R. V. I. 1. 3). The use of verb to *dā* or *dad*, in the sense of 'holding' is very common. (R. V. I. 24. 7: *Nirukta* II. 2). Thus 'Maganda' and 'Magadha' mean the same thing, only with the difference that in the case of *Magadha*, the root *dhā* has been used, instead of *dā*. *Pramaganda* therefore, means the province of *Magadha*. (cf. *pradeśa*, *Pravaṅga*, *Vāyṇ*. P., ch. 45, v. 122). *Maganda* can also be derived as, *ma*=light,

gam—to go, to proceed, and the *unādi* affix *dan*, i.e. 'from where proceeds the light.' Thus it is synonymous with *Udyanta* and *Udanta*.

The Magas or the Śāka-dvīpī Brāhmaṇas are still to be found in large numbers in Bihar. The Magas are identified with the Magis of Iran. It is not unlikely that they had formed a colony in Eastern India even before the *R̥gvedic* Aryans. We think that the *Brāhmabandhus* of the Magadha country, mentioned in the *Srauta-sūtras*, as an inferior class of Brāhmaṇas, are none other than these Maga Brāhmaṇas. They were Sun-worshippers.

Now what is meant by *naicā-sākha*? Sāyaṇa explains it as, 'the posterity born of the Sūdra mother.' Literally it means 'the descendants of low or inferior branch.' But the question is whose branch has been referred to, and 'low' in comparison with whom? The seer of this *sūkta* is said to be the sage Viśvāmitra himself. But some of the *Ṛ̥cs* in it, including the one under discussion, seem to have been composed by his descendants. Apparently these *naicāsākhas* belonged to the same branch or stock as the seer of this *Ṛ̥c*. They were considered as inferior because they lived on the outskirts of Āryāvarta, among *Dasyus* and others, leading irregular lives, unlike the Vedic Aryans. They are probably the sons of Viśvāmitra, who have been called as the *Udantyaś* in the *Aitareya Brāhmaṇa*.

The verb '*raṇḍbaya*' has been translated by Wilson as 'bring,' but Yāska derives it from the root 'to *raḍb*' in the sense 'to control' (*vaśa*) or 'to go' (*gamana*). The Viśvāmitras, it appears, are praying to Indra to bring their kin under control, i.e., to bring those who once

belonged to their own stock but were severed and had gone astray back into the Vedic fold, and make them live orderly lives. These are perhaps the *Vrātas* (later *Vrātyas*) of Magadha, who were taken back into the Vedic society, after a certain ceremony.

The above hymn betrays the hatred and envy of a comparatively poor neighbour towards the wealth of a rich and alien neighbour. It is hard to believe that the Viśvāmitras living on the Sarasvatī coveted the riches of a people living in a distant eastern country like Magadha. If our surmise is correct, it presupposes the existence of a settlement of the Viśvāmitras in the neighbourhood of Magadha. Let us see if any evidence is forthcoming to that effect. The *Mahābhārata* (Vena. P., ch. 84) speaks of a *Kuśikāśrama* or the hermitage of Kauśika, on the river Kauśikī. Immediately after this, Campakāranya is mentioned. This is, no doubt, the same as the modern district of Champaran. So this Kauśikī has to be identified with the modern Kuśi, in the district of Purnea, in Bihar. This river forms the eastern boundary of Mithilā or Videha. It is also said here that on the Kauśikī, in the vicinity of the Bhāgirathī, Viśvāmitra attained Brahmanhood. If the story of the *Satapatha Brāhmaṇa* (I. 4. 1) is to be believed Videha is also an ancient settlement of the Aryans. Videgha-Māthava, with his priest Gotama Rāhugana, from the banks of the Sarasvatī, was the founder of the Videha kingdom. This Gotama is a seer of the *R̥gveda* (I. 74-93). Besides, according to the *Tāṇḍya Mahābrāhmaṇa* (25. 10. 16-17), Nami Sāpya was a king of Videha. He is mentioned in the *R̥gveda* (I. 53. 7; VI. 20. 6 and X. 48. 9) also. In

all probability some Viśvāmitras also of the same locality came to live in Videha in the wake of Gotama Rāhugaṇa. According to the *Mahābhārata* (Śalya. P., ch. 42, v. 4) the sage Viśvāmitra had also a hermitage on the Sarasvatī. There is also a river named Kauśikī in Kurukṣetra, lying between the Sarasvatī and the Drśadvatī (*Ibid.*, Vana. P., ch. 83). The Kauśikī in Videha might have been named after this Kauśikī in Kurukṣetra, whence they came to Videha. Not only this, we find that Aruṇā is the name of a branch of the Sarasvatī in Kurukṣetra (*Ibid.*, v. 152). It is also the name of one of the seven branches of the Kauśikī in Videha (*Purnea Gazetteer*, pp. 3-4). The confluence of the Kauśikī and the Aruṇā has been described in the *Mahābhārata* (ch. 84, v. 156). Besides the name of Sapta-Kauśikī might have been conceived of in imitation of the Sapta-Sārasvatī *tīrtha* of Kurukṣetra (*Mbh.*, Vana P., ch. 83, v. 115).

Another settlement of the Viśvāmitras was at the Siddhāśrama, lying between the Ganges and the Sona. Here Vāmana lived. (*Rāmāyaṇa*, I. 29). Viśvāmitra observed some vows here. (*Ibid.*, ch. 34, vs. 10-12).

It will thus appear that the Ṛgvedic Aryans had intimate knowledge of Magadha and its inhabitants. They could distinguish the different people living there, and knew of their religious and material conditions. This was not possibly obtained by hearsay alone, but by direct communication. They were envious of the people living in this eastern border of Āryāvarta. They hated the people and placed a ban on the country, because they could not bring

them to their mode of living, on the other hand, those of them, who went to live with these people, were influenced by these people. The Vedic Aryans called them *Vrātar* or *Vrātyas*. The sage Sūtāntara evidently had in mind these *Vrātyas*, when he said that those who had given up the worship of Agni were unhappy, but by resuming it they became well-to-do. (R. V., V. 12. 5).

6. *Odanta—or Udaṇḍapura*

Odantapurī monastery is well-known in history. But the place has not yet been satisfactorily identified. Cunningham located it in modern Tandwa, also called Bishenpur Tandwa, based on the account of Tāranātha (*A. S. I. R.*, vol. III., p. 129). Tandwa lies in South Magadha or Kikāṭa, east of Gayā. Beglat, on the other hand, identified it with Bihar, the chief city in the important sub-district of Bihar of the district of Patna. (*Ibid*, Vol. VIII., pp. 74-5). R. D. Banerji supports this view on the ground that a Buddhist brass image found in Bihar records a benefaction of Rāṇaka Thāruka, a resident of Udaṇḍapura. (*I. A.* Vol. XLVII p. 110). We, for the very same reason, think that Udaṇḍapura was a different place from Bihar, where the image has been found. If Udaṇḍapura had been both the place of residence of the donor as well as the place of setting-up of the image, the description of the donor as the resident of Udaṇḍapura was quite uncalled-for. We are inclined to think that 'Udanta' or 'Udyanta' has given this name of Udaṇḍapura, i.e., the city of the Udanta country. So we place it in Gayā or in its vicinity.

Cunningham noticed an inscription inside the sanctum of the temple of Sūrya, at a short distance from the Viṣṇupada group of temples in Gayā. It is of the time of Sultan Firuz Shah and is dated V, S. 1429. It is stated in line 7 of the inscription that the Gayākṣetra was in Udaṇḍapuradeśa (*Udaṇḍapura-deśe Gayākṣetre*) (*I. A.*, Vol. XX., pp. 344ff). The tradition which we have traced in the *R̥gveda*, it appears, persisted in the name of Udaṇḍapura till the fourteenth century at least.

7. *Origin of the name of Gayā*

We have seen that according to Aurnavāya the third or the last step of the Sun is *Gayāśīrasī*, which has been explained by Durgācārya as *Astagirau*. Now *Gaya* and *Asta* are synonymous only when it means *gr̥ha*, i.e., home. (*Yāska's Nighantu*, III. 4). *Gayaśīra* is also the name of a hill in Gayā. (*Mbh.* Vana. P., ch. 95, v. 9; *Vaiṣṇava-dharmasāstra*, ch. 85). It was on this *Gayaśīra* hill, we have seen, was the *Sāvitrāpada*. From these, it appears, both the hills of Sunrise and Sun-set were considered as the home of the Sun. In fact one leaves his home at day-break to work and retires to it after day's work for rest. In this way both the Udayagiri and Astagiri was conceived of as the home of the Sun. The middle step, where the Sun tarried for half a wink (*Mbh.*, Anu P., ch. 95, 18f.) is called 'the *Viṣṇupada*' or '*antarikṣa* only.' It is clear from all these that Gayā, the name of the place, is derived from *Gaya*, the home of Viṣṇu or the Sun. The other *Gayaśīra* or the *Astagiri* was on the mount Niṣadha, where there was a temple of

Viṣṇu and also a lake named Viṣṇupada. (*Vāyu. P.*, ch., 41, vs. 48-49, and 47, v. 60; *Matsya. P.*, ch. 121, v. 66). The Sarasvatī is said to have risen from here. It is identified with the Hindukuṣa in Afghanistan. So at one time Āryavarta was considered to have extended from Gayā in the east to mount Hindukuṣa in the west, covering nearly 1100 miles.

Both the names of Gayā and the Viṣṇupada in it, we have seen, are based on the Vedic mythology. The name Kīkaṭa is a *Prākṛta* form of the Sanskrit word '*kinikṛta*.' That this *Prākṛta* form has found place in the *Ṛgveda* demonstrates that the people known by this name were earlier than the *Ṛgveda* itself. The derivation of the word '*Maganda*,' governed by the Vedic grammar, and used in the *Ṛgveda* only, also goes to prove its hoary antiquity. As '*Maganda*' and '*Magadha*' are synonymous, there remains little doubt about the locality of this place and that of Kīkaṭa. All these also satisfactorily prove that the Vedic Aryans advanced as far as the outskirts of Magadha in the *Ṛgvedic* period, if not earlier. The Magas, as the name Maganda indicates, must have been the earlier settlers of Magadha. They were Sun-worshippers. So they were probably first to introduce the Sun-worship there. We suspect that these Gayāli Brahmans might be the descendants of these Maga Brahmans. In the *Gayāmāhātmya* (ch. 106, vs. 33 and 40) they are said to be 'mind-created' and 'invented' by Brahmā, for the sacrifices, which he performed in Gayā. Their holiness is confined to the Gayā-tīrtha only. Outside Gayā they are not treated as good Brahmans. All these go to show

that they were aliens, who were admitted into the Brahmanic fold, but were given an inferior status in society.

Miscellaneous Articles

PATERNAL 'DESPOTISM' IN ANCIENT INDIA

By V. R. RAMACHANDRA DIKSHITAR, M.A.
University of Madras

The ancient Indian monarch was the people's king, ever since the institution of kingship came into being. We see in the *Aitareya Brāhmaṇa* how he entered into a contract with his people during the coronation ceremony by taking a solemn oath ever to look to the welfare of his peoples, under penalty of losing his kingdom. This idea is illustrated in the epics, the Purāṇas, Nīti treatises and law books, as also in the inscriptions of Aśoka. Though I cannot cite all the references, still I shall draw attention to one or more places in these books to show the continuity of tradition in ancient India. In speaking of Rāma's character, the *Rāmāyaṇa* at the outset entitles Rāma with a number of attributes among which figure *sarvalokapriya*, and *sādhū*.¹ *Sarvalokapriya* shows that the whole world of which he was the prince was looked upon with love. The *loka* was the *putra* which showed *vātsalya* to the father who was the king. This is corroborated by the term *sādhū*, the very opposite of a tyrant. *Sādhū* conveys that even the ungrateful people he was prone to help, and thus

¹L. 1, 15.

make them feel their responsibilities to the state. Then it is said that Daśaratha desired to anoint Rāma as crown-prince seeing that he was devoted to his *prakṛtis* or people, and that such a thing was wished for by the people also.¹ This demonstrates beyond doubt that the king took cognizance of the common will and acted in consonance with it.

In the course of a learned disquisition of *Rāja-dharma*, the *Mahābhārata* has the following interesting prescription: One should endeavour to do *dharma* with a view to the moral and material welfare of his people.

तस्मात्प्रवर्षयेद्धर्मं प्रजानुग्रहकारणात्. (Śānti, 90.19).

This is interesting in the sense that the term *anugraha* is used, and the full implication of the term is that the king was ever devoted to the welfare of his people by thought, word, and deed. *Anugraha* is just the opposite of *nigraha* which connotes the right of punishment. Nowhere is it said that a king was there for *nigraha*, though it figures as one of his duties towards breakers of law. But everywhere prominence is given to his *anugraha*, and *anugraha* is such a subtle expression denoting a spontaneous act born of sympathy, love and affection. There is no artificiality about it. It is something natural, the outcome of good nature. Much more interesting is the fact that Kauṭilya uses the very expression of *anugraha* when he says:

Tān Pitṛveva anugṛhāyāt (*Ar. Śāst.* BK. II. 1)

As a father would ever ponder over the future wel-

¹Ibid. 20.

fate of his children, the king should do towards his peoples. That Kauṭalya means this and this only, can be seen from a statement made in the first book of the *Arthasāstra*. In fact it strikes an impartial reader as a paraphrase of the term *anugraha* of a father. It runs as follows : 'In the happiness of his people lies his happiness : in their welfare lies his welfare : he has no interests of his own : his interests are all his people's interests.'¹ Thus the *Arthasāstra* envisages a popular form of government where the king identified his own interests with those of his people. He gave no occasion to offend them, and Kauṭalya who is a staunch exponent of people's cause says elsewhere that if the king would do anything to rouse the wrath of his citizens, it would only end in his own ruin. And yet we hear today of ancient Indian states despotically ruled and that by very firm hands.

Let us then proceed to examine what Aśoka has indited in his inscriptions.² Aśoka says that all his peoples were his children, and as he would endeavour to promote the joy and welfare of his children he would do the same to his peoples. In another place Aśoka makes it sufficiently clear that he is ever at the service of his peoples. Solicitude for their welfare is exceedingly manifest when he says that irres-

¹ प्रजासुखे सुखं राज्ञः प्रजानां च हिते हितम् ।
नात्यग्रियं हितं राज्ञः प्रजानां तु त्रिवं हितम् ।

BK. I. 19.

² Separate Kalinga Edicts :

Save munise Pajā mamā । athi (ā) pajāye Ichhāmi h(ā)
ka(m) kinti sa(ve) na hi ta. sukhena hidalo (kika)
pālalokike (na) y (ūjv) ū ti [tatha.....muni] sesu pi
icchāmi ha(ka)(m) *corpus*, p. 93.

pective of time and place, even when he bathes and dines, he is available to them.¹ What does this show? Surely we do not see any instance of irresponsibility or abuse of a privilege. On the other hand there is the certain indication of the king's anxiety to exercise his duty properly and to the full satisfaction of his peoples. That no distinction was made between man and man is seen from the interesting statement *sarvatra ca Janasa athe karomi*, meaning, all his peoples, an all-embracing humanity, to use the expression of L. Rice. It would be rather strange to put down such a monarch, who feels that he is at the most a superior servant of the State, as an absolute ruler. It may be noted also that the same terms *bitam* and *sukham* which Kauṭilya uses in connection with the *yogakṣema* of a king's subjects, are used by Aśoka in his First Separate Rock Edict (Dhauli) which has been already quoted—this being one more evidence of Aśoka being a follower of the Kauṭilyan school.

In the Purāṇas we have these views often repeated. That a father was only interested in the welfare of his child is put into the mouth of Pṛthu in the *Bhāgavata Purāṇa*.² We have to note particularly *bāla bitam*. Later in the eleventh book of the *Bhāgavata Purāṇa*

¹VI. R. E.

S(a)ve kāle bhūmja mānasa me orodhanamhi gabbhā-gāramhi vachamhi ya vinītamhi cha uyāneṣu chasavatra paṭivedakā titā athe me (ja)nasa paṭivedethaiti । sarvatra cha janasa athe karomi ।

Corpus, p. 11.

Cf. my *Mauryan Polity* : p. 100.

²IV. 20. 31.

यया चरेद्बालहितं पिता स्वयं
तया स्वमेवाहंसि नः समीहितम् ॥

Kṛṣṇa narrates what constitutes *Sanātana dharma* to Uddhava, and there it is said, that a king should, in times of distress to his people, take courage with both hands and relieve them as also himself from sufferings just as a king-elephant rescues other elephants and himself.¹

In the same way the *Matsya Purāṇa* enjoins on the king to protect the kingdom with much care and attention from within and without the empire. In this respect the king should behave like a mother and like a father.² Ruling thus the king evokes the love and admiration of his people (*lokānurāga*). This is said to lead to peace and plenty of the state.³ In an earlier chapter again the *Matsya Purāṇa* urges on the part of the king to do such things as would evoke *anurāga*. This would bring the people in close touch with him and they would be faithful and loyal.⁴ On this account the *Purāṇa* rules that the king should act even like a father towards his *bandhu* which must mean here his children or very near relations.⁵

Kālidāsa the immortal poet is very clear when he

¹ ch. 17. 45.

सर्वाः समुदरेद्वाजा पितेव व्यसनात्पुत्राः ।
आत्मानमात्मना धीरो यथा गजपतिर्गजान् ॥

² ch. 220. 44.

महता तु प्रयत्नेन स्वराष्ट्रस्य च रक्षिता ।
नित्यं स्वेवः परेयत्नं यथा माता यथा पिता ॥

³ Ibid. 47.

⁴ 215. 98 and 99.

जनानुरागं प्रभवति हि सुदमी राज्ञो यतो भास्करवत्तनून् ।
तस्मात्प्रयत्नेन नरेन्द्र मुखैः कार्योऽनुरागोभुवि मानवेषु ॥

⁵ Ibid. 57.

refers in his *Raghuvamśā* to Dillipa¹ as the father of all his people. These were treated by him as his sons and daughters in three ways, (i) by enforcing discipline and character, (ii) by protecting them from all kinds of danger, and (iii) by attending to all their comforts. A king who did these to his people could not be termed an autocrat. The same idea is expressed by the same poet in a later canto of the *Raghuvamśā* in his sketch of Rāma, son of Daśaratha.² We can compare in this connection the words of Duśyanta in the *Sakuntalā* of Kālidāsa.³

This conception of the king's duty is further supported by the evidence of Sangam literature of the Tamils. For do we not read in the Tamil classic *Silappadikāram* thus? "Due regard for the welfare of subjects and the fear of tyrannical rule always cause anxiety to the protecting king born of a noble lineage. The position of the king is not one to be longed for."⁴

¹ प्रजानां विनयाधानाब्रह्मणाभूत्तदावपि ।

स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥

I. 24.

² XIV. 23.

तेनासलोकः पितृमान्बिन्नेश्च तेनैव शोकापनुदेन पुत्री ।

³ Act. VI. st. 23.

येन येन विपुञ्च्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन जन्तुना

स स पाषाद्वृत्ते तासां दुष्पन्त इति घृष्यताम् ॥

⁴ Canto XXV. 11. 102-4.

THE PILGRIM'S WAY, A BUDDHIST RECENSION

By A. K. COOMARASWAMY

We have omitted a great deal of material pertinent to the subject of 'The Pilgrim's Way' in the J.B.O.R.S., December, 1937. We should like, however, to call attention to the very interesting Buddhist adaptations of the story of Rohita which are to be found in *Saṃyutta Nikāya* I. 61-62 and *Angutara Nikāya* II. 48-49. Here there is a dialogue between the Buddha and the former Rishi Rohitassa (Rohitāśva, "Red Horse") who had intended "to reach the end of the world by travelling" (*abhaṃ gamanena lokass 'antaṃ pāpamissami ti*), but not having succeeded, is now a Deva-putto. With a characteristic bias, the Buddhist sequel makes it appear that Rohitassa had been naïve enough to suppose that the end of the world could be reached merely by a persistent "travelling" in the most literal sense of the word, and had not understood that it was the following of a Way of Life that was required.¹ Granting this

¹ It is very curious to observe the subtle adaptation of familiar Brahmanical expressions to the purposes of a specifically Buddhist edification. *Lokaṃirodho* means the same as *lokass-antam*, but rather as the station of the putting an end to the world, so far as the Wayfarer is concerned, than as reaching its end in terms of the spatial symbolism of the Brahmanical texts, which make use of such expressions as "end of the road" (*adibhavaṃ pāram = nirṇaḥ paramaṃ padam*, KU. III. 9), or in terms of the corresponding temporal symbolism (*saṃvatsar-*

implausible assumption, the remainder of the Buddhist version is perfectly logical. What the Buddha teaches is summed up in the verses :

"Not to be reached by (merely) travelling is
World's End ever :

Yet there is no release from grief unless World's
End be reached.

So let a man become world-knower, wise, world-
ender (*lokantagn*)

let him have led the holy life (*vasita-
brahmacariyo*) ;

Knowing World's End, as one who is quen-
ched (*samitāvi*), he longeth not for this world
or another."

The former Rohitassa realises now, "that there is no making an end of grief without reaching World's End. Nay, Sire (he says) in this very fathom-long body, along with its percepts and thoughts, I proclaim that the world has its being, and so too its origin and its passing away, and therein likewise one takes one's way to the passing away of the world" (*lokanirodho-gāminim ca paṭipadanti*).

arjyo' dream. JUB. IV. 15). In the Brahmanical texts the *nirvāṇa* is at World's End, but is not so much an ending or destruction of the world as it is the Sundoor itself, by which the *arhat* departs, leaving the world behind him ; which Sundoor is "a forwarding for the wise, but a barrier to the foolish" (*ādityam . . . lokha-dvāram prapadātām viduṣām nirvāṇo viduṣām*, CU. VIII. 6.5).

CORRESPONDENCE

Pargiter's *Ancient Indian Historical Tradition* (1922)

vs.

Basu's *Purāṇapraveśa in Bengali* (1934)

In the preface to his *Ancient Indian Historical Tradition* published in 1922, the late Mr. Pargiter describes the genesis of his forty years' work on the Purāṇas. I personally discussed with him some of his chronological results in the Indian Institute Library at Oxford. On my return to India, I had occasion to discuss some of these results with the late Mahāmahopādhyāya Haraprasad Sastri and Dr. Jayaswal, the two Indian scholars engaged in similar studies. Both of them handsomely acknowledged the debt they owed to Pargiter.

All of a sudden, came out a book in Bengali called *Purāṇaparaveśa* in 1934. The book embodies most of the important conclusions of Pargiter. The author's method of acknowledging his debt, however, is peculiar. He heaps abuses on Pargiter in language at once ungenerous and undignified.¹ At the time I thought that even this book would serve its purpose giving to the lay public the life-work of Pargiter. I had not foreseen the consequences of such quiescence.

In Part III, Vol. XXIII, 1937 of the J.B.O.R.S.,

¹ *Purāṇapraveśa*, pp. 2, 67, 68, 84, 178, 213, 218.

I published an article on "The Mālavas". In this article, I had *incidentally* to refer to the dates of the dynasties mentioned in the Purāṇas. I naturally accepted the dates arrived at by Pargiter, and in the body of text of the article referred to Pargiter's book without any arguments as the trend of my discussion was based on other materials. I was therefore astonished to receive a claim from the author of *Purāṇapraveśa* that he and not Pargiter should be cited as the original source. He even politely put forth the auto-suggestion that my failure to quote *him* was due to oversight.² I at once wrote back saying that it was done *deliberately* in fairness to one of the best and most disinterested students of Indology, whose results Mr. Bose had adopted *with very slight alterations*. I told him that in pursuance of his request, his letter (given below) would be published *in toto* in the J.B.O.R.S. so that Mr. Bose's clientèle might know to whom their thanks are ultimately due.

At first I had thought of quoting at length the relevant passages from Pargiter's *Ancient Indian Historical Tradition*. But as the book is well known, and easily available I indicate the pages on the left-hand margin of Mr. Basu's Statement.

² J. B. O. R. S., Pt. III, Vol. XXIII, pp. 288, 311.

14, *Parsi Bagan*
Calcutta

July 19, 1938

The Editor

Journal of the Bihar and Orissa Research Society
Patna Museum Buildings
Patna

Sir,

My attention has lately been drawn to an article named "The Mālavas" by Dr. A. Banerji-Sastri appearing in Part III, Vol. XXIII, 1937, September issue of your Journal. There is a table of dates annexed to this article. All the dates, including that of Arjuna-Abhimanyu, mentioned in the table with the remark "according to the Purāṇas" have been, I venture to think, reproduced from my Bengali book "Purāṇa-praveśa" which was published in October, 1934. The dates are identical. Some of these dates have also been noted in the body of the text of the article. Further, certain arguments and statements such as the importance of 'etaiḥ sārḍham' (to be found in the slokas quoted by the author of the article and italicized by him on page 292), the assertion that Nanda built up an empire (page 287 of the article), the date of Nanda's coronation as 401 B.C. (mentioned in the table as also noted in the body of the text), and the assertion that Nanda acted as the representative of his father Mahānandi for two years (mentioned in the table), have all been reproduced from my book although there is no acknowledgment

anywhere. I presume that the omission in referring to the source of the above items is due to oversight on the part of the learned author of the article. I may mention here that the dates and the reasonings that led me to fix them are all based on my own interpretation of the Purāṇas and are not to be found in any previous work on the subject. They were published for the first time in my book "Purāṇa-praveśa".

Under the circumstances I shall be obliged if you will publish this letter in your valued journal so that any misconception that might have been produced in the minds of the readers of Dr. A. Banerji-Sastri's article may be removed. I give below a list of the relevant page references from my book for your information.

(1922) PARGITER'S Ancient Indian Historical Tradition	Dates and Arguments	(1934) Purāṇapraveśa pages
C. 402+1015= C. 1417 B.C. pp.179, 180 "Approximately at 402 B.C." p. 179 10 Śiśunāgas in- cluding Mahā- padma Nanda's two years* as his father's re- presentative.— 165 years, p. 287 P.286	The date of Mahābhārata War and Arjuna-Abhi- manyu as 1416 B.C. 'M a h ā p a d m a' Nanda's coronation in 401 B.C.	46, 47, 52-54, 83, 194-206 83, 94, 96, 102, 194-206
P.285	Nanda as representative of his father for two years	97, 134, 153, 154
P.286-87	Nanda as an empire builder and conqueror of other native states Importance of 'etaiḥ sār- dham' Table of dates for the Prad- yotas, Śiśunāgas and Nandas	77, 78, 95, 97 83, 84 127, 128, 152, 153

*This is made absolutely clear by Pargiter. He gives 165 years for 10 Śiśunāgas in his *Dynasties of the Kali Age*, p. 69. He then gives 165 years for 10 Śiśunāgas in his *Ancient Indian Historical Tradition*, p. 287, 2 years of Nanda as representative for his father.

A. Banerji-Sastri

Reviews of Books

THE MAHĀBHĀRATA. For the first time critically edited by Vishnu S. Sukthankar, Poona. Bhandarkar Oriental Research Institute, 1937. Fascicule 9. Udyogaparvan (1). 9 × 11½, pp. 1-400.

The admirable venture of the Bhandarkar Oriental Research Institute is making steady progress under the able guidance of Dr. Sukthankar. The Udyogaparvan edited by Dr. S. K. De maintains the standard of the earlier volumes.

In this Parvan, the editor has based his textual reconstruction on a comparison of the Northern Śāradā-Kāśmīrī and Bengali versions with the Southern Malayālam. The editor has doubts about the absolute authenticity of the Telugu-Grantha version of Śaṅkarācārya and received the Śāradā Codex of the Udyoga belonging to the India Office Library too late to make full use of in the present volume. The last named Codex is admittedly incomplete and fragmentary. But in view of the tradition of the identity of Śaṅkarācārya with the great philosopher bearing the same name, the Telegu-Grantha version is probably older than the oldest of the extant Mahābhārata MSS. As such, its value in the Mahābhārata text-tradition seems to have been under-rated by the editor, Dr. De. In any case his arguments in favour

of the Malayālam edition are inadequate and unconvincing.

We should like to draw the attention of the editor to the didactic and gnomic sayings in the Prajāgara sub-parvan traceable in the Nīti sections of other parts of the Mahābhārata, the Rāmāyaṇa, Manu and the extant Folk-tales and Fairy-stories. Some of them are traceable to still earlier literature. The editor would be rendering a service to the study of *Itihāsa* and *Kathā* literature in Sanskrit and Prakrit, if he could establish an inter-relation between them and their sequence,—thereby demonstrating the universal appeal of the Mahābhārata to all students of Indology.

Dr. Sukthankar and his colleagues, and the Institute they represent deserve the sympathy and support of all interested in the literature and history of India.

A. BANERJI-SASTRI

SANSKRIT BUDDHISM IN BURMA. By Nihar-Ranjan Ray. Published by the University of Calcutta, 1936. 6x9½, pp. 1-116, Plates 1-26.

It is a thesis accepted for the Degree of Doctor in Letters and Philosophy of the University of Leiden.

The book suffers from a serious drawback. It is nowhere clear that the author is conversant with Burmese language and literature, folk-tales and rituals. A few Sanskrit texts supported by Burmese sculptures and images form the basis of the dissertation. It is neither a study of archaeology nor a work on literary

history—but a superficial collection of Sanskrit inscriptions and texts, and an equally superficial collection of the paintings of the gods and goddesses of Northern Buddhism. The author seems to be entirely oblivious of the fact that there must be a historical perspective, a milieu or background in Burma which profoundly affected the evolution of the Sarvāstivāda, Mahāyāna and Tantrayāna tenets and rituals in Burma as distinguished, for example, from those that developed in India or Tibet. This local influence is writ large on every one of the paintings reproduced at random in the Plates.

The printing and plates are done admirably. It is a pity that the author's treatment is so inadequate and unsatisfactory.

A. BANERJI-SASTRI

ERRATA

In the Paper on "Virakal and Sati Memorial Stones at Buddhpur and Burām" in this Journal of 1937, Part IV.

Page 435. Line 17; for "olden" read "older."

Page 441. Lines 16 and 23; for "cow" read "sow."

E. H. C. WALSH

Notes of the Quarter

Proceedings of a meeting of the Council of the Bihar and Orissa Research Society held on Friday, April 13, 1938.

An emergent meeting of the Council of the Bihar and Orissa Research Society was held on Friday, April 13, to discuss with the Rev. Rahula Sankrityayana several questions of importance connected with the manuscripts discovered by him in Tibet. Besides the Rev. Rahula Sankrityayana, the following Council members were present.

The Hon. Mr. Justice J. F. W. James
(in the Chair).

Mr. H. R. Batheja,

Dr. A. P. Banerji-Sastri.

Mr. Sham Bahadur.

Dr. S. Sarkar.

Mr. J. L. Hill.

1. Discussed the projected expedition to Tibet to photograph certain Sanskrit manuscripts.

Resolved that since Dr. Banerji-Sastri's party would not be *personae gratae* with the Tibetan authorities, the Rev. Rahula Sankrityayana should himself go to Tibet to take the necessary photographs. The Rev. Rahula agreed to this, and it was resolved that the Hon. Secretary should write to the Secretary to Government in the Education Department for

permission to use as much as was necessary of the Rs. 6,000 granted for Dr. Banerji-Sastri's expedition, for the Rev. Rahula's travelling expenses.

2. Discussed the formation of an Editorial Committee to supervise the work of editing the Sanskrit manuscripts discovered by the Rev. Rahula in Tibet.

Resolved that the Committee be formed of the following gentlemen : The Hon. Mr. Justice J. F. W. James, Chairman ; Prof. F. W. Thomas ; Prof. Tcherbatsky ; Mr. Vidhushekhara Bhattacharya ; the Rev. Rahula Sankrityayana ; Dr. A. P. Banerji-Sastri ; Dr. S. Sarkar.

3. Discussed the publication of certain texts already printed or composed by the Allahabad Law Journal Press.

Resolved that *Pramanavarttikavritti* should be published in instalments in the Bihar and Orissa Research Society Journal.

The Rev. Rahula agreed to undertake the publication of the *Pramanavarttikavrittika* himself.

J. L. HILL

Honorary General Secretary

*Proceedings of a meeting of the Council of the Bihar and
Orissa Research Society held on August 14, 1938.*

Present

The Hon'ble Mr. Justice S. Fazl Ali (in the
chair).

The Hon'ble Mr. Justice Sukhdev Prasad
Verma

Mr. H. R. Batheja M. A., I. E. S.

Dr. S. C. Sarkar, M. A., Ph. D.

Dr. A. Banerji-Sastri, M. A., D. Phil.

Mr. Sham Bahadur.

1. (a) Resolved that the Vice-President should
be congratulated on his well-merited Knighthood
which he fully deserves.

(b) Resolved further that the Secretary should
convey thanks of the Council to His Excellency the
Governor of Bihar for the Knighthood conferred on
the Hon'ble Sir John F. W. James, the Vice-Presi-
dent of the Society.

2. Confirmed the proceedings of the meetings
of the Council held on January 30 and April 15,
1938.

3. (a) Passed the monthly accounts from Jan-
uary to June, 1938.

(b) Passed the Annual Accounts for the
year 1937-38

(c) Passed the revised Budget for 1938-39
and the budget estimate for 1939-40.

4. Confirmed payment of the following bills—

	Rs.	a.	p.
(a) Travelling Allowance to Dr. R. C. Majumdar invited to address the Annual Meeting of the Society	143	13	0
(b) Patna Law Press Bill No. 96/38 dated 21-3-38 printing charges of the Annual Meeting papers	64	2	0
(c) Proof reading charges of the Catalogue of Mithila Manuscripts, Vol.III.	52	5	0
(d) Allahabad Law Journal Press Bill No. 76 dated 11-3-38 (printing charges of Pramāṇavārtika)	444	8	0
(e) Allahabad Law Journal Press Bill No. 86 dated 24-3-38 (printing charges of December issue, 1937)	618	1	9
(f) United Press Bill for printing and binding Catalogue of Mithila Manuscripts, Vol. III	238	5	0
(g) Allahabad Law Journal Press Bill No. 173 dated 4-5-38 (printing charges of Journal March-June, 1938)	289	9	9

5. Elected the following persons as ordinary members of the Society—

(a) Khan Bahadur Syed Abu Nasar Muhammad Omar, Sub-Divisional Officer, Begusarai, Monghyr.

(b) Mr. Rudra Pratap Singh, Gaya.

6. Read Circular letter of the 20th International Congress of Orientalists to be held at Brussels from 5th to 10th September, 1938.

7. Resolved that Messrs. C. E. A. W. Oldham, E. H. C. Walsh, and Sir Saiyid Sultan Ahmad be requested to represent the Society at the above conference.

8. Considered the question of exchange with the following Publications—

(a) Poona Orientalist. (b) The Journal of the Royal Society of Arts.

(a) Resolved that the Society is unable to put "Poona Orientalist" on its exchange list.

(b) Resolved that the Journal of the Royal Society of Arts be put on the exchange list of the Society.

9. Sanctioned purchase of show cases for the Library.

10. Wrote off the following books which had been issued to Dr. Jayaswal and could not be traced after his death:—

Receipt No.	Name of the Book	Year of Issue
39	Cunningham-Archaeological Survey Reports, Vol. I	1935
36	Vajpeyi-Persian Influence on Hindi	1937

11. Resolved that the Secretary and the Editor be authorized to approach His Highness the Maharajah of Darbhanga when he comes to Patna about the payment of a further sum of Rs. 5000 which was promised by his father the late lamented Maharajah.

S. BAHADUR

Honorary General Secretary

ANNUAL ACCOUNT FOR THE YEAR 1937-38

INCOME

Heads	Actuals 1937-38			Revised Budget 1937-38		
	Rs. a. p.			Rs. a. p.		
Establishment	1140	0	0	1000	0	0
Mithila Pandit	1535	0	0	1535	0	0
Library	1000	0	0	350	0	0
Printing Charges of Journal ..	2200	0	0	2000	0	0
Sale of Journal	134	11	0	200	0	0
Subscription	1375	8	0	1300	0	0
Postage recovered	11	12	0	10	0	0
Miscellaneous*	260	1	0			
Huthwa Fund	502	0	0			
Tanjur	2000	0	0			
Darbhangra Fund	5	0	0			
Tibetan Expenditure	6000	0	0			
TOTAL	16182	0	0			
Opening Balance	2668	10	2			
GRAND TOTAL	18850	10	2			

*This includes—(1) Packing and Cartage to Rangoon Rs.132-12 (2) N. P. Sabha Rs.27-4 (3) Telephone Refund Rs.10 (4) Patna Law Press Rs.9-15 (5) J. L. Hill Telephone Rs.2-2 (6) K. B. Ismail's donation Rs.78. Total Rs. 260-1.

S. BAHADUR
Honorary Treasurer

ANNUAL ACCOUNT FOR THE YEAR 1937-38

EXPENDITURE

Heads	Actuals 1937-38			Revised Budget 1937-38		
	Rs. a. p.			Rs. a. p.		
Establishment	1280	4	0	1224	0	0
Provident Fund	..	..	..	56	0	0
Mithila Pandit	1275	0	0	1533	0	0
Provident Fund	..	..	..	75	0	0
Library	187	13	0	350	0	0
Unspent Balance	304	4	11	304	4	11
Printing Charges of Journal ..	2852	10	3	2400	0	0
Telephone	192	0	0	192	0	0
Postage	447	6	3	375	0	0
Stationery	72	13	0	90	0	0
Electrical Charges	93	8	0	133	0	0
Miscellaneous*	501	1	0	300	0	0
Tanjur	1000	0	0	2000	0	0
Huthwa Fund	2	11	6			
Darbhangra Fund	52	5	0			
Mayurbhanja Fund	405	10	1			
Tibetan Expenditure	45	10	0			
TOTAL	8713	1	0			
Closing Balance	10137	9	2			
GRAND TOTAL	18850	10	2			

*This includes the following extra items—

(1) Packing to Rangoon	...	Rs. 127	8
(2) Patna Law Press	...	Rs. 9	15

Rs. 137 7

S. BARIADUR
Honorary Treasurer

आचार्यसंस्कृतः

प्रमाणवार्तिकम्

आचार्यमनोरथनन्दिकृतया वृत्त्या संवलितम्

राहुलसांकृत्यायनेन सम्पादितम्

PREFACE

The author Manorathanandin

We are quite in the dark about the time of Manorathanandin who wrote this very useful commentary on *Pramānavārttika*. His name is not mentioned in any Tibetan work and the author himself does not give any clue to his identity. He does not mention the name of any other scholar from which we could infer the precise time. The present manuscript was copied by Vibhūticandra, a pupil of Śākyaśrībhaddra (1127—1225 A.C.) who went to Tibet in 1203 A.C., so the lower limit of the period in which Manorathanandin flourished cannot be later than 1200 A.C. It seems that Manorathanandin's *vytti* was an important text for the beginners for the study of *Pramānavārttika* in Indian monasteries. The numerous footnotes which were found in the manuscript give further explanation on obscure points and sometimes they mention the names of scholars and different schools whose views are supported or criticized in the text. These names have nothing to do with the author. They were taken down by Vibhūticandra mostly from the mouth of his teacher while studying it.

The commentary—Manorathanandin's commentary is a *vytti*, i.e. a commentary which gives literal meaning of each and every word. Its object is to make the meaning of the text quite clear. It has nothing to do with any scholarly discussion to help or criticize in a general

manner the theory expounded by the author. The author is very modest about his performance. He only wants to make an easy commentary on the text which will help the ordinary students as the scholarly treatises are not easy for them.¹

The *Pramāṇavārttika* text is very difficult. *Dharmakīrti* wants to put all his hard thinking into a few words. Often the context becomes more complicated by the words appearing in a scattered way. Though the Tibetan translation of P.V. would have been a great help to the study of the Sanskrit text. But for those who do not know Tibetan, the text would have been very difficult to understand, if the present commentary had not been discovered. In view of the usefulness of the commentary, I wonder why this work was never translated into Tibetan. Who knows whether they might not have been proposing to make a translation of it? But translating activities came to an end soon after the destruction of the Buddhist institutions in India since the flow of Indian scholars towards Tibet stopped. In my search of Sanskrit manuscripts in Tibet I discovered several important treatises on Buddhist logic and philosophy and even a manuscript of *Kāvyaprakāśa* which were meant for translation but was never accomplished.

The order of chapters here, is (i) *Pramāṇasiddhi* (ii) *Pratyakṣa* (iii) *Svārthānumāna* (iv) *Parārthānumāna*, which is natural. While the order of chapters found in many Sanskrit and Tibetan MSS. is (i) *Svārthā-*

¹ स्वयमपि कृतिनां महद्भिरन्यैरपि समितो बहुविस्तरैर्न योयम् ।

तदपि च सुगमो न महिषानामिति विवृतिच्छलतः करोमि चिन्ताम् ॥

numāna (ii) Pramāṇasiddhi (iii) Pratyakṣa (iv) Parārthānumāna, which could not be the order given by Dharmakīrti as I have discussed in another place.¹ The first two śloka which are found in the Pramāṇasiddhi are here found in the beginning of Svārthānumāna Chapter (the 1st chapter) of the text.

MSS.

The present text of the commentary is edited with the help of one paper manuscript which was discovered² by me in the monastery of Śha-lu—July, 1936. There are 105 leaves of the size of $26\frac{1}{2}'' \times 2''$, each page containing 7 lines. There were 16 paper leaves more of the size of $12\frac{3}{4}'' \times 2\frac{1}{4}''$, each page containing 7 to 9 lines which are placed as an appendix to this volume. The script is kuṭilā.³

Except for a few instances the MS. is mostly correct. Throughout the MS. no difference is made between व and व. The copyist has made mistakes in writing सल्ल as शल्ल four times; विशाण as विशाण four times; विशव as विषव twice; पर्येक्षितव्य as पर्येक्षितव्य; सकाशात् as शकाशात्, निष्पन्न as निस्पन्न; बास्या as बाश्वा. Most of these mistakes are of व, श, स, which were natural for a man living in the Māgadhi area. There are a few more mistakes—

उपन्न = पुन्न

श = शा

लिखि = लखि

पा = या

¹ Preface to Pramāṇavārttika.

² JBORS, vol. XXIII, part I, p. 33, No. 237.

³ Cf. Ep. Indica, vol. XXIII, part II, pp. 78-80.

इच = नृच
प्रसज्येदस्ति = प्रसज्येतास्ति

त्वयं = येत्व।
न = नं

The above mistakes have been shown in the edited text within brackets. In the MS. no care is taken for punctuation. In the footnotes Dignāga is often shortened into Nāga, Pramāṇasamuccaya to Samuccaya.

Editing—The kārīkās were not found in the MSS. which I have supplied from the P.V. text, which I have already edited in a previous volume. In selecting from various readings of the Kārīkās I have preferred the readings given in this commentary. Sometimes I have put my own full stops, but those have been placed within brackets. I am responsible for supplying the headings and the sub-headings in the present work in which also I was helped by this commentary.

Patna
23. 8. 37

Rāhula Sāṅkṛtyāyana

Dharmakīrti's
PRAMĀṆAVĀRTTIKA
with a commentary by Manorathanandin

Edited by
RĀHULA SĀṆKRITYĀYANA

प्रमाणवार्त्तिकवृत्तेः

विषय-सूची

प्रथमः परिच्छेदः

प्रमाणसिद्धिः

क. नमस्कारलोकः	..	..	१११
ख. शास्त्रारम्भप्रयोजनम्	..	..	११२
ग. प्रमाणसिद्धिः	..	..	११३
१—प्रमाणलक्षणम्	..	..	११३
(१) अविज्ञादि ज्ञानम्	..	..	११३
(२) अज्ञातार्थप्रकाशकम्	..	..	११७
(३) भगवतः प्रामाण्यम्	..	..	११८
(४) ईश्वरादेरप्रामाण्यम्	..	..	११९
क. नित्यानित्यवोरप्रमाणाता	..	..	११९
(क) नित्यस्याप्रमाणाता	..	..	११९
(ख) अनित्यस्याप्यप्रमाणाता	..	..	११९
ख. ईश्वरदूषणम्			
(क) सन्निवेशमात्राश्वरानुमानम्	..	..	११९
(ख) ईश्वरबाधकं प्रमाणम्	..	..	१२३
a. अकारकं न कारणम्	..	..	१२४
b. संहती हेतुता नेश्वरादी	..	..	१२०
२—भगवान् प्रमाणम्	..	..	१२१
(१) ज्ञानकत्वात्	..	..	१२१
(२) हेयोपादेयवैदकत्वात् न तु सर्ववैदकत्वात्	..	..	१२४

(३) कारुणिकत्वात् प्रमाणम्	..	..	११३६
क. जन्मान्तरसिद्धिः	..	..	११३६
(कुरुषा जन्मान्तराध्यासात्)			
(क) भूतचैतन्यमतनिरासः	..	..	११३७
I. बीजपक्षनिरासः	..	..	११३७
II. शशितमत्त्वनिरासः	..	..	११४०
(ख) विज्ञानसिद्धिः	..	..	११४३
I. अन्यमतः	..	..	११४३
A. प्रतिसन्धिः	..	..	११४३
a. कायाश्रयो बुद्धिः	..	..	११४३
b. प्रतिसन्ध्याश्रयिका बुद्धिः	..	..	११४३
c. कायाश्रितं मनोविज्ञानम्	..	..	११४३
B. कर्म	..	..	११५०
a. कायभेदात् कर्ममनसोः सहस्रिषिः	..	..	११५०
i. उपकारको निवर्तकश्च हेतुः	..	..	११५१
ii. न प्राणापानहेतुकं चित्तम्	..	..	११५३
b. स्थित्याशेषकत्वात् कारणं कर्म	..	..	११५५
i. अन्यथा दोषाभावे पुनरुज्जीवनम्	..	..	११५६
ii. वैद्विष्यत्तस्य नोपादानम्	..	..	११५७
II. व्यतिरेकतः	..	..	११६४
A. आश्रयाश्रयिभावनिरासः	..	..	११६४
a. सामान्येनाश्रयाश्रयिभावनिरासः	..	..	११६४
i. न कायचेतसोः सहस्रितिराश्रयाश्रयितया	..	..	११६४
ii. सहस्वान्तोरव्यतिरेकात्	..	..	११६५
iii. व्यतिरेकेऽपि नाश्रयः	..	..	११६६
iv. मोक्षप्राप्ति स्थित्या भावस्वापना	..	..	११६७
v. नाशस्य सहेतुत्वे स्थितिहेतुनिष्फलः	..	..	११६७
vi. भावसन्ततेहेतुत्वाश्रयत्वम्	..	..	११६९
b. i. विशेषनाश्रयाश्रयिभावदुष्पन्नम्	..	..	११७०
ii. गुणसामान्यकर्मणां दूषणम्	..	..	११७०
B. समवायसमवायिभावनिरासः	..	..	११७२

(स्थितिस्थापकतानिरासे संहृषलोकः)	..	११७२
C. जपादानोपादेयभावनिरासः	..	११७५
(ग) पुनर्जन्मपरिग्रहः	..	११८२
I. अविद्यातृष्णे बन्धकारणम्	..	११८३
II. गत्यान्त्योरदर्शनं इन्द्रियपाटवात्	..	११८४
III. मूर्तस्याऽपि मूर्ते प्रवेशः	..	११८५
IV. नोपादानमूर्तं शरीरं बुद्धेः	..	११८६
A. अवयवनिरासः	..	११८६
a. वावरणाद्यभावनिरासः	..	११८९
b. संख्यादिनिरासः	..	११९३
B. संख्याद्यभावेऽप्येकत्वसंयोगवोर्व्यपदेशः	..	११९९
a. धर्मवाचिन्वेय श्रुतिर्वैमिवाचिनी	..	११९०१
b. समुदायवाचिनी श्रुतिः	..	११९०२
(घ) विज्ञानं कारणम्	..	११९०५
I. परमाणूनां समुदितानां न बृद्धिहेतुत्वम्	..	११९०५
II. प्राणापानयोरनिवामकता	..	११९०६
III. परलोकानागतस्य प्राणे निहंतुकता	..	११९११
IV. क्षान्तिनियमाद् न क्षियां सकृज्जन्म	..	११९१४
(ङ) कर्मसिद्धिः	..	११९१६
I. सहास्थितिकारणं कर्म	..	११९१६
II. आमुषिकदेहेतुः पञ्चायतनमैहिकम्	..	११९१७
ख. युक्तः करुणाभ्यासः	..	११९२२
(क) चित्तमात्रप्रतिबद्धत्वात्	..	११९२२
(ख) पुनर्यत्नापेक्षा	..	११९२३
(ग) स्वरसेनाभ्यासजः करुणादिप्रवाहः	..	११९२६
(घ) करुणा स्वबीजप्रभवा	..	११९३१
(ङ) अभ्यासात् करुणात्मकत्वम्	..	११९३३
(४) शास्तृत्वाद् भगवान् प्रमाद्यम्	..	११९३४
क. शास्तृत्वव्याख्यानम्	..	११९३४
ख. दुःखहेतुपरीक्षणम्	..	११९३५

ग. नैरात्म्यदर्शनतो वासनाहानिः	..	.. ११३८
घ. श्रवणकुत्सादिभ्यो बुद्धेः विशेषः	..	.. ११४०
(५) सुगतत्वाद् भगवान् प्रमाणम्	..	.. ११४१
क. आत्मदर्शनबीजहानात् मुक्तिः	..	.. ११४३
ख. बुद्धत्वबाधकयुक्तिनिरासः	..	.. ११४५
(६) तायित्वाद् भगवान् प्रमाणम्	..	.. ११४७
(कृष्णहेतुकं सत्याभिधानम्)	..	.. ११४८
क. तार्यः चतुःसत्यप्रकाशनम्	..	.. ११४८
ख. चत्वारि आर्यसत्यानि	..	.. ११४९
(क) दुःखसत्यम्	..	.. ११४९
I. संसारिणः स्वप्ना दुःखम्	..	.. ११४९
II. रागादीनां वातादिविषयत्वनिरासः	..	.. ११५०
III. रागादीनां भूतधर्मत्वनिरासः	..	.. ११५०
A. भूतधर्मत्वमेवात्	..	.. ११५३
B. नासनाभेदतो भेदात्	..	.. ११५५
C. अविज्ञानतो विज्ञानानुत्थावात्	..	.. ११५७
D. भूतात्मतया समानरागताप्रसङ्गात्	..	.. ११७२
E. न रूपकं रागोऽपि भूतधर्मः	..	.. ११७६
F. न भूतान्येव हेतुः	..	.. ११७८
IV. चतुराकारं दुःखसत्यम्	..	.. ११७८
(ख) समुदयसत्यम्	..	.. ११८१
I. चतुराकारः समुदयः	..	.. ११८१
II. तृष्णा जन्मसमुदयः	..	.. ११९१
III. कर्माणि	..	.. ११९१
(ग) निरोधसत्यम्	..	.. ११९३
I. संसार्यभावे मुक्तिव्यवस्था	..	.. ११९३
II. मुक्तानां संसारे स्थितिः	..	.. ११९५
III. सत्कायदृष्टेर्विगमः	..	.. १२०१
IV. क्लृप्तगोक्षव्यवस्था	..	.. १२०४

(घ) मार्गसत्त्वम् ..	११२०७
(चतुरकारं मार्गसत्त्वम्) ..	११२०७
ग. सत्कायदृष्टिः ..	११२०८
(क) सत्त्वदर्शनाभावे कारणम् ..	११२०८
(ख) नैरात्म्यदर्शने दोषोत्पत्तिव्यवस्था ..	११२१२
(ग) मोहः सत्कायदृष्टिः ..	११२१५
(घ) दोषाः प्रतीत्यसमुत्पन्नाः ..	११२१७
(ङ) आत्मात्मीयबुद्धयोर्हानिः ..	११२३१
(च) प्रकृतिपुरुषयोर्भेदप्रतीतावपि न मोक्षः ..	११२४९
(छ) ज्ञानोपादानाहानित औदासीन्यम् ..	११२५३
I. संस्कारदुःखभावाद् दुःखभावता ..	११२५४
II. अनित्यदुःखानात्मता ..	११२५६
III. संतारी बलेऽकर्माभ्यासमुक्ताः ..	११२५८
(ज) सत्कायदृष्टिर्मूलम् ..	११२५९
आगममंत्रेण न मुक्तिः ..	११२६६
I. आत्मनोऽमूर्तत्वे न पापगौरवलाघवम् ..	११२६९
II. आत्मनो नित्यत्वे न पुनर्वन्म ..	११२६९
III. नैरात्म्ये स्मृतिसंगतिः ..	११२७१
घ. सम्यग्दृष्टिर्नैरात्म्यदृष्टिः ..	११२७३
(क) वृष्णाच्चायात् मोक्षः ..	११२७४
(ख) अक्षीणकर्मणो न मोक्षः ..	११२७७
ङ. तायात् सुगतत्वसिद्धिः ..	११२८२
(७) संवादकत्वाद् भगवान् प्रमाणम् ..	११२८५

द्वितीयः परिच्छेदः ।

प्रत्यक्षम्

१—प्रमाणसंख्याविप्रतिपत्तिनिरासः	..	२१९
२—सत्यद्वयचिन्ता	..	२१३
३—सामान्यतत्कल्पनानिरासः ..	..	२१३-१३३
(१) सामान्यचिन्ता	..	२१५-५५
क. सामान्ये नार्धक्रियासामर्थ्यम् ..	..	२१५
ख. सामान्यस्य ज्ञानाकारता ..	..	२१९०
ग. विजातीयव्यापत्तिकं सामान्यम् ..	..	२१९०
(२) परमते दोषः	..	२१९६
क. व्यक्तितामान्ययोर्भेदे दोषः ..	..	२१९६
ख. व्यक्तितामान्ययोर्भेदे दोषः ..	..	२१९९
ग. न चक्षुरादिभिः प्रत्यक्षं सामान्यम् ..	..	२१९८
४—अनुमानचिन्ता	..	२१५५-१२२
(१) अनुमानसिद्धिः	..	२१५५
क. प्रान्तमनुमानं प्रमाणम् ..	..	२१५५
ख. द्वितीयं प्रमाणमनुमानम् ..	..	२१६४
ग. प्रमाणद्वयसिद्धिः ..	..	२१६८
घ. अवितर्कादादनुमानं प्रमाणम् ..	..	२१६६
ङ. अनुपलब्धेः प्रतिबन्धः ..	..	२१७२
च. अनुमानं त्रिविधम् ..	..	२१७३
छ. तत्र चार्वाकमतनिरासः ..	..	२१७३

ज. प्रत्यक्षज्ञ सामान्यप्रतीतिः	..	..	२१७५
झ. अनित्यादयो नावस्तुधर्माः	..	..	२१८०
ञ. लिङ्गधीसंवादकता	..	..	२१८१
(२) अनुपलब्धिचिन्ता	..	..	२१८५
५—प्रत्यक्षचिन्ता	..	..	२१९३-२२०३
(१) प्रत्यक्षलक्षणविप्रतिपत्तिनिरासः	..	..	२१९२२
क. कल्पनापोहं प्रत्यक्षम्	..	..	२१९२३
ख. परमतदूषणम्	..	..	२१९३६
(२) सामान्यनिरासः	..	..	२१९४५
क. धर्मसंस्थानराहित्यादसिद्धिः	..	..	२१९४५
ख. समवायस्यातीन्द्रियत्वादसिद्धिः	..	..	२१९४६
(३) अवयविनिरासः	..	..	२१९५०
(४) नानुमानतः सामान्यसिद्धिः	..	..	२१९५४
क. सामान्यस्वीकारे दोषः	..	..	२१९५६
ख. विषयान्वयिसंकेतानुगमत्वाददूढः	..	..	२१९६०
(५) अन्यापोहचिन्ता	..	..	२१९६३
क. अतत्कार्यव्यावृत्तिः	..	..	२१९६३
ख. अन्यापोहकञ्चन्दः	..	..	२१९७०
(६) क. प्रत्यक्षे शब्दवत्पन्नानिरासः	..	..	२१९७४
ख. उत्तरकालमाविविकल्पज्ञानेनानुभवः	..	..	२१९७६
६—प्रत्यक्षमेवाः	..	..	२१९९१
(१) इन्द्रियप्रत्यक्षम्	..	..	२१९९१
क. अज्ञाणां गमकत्वात्प्रत्यक्षम्	..	..	२१९९४
ख. चित्रैकत्वचिन्ता	..	..	२१९०८
ग. (क) कल्पनापोहत्वे धर्मधर्म्यादिसंगतिः	..	..	२१९३१

(ख) शब्दविकल्पविषयः सामान्यम्	..	२/२३३
(२) मानसप्रत्यक्षम्	..	२/२४६-४६
(३) क. स्वसंवेदनप्रत्यक्षम्	..	२/२४६-८०
ख. सुखादिपरस्वेद्यतानिरासः	..	२/२५५
ग. तत्र सांख्यमतनिरासः	..	२/२६८
(४) योगिज्ञानप्रत्यक्षम्	..	२/२८१
७—प्रत्यक्षाभासचिन्ता	..	२/२८८
८—प्रमाणफलचिन्ता	..	२/३०१-१९
९—विज्ञप्तिमात्रताचिन्ता	..	२/३२०-५३९
(१) अर्थसंवेदनचिन्ता	..	२/३२०
क. अर्थसंवेदः	..	२/३२०
ख. दृश्यदर्शने प्रत्यासत्तिविचारः	..	२/३२४
ग. नीलाद्यनुभवप्रसिद्धिः	..	२/३२६
घ. भाह्याहकप्रतिमासव्यवसायः	..	२/३३०
ङ. बाह्यार्थनिरासः	..	२/३३३
च. विज्ञानद्वैतत्वम्	..	२/३३७
छ. अर्थसंवित्फलम्	..	२/३३८
ज. आत्मसंवेदेवार्थसंवेदः	..	२/३४८
झ. विज्ञप्तिमात्रतायां प्रमाणफलव्यवस्था	..	२/३६३
ञ. सामान्यस्य नित्यानित्यत्वप्रतिषेधः	..	२/३७१
(२) स्मृतिचिन्ता	..	२/३७३
क. नार्थात् स्मृतिः	..	२/३७४
ख. ज्ञानद्वयरूपतासिद्धिः	..	२/३८७
ग. अक्षरिण्यस्य व्यक्तिरसंनवा	..	२/४२१
(३) स्वसंवेदनचिन्ता	..	२/४२३

क. बुद्धिरर्थाकारा	..	.. २।४२३
ख. अर्थानुमवाकारा	..	.. २।४२७
ग. स्वसंवेदननये योगिनामनातुरता	..	.. २।४५६
घ. अर्थस्य ज्ञानरूपेण प्रकाशकता	..	.. २।४८२
(३b) स्वसंवित्तिसिद्धिः	..	.. २।४८५
क. स्मृतेः स्वसंवित्तिः	..	.. २।४८५
ख. कममाविनां वर्णानां स्फोटेनासंगतिः	..	.. २।४८७
ग. न संयोगविभागद्वारेण शब्दाभिव्यक्तिः	..	.. २।४९०
घ. बुद्धेर्बुद्धयन्तरेण गृहीतो नाविच्छेदप्रतिमासः	..	.. २।४९५
ङ. तदा न विच्छिन्नं दर्शनम्	..	.. २।५००
च. न बुगपत् चित्तद्वयसंप्रतिपत्तिः	..	.. २।५०२
(४) प्रत्यभिज्ञाचिन्ता	..	.. २।५०३
क. एकत्वमन्तरेण प्रत्यभिज्ञानम्	..	.. २।५०४
ख. अविच्छिन्नं वर्णादिदर्शनम्	..	.. २।५०७
(५) क. योगिनां ज्ञानम्	..	.. २।५३२
ख. ग्राह्यताशक्तिहानादपि न जननशक्तिः	..	.. २।५३५
(६) हेतुसामग्र्याः सर्वसंभवः	..	.. २।५३६
(७) आत्मानुभूतं प्रत्यक्षम्	..	.. २।५३९

तृतीयः परिच्छेदः

स्वार्थानुमानम्

१—हेतुचिन्ता *द्र० परिशिष्टं १।१०	..	..	३।१
(१) हेतुलक्षणम्	..	..	३।१
(२) हेतुस्त्रिधा	..	..	३।१
(३) हेत्वामासाः	..	..	३।१
२—अनुपलब्धिचिन्ता	..	..	३।२
(१) दृश्यानुपलब्धिकलम्	..	..	३।२
(२) अनुपलब्धिश्चतुर्विधा	..	..	३।३
क, शेषवदनुमाननिरासः	..	..	३।१३
ख, त्रिषु हेतुरूपेषु निश्चयः	..	..	३।१४
(३) व्याप्तिचिन्ता	..	..	३।१५
क, प्रतिषन्धो दिग्भागेष्टः	..	..	३।१५-१६
ख, आचार्यीयमतनिरासः	..	..	३।१६
ग, परमतनिरासः	..	..	३।२१
(क) वैशेषिकमतनिरासः	..	..	३।२१
(ख) अविनाभावनियमः	..	..	३।३२
(४) सामान्यचिन्ता	..	..	३।५५
क, न्यायमीमांसामतनिरासः	..	..	३।५५
(क) व्यावृत्तस्वभावा भावाः	..	..	३।५५
(ख) भिन्नानामभिन्नं कार्यम्	..	..	३।७२
(ग) अपोहस्य विजातीयव्यावर्तकत्वम्	..	..	३।७५
(घ) सामान्याभावे प्रत्यभिज्ञासंगतिः	..	..	३।९७

(ङ) तद्वृत्तानिरुचयः	३१९९
ख. सांख्यमतनिरासः	३१९६२
ग. जैनमतनिरासः	३१९८०
३—शकृदचिन्ता	३१९८४
(१) निर्हेतुकविनाशः	३१९८२
(२) अनुपलब्धिचिन्ता	३१९८७
क. अनुपलब्धेः प्रामाण्यम्	३१९८७
ख. स्वभावानुपलब्धिः	३१२०२
ग. अनुपलब्धिरेवामावः	३१२०३
घ. कल्पितस्यानुपलब्धिर्धर्मः	३१२११
४—आगमचिन्ता	३१२१२
(१) पौरुषेयत्वे	३१२१६
क. पुरुषातिशयप्रणीतं वचनं प्रमाणात्	३१२१६
ख. सत्कार्यदर्शनं दोषकारणम्	३१२२२
५—अपौरुषेयत्वे	३१२२३-३३७
(१) वेदप्रामाण्यनिरासः	३१२२४
क. अपौरुषेयत्वेऽन्यप्रामाण्यम्	३१२२७
ख. सम्बन्धचिन्ता	३१२३१
(क) सम्बन्धनित्यत्वे सम्बन्धानित्यता	३१२३१
(ख) सम्बन्धः कल्पितः	३१२३३
(ग) भेदाभेदाव्यवस्थातोऽपि सम्बन्धस्यावस्तुत्वम्	३१२३६
(घ) वर्यपदादिषु सम्बन्धस्यासङ्गावः	३१२३८
ग. नापौरुषेयता	३१२३६
घ. न नित्यता	३१२४०
(क) a. गुर्वध्ययनपूर्वकत्वादपि न नित्यता	३१२४०
b. तथा म्लेच्छादिश्रवणहाराणामपि नित्यता	३१२४५
(ख) a. अनादित्वेऽर्थसंस्कारभेदेन संशयः	३१२४७

b. लौकिकैः साम्यात् वर्षापीरूपेयत्वं निष्फलम् ..	३१२४७
c. वर्माभिन्नत्वात् वाक्यस्य केवलं नापीरूपेयत्वम् ..	३१२४८
d. प्रत्येकमवयवानां सार्थकता ..	३१२४९
(ग) स्फोटनिरासः ..	३१२५१
a. नित्यानित्यत्वात्सम्भवत्वं वाक्यस्य ..	३१२५१
b. व्याप्याव्यापित्वेनाप्यसंगतिः ..	३१२५३
c. ध्वनिभ्यो भिन्नं न शब्दरूपम् ..	३१२५६
(घ) वर्णानुपूर्वचिन्ता ..	३१२५९
a. वर्णानुपूर्वार्थं वेदवाक्यत्वेऽप्यसंगतिः ..	३१२५९
b. ध्वञ्ज्यत्वानुपपत्तिः ..	३१२६२
c. कार्यत्वमेव वैदिकानामपि वर्णानाम् ..	३१२६३
d. नावरणविगमत्वं वर्णानाम् ..	३१२६४
e. प्रत्यभिज्ञानादपि न वर्गेऽनित्यता ..	३१२६६
f. बुद्धेरपीरूपेऽनित्यत्वाद्यसंगतिः ..	३१२६७
g. वर्णानुपूर्वी वाक्यमित्यकिञ्चित्करम् ..	३१२६८
(ङ) निर्हेतुको विनाशः ..	३१२६९
a. नाशस्याहेतुत्वे कारणम् ..	३१२७६
b. युद्गलचिन्ता ..	३१२७६
c. नाशस्य सत्तामात्रानुबन्धाद् ध्वनैरनित्यता ..	३१२८१
d. (i) एवं सम्बन्धानित्यता ..	३१२८३
(ii) सम्बन्धानित्यत्वात् शब्दशक्तितर्द्धिता ..	३१२८३
(२) a नव्यमीमांसक(भाट्ट)मतनिरासः ..	३१२८४
क. अपौरुषेयत्वेऽपि दोषः ..	३१२८४
(क) अपौरुषेयत्वान्न याथाभ्यासिद्धिः ..	३१२८४
(ख) अकृतकत्वे ज्ञानहेतुत्वाभावः ..	३१२८५
(ग) शब्दे समारोपितगोचरा बुद्ध्यः ..	३१२८६
ल. कृतकत्वेऽपि न दोषः ..	३१२८७
(क) कृतकत्वान्न मिथ्यात्वनियमः ..	३१२८७
(ख) समयत्वान्मन्त्राणां कृतकारिता ..	३१२९१
(ग) वर्णक्रमो मन्त्रेष्वकिञ्चित्करः ..	३१२९२

ग, नित्यत्वे दोषः ..	.. ३।२६४
(क) अस्संस्कार्यस्य न प्रयोक्तृमेवापेक्षा ..	.. ३।२९४
(ख) नित्यानां मन्त्राणां प्रयोजको निरर्थकः ..	.. ३।२९६
(ग) नित्यस्य व्यक्तिरसिद्धा ..	.. ३।२९७
घ, समयकारणानुक्त्या फलविशेषः ..	.. ३।३००
ङ, वर्णानुपूर्वचिन्ता ..	.. ३।३०१
(क) आनुपूर्व्यभावे नार्थभेदः ..	.. ३।३०१
(ख) आनुपूर्वी पौरुषेयी ..	.. ३।३०४
च, आप्तचिन्ता ..	.. ३।३०६
(क) आप्तसिद्धिः ..	.. ३।३०९
a. प्रणेतुः शक्त्यतिशयान्मन्त्रप्रभावः ..	.. ३।३०९
b. पुरुषालिशयत्वस्वीकारे आप्तस्वीकारः ..	.. ३।३१२
(ख) आप्तलक्षणम् ..	.. ३।३१४
(ग) परपक्षे दोषाः ..	.. ३।३१६
a. आप्तत्वास्वीकारेऽपौरुषेयता निरर्था ..	.. ३।३१६
b. लोकप्रसिद्धिस्तत्र न सहाय्यकरी ..	.. ३।३१९
c. नियामकमन्तरा शब्दाज्ज्वलन्माविनी ..	.. ३।३२४
d. व्याख्याता वाचकतायाः कर्तृत्व ..	.. ३।३२५
e. अनेकार्थानामैकार्थद्योतने को नियमः ..	.. ३।३२६
f. अपौरुषेयत्वे विवक्षाद्यभावः ..	.. ३।३२७
(९) b बृद्धमीमांसक (जैमिनि) मतनिरासः ..	.. ३।३३०
क, वेदैकदेशसंवादित्वाच्च सर्वस्य प्रामाण्यम् ..	.. ३।३३०
ख, वेदप्रामाण्यघोषणा जैमिनेर्घाट्यर्थम् ..	.. ३।३३२

चतुर्थः परिच्छेदः

परार्थानुमानम्

१—परार्थानुमानलक्षणं (दिग्भागस्य) ..	४११
(१) तत्र स्वच्छप्रहणफलम् ..	४११
क. परमतनिरासाय ..	४११
ख. अनुमानविषये नागमप्रामाण्यम् ..	४१२
ग. प्रमाणेन बाध्यमानस्यागमस्य न सिद्धिः ..	४१४
(२) तत्र अर्थग्रहणफलम् ..	४१३
२—पक्षचिन्ता ..	४१५-१८८
(१) पक्षहेतुवचनमसाधनम् ..	४१५
क. हेतुवचनं न साधनम् ..	४१५
ख. पक्षवचनमसाधनम् ..	४१६
ग. (दिग्भागस्य) पक्षवचनमसाधनत्वेनेष्टम् ..	४१८
(२) प्रतिज्ञा न साधनाक्यवः ..	४२३
(३) पक्षलक्षणकरणो प्रयोजनम् ..	४२८
(४) आत्मार्थत्वविवादे दोषः ..	४३१
(अन्यत्रसिद्धौ न सामान्यम् ..	४३४)
(५) स्वयंशब्दप्रहणफलम् ..	४४२
३—शब्दाप्रामाण्यचिन्ता ..	४४८
(१) शास्त्रविरोधोऽकिञ्चित्करः ..	४४८
(शब्दस्य नोकाशगुणत्वम् ..	४५५)
(२) अन्यथा स्वयंशब्दोऽनर्थकः ..	४७२

(३) सहानिराकृतग्रहणफलम्	..	..	४।६१
(४) बाधा चतुर्विधा	..	..	४।६२
(५) आगमस्ववचनयोस्तुल्यबलता	..	..	४।६३
(६) प्रतीतिबाधा	..	..	४।१०८
क. आतलक्षणम्	..	..	४।१०९
ख. योग्यता प्रसिद्धिशब्दार्थः	..	..	४।१११
ग. वस्तुबलप्रवृत्तिसमुमानम्	..	..	४।११९
(७) प्रत्यक्षबाधा	..	..	४।१३१
४—सामान्यचिन्ता	..	..	४।१३३
(१) सामान्यं व्यावृत्तिलक्षणम्	..	..	४।१३३
(२) स्वधर्मग्रहणप्रयोजनम्	..	..	४।१३६-४६
(३) धर्मस्वरूपनिरासः	..	..	४।१४७
५—पक्षदोषाः	..	..	४।१४८
(१) हेतुनिरपेक्षः पक्षदोषः	..	..	४।१४९
(२) अवयविनिरासः	..	..	४।१५२
(३) नैयायिकपक्षलक्षणो दोषः	..	..	४।१६४
(साध्यशब्दचिन्ता	..	..	४।१६५)
(४) प्रतिज्ञालक्षणे दोषः	..	..	४।१७२
(५) सामान्यचिन्ता	..	..	४।१७६
क. सामान्यानुवर्तने निष्फलम्	..	..	४।१७६
ख. सामान्यनिरासः	..	..	४।१८१
६—हेतुचिन्ता	..	..	४।१८८
(१) हेतुलक्षणम्	..	..	४।१८९
क. पक्षधर्मप्रमेदकवने कारणम्	..	..	४।१८९
ख. सूत्रे निपातग्रहणफलम्	..	..	४।१९०

(२) हेतुभेदाः	..	.. ४।१६५
(३) कार्यस्वभावहेतोर्निर्देशस्य फलम्	..	४।१६६-२०४
(४) विवादाद् भेदसामान्य इत्यस्य व्याख्यानम्	..	४।२०५
(५) साध्याभावस्य साधनाभावेन न व्याप्तिः	..	४।२०८
क, जीवच्छरीरं प्राणादित्वादित्यत्र दोषः—	..	४।२०८
ख, स्मृतीच्छादयः प्राणादिहेतुः	..	४।२१६
ग, शाब्दो व्यवहारो विधिप्रतिषेधप्रयोजनः	..	४।२२५
घ, धर्मभेदव्यवहारविचारः	..	४।२३५
(६)क, सामग्रीशक्तिभेदाद् विधिरूपता	..	४।२४८
ख, प्राणादेरुक्तो दोष आचार्येण	..	४।२५६
७—अनुपलब्धिचिन्ता	..	४।२६०
(१) अनुपलब्धेः दृग्ग्रहणे कारणम्	..	४।२६०
(२) अनुपलब्धेरभावसिद्धौ लिङ्गलिङ्गग्रहणप्रयोजनम्	..	४।२६३
(३) स्वभावानुपलब्ध्या विपर्ययः प्रतिषेधः	..	४।२६४
(४) विशिष्टवेदानां दर्पणानां विशेषावगमः	..	४।२७१
(५) दृश्यानुपलब्धिः सूक्ष्मव्यवहारवाधिका	..	४।२७६
८—भावस्वभावचिन्ता	..	४।२८०
(१) हेत्वेन्तरसापेक्षो न ध्रुवभावः	..	४।२८०
(२) न भावनश्वरस्वभावनियतो भावः	..	४।२८०
(३) अनपेक्ष एव भावो नरकरत्वे	..	४।२८१

नमो मरुदुधिये ।

प्रमाणवार्तिकवृत्तिः

प्रथमः परिच्छेदः ॥

प्रमाणसिद्धिः

विमुक्तावरणक्षेपं वीप्ताखिलगुणधियं ।
स्वैकज्ञेच्छात्मसम्पत्तिं नमस्वामि महामुनिम् ॥
स्वयमपि कृतिनां महद्गिरिर्नरैरपि गमितो बहुविस्तरैर्न योयम् ।
तदपि च सुगमो न भद्रिषानामिति सिद्धिच्छलतः करोमि धिन्ताम् ॥
अहमपि न निजैकलामलुब्धो न च परकृत्यरसानिलापमुक्तः ।
कलति पुनरियं परार्थबाञ्छाव्रततिरभीष्टफलानि पुष्पभाजाम् ॥

क. नमस्कारश्लोकः

शास्त्रा^१बाधविध्वनेन तत्समाप्त्यर्थे^२ भगवति प्रसादजनने धीतुं^३ जनानुप्रहार्यञ्च
स्तुतिपूर्वकमाचार्यो नमस्कारश्लोकमाह ।

विधूतकल्पनाजालगम्भीरोदारमूर्तये ।

नमः समन्तभद्राय समन्तस्फुरणखिद्ये ॥१॥

विधूतं^४ विध्वस्तं अनुरूपतिकथमलामापादितं कल्पना प्राप्ताग्राहकाध्यारोपः सैव
बाल्ये बन्धनहेतुत्वात् यावां ता विधूतकल्पनाजालाः । एतेन धर्मकाय उक्तः^५ । इय-
धून्यताया धर्मप्राप्तुत्वात् (१) तदधिपस्य धर्मकामत्वात् । गम्भीराश्च लङ्ग-

^१ स्तुत्या पुण्योपचयात् ।

^२ व्याख्यातुञ्चेति परार्थवर्जनात् ।

^३ तर्क्यवरणविषमात् ।

^४ पुण्येन नमः शब्दात्प्रणामतः शिष्टैश्च तैश्च ।

तच्च स्वपरार्थतदुभयसम्पत्तिस्ततः अवृत्तिहानिगाम्भीर्योदार्यविशेषेति नमिः
स्वार्थ उक्तः ।

आवकाशविषयत्वात् । उदाराश्च सकलश्रेयसत्वार्ये^१ व्यापनादिति गम्भीरो-
दाराः । आभ्यां साम्भोगिकनैर्म्माणिषत्वावावृत्तौ तपोरेव स्वल्पत्वात् ।
विधूतकल्पनाजाला गम्भीरोदारा मूर्त्तयो यस्य स विधूतकल्पनाजालगम्भीरोदार-
मसिः । (१) एतेन स्वार्थसम्पृक्ता त्रिकायलक्षणत्वात्तस्याः ।

समन्तं निरवशेषं भद्रं कल्पार्थं परार्थसम्पत्सम्भारलक्षणं यस्मादसौ समन्तभद्रः
(१) अनया भववन्नामव्युत्पत्त्या परार्थसम्पदभिहिता^२ । समन्ततः स्फुरन्तीति
समन्तस्फुरण्यः स्थिरः ताव(त्) त्विषो देशना यस्य स समन्तस्फुरणत्वत्
वस्तुतत्त्वावभासनोपायता च त्विददेशनयोः साधर्म्यं (१) अनेन परार्थसम्पदुपायो
दर्शितः । देशनाद्वारेण भगवता जगदर्थकरणात् । एतेन स्तुतिस्फुटा असाधारणानां
स्वपरार्थसम्पत्तिदुपायानामुपदर्शनात् । सर्वत्र नमः शब्दयोगान्त्वतुर्वी । अनेन
नमस्कारोभिहितः । यदा तु समन्तभद्रशब्दो^३ कृष्ट्या बोधिसत्त्वविशेषे वर्तते
तदापि पदव्याख्यानं पूर्ववदेव । अयन्तु विशेषः । विधूतकल्पनाजालत्वं बोधि-
सत्त्वभूम्यावरणप्रहणतो वेदितव्यं । गाम्भीर्यन्तु अङ्गभावकाविषयत्वात् । औदार्यन्तु
दर्शभूमौस्वरबोधिसत्त्वमाहात्म्यातिशयतः । कायक्यन्तु बोधिसत्त्वानामप्यस्ति
प्रकर्षनिष्ठागमनात् भगवता व्यवस्थाप्यते । देशना च प्रसिद्धैव तेषां ॥ (१)

श्र. शास्त्रासम्प्रयोजनम्

श्रोतृदोषबाहुल्याच्छास्त्रेण परोपकारमपश्यन् सूक्तान्यासभावितचित्तता-
मेवात्मनः शास्त्रारम्भकारणन्दर्शयन् वक्रोक्त्या दोषतापनयनेन शास्त्रे श्रोतृन्
प्रवर्तयितुम् (१) ह ।

* प्रायः प्राकृतसक्तिरप्रतिबलप्रज्ञा जनः केवलं,
नानर्थ्येव सुभाषितैः परिगता विद्वेष्ट्यपीर्ष्यामलैः ।
तेनार्थं न परोपकार इति नञ्छिन्तापि चेतस्ततः,
सूक्ताभ्यासविबद्धितव्यसनमित्यत्रानुबद्धस्युहम् ॥२॥

प्रायो भूयान् बाहुल्येन वा जनः प्राकृतेषु बहिःशास्त्रेषु सक्तिरभिज्ज्ञो यस्य
स प्राकृतसक्तिरनेन कुप्रज्ञत्वं श्रोतृदोष उक्तः । अप्रतिबला शास्त्रार्थग्रहणं प्रत्य-
शक्ता प्रज्ञा यस्यासावप्रतिबलप्रज्ञः अनेनाज्ञत्वमुक्तं ।^४ केवलं, नानर्थ्येव सुभाषितैः ।
किन्तु सुभाषिताभिज्ञाभिर्न ईर्ष्या परसंपत्तौ चेतसो व्यारोधः सैव मलचित्त^५ मलिनी-

^१ तदधिनां यथा ।

^२ अकारान्तः सकारान्तस्तृतीयार्थ इत्यर्थे ।

जनकायः ।

^३ द्रष्टव्यं परिशिष्टं १।१-४

^४ आत्मात्मौयास्त्रैवातुकाश्च चैताः सवासनाः ।

करणात् । तैः परिणतो युक्तः सन् विद्वेष्टेष्वपि । ईर्ष्यामलैरिति व्यक्त्यपेक्षया बहुवचनं । अनेन यथाक्रममनधिस्वममाध्यस्थ्यञ्चोक्तं (१) तेन श्रोतुदोषकलापेन अयमारिप्सितो वातिकारण्यो ग्रन्थः (१) परमुपकरोतीति परोपकार इति नोऽस्माक-
ञ्चिन्तापि नास्ति । कथन्तहि शास्त्रकरणे प्रवृत्तिरित्याह चेतश्चिरं दीर्घकालं
सुप्तस्यान्यासेन विबद्धितव्यसनं विस्तारितामिष्वङ्गमितिहेतोरत्र वातिककरणे-
ऽनुबद्धसूहं जातामिलार्थं । एतेन कुप्रशताविदोषजातमात्मनो बोधिताः श्रोतार-
स्तत्परिहारेण शास्त्रे प्रवर्तिता एव भवन्ति ॥ (२)

ग. प्रमाणसिद्धिः

अवमाचार्यो बृहदान्वार्षीय प्रमाणसमुच्चयशास्त्रे वातिकं चिकीर्षुः
स्वतः कृतभगवन्नमस्कारः (:) तच्छास्त्रा^१रम्भसमये तदाचार्यकृतभगवन्नमस्कार-
श्लोकं व्याख्यातुकामः प्रथमं^२ प्रमाणसामान्यलक्षणमाह (१)

१. प्रमाणलक्षणम्

(१) अविसंवादि ज्ञानम्

प्रमाणमविसंवादि ज्ञानं;

ज्ञानं प्रमाणं^३ नाज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादि । कीदृशमविसंवादि । विसंवा-
दनं विसंवादो वञ्चनं तद्योगाद्विसंवादि । न तप्ताऽज्ञातविसंवादि । अविसंवादा-
नमुक्तमित्यर्थः । किं पुनरित्याह (१)

अर्थक्रियास्थितिः ।

अविसंवादनं ;

यथोपदेशितार्थस्य क्रियायाः स्थितिः प्रमाणयोग्यताऽविसंवादनं (१) अतएव यतो
ज्ञानादर्थं परिच्छिद्यापि^४ न प्रवर्तते प्रवृत्तो वा कुतश्चित्प्रतिबन्धादेरर्थक्रियाप्राप्ति-
गच्छति तदपि प्रमाणमेव प्रमाणयोग्यतालक्षणस्वाविसंवादस्य सत्त्वात् । सैव
प्रमाणयोग्यता कथमस्त्यामर्थक्रियाप्राप्तौ निवचीयत इति चेत् (१) यत्तावदसकृद्-
व्यवहाराभ्यासादर्शनमात्रेणोपलक्षितभ्रमविविक्तस्वरूपविशेषं साधना^५व्यक्षं तस्य^६

^१ द्वितीयां सम्बन्धितिरिद्धिम् । प्रमाणं भूतो जातो भगवान् मानमिव किन्त-
वित्याह । ^२ प्रमाणं सम्यग्ज्ञानमपूर्वगोचरमिति लक्षणं ।

^३ नममरीच्यादौ । ^४ प्रमेयस्य ।

स्वत एव प्रमाणयोप्यतानिश्चयः कृत्रिमाकृत्रिममणिरुप्यादितत्त्वनिश्चयवत् । अनुमानस्य च साध्यप्रतिबद्धजन्यमनो व्यभिचाराण्यङ्गाविरहात् । अर्थक्रियानिर्भासन्तु प्रत्यक्षं स्वत एवार्थक्रियानुभवात्मकं न तत्र परार्थक्रियाप्रेक्ष्यत इति तदपि स्वतो निश्चितप्रामाण्यं । अत एवार्थक्रियापरंपरानुसरणादनवस्थादोषोपि दुस्त्य एव । यत्जन्यस्तदशायां^१ संविध्यप्रामाण्यमुत्पत्ती^२ तस्यार्थक्रियाज्ञानादनुमानाद्वा प्रामाण्यं निश्चीयते । एतच्चाविसंवादनं बाह्यार्थेतरत्वादयोः समानं प्रमाणलक्षणं (१) त्रि ज्ञा न नयेपि^३ साधननिर्भासज्ञानान्तर^४मर्थक्रिया^५निर्भासज्ञानमेव^६ संवादः । अतो विज्ञप्तिमात्रत्वे प्रमाणेतरविभागव्यवहारोऽस्वीकर्ण्यः ।

ननु शब्दगन्धरसस्पर्शान् चित्ररूपगन्ध पश्यतो ज्ञानस्य परमर्थक्रियाज्ञानं नास्तीति^७ तत्प्रमाणत्वं^८ स्यादित्याह ।

शाब्देऽप्यभिप्रायनिवेदनात् ॥३॥

शाब्दे शब्दजनिते ज्ञानेऽपि शब्दाद् गन्धादिविषयेऽपि अभिप्रायस्याभिप्रेतार्थक्रिया (या) निवेदनात् प्रतिपादनात्प्रामाण्यं (१) अर्थक्रिया हि स्वचित्स्वरूपप्रतिपत्तिरेव । स्वचित्तवैश्या यथासम्भवं व्यवहारविषयः । तत्प्रापणजन्य प्रामाण्यमिति नाव्यापकं प्रमाणलक्षणम् । (३)

ननु शब्दस्यार्थप्रतिबन्धाभावात् प्रामाण्यं स्यादित्यते बानुमानत्वादि^९त्याह(१)

बकृत्वापारविषयो योर्थो बुद्धौ प्रकाशते ।

प्रामाण्यं तत्र शब्दस्य सार्थतत्त्वनिबन्धनम् ॥४॥

बकृत्वापारो विवक्षा तस्य विषयो योऽर्थः समारोपितबह्वी रूपो ज्ञानाकारः प्रकाशते बुद्धौ विवक्षा^{१०}रिमिकायां (१) तत्र शब्दस्य प्रामाण्यं लिङ्गत्वं । शब्दादुच्चरिताद्विवक्षितार्थप्रतिभासी विकल्पो^{११}भूमीयत इत्यर्थः । तत्कार्यत्वात्तच्छब्दस्य । न पुनरर्थतत्त्वनिबन्धनं तत्प्रतिबन्धाभावात् । (४)

ननु घ^{१२}टोयमित्यादिज्ञानात्प्रवर्तमानस्य सम्बन्धोस्त्येवेति तत् प्रमाणं स्यात् (१) इत्याह ।

^१ सत्यां । ^२ अव्यापकत्वं निरस्यसाह । ^३ बह्विज्ञानान्तरं बाह्यविज्ञानं ।

^४ रविचन्द्रान्मुखविचारीनां दर्शनमेवार्थक्रियास्थितिः ।

^५ यदर्थकारं ज्ञानं तत् बाह्यार्थाविनाभावि यथा अर्थक्रियानिर्भासं ।

^६ विना भ्रान्ति प्रयुक्ते ।

^७ संकेतबलात् । ^८ विकल्पशब्द . . . न नवी . . . । . . .

^९ येन ज्ञात्वा प्रवृत्तस्यार्थसंवादस्तच्चेत्प्रमाणं घटविकल्पोपि स्यात्प्रमाणं ॥

गृहीतग्रहणान्नेष्टं सावृतं, धीप्रमाणता ।

प्रवृत्तेस्तत्प्रधानत्वात् हेयोपादेयवस्तुनि ॥५॥

गृहीतग्रहणान्नेष्टं सावृतं दर्शनोत्तरकालं सावृतं विकल्पज्ञानं प्रमाणं नेष्टं दर्शनगृहीतस्मैव ग्रहणात् तेनैव च प्रापयितुं शक्यत्वात् सावृतम्^१ किञ्चित्कारमेव । कस्मात्पुनश्चिद्विषयः प्रमाणतेत्येतं नेन्द्रियादेः (१) हेयोपादेयवस्तुविषयायाः प्रवृत्ते^२स्तत्प्रधानत्वात् ज्ञानप्रधानत्वात् धिय एव प्रामाण्यं^३ (१) न हीन्द्रियमस्तीत्येव प्रवृत्तिः किन्तु हि ज्ञानसद्भावात् साधकतमज्ज्वलं प्रमाणं तस्याव्यवहितव्यापार^४त्वात् । (५)

एवं फलाधिनां प्रवृत्तिष्ववहारकारित्वेन धियः प्रामाण्यं प्रतिपादितं । साम्प्रतमधिगमफलविभागकारित्वमाह ।

विषयाकारभेदाच्च धियोधिगमभेदतः ।

विषयो विषयस्येवाकारो विषयाकारः^५ नीलादिस्तस्य भेदात् विशेषाधिगम^६स्य^७स्वार्थप्रतीतेर्भेदाद्विशेषाद्विय एव प्रामाण्यं नीलस्वरूपं हि ज्ञानं नीलप्रतीतिरन्याद्विशमन्ययेति धीरेव प्रमाणं ।

तनु यथाधिगमसाधन^८माकारस्तथेन्द्रियमपि तदुत्पत्तेरत आह^९ (१)

भावादेवास्य तद्भावेः

तस्याकारस्य भावेऽस्याधिगमस्य भावादेव साधनमव्यवहितत्वात् न त्विन्द्रियादि तद्भावेपि ज्ञानानुत्पत्ताधिगमभावात् । कश्चि^{१०}दाह^{११} (१) सर्वज्ञानगामबाधितस्व-
लक्षणं प्रामाण्यं^{१२} स्वत एव सिध्यति^{१३} बाधकारणदोषज्ञानाभ्यां स्वचित्तदपोह्यते यथा श्रुतिकार्या रजतज्ञाने^{१४} चन्द्रद्वयदर्शने वा । तच्चेदमयुक्तं यतः (१)

स्वरूपस्य स्वतो गतिः ॥६॥

१ . . . . . अतः । तद्वगतसत्ता महासामान्यं । तत्संख्यानार्थतः ।
उत्प्रेरणं कर्म तस्यैवैते व्यपदेशा इति सावृताः ।

२ ज्ञातृत्व पुंसः प्रवृत्तेः ।

३ रूपं ४ धियः ।

५ अधिगमस्य साधनमिन्द्रियादुत्पत्तेः ॥ ६ भीमांतकाः ।

७ उत्तरकालभाविनानन्यासजेन चेत् ।

८ विषयाकारस्य स्वतन्त्रत्वात् ज्ञानसत्तासिद्धिः ।

९ स्वतः प्रामाण्यस्य ज्ञाते ज्ञाने तत्वात्मभूतस्य प्रामाण्यस्यापि ज्ञातत्वात् ।

स्वरूपस्य स्वतो गति^१र्न प्रामाण्यस्य । स्वतो हि प्रामाण्यस्याभिव्यक्ति^२-
व्यक्तव्या ।^३ न तूत्पत्तिः । ज्ञानात्मभूतस्य स्वस्मादुत्पत्तिविरोधात् । यदि च स्वतो-
ज्वाधितत्वं प्रामाण्यमभिव्यक्त्या व्यवस्थापितं न तस्य बाधकानां सहस्रेणापि बाधो-
युक्तः । अथ सम्भवति बाधके बाधकादर्शनं यत्र तत्राबाधितत्वमपीच्छते बाधक-
दर्शनेन । एवन्तहि बाधकादर्शनाभावाधितत्वं किन्तहि बाधकाभावात् । तस्य
बादर्शनादन्यत्र साधनं । तच्चेदसाधनं नाबाधितत्वं नाम प्रामाण्यं नाप्यस्य स्व^४तः
सिद्धिः । अतः प्रथमं बाधकादर्शनात्प्रसक्तमबाधितत्वं बाधदर्शनादपीच्छत इति
किमत्रायुक्तं । ईदृश एव बाध्य^५बाधकभावः सम्बन्तः ॥

कीदृशोऽत्र प्रस^६ङ्गायैः (१) किं सत्त्वभूत सत्त्वनिश्चयी । सम्भावनामात्रम्वा ।
तत्र न तावदनयोः पक्षयोरपवादो युक्तः । सतः केनचिदपि बाधितुमशक्यत्वात्
अन्येपि न स्व^७तोऽबाधितत्वनिवचयः तद्विरुद्धत्वात् सम्भावनायाः । अनिरिक्तमेव
तत्रा^८बाधितत्वं कथं^९भन्वथोत्पद्यत इति चेत् । न तहि स्वतःप्रामाण्यनिश्चय इति
यत्रापि बाधदर्शनं नास्ति तत्राप्यनाशवास एव (१) एवञ्च बाध्यबाधकभावः
सदसत्तापक्षयोरसङ्ग^{१०}तो वेदितव्यः ॥ (६)

*प्रामाण्यं व्यवहारेण ;

यदि स्वरूपमात्रं स्वतो गम्यते न प्रामाण्यं कथन्तहि तदवगम्यमित्याह ।
प्रामाण्यव्यवहारैर्णार्थक्रियाज्ञानेन (१) यस्य साधनज्ञानस्य तादात्म्यादनुभूतेपि
प्रामाण्ये साक्षाद्वा अभ्युत्थितोऽज्ञान्या^१सकशादनुत्पन्नानुत्पन्ननिश्चयाः तत्रार्थक्रियाज्ञा-
नेन प्रामाण्यनिश्चयः । अन्यत्र तु विभ्र^२मसङ्कासङ्कोचादुत्पत्तावेव स्वरूप^३स्य
प्रामाण्यस्य स्वतो गतिरित्युक्तं ॥ अथवा^४ यधुविज्ञानेन रूपक्षण एको वृष्यते न भावी
प्राप्यो नापि स्पर्शः तत्कथमन्यदर्शनमन्यप्राप्त्या प्रमाणं । एवं ह्यतिप्रसङ्गः स्यात् ।

^१ ज्ञानं । साधनं । ^२ सतो न बाधा सम्बाधे बाजस्तः स्वयमेवास्तत्त्वात् ।
—सिद्धान्ती

^३ अबाधितत्वं प्रसक्तमिति । ^४ प्रमाणमिदमिति निश्चयरूपा न च
व्यक्तिः । प्रमाणतवाभासयोरुत्पत्तिकाले संशयादभ्यासम्बिता ॥

^५ निश्चितत्वावित्तेन । ^६ स्वतःप्रामाण्यसिद्धिरित्युत्पत्तिर्व्यक्तिव्या
स्यात् सिद्धः शब्दः सिद्धोदयवत् । नोत्पत्तिः । ज्ञाताज्ञातज्ञानयोरकारकत्वात् ।
असत्त्वे नाज्ञातस्य ज्ञातस्य प्रामाण्यास्तत्त्वात् । ^७ ब्रह्मण्यं परिशिष्टं १।६

^८ इति बहिरर्थे प्रामाण्याभासोत्पत्तिः । ^९ स्वसम्बेदनेन ।

^{१०} स्वरूपस्य स्वतो गतिः । प्रामाण्यं व्यवहारेणेत्यस्य व्याख्यान्तरमाह ।

अनुमानञ्च व्याप्तिग्रहणसापेक्षं व्याप्तिश्च प्रत्यक्षेण पुरोवर्तिसङ्गमावशाद्वा हिण्य कथं
शक्यग्रहा । देशकालव्यक्तित्वव्याप्या च व्याप्तिरुच्यते यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्नि-
रिति प्रत्यक्षपृष्ठजश्च विकल्पो न प्रमाणं प्रमाणव्यापारानुकारी त्वसाविध्यते ।
यथावमध्यक्षव्यापारमतिक्रम्याधिकमारोपयति तत्र न प्रमाणं अमूलकत्वात्तस्य
प्रमाणप्रमेयस्य । विजातीयव्यावृत्तेरध्यक्षेण दृष्टत्वादल्पेन भूलमिति चेत् न
सजातीयव्यावृत्त्या विधेयित्वात्तस्याः । अन्यथा शाबलेयनाशम्प्रतियता प्रत्यक्षेण
गोमात्रनाशो व्यवस्थाप्येत । अनुमानाच्च व्याप्तिग्रहणेऽनवस्थापतिः । अत
वाह । स्वरूपस्य स्वतो गतिः ॥

स्वरूपमात्रं स्वतो गम्यते न प्राप्यरूपसापेक्षं शमाव्यञ्जाम किञ्चिदस्ति ।
कथन्तहि तद्व्यवस्थेत्याह । प्रामाण्यम्यवहारेण ।

सांख्यवहारिकस्येदं प्रमाणस्य लक्षणं संख्यवहारश्च भाविभूतरूपादिक्षणानामे-
कत्वेन संवादविषयोनवगीतः सर्वस्य । साध्यसाधनयोरेकव्यक्ति^१दर्शने^२ समस्त-
तज्जातीयतथात्वव्यवस्थानं सम्बो^३दमवधारयन्ति व्यवहृ^४त्तारः । तदनुरोधात्
प्रामाण्यम्यवस्थाप्यते । तत्त्वतस्तु स्वसम्बेदनमात्रमप्रवृत्तिनिवृत्तिकं ॥

ननु यत्र तावदस्यस्तसाधनज्ञानाविधु निरस्तभ्रमा व्यवहारिणस्तेषां स्वत
एव प्रामाण्यनिश्चयः यत्स्वनम्यस्तसाधनं ज्ञानं तस्यापि व्यवहारेणैति निष्फलं शास्त्र-
प्रणयनमित्याह ।

शास्त्रं मोहनिवर्तनं ।

यदि व्यवहारतः प्रमाणस्वरूप^१सिद्धिः परस्परविरो^२धीति लक्षणशास्त्राणि न
स्युः । तस्मान्छास्त्रेण लक्षणोपदर्शनात् तद्विषयः संमोहो निवर्तनीयः । येन^३ परलो-
कनिःश्रेयसादेव्यवहाराप्रसिद्धस्य सिद्धिर्भवति ।

(२) अज्ञातार्थप्रकाशकम्

तदेवमविसम्बादनं प्रमाणलक्षणभूतमिवानीमन्यवाह ।

^१ यदि धूमो बह्नेरन्यतोपि जायेतेह बह्नेर्न जायेत द्विकारणमकारणं यतः ।

^२ साध्याधिगतिः साधनं सारूप्ये तयोः । ^३ प्राग्दृष्टो धूमाग्नीः ।

^४ सम्यग्ज्ञानाद् धर्मास्तित्वपरलोकनिश्चयः ततो मोक्षाधिगमात् प्रत्यक्षपृष्ठ-
विकल्पादर्थ (१)

^५ अस्याशातस्य ग्राह्यत्वेपि नायमर्थः ।

अज्ञातार्थप्रकाशो वा;

प्रकाशनं प्रकाशोऽज्ञा^१ तस्यार्थस्य प्रकाशो ज्ञानं (१) तत्प्रमाणं अर्थग्रहणेन द्विचन्द्राद्विज्ञानस्य निरासः । अज्ञातग्रहणेन साम्नुत^२ स्वावयव्यादिविषयस्य । पुष्पं गृहीतानामेव रूपादीनामेकत्वेन विकल्पनात् (१) स्मरणञ्च पूर्वगृहीतार्थविकल्प-
रूपत्वाभाविक्पाहि (१) गृहीते च प्राक्तनमेव प्रमाणं । इदानीन्तु स्मरणमप्र^३वर्तकं
तस्यैव सन्वेहात् ॥

नन्वविसम्बादादेवाज्ञातार्थप्रकाशो ज्ञातव्यः । अन्यथा पीतशंखज्ञानमपि प्रमाणं
स्यात् । तथा चाविसम्बादित्वमेव प्रमाणमस्तु किमनेनाभि^४हितेन^५ (१) स्यादे-
तद्यदि सम्भवित्वमात्रे लक्षणं स्यात् । किं नूद्दिष्ट^६ त्वेनान्यथा ज्ञानत्वसत्त्वादिकमपि
लक्षणं स्यात् ।

नन्वविसम्बादिभ्योऽज्ञातार्थप्रकाशकं ज्ञायते^७ न तु ज्ञानत्वादिभ्य इति पूर्वस्मा-
पेक्षणीयता लक्षणेन । न तु परेषामिति विशेषः । यद्येवं तदाऽविसम्बादित्वेभ्य-
ज्ञातार्थप्रकाशनमपेक्षत एव (१) नान्यथा सांभूतस्य निरासः शक्यः कर्तुं (१)
तस्मादुभयमपि परस्परसापेक्षमे^८व लक्षणम्बोद्धव्यं । (७)

ननु स्वलक्षणप्रतीतेरुद्भवं ज्ञाना^९न्यविषयं ज्ञानगज्ञातार्थप्रकाशकत्वात्प्रमाणं
प्राप्तं तदेवाह (१)

स्वरूपाधिगतेः परम् ॥७॥

प्राप्तं सामान्यविज्ञानं ;

प्रमाणमिति शेषः^{१०} ।

अज्ञाह ।

अविज्ञाते स्वलक्षणे (१)

यज्ज्ञानमित्यभिप्रायात् ;

^१ बुद्धोप्यन्याज्ज्ञातज्ञानात् अत्राप्यविसम्बादादेव ।

^२ पूर्वबुद्धस्य यवस्तित्वं ।

^३ ज्ञानञ्चतस्य स्वरास बाह्ये प्रकाशार्थं यथा विकल्पकं ।

^४ यज्ज्ञानमि(गत्) विषयं प्रमाणं प्रत्यक्षात् (? गृ)हीतं सामान्यं स्वलक्ष-
णविषयत्वात् परन्तु प्रत्यक्षप्राप्तं रुपितमत्रायातज्ज्ञातुषमाह मीमांसकादेः ।

^५ विसम्बादिनः प्रकाशकत्वायोगात् ।

^६ प्रमाणसमुच्चये आगमे च ।

^७ अस्तु बाज्जधिगमस्तथापि ।

अज्ञातस्वलक्षणविध^१यं यज्ज्ञानं तत्प्रमाणं न ज्ञातविषयमित्यभिप्रायाभातिप्र-
स^२ङ्गः॥ एवन्तहि अनुमानमपि सामा^३न्यविषयत्वात् प्रमाणं न स्यात् ।
नैतदस्ति तदपि^४ च लक्ष^५णमेवानित्यादिरूपतया विषयीकरोति ॥

किं पुनरधिगतस्वलक्षणविषयमेव प्रमाणमिष्टं ।

स्वलक्षणविचारतः ॥८॥

स्वलक्षणविचारतोऽर्थकिमायिभिः स्वलक्षण^६मेव प्रमाणेनान्विष्यते तस्यैवार्थ-
किमासाधनत्वा^७त् । यदेव च तैरन्विष्यते तदेव शास्त्रे विचार्यते सांख्यवहारिक-
प्रमाणाधिकारात्^८ ॥ (८)

(३) भगवतः प्रामाण्यम्

ययोस्तद्विविधलक्षणमुक्तं सत्प्रमाणं (१)

तद्वत् प्रमाणं भगवान् ;

तद्वद् भगवान् प्रमाणं । यथाभिहितस्य सत्त्वन्तुष्टयस्याविसम्बाधनात्तस्यैव
परैरज्ञातस्य प्र^९काशनात्त्व^{१०} ॥

यद्येवं नमस्कारश्लोके प्रमाणायेत्येवास्तु 'प्रमाणभूताये'ति किमर्थमित्याहुः ।

अभू^{११} तविनिवृत्तये (१)

भूतोक्तिः ;

^१ ज्ञानत्वादीनां ।

^२ अनधिगते स्वलक्षणे यदनधि (गम) विषयमिति तद्विशेषणं लक्षणं वाच्यं ।

^३ शब्दः प्रत्यक्षोऽन्यथाऽभयसिद्धिः स्यात् । वृष्टस्य शब्दान्तिपत्तयस्य प्रत्या-
यनात् ज्ञातस्य प्राप्त्ये ..... ।

^४ अध्यक्षेण तु स एवानूहीतो यत्र निश्चयो जनिः । व्यावहारिकाधिकारात्
अन्यापोहविषयात्त्व ॥

^५ अनुपलब्धिरप्यत्र प्रवेशः ज्ञानम्वेति वस्तुतो वस्तुविष्ठानैव ।

^६ आत्माकाशादौ तद्वस्तुभूतशून्या तद्वद्विरेवाश्रयः ।

^७ आकाशादिविभूत्ववदीश्वरप्रामाण्यं कटाक्षयति द्विविधेन ययोक्तेन लक्षणेन
निर्दिष्टं यदेतत् प्रमाणं । प्रमाणसाधर्म्यं तु साधयिष्यमाणं सिद्धं कृत्वोदाहृतं ।

^८ लक्षणं ।

^९ अज्ञातत्वनिवृत्त्यर्थं ज्ञातवोक्तं ।

भूतघाब्बनिर्वेशोऽभूतस्य नित्यस्य निवृत्त्यर्थं नित्यं प्रमाणं नास्तीत्यर्थः ।

साधनापेक्षा ततो युक्ता प्रमाणात्ता ॥९॥

ततः साध^१नापेक्षा प्रमाणात्ता युक्ता भगवत्तस्य प्रामाण्यसाधनं वक्ष्यमाणं (९) ।

(४) ईश्वरादेरप्रामाण्यम्

क. नित्यानित्ययोरप्रमाणात्ता

(क) नित्यस्याप्रमाणात्ता

नित्यं प्रमाणं नैवास्ति प्रामाण्यात् ;

कस्मात् पुनर्नित्यं प्रमाणं नैवास्ति (१) आ^१ह वस्तुनोर्बन्धमाकारिणः सतो गतेर्नित्यं प्रामाण्यात्तास्ति नित्यं प्रमाणं । अत्रैव कारणमाह ।

वस्तुसंगतेः ।

ज्ञेयानित्यतया तस्या अप्रौढ्यात् ;

ज्ञेयस्य वस्तुनोऽर्थक्रियाकारित्वेनानित्यत्वात् तस्या वस्तुसङ्गतेरपि तज्जन्यायाः (२) अप्रौढ्यादनित्यत्वात् ।

स्थापेत् (१) अनित्यविषयमनित्यमेव ज्ञानं केवलं यस्य तत् ज्ञानं स ज्ञाता नित्यो भविष्यतीत्याह (१)

क्रमजन्मनां ॥१०॥

नित्यादुत्पत्तिविशेषादपेक्षाया अयोगतः ।

ज्ञानस्य नित्यात् ज्ञातुत्पत्तेरपि^१ श्लेषात् । नित्यं हि सदैकरूपं यदि क्रमजन्मनां ज्ञानानामर्जनसमर्थं सकृदेव तानि क्रियन्ति । अथ समर्थमपि नित्यं क्रमसहकार्यपेक्षया क्रमेण करोति तदयुक्तमपेक्षाया अयोगात् ।

कस्मात् सहकार्यपेक्षा^२ न युक्तेत्याह (१),

कथञ्चिन्नोपकार्यत्वात् ;

^१ यथा भगवज्ज्ञानभूत्यर्थं तदा नाकात्मकमिति स्वकारणं सूचयतीति अनुष्ठित-
प्रामाण्यान्निपरीतसाधनस्य भगवानिति स्वभावहेतुः ।

^२ नित्यमीश्वरं नैयायिकाः प्रमाणमाहुः । आसंसारमेकं प्रतिज्ञात्वं बुद्धिं
प्रमाणमाहुः सांख्याः । ^३ अयोगात्

नित्यस्य सर्वदाऽविशिष्टस्वभावस्य परैः सहकारिभिः कचक्रिषन्नोपकार्यत्वात्
न च तदपेक्षा । ततः सर्वज्ञानानि सत्तदेव क्रूर्यादित्यवाच्यैः प्रसङ्गः ।

(ख) अनित्यस्याप्यप्रमाणाता

स्या^१देतत् (१) सन्तानविशेषाभिसर्गसिद्धापरपरक्षणतात्मकं साधनापेक्षा^२शून्य-
मनित्यमेव प्रमाणं भविष्यतीत्याहुः ।

अनित्येप्यप्रमाणाता ॥११॥

अनित्येपि अपिशब्दाभित्येप्यप्रमाणता साधनाभाव इत्यर्थः । (११)

ननु सत्त्वेव साधनानि यथा स्थित्वा प्रवृत्तेः संस्थानविशेषादर्थक्रियासाधनत्वात्^३
कार्यत्वादेश्च विनित्याधिकरणानि तनुभुवनकर^४णावीन्युपादानाद्यभिज्ञबुद्धिमत्पूर्व-
काणि तुम्यदिक्त् प्रासादादिक्त् वास्यादिक्त् घटादिक्त्वे^५त्येवमादीनि स्थि-
त्वा प्रवृत्त्यादयः । तुरीतत्त्वादिषुपादानाद्यभिज्ञबुद्धिमत्पूर्वकत्वमात्रेणोपलब्धव्याप्त-
योधिकरणसिद्धा^६न्त्यायेन नित्यव्यापिसर्वज्ञानित्यबुद्ध्याश्रयात्मविशेषविशिष्टमेव
पक्षे साध्यमुपनयन्ति धूम इव पर्वतवर्तिनं बहूनं । न ह्यनित्येनाव्यापिता वा^७ नाना-
देशकालकार्यत्वात् शक्यक्रियं । नापि सर्वस्य कार्यस्योपादानकारणान्यसर्वविद् वेदितुं
समर्थः । नाप्यनित्यया बुद्ध्याऽप्रीतानागतकालवर्ति वस्तुवार्तं ज्ञातुं शक्यं^(१) तद्वेद-
नाच्च सर्वविद्^(२) । न चैवे हेतवोऽसिद्धा धर्मिणि सत्त्वनिष्पत्त्यात् । न च विरुद्धाः
सपक्षे सत्त्वात्^(३) । नानैकान्तिकाः साध्यसाधनयोर्व्यतिनिश्चयात् । न च कालात्य-
यापविष्टाः साध्यसाधनवाचनाभावात्^(४) नापि प्रकरणसमा विपर्ययसाधकहेत्व-
भावा^५दिति । अत्राहुः ।

त, ईश्वरदूषणम्

(क) सन्निवेशमात्रान्नेश्वरानुमानम्

स्थित्वा प्रवृत्तिः संस्थानविशेषादर्थक्रियादिषु ।

इष्टसिद्धिः ;

^१ यो यत्साधनमविपरीतमनुतिष्ठति तस्य सत्प्रतिभवंति । यथातुरस्मारोप्य-
साधनमविपरीतमनुतिष्ठतः । ^२ ईश्वरज्ञानं ।

^३ इन्द्रियशरीरादीनां कालान्तरं स्थित्वा प्रवृत्तेः कार्यहेतुषु ।

^४ ईश्वर्येवात्यन्ताभावः ।

^५ यत्प्रसिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः । (न्या० सू० ११।३०)
यथा तांल्यस्थान्तराभवनिषेधे आत्मैव सञ्चरत्यशरीर इति अपरीक्षिताभ्युपगमात् ॥

स्थित्वा प्रवृ^१त्तिः संस्वानविशेषार्थक्रियार्थक्रियादिवृत्तिः । साधनेपुपादानाद्यभिज्ञ-
बुद्धिमत्पूर्वकत्वे साध्ये इष्टसिद्धिरस्माकं । वयमपि साधारणासाधारणचेतना
लक्षणवर्गेनिर्मितं जगद्विचित्रमिच्छामः^(१) । तत्साधयता च परेण साहाय्यकमनुष्ठितं ।
येन साध्यगतेन विशेषेण विना धर्मिणि लिङ्गमनुपपन्नं तस्यैवाधिकरणसिद्धान्तेन
प्रतीतिर्यथा पूर्वैतवर्तितो धूमाद्वह्नेः पूर्वै^२तवर्तित्वस्य^(१) । न ह्यन्यदेशस्थेनाविना
अन्यमात्रस्य धूमस्य पूर्वैतवर्तित्वमुपपद्यते^(१) । नत्वेवं नित्यत्वसंस्पर्शत्वव्यापित्वादि
विना चेतनस्य तनुभुवनविद्यते स्थित्वा प्रवृत्त्यादिकमनुपपन्नं^(१) नित्यत्वादिविपर्यय-
योगितापि चेतनेन भिन्नमार्गं तद् घटत एव ।

तनुक्तमेवानित्याव्यापिनः सर्वदेशकालवर्ति कार्यमकार्यं असंस्पर्शविदश्च
सर्वोपादानाद्यभिज्ञता नास्तीत्यादिना । सत्यमुक्तमदुष्टतनुक्तं कर्तुरेकत्वासि^३द्धेः ।
एकस्य कर्तुरनेकदेशकालं कार्यं कुर्वणस्य तदुपादानादिकं ज्ञानानस्य नित्यत्वा-
दिकमन्तरेण स्थित्वा प्रवृत्त्यादि नोपपद्यत इति स्यादपि तावृषास्याधिकरण-
सिद्धान्तेन प्रतिपत्तिः । अनेकेनापि तु नानादेशकालवर्तिना स्वस्वकार्यस्योपादा-
नादिज्ञानता क्रियमाणं स्थित्वा प्रवृत्त्यादिसङ्गतमेवात एवैकत्वस्यापि तत एव
सिद्धिरमुक्ताज्नेकस्यापि हेतुत्वयोगात् । पञ्चायो^४गव्यवच्छेद एव तु साध्यस्याधि-
करणसिद्धान्तेन सिध्यतु न तु तदधिको बह्वैरिव चान्दनत्वादिः ॥

मन्यनेक एव ते चेतनावन्तोभिगताः^५(१) न ओपाशनादिकं तन्वादीनां ते
जानते । नापि तत्कर्तृत्वमात्रमनो मन्यन्ते तत्कथममी कर्तारः । अथाधिपत्यमात्रे-
णावां कर्तृत्वं न तूपकरमाद्याभोजनेन व्यापारेण यथा चन्द्रस्य चन्द्रकान्तद्रुती ।
तेनोपादानाद्यभिज्ञता कर्तृत्वाभिमानश्च नैषां । एवन्तदुपादानाद्यभिज्ञचेतन-
पूर्वकत्वे साध्ये नेष्ट^६सिद्धिर्व्यक्तव्या । यद्येवं भवत एव सूक्ष्मेक्षिका, तदा
चेतनापूर्वकत्वमात्रं साधय, वृष्टान्ते च कुम्भकारत्ववत् सदप्युपादानाद्यभिज्ञत्वम-
प्रयोजकं मन्यस्व ॥

सत्कार्य परिहर्तव्यमिति चेत्^(१) तर्हि कुम्भकारत्वमपरिहार्यं । अप्रयोजक-
त्वाद् त्यज्यत इति चेत् उपादानाद्यभिज्ञत्वेपि समानमेतत्^(१) । उपादानादिकम-
ज्ञानतोपि बुद्धिमतो ज्ञेकस्याभिष्टा^७नमात्रेणापि कार्याणामुत्पत्तियोगात् ।

^१ उपरक्षितमर्षं प्राप्तुकामा कायबाणव्यापारसहाया बुद्धिः प्रवृत्तिः ।

^२ बोद्धेन । ^३ ईश्वरादिकं विज्ञेयं त्यक्त्वा सामान्येन चेतनामात्रपूर्वकं
बोद्धेनेष्टसिद्धिरक्ता न युक्ता ।

^४ श्रीः[इ] प्रह । ^५ साध्ये । ^६ ईश्वरं साधयतः

^७ कुम्भकृत्वेत् मुञ्चते । ईश्वरीयत्र न प्रयोजको बुष्टः इति त्यज्यतां ।

^८ मयूरवन्निर्गोपादानं मयूरो न केत्यर्थं च तदधिष्ठानाच्छिन्नकोत्यद्यते ।

असिद्धिर्वा दृष्टान्ते संशयोऽथवा ॥१२॥

अथ नित्यत्वादिनिशिष्टपुरुषपूर्वकत्वमेव साध्यं तदाऽसिद्धिर्बुद्धान्ते । साध्य-
शून्यो दृष्टान्त इत्यर्थः । न हि कश्चिद् दृष्टान्ते तावत् साध्यमुपलब्धं येन स्वातिः
प्रतीयेत^(१) असिद्धव्याप्तिकश्च हेतुरनेकान्तिक एव । स्थित्वा प्रवृत्तेरर्थक्रियासमर्थ-
त्वाविति हेतुः संश^२ योऽप्यर्थानेकान्तिकत्वं तेनैव त्वमि^३ मतपुरुषेण । न ह्यसौ
स्मि^४त्वा प्रवर्तमानः कार्येष्वर्थ^५ क्रिया^६कारी वा तथा पुरुषाधिष्ठितः । अनवस्था-
प्रसङ्गात् ॥ (१२)

सिद्धं यादृगधिष्ठानृभावाभावानुवृत्तिमत् ।

सन्निवेशादि ;

अथवा या^७दृशबुद्धिमत्पूर्वकं सन्निवेशादि दृष्टान्ते दृष्टं तस्य धर्मिण्यसिद्धि- 4b
रित्याह । षटे दृष्टान्तधर्मिणि सन्निवेशादि यावत् पृथुवृद्धोदरादि दृष्टकव्यक्ति-
जात्या विशेषितमधिष्ठानुः पुंसोऽन्वयव्यतिरेकानुविधानवत् व्यवहारप्रगल्भपुरुषाणां
तत्सिद्धान्तानुरोधरहितानां प्रत्यक्षबलेनानुसृपनिश्चयोत्पादसिद्धं निश्चितं ॥

तद्युक्तं तस्माद् यदनुमीयते ॥१३॥

तस्मात्सन्निवेशादपर^८ानुपलब्धपुरुषजन्मनि षटे यद् बुद्धिमदधिष्ठा-
नमनुमीयते तद्युक्तं तस्यैव पुरुषकार्यत्वेन निश्चयात् ॥ ^९असन्निवेशव्यावृत्तं सन्नि-
वेशमानं तु सदपि न तत्कार्यतया प्रत्यक्षमुपस्थापयति । प्रत्यक्षव्यापारविवादे च
पटुप्रचारा व्यवहारिणः शरणं (१) न हि कश्चिद् व्यवहारी षट् पुरुषकृतं पश्यन्
शरावादि पर्वतादिकम्वा तत्कृतमवधारयति (१) यदा तु शरावादीनपि तत
उदयमासादयतः^{१०} पश्यति तदा तानपि तत्कृतानवैति (१) अतः सन्निवेशविशेषं
पुरुषकार्यं दृष्टवतः सन्निवेशमात्रात्तदनुमानमयुक्तं ॥ (१३)

^१ सन्निवेशासिद्धौयं यथाग्निजन्मत्वेनानिश्चितो भूमः ।

^२ स यथाऽज्वालपेक्षः करोत्येवं दृष्टकारणेपि स्यात् स्थित्वा स्थित्वा कार्यं
प्रवर्तयति ।

^३ संशयश्चात्र दृष्टकारणस्य तदपेक्षत्वे सोपि तथा स्यात् । न च तथा ।

य...नामेकः प्रधानं मन्दावचर(?)भाष्यत्र । एकाभावेऽप्यभावा कार्यस्य गुणप्रधान-
भावा इति कृत्वा स्थित्वेत्यादि उपयोगिनां ज्ञानस्य प्रधानत्वानिश्चयात् संशयः ।

^४ क्रमकरणमपि न नित्यत्वादेव । ^५ अर्थक्रियाऽकरणेपि न वस्तुत्वमनव-
स्थातः । स्थित्वा प्रवृत्तिरपि न नित्यत्वाविति नित्यपक्षे । ^६ न पुनर्वस्तुभेदे ।

एतदेवाह (१)

वस्तुभेदे प्रसिद्धस्य शब्दसाम्यादभेदिनः ।

न युक्तानुमितिः पाण्डुरद्रव्यादिवद् द्रुताशने ॥१४॥

वस्तुभेदे षटे प्रसिद्धस्य पुरुषपूर्वकत्वस्य सन्निवेश इति शब्दसाम्यादभेदिनः सन्निवेशमात्रात् पर्वतादी न युक्तानुमितिः पाण्डुरद्रव्यादिवद् द्रुताशने । यथा पाण्डुरविशेषस्य धूमस्य कारणत्वेन दृष्टे वह्नी पाण्डुराब्दसाम्यादभेदिनो यतः कुतश्चिद् पाण्डुरद्रव्याद् धूमादेरनुमानं मनुष्यतामयो यथाद् बुद्धिमद्व्याप्तं सन्निवेशा^१ इति त^२द्विमिति नास्तीत्यसिद्धिहेतुतां ॥ (१४)

ननु सन्निवेशादिसामान्यादिसन्निवेशादिव्यावृत्त्या हेतवो भविष्यन्तीत्यत आह (१)

अन्यथा कुम्भकारेण मृद्विकारस्य कस्यचित् ।

घटादेः करणात् सिध्येद् बल्मीकस्यापि तत्कृतिः ॥१५॥

अन्यथा यदि साध्यव्याप्तं विशेषं त्यक्त्वा सामान्यं लिङ्गं क्रियते तदा कुम्भकारेण कस्यचित् घटादेर्मृद्विकारस्य करणाद्वल्मीकस्यापि मृदि^३कारत्वात्तेन कुम्भ^४कारेण कृतिः करणं सिध्येत् ॥ (१५)

स्यादेतत् (१) न मृद्विकारत्वं कुम्भकारव्याप्तं तन्मन्तरेणापि शल्मी^५ कस्योत्पत्तेः । यद्ये^६वं बुद्धिमन्तस्तरेणैतत्तत्त्वादि जायत इति तदपि पक्षो न स्यात् । अयं पक्षेण न व्यभिचारः बल्मीकेष्वर्थे न्यायः समानः (१) तस्मात्सन्निवेशादिसामान्यं व्याप्त्यसिद्धेरनैकान्तिकमेव ।^७ न चैतत्कार्यसमं दूषणं यतः (१)

साध्येनानुगमात् कार्ये सामान्येनापि साधने ।

सम्बन्धिभेदाद् भेदोक्तिदोषः कार्यसमो मतः ॥१६॥

साध्येनानित्यत्वेनानुगमाद् व्यापनात् कार्ये कृतकत्वे सामान्येनापि साधने कृते सम्बन्धितोः साध्यधर्मदुष्टान्तधर्मिणोर्भेदात् सम्बन्धस्य साधनस्य^८ भेदोक्त्या यदि साध्यधर्मिगतं कार्यत्वं हेतुस्तदा नान्वयसिद्धिरथ दुष्टान्तगतं तदाभिसिद्धो हेतुरिति नो दोषः स कार्यसमो मतः ॥ (१६)

अत्र तु सन्निवेशादिसामान्यं न साध्यव्या^९प्तं सिद्धमिति विशेषेऽसिद्धत्वं सामान्ये

^१ घटादेः । ^२ पर्वतादी । ^३ घटवत् ।

^४ घटस्य कृतकत्वं शब्दे नास्तीति यथाकार्यं जात्युत्तरं तथेदमिति चेत् ।

^५ बहनेः । ^६ नन्वेतत् कार्यसमं सामान्ये हेतो विशेषपरिकल्पनादिति ॥

^७ अवशिष्टतत्त्वानसामान्यस्यैवाभावात् ।

चानैकान्तिकद्वयं न जात्युत्तरं ।

ननु सन्निवेशादिशब्दवाच्योऽर्थः कुम्भे बुद्धिमद्व्यापाः प्रतीतः स च तन्वा-
दिष्वपि द्रुस्यते ततो विशेषे विकल्पो न युक्त इत्याहुः (१)

जात्यन्तरे प्रसिद्धस्य शब्दसामान्यदर्शनात् ।

न युक्तं साधनं गोत्वाद् बागादीनां विषाणिवत् ॥१७॥

जात्यन्तरे जातिविशेषे षट्सन्निवेशादौ प्रसिद्धस्य साध्यस्य बुद्धिमत्पुञ्ज-
कत्वस्य तं विशेषं परित्यज्य शब्दसामान्यदर्शनाद् सन्निवेशादिमात्रेण न युक्तं साधनं
बागादीनां गोत्वात् गोशब्दवाच्यत्वाद्विषाणिवत् विषाणित्वस्येव न युक्तं साधनं
विशिष्टजातिरेव विषाणव्याप्युपलब्धेः । (१७)

किञ्च (१)

विवक्षापरतन्त्रत्वान्न शब्दाः सन्ति कुत्र वा ।

तद्भावाद् अर्थसिद्धौ तु सर्वं सर्वस्य सिध्यति ॥१८॥

विवक्षापरतन्त्रत्वान्न शब्दाः सन्ति कुत्र वा सर्वत्रैव सन्ति तस्य शब्दस्य
भावात् । अर्थसिद्धौ सत्यां स'र्व' यथात्तमीहितं साध्यं सर्वस्य पुनः सिध्यति
उक्तमीश्वरसाधनस्य दूषणं ॥ (१८)

अमुमेव न्यायमन्ववाप्यतिदिशन्नाह ।

एतेन का पि ता दीनामपैतन्यादि चिन्तितम् ।

अनित्यादेश्च चैतन्यं मरणात् त्वगपोहतः ॥१९॥

एतेन शब्दसामान्यमात्रस्वार्थानुसाराहेतुत्वकथनेन यत्कापि सावेर्ध्वदिमुखादी-
नामनित्यत्वोत्पत्तिमत्त्वादिहेतुतोऽप्येतन्तन्मिष्टं तथा दिग्मन्त्राणां चैतन्यं
तरुणां सर्वस्याः त्वचोऽपोहतीप्रगतेर्मरणादभिमतं तच्चिन्तितं वेदितव्यं (१) यथा
क्षुद्रप्रच्युतप्राच्यरूपस्य तिरोधानमनित्यत्वं सा'क्ष्य स्पष्टं वो ढ स्व तु निरन्वयचिन्ता-
सित्वं । तस्य यथाक्रममुपादाने प्रतिवाद्यसिद्धता वाद्यसिद्धता च ।

* कुम्भकारादिनैव कृतत्वसम्भावनाया ।

* यद्यपि न प्रवर्तितः शब्दः । तथापि यदेव प्रवर्त्यते तदेव भवतीति ।

* रूपादिवत् ।

* आसर्गप्रत्याघ्नित्येका बुद्धिर्न वेचना, प्रकृतिर्भोग्या भोक्ता पुरुषः साक्ष्यस्य (१)
साक्ष्यः स्वस्वभावाच्युतस्य तिरोधानमनित्यतामाहृतिरोधानं बोद्धव्यसिद्धं । निर-
न्वयनाशः साक्ष्यस्य । आत्मनः सञ्चरन्तो वृक्षाद्यवस्था भवन्तीति कारणः ।
अनित्यता सामान्या सिद्धिर्विनिश्चयेति ।

मुक्तं शब्दासिद्धावपि सिध्यति (१) तथा हि वैशेषिकस्यासर्वगतं द्रव्यपरिमाणं मूर्तिरिष्टा बीदस्य स्पर्शवति* सा प्रसिद्धा । ततो नोभयसम्प्रतिपक्षा^३ मूर्तिशब्द-
वृत्तिर्वाच्यमेवात् ।

शब्दस्यासिद्धावपि च स्पर्शवत्त्वलक्षणेभ्यो द्वयोरपि सिद्धः स एव हेतुत्वेनाभि-
प्रेत इति भवति साधनभूतश्च (१)

तस्यैव व्यभिचारादौ शब्देऽप्यव्यभिचारिणि ।

दोषवत् साधनं ज्ञेयं वस्तुनो वस्तुसिद्धितः ॥२२॥

तस्यैवाप्यस्य व्यभिचारादावादिशब्दादसिद्धत्वे विषय्यैवव्याप्ती च शब्देऽप्य^२व्य-
भिचारिणि दोषवत्साधनं ज्ञेयं कस्माद्वस्तुनो हेतोर्वस्तुनः साध्यस्य सिद्धितः । एवं
साध्यव्याप्त्यैवव्याप्त्यशब्दमात्रकापीश्वरसाधनानि दोषवन्ति बोद्धव्यानि । (२२)

(ख) ईश्वरबाधकं प्रमाणम्

ननु किं पुनरीश्वरस्य बाधकं^४ प्रमाणमित्याह (१)

यथा तत् कारणं वस्तु तथैव तदकारणम् ।

यदा तत् कारणं केन मतं नेष्टमकारणम् ॥२३॥

यथा सदृशेन स्वभावेन तवी^५श्वराख्यं वस्तु कारणमिष्टं समावस्थायां तथैव
तेनैव स्वभावेन समाति प्राप्त् तत्र कारणं केन विशेषेण मतं । न त्व^६कारणमिष्टं ।
कारणत्वं ह्यकारकावस्थाविशिष्टत्वेन व्याप्तं तदभावात्कारणत्वाभावः । (२३)

१. अकारकं न कारणम्

यदि पुनरकारकावस्थाविशिष्टोपीश्वरः कारणमुच्यते तदा (१)

शस्त्रौषधाभिसम्बन्धाच्चैत्रस्य ब्रह्मरोहणे ।

असम्बद्धस्य किं स्थाणोः कारणत्वं न कल्प्यते ॥२४॥

^१ द्विविधं द्रव्यं सर्वगतं पृथिव्यादि असर्वगतं घटादि ।

^२ न हि स परिमाणं नाम किञ्चिद्विशिष्टम् ।

^३ यथा विषाणी शाबलेयः कलभो वा गोत्वात् हस्तित्वाद्वा गमनात्
हस्तयोगाद्देत्यर्थः ।

^४ विश्वकारणमीश्वर इत्यत्र ।

^५ योजकारकावस्थाविशिष्टो न स करोति स इव अविशिष्टश्चायमिति
व्यापकानुपलब्धिः ।

^६ अकारणमेवेत्येतां कारणवस्थायां मध्यकारकावस्थाविशेषात् ।

चैत्रस्य शस्त्रीवधयोः सम्बन्धाद् द्वयोः अणरोहणे च वृत्तेऽसम्बद्धस्य व्यापार-
द्वारेणाप्रत्यासन्न^१स्य स्थाणोः किं कारणत्वं न कल्प्यते निमित्तस्य समानत्वात् । (२४)

नन्वकारणावस्थातो व्यापारसमावेशादस्ति विशेषः कारणावस्थायामित्याह^२ ।

स्वभावभेदेन विना व्यापारोपि न युज्यते ।

स्वभावभेदेन विना न केवलं कारणत्वं (१) व्यापारोपि निर्व्यापारस्य नित्यस्य
न युज्यते (१)

किञ्च (१)

नित्यस्याप्यतिरेकित्वात् सामर्थ्यञ्च दुरन्वयम् ॥२५॥

नित्यस्याप्यतिरेकित्वात् सामर्थ्यञ्च दुरन्वयं दुरन्वयं न ह्यस्तीति कारणम्
(१)अपि तु यवभावात्कार्यभावाः स तत्कारणमन्यथाऽकाशादीनामपि हेतुत्वप्रसङ्गः ।^३
(२५)

अपि च (१)

येषु सत्सु भवत्येव यत् तेभ्योऽन्यस्य कल्पने ।

तद्वेतुत्वेन सर्वत्र हेतूनामनवस्थितिः ॥२६॥

येषु कारणेषु सत्सु^४ यत्कार्यम्भवत्येव तेभ्यः कारणेभ्योऽन्यस्य पदार्थस्य तत्कार्य-
हेतुत्वेन क^५ल्पने सर्वत्र कार्यहेतूनामनवस्थितिः प्राप्तोत्पत्त्यापरापरकल्पनया (१)
उत्त्माद् दृष्टसामर्थ्या एव अतिविजादयः कारणमद्वकुरस्य नेश्वरादिरदृष्टसा-
मर्थ्यः । (२६)

ननु कित्वाविरप्यकारणावस्थातो न विशिष्टस्व^६भावः कारणावस्थायामद्व-
कुरस्येत्याह (१)

स्वभावपरिणामे न हेतुरद्व कुरजन्मनि ।

भूम्यादिस्तस्य संस्कारे तद्विशेषस्य दर्शनात् ॥२७॥

उपसर्पणप्रत्यया^७ददृष्टसङ्ग^८कारिणः प्राप्तकार्योत्पादानुगु^९णातिशया भूम्यादिः
स्वभावपरिणामे न कार्यानुगुणातिशयतारतम्यमुक्तापरापरक्षणलक्षणेनान्वावावस्था-

^१ पूर्वस्यासिद्धिं परिहरति शशविषाणवत् ।

^२ निमित्तकारणमीशस्तन्वुवायवदित्याह ।

^३ यदा तदा तत्कारणं ।^४ एतेन पूर्वस्थानेकान्तमाह । असंस्कृतक्षेत्रादयः (१)

^५ आद्युत्पत्तौ जगती निमित्तमिति चेन्न तेनैवानेकान्त ईश्वरान्तरप्रसङ्गात्
तन्मात्रहेतुत्वे कर्मपरिहृत्य ॥ ^६ दृष्ट्यादि ।

प्राप्ताञ्जकुरजन्मनि हेतुर्भवति (१) स तु पूर्वपरैकरूपः कमाकमयोरव्यभिचा-
विरोधात् । कुत एतदिति चेत् तस्य भूम्यादेः कर्षणपांसुप्रक्षेपादिना संस्कारे 5b
तस्याञ्जकुरस्य पुष्टतरादिविशेषस्य दर्शनात् । (२७)

यथा विशेषेण विना विषयेन्द्रियसंहतिः ।

बुद्धेर्हेतुस्तथेदं चेन्न तत्रापि विशेषतः ॥२८॥

ननु यथा विशेषेण विना विषयेन्द्रियसंहतिरक्षेपक्रियाधर्मिणी बुद्धेर्हेतु^१ भवति
तथेवमीश्वरादि वस्तुविशेष^२ म्विना सहकारिसन्निधानेन कार्यं करोतीति चेत् ।
न (१) तत्रापि विषयेन्द्रियादिसंहतौ प्रागवस्थावदुपसर्पणप्रत्ययजनिताद्विज्ञानजनन-
क्षन्तक्षणप्रजालक्षणाद्विज्ञेयात् । (२८)

अन्य^३था (१)

पृथक् पृथगशक्तानां स्वभावातिशयेऽसति ।

संहतावप्यसामर्थ्यं स्यात् सिद्धोऽतिशयस्ततः ॥२९॥

पृथक् पृथगशक्तानां विषयेन्द्रियाणां स्वभावातिशयेऽसति संहतावप्य^४ सामर्थ्यं
स्यात् । ज्ञानार्जनम्प्रति स्वरूपाभेदात् । उत्पद्यते च ज्ञानं सिद्धोतिशयस्ततो ज्ञानो-
त्पादात् । (२९)

b. संहतौ हेतुता नेश्वरादौ

तस्मात् पृथगशक्तेषु येषु संभाव्यते गुणः ।

संहतौ हेतुता तेषां नेश्वरादेरभेदतः ॥३०॥

तस्मात् पृथगशक्तेषु येषु^५ सम्भाव्यते गुणः स्वरूपान्तरोत्पादलक्षणं संहतौ हेतुता
तेषां क्षणिकानां नेश्वरादेर^६ भेदतः । ईश्वरप्रधानपुरुषादेरकारकाभिन्नस्वरूपत्वात्
हेतुत्वमित्यु^७पसंहारः । उक्तमीश्वरादिदूषणं ॥ (३०) ॥

२. भगवान् प्रमाणम्

(१) ज्ञानवत्त्वात्

भगवतोपि साधनाभावादप्रामाण्यं परमतेजाशङ्कते ।

^१ पुनरनेकान्तत्वमित् ।

^२ नातिशयोक्त्याऽपि तु संयोगं जनयन्ति संहिताः संयोगात्कार्यभित्पाह
यथाकार्यजननाय नाहं तथा संयोगेऽपि ।

^३ कार्यासामर्थ्यवत् । ^४ आदिना स्थिरात्मनां ग्रहः ।

^५ तस्मात् स्थितमेव तत्र नित्यं प्रमाणमिति ।

प्रामाण्यञ्च परोक्षार्थज्ञानं तत्साधनस्य च ।

अभावात् न तस्यनुष्ठानमिति केचित् प्रचक्षते ॥३१॥

प्रामाण्यञ्च परोक्षार्थज्ञानं, न सर्वस्येष्टम् । तत्साधनस्याभावात् । अनु-
ष्ठा^१नं कस्यचिन्नास्तीति कथन्तथाविधप्रमाणोपपत्तिरिति केचित् वै^२ मि नी याः
प्रचक्षते ॥ (३१)

अत्राह ।

ज्ञानवान् मृग्यते करिचत् तदुक्तप्रतिपत्तये ।

अज्ञोपदेशकरणे विप्रलम्भनशङ्किभिः ॥३२॥

न खलु व्यसन्नितया प्रमाणमन्विष्यते प्रेक्षावद्भिरपि तु स्वर्गापकर्षप्रधान-
पुरुषार्थं प्रेष्युभिः तद्विषयज्ञानवान् कश्चिदन्विष्यते तदुक्तस्योपायस्य प्रतिपत्तये-
नुष्ठानार्थं अज्ञोपदेशकरणे विप्रलम्भनशङ्किभिः विसम्बावं सम्भावयद्भिः ॥ (३२)

तस्मादनुष्ठेयगतं ज्ञानमस्य विचार्यताम् ।

कीटसंख्यापरिज्ञानं तस्य नः बधोपयुज्यते ॥३३॥

दुःखोपशमोपायोपदेष्टुज्ञानं मृग्यते यतस्तस्मादनुष्ठेयगतं संसारदुःखप्रशमोपायं
ज्ञानमस्य प्रमाणपुरुषस्य विचार्यतां । अनुपयोगि कीटसंख्यापरिज्ञानतत्स्योपदेष्टु-
नोऽप्रमाणं न क्वचित्पुरुषार्थं उपयुज्यते इति न तद्विचार्यमिति प्रतिज्ञा प्रत्युपका-
राद्यपेक्षातमं सर्वसत्त्वेषु । तस्माद्यदेवं प्रेक्षावतामनुष्ठेयन्तद्विषयमुपदेष्टुं ज्ञानमुपयुक्तं
नान्यविषयं ॥ (३३)

(२) हेयोपादेयवेदकत्वात् न तु सर्ववेदकत्वात्

हेयोपादेयतत्त्वस्य सांभ्युपायस्य वेदकः ।

यः प्रमाणमसाविष्टो न तु सर्वस्य वेदकः ॥३४॥

तस्माद्वेदकत्वस्य दुःखसत्यस्य सांभ्युपायस्य सन्तुदय^३सत्त्वान्वितस्योपादेय-
तत्त्वस्य निरोधसत्यस्य सांभ्युपायस्य मार्गसत्यसहितस्य प्रमाणपरिशुद्धस्य यो
वेदकः स प्रमाणमिष्टो न तु सर्वस्य यस्य कस्यचिद्वेदकः । न खलु सकलज्ञानादार्म-
सत्यवतुष्टमदेशनाऽपि तु तज्ज्ञानत्वात् तदुपदेष्टुतयैव च प्रामाण्यमिष्यते ॥ (३४)

तदेवाह ॥

^१ यत्साधनानुष्ठानात्प्रामाण्यं ।

दूरं पश्यतु वा मां वा तत्त्वमिष्टन्तु पश्यतु ।

प्रमाणं दूरदर्शी चेदेत गृध्रानुपास्महे ॥३५॥

इ^१ रं पश्यतु वा मां वा ब्राह्मीतत्त्वमिष्टन्तु वा^२ सत्यवतुष्टयं पश्यति तावतैव भगवान् प्रमाणमन्ययाऽतत्त्वदर्शयि^३ प्रमाणं दूरदर्शी चेदित्युते । एतावच्छतं मुमुक्षुवो गृध्रानुपास्महे दूरदर्शिनो दीर्घश्रुती^४ च (? न च) बराहानित्युपहसति । उक्तमभिमतं प्रामा^५ण्यं (३५) ॥

(३) कारुणिकत्वात् प्रमाणम्

क, जन्मान्तरसिद्धिः

(कथना जन्मान्तराभ्यासात्)

नन्वीदृशस्य प्रमाणस्य किं साधनमित्याहुः (१)

साधनं करुणाभ्यासात् सा बुद्धेर्वैहसंशयात् ।

असिद्धाऽभ्यास इति चेन्नाश्रयप्रतिषेधतः ॥३६॥

साधनं करुणा दुःखादुःखहेतोर्विष समुद्धरणकामता करुणा सा भगवतः प्रामाण्यस्य साधनं । सैव करुणा इत्यत आह । अभ्यासात्सा गोत्रविशेषात्कल्याणनिर्वासंस्मादनुशंसदर्शनाच्च करिषन्महासत्त्वः कृपायामुपजातस्पृहः सा^१ वरनिरन्तरानेकजन्मपरम्पराप्रभवान्यासेन सात्मीभूतकृपया प्रेयमाणः सर्वसत्त्वानां समुपयहान्या दुःखहानाय मार्गभावनया निरोधप्रापणाय च देशनां कर्तुंकामः स्वयमसाक्षात्कृतस्य देशनायां विप्रलम्भसम्भावनाच्चतुरार्यसत्त्वानि साक्षात् करोतीति भगवति साधनं कृपा प्रामाण्यस्य । बुद्धेर्वैहसंशयावसिद्धौऽभ्यास इति चेत् बुद्धिर्वैहमाश्रिता कार्य^२त्वात् प्रदीपमिव प्रभा । शक्तिरूपत्वाद्वा मद्यमिव मयशक्तिः । गुणत्वाद्वा पदमिव शुक्लता । तेषां व्याश्रयविनाशे तस्य नाशात् । कुलो जन्मान्तराणि कथम्वा तेष्वभ्यासः कृपादेरिति वा व्यां काः ।

^१ अतीन्द्रियं सर्वोतीन्द्रियं ।

^२ आकाशानां तिरश्चः परचित्तानुसारिणः क्षणिकादीन् ।

^३ पुण्यार्थसत्त्वेन । यतः सत्पावबोधाद्भयवकादी भगवान् सार्वज्ञं प्रतिज्ञातवान् ।

^४ बुद्धिस्तु “निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्ये” (प्र० १।२।२२) त्यत्रोक्तो ।

तदेतन्न युक्तमाश्रयप्रतिषेधतो ब्रुहेः। बुद्धिरहितः कायो नाश्वयः
कारणत्वात् गुणित्वात् शक्तिमत्त्वाद्वा । (३६)

6a

(क) भूतचैतन्यमतनिरासः*

i. बीजपञ्चनिरासः

a. तत्र कारणत्वं प्रतिषेद्धमाह ।

प्राणापानेन्द्रियधियां देहादेव न केवलात् ।

सजातिनिरपेक्षायां जन्म जन्मपरिग्रहे ॥३७॥

अतिप्रसङ्गात्;

प्राणो वायुर्वृक्ष्यः तद्विपरीतोऽपानः । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि । धीर्बुद्धिः^१
तासां सजातिनिरपेक्षायां कारणभूतपूर्वसजातिप्राणादिपुञ्जनिरपेक्षायां देहादेव
केवलान्न जन्म भवति (१) कुत इत्याह (१) जन्मपरिग्रहेऽति (२) सङ्गात् (१)
यदि महाभूतेभ्य एव केवलेभ्यः प्राणादीनां जन्मग्रहस्तादा सर्वस्माद् भवेयु-
रिति सर्वं प्राणिमयं जगत् स्यात् (१) न चास्त्येतत्तस्मात्पूर्वसजातिसापेक्षाणा-
मेवास्मादीनां देहाज्जन्मेति पूर्वजन्मप्रतिबन्धसिद्धिः । (३७)

भावियजन्मपरम्परसिद्धयर्थमप्याह (१)

यद् दृष्टं प्रतिसन्धानशक्तिमत् ।

किमासीत् तस्य यन्नास्ति पश्चाद् येन न सन्धिमतः ॥३८॥

यत्प्राणापानादिमह्मावस्थायां^२ प्राणादीनामनुत्पादनशक्तिमुक्तं दृष्टं तस्य
किमासीत् प्रतिसन्धानकालेऽपिकं यत् पश्चान्मरणका^३ले नास्ति^४ येन तद्वत्कल्यातदा
न सन्धिमतसमप्राप्तिवदकारणत्वात् प्रतिसन्धानं प्राप्तमित्यर्थः । (३८)

b. स्यादेतत् (१) पूर्वसजातिहेतुकमिन्द्रियादि न भवति किन्तु देहहेतुकमेवेदं न
जातिप्रसङ्गः केवाञ्चिदेव भूतपरिणामानां देहात्मकानां तदेतुत्वात् । अन्येषाञ्च
तद्विरुद्धस्वभावानामहेतुत्वात् सुवर्णबीजाबीजपाषाणवत्^५ (१) अत्राह ।

^१ कारणत्वेनाश्रयो न । ^२ द्रष्टव्यं परिशिष्टं १।२, ३७

^३ वर्तनानायां । तदपि प्राणादीनां सत्त्वात् पूर्वविसृष्टावत् नाविकलकारणो
न सन्धते । प्राणापानेन्द्रियधियां ।

^४ कुतस्तद्देहनामो ब्रुहेरभावः ।

^५ तदपि प्राणादीनां सत्त्वात् पूर्वविसृष्टावत् नाविकलकारणो न संधते ।

न स कश्चित् पृथिव्यादेरंशो यत्र न जन्तवः ।

संस्वेदजाया जायन्ते सर्वे बीजात्मकं ततः ॥३९॥

न स कश्चित्पृथिव्यादेरंशः प्रदेशो यत्र जन्तवः संस्वेदजाया आद्यवाब्दाज्जरा-
मुजाण्डजप्रभृतयो न जायन्ते (१) ततः सर्वं भूतपरिणतिजातं प्राणादिजनने बीजात्मक-
मिति नास्ति बीजविषयत्वभावता कस्यचित् । सुवर्णसुवर्णबीजत्वन्तु पापाणा-
दीनां सुवर्णपरमाणूनामेव सदसत्त्वाभ्यामिति विषमो दृष्टान्तः । (३९)

ननु भूतमात्रहेतुकत्वाविशेषेऽपि परिणामस्य यथा विषयः सुवर्णपरमाणुमयत्वे-
तराभ्यान्त^२था प्राणादिहेतुत्वाहेतुत्वाभ्यामपि स्यात् ।

उक्तमेवात्र सर्वत्र प्राणिनां दृष्टेः । सर्व्वं तद्बीजात्मकमिति नास्त्येवाबीजा-
त्मकता कस्यचित्परिणामस्य । अत्रापि वा तुल्यः प्रसङ्गः । यदि भूतमात्रहेतुकोऽयं
बीजपरिणामः सर्व्वस्ताया स्यात् हेत्वविशेषे कार्यविशेषायोगात् ।

ii. शक्तिमत्त्वनिरासः

a. ननु भूतान्यप्यन्तरानेकविविधविशेषभाजिज विविक्ताः परिणतीर्जनयन्तीति
न समानताप्रसङ्गः । न तावत्तत्विशेषो भूतमात्रात्^३ सर्व्वत्र प्रसङ्गात् । न चान्यतो-
ऽन्यस्याभावात् । अस्माकन्तु कर्माणि सहकारि सम्भारं तद्वैचित्र्यात् विचित्रं कार्य-
जातमुचितं । शक्तिपक्षं निषेद्धमाह ।

तत् स्वजात्यनपेक्षाणामक्षादीनां समुद्भवे ।

परिणामो ययैकस्य स्यात् सर्व्वस्याविशेषतः ॥४०॥

तत्तस्माद् भूतमात्रहेतुत्वात् स्वजात्यनपेक्षाणामक्षादीनां समुद्भवे स्वीकृ-
माणे परिणामो ययैकस्य वेहस्यातद्भूतप्राणावानेन्द्रियचैतन्यशक्तितया तथा
सर्व्वस्य षोढादेरपि स्याद्धेतोरविशेषतः । अत एव हि प्रसङ्गाद् गुणपक्षोऽपि प्रति-
क्षिप्तो बोद्धव्यः । तस्मादाश्रयत्वमपि नास्त्यनिन्द्रियस्य कायस्य कारणत्वशक्ति-
मत्वे गुण^४त्वानामयोधतः । (४०)

b. सेन्द्रियोऽपि कायो मुढेराश्रयो न युक्त इति वक्तुमाह ।

प्रत्येकमुपघातेऽपि नेन्द्रियाणां मनोमतेः ।

उपघातोऽस्ति ;

^१ चार्वाकी नित्यानि भूतान्येव परिणत्वाद्भूतचैतन्यानि सत्त्वग्न्यपदेश-
भाजिज । तान्येव विरोधिप्रत्ययावनभिष्यक्तचैतन्यानीत्युक्तेः ।

इन्द्रियाणां प्रत्येकं यथास्वं प्रत्यये^१ पञ्चातेषु^२ सति मनोमतेर्बिक्ल्पबुद्धेरप्यथा
(१) पदुमन्दतादिलक्षणो नास्ति (१) यदि यदाश्रितं तत्तद्विकारे विक्रियते यत्र
घटस्य दाहादौ तच्छृङ्खलत्वादि(१) तस्मात् तदाश्रिता बुद्धिः^३ ।

विपर्ययमेवाख्यातुमाह ।

भङ्गेऽन्यास्तेषां भङ्गरश्च दृश्यते ॥४१॥

भयशोकादिभिरस्या मनोबुद्धेर्भङ्गे^४ (नाशे) विकारे सति तेषामिन्द्रियाणां
भङ्गो विकारश्च वृक्ष्यते । (४१)

तस्मात् स्थित्याश्रयो बुद्धेर्बुद्धिमेव समाश्रितः ।

कश्चिन्नमित्तमद्याणां तस्मादद्याणि बुद्धितः ॥४२॥

हर्षादिना च परिपुष्टिरिति विकल्पबुद्धिविकारविकारित्वादिन्द्रियाण्येव
तदाश्रितानि (१) तस्माद् बुद्धेः स्थितेराश्रयः समानगतीयः कश्चिन्न सेन्द्रियः^५
कायः । स तर्हि तदाश्रितो भविष्यति न स च बुद्धिमेव समाश्रितः । निमित्त^६ तद्व्या-
ख्यानां तस्मादद्याणि बुद्धितो न बुद्धिस्तोभ्यः । (४२)

(ख) विज्ञानसिद्धिः

I. अन्वयतः

A. प्रतिसन्धिः

a. कायाश्रयो बुद्धिः

b. प्रतिसन्ध्याशेषिका बुद्धिः

वाटश्याशेषिका साऽसीत् पश्चादप्यस्तु तादृशी ।

ततो जन्मादौ यावृषौ दृष्टाऽग्नग्रहयोगिनी बुद्धिराशेषिका बुद्धीन्द्रियादी-
नामासीत् पश्चादपि मरणावस्थायामपि तावु^७ श्याशेषिका भवतु । जन्मान्तरस्य

^१ प्रसुप्तनिर्वासव्याधिनाऽस्तम्बहिः कायेन्द्रियेपि नाशिते बुद्धेर्भावात् ?

^२ तानिन्द्रियो भूतदेहे केवलज्ञाप्राप्तौ चैतन्यप्रसङ्गवत् ।

^३ यस्मिँस्थिते यस्मिँवर्तते तत्ततो भिन्नं यथोदकेऽग्निः (१) स्थिते मृतशरीरे
निवर्तते (२) तर्पेते प्राणादिभिरिति स्वभावहेतुः । यत्र पूर्वस्थिते प्रागविद्यमानं तत्र
पश्चात् भवति तत्ततो भिन्नं तद्यथा पूर्वस्थिते घटे प्रागस्तु पश्चात्किमप्यणो
दीपः (१) पूर्वस्थितेषु भूतेषु च तत्राविद्यमानाः स्युः प्राणादय इति स्वभावः
पूर्वापरजन्मसाधनद्वयं । ^४ पूर्वज्ञो बुद्धेः ।

^५ जनकश्च ।

^६ अविकलकारणत्वात् ।

शरीरा^१न्तरसम्बद्धबुद्धीन्द्रियाद्युत्पादनलक्षणस्येति पूर्वोक्तिनिगमनं ।

c. कायाश्रितं मनोविज्ञानम्

न^२नु कायाश्रितत्वं मनसोप्युक्तं भगवताऽप्योन्वानु^३विधायित्वं कायमनसो- 6b
रिति वदता । तत्कथमित्याह (1)

तज्ज्ञानैरुपकार्यत्वादुक्तं कायाश्रितं मनः ॥४३॥

तज्ज्ञानैः कायविपर्ययैर्निरुपादिग्राहिभिरुपकार्यत्वात् मनसः सुखोत्साहादिव-
क्ष्येणोक्तं भगवता कायाश्रितं^४ मनोविज्ञानं न साक्षात्तदुत्पत्तेः । (४३)

d. अन्योन्यहेतुके कायमनसौ

न^५न्निन्द्रियाणि विना न बुद्धि^६रिति युक्तमाश्रयत्वमेवमित्याह ।

यद्यप्यसौर्विना बुद्धिर्न तान्यपि तथा विना ।

तथाप्यन्योन्यहेतुत्वं ततोऽप्यन्योन्यहेतुके ॥४४॥

यद्यप्यसौर्विना बुद्धिर्न भवति । तान्यप्यप्राणि तथा विना न भवन्ति । भूतमात्रा-
दुत्पत्तेः सर्वस्मादुत्पत्तिप्रसङ्गादित्युक्तेः । तथाप्यन्योन्यहेतुत्वमुक्तमभवति । ततो-
प्यन्योन्यहेतुके कायमनसौ मध्यावस्थात् अनादितादृक्प्रवाहवती इति सिद्धः
परलोकः । (४४)

कि^७ञ्च ।

नाकमात् कमिणो भावो नाप्यपेक्षाऽविशेषिणः ।

क्रमाद् भवन्ती धीः कायात् कर्म तस्यापि शंसति ॥४५॥

^१ सिद्धोऽभ्यासो जन्माल्तरसाधनात् । नापि बुद्धेर्बह्व आश्रयो येन देहनासो बुद्धि-
नाशावभ्यासो न स्यात् ।

^२ आत्मविरोधमाह आर्वाकः ।

^३ अन्योन्यबीजकं ह्येतदुक्तं यदुक्तं तेन्द्रियत्वं कयो विज्ञानज्ज्ञेत्यभिधर्मौ ।

^४ यतः समस्तव्यस्तेन्द्रियघातेऽपि न मनोघातः ।

^५ चक्षुराविज्ञानपञ्चकं बुद्धिः । यथेन्द्रियधीरकल्पं रूपादि गृह्णाति तथा
मनोऽपि गृह्णीयात् कायेन जनितत्वात्सेन्द्रियेण ।

^६ यदा कातरस्यान्यं शोणित्वादिविकृतं दृष्ट्वाैन्द्रियज्ञानं विकृतं मनो विकारयति ।
यदि नित्यात्कायादेव प्राणादवस्तदा ।

नाकमात् कर्मणः^१ कार्यस्य भावः । कमरहितत्वात् कारणस्य । त^२त्रिणा^३ चानि कार्याणि सकृज्जायेरन् । कमवतः सहकारिणोऽपेक्ष्य क्माञ्जनयिष्यतीति चेत् ताप्यविशेषिणः स्थिररूपस्य परैरनाधेयविशेषस्य परेषां सहकारिणामपेक्षास्ति । तस्मात्कमाद् भवन्ती धीः कायात्मकमन्तस्यापि कायस्य दांसति^४ । (४५)

ततश्च (१)

प्रतिक्षणमपूर्वस्य पूर्वः पूर्वः क्षणो भवेत् ।

तस्य हेतुरतो हेतुर्दृष्ट एवास्तु सर्वदा ॥४६॥

प्रतिक्षणमपूर्वस्य बुद्धीन्द्रियकायसमुदायस्य कार्यस्य पूर्वः पूर्वः क्षणस्तावतो हेतुर्भवेत्ततः कारणावनन्तरस्य बुद्धीन्द्रियादेहेतुर्मध्यावस्थावद् बुद्ध एव बुद्धीन्द्रियादिकलापः^५ सर्वथा ऐहिकजन्मादौ वामुत्रिकजन्मादौ चास्तु । (४६)

c. चित्तान्तरेण सन्धानम्

ननु यदि तविज्ञानकायत्वात् तत्राभूतजननानुमानेन परलोकसिद्धिः तदा मरणचित्तत्त्वान्निवृत्तान्तराप्रतिसन्धानमहृज्जरमचित्तवदिति कस्मात्प्रानुमीयत इत्याह (१)

चित्तान्तरस्य सन्धाने को विरोधोऽन्यचेतसः ।

तद्वदप्यर्हत्तश्चित्तं असन्धानं कुतो मतम् ॥४७॥

चित्तान्तरस्य सन्धाने को विरोधोऽन्यचेतसो यस्यचित्तस्य न कश्चित् । तथा हि (१) न तावन्मरणचित्तेन चित्तान्तरसन्धानस्य सहा^६ नवस्थानलक्षणो विरोधः निवर्त्तयन्निवर्त्तकत्वाभावात् । नापि परस्परपरिहारस्वितिलक्षणः^७ अम^८रणचित्तव्यवच्छेदेन मरणचित्तस्यावस्थानात् । तद्वदप्यर्हत्तश्चित्तमसन्धानं कुतः प्रमाणात् मतं येन दृष्टान्तः स्यात् । न ह्यर्हन् भवतां^९ सिद्धः । तद्वाचनाय यत्नात् । (४७)

अथाभ्युपगम्यते तदा तस्य क्लेशविसंयोगकृतमसन्धानं नान्यथा स च न पुष्पगुञ्जानानामिति कथन्तेषां मरणचित्तमसन्धानं । क्लेशविसंयोगो हि प्रतिसन्धानविरोधी लक्ष्यते न मरणचित्तं ॥^{१०}

^१ क्षणिकस्य । ^२ सर्वथा विशेषेण हेतुरिति चेत् इत्यस्य न नियमः ।

^३ इन्द्रियविज्ञानादीनि । ^४ अनुमापयति ।

^५ प्रीतिदीर्घमन्त्यादित्वेन निद्रा प्रतिक्षणं वेद्यमाना बुद्धिर्यदि नित्येभ्यते तदा तत्त्वान्तरं पञ्चमं स्यात् आलोकान्नकारवत् । ^६ भावाभाववत् । मनोज्ञानं ।

^७ न तु संतानचित्तं (?) व्यवच्छेदेन । ^८ चात्त्रिकाणाम् ।

^९ अनन्यसत्त्वनेयस्येत्यादिना प्रतिसन्धानं स्नेहात् वक्ष्यते न सोऽर्हत्तः । नापि कारणानुपलब्धिः । एवं मन्यते न परेण ।

स्यादेतद् (१) भवत्सिद्धान्तसिद्धमर्हन्वित्तमत्त^२न्धानन्त एव दृष्टान्तसिद्धिः ।
जगद् (१)

असिद्ध्यर्थः प्रमाणेन किं सिद्धान्तोऽनुगम्यते ।

हेतोर्वैकल्यतस्तथेत् किन्तदेवाऽत्र नोदितम् ॥४८॥

7a

असिद्ध्यर्थोऽनिश्चितार्थः प्रमाणेन किं सिद्धान्तोऽनुगम्यते तदनुरोधेन परलोकस्या-
भ्युपगमप्रसङ्गात् । अथ हेतोराशवासप्रववासेन्द्रियपाट^३बादेर्वैकल्यतो मरणचित्तस्य
तदप्रतिसन्धानमिति चेत् । किन्तदेव हेतुर्वैक^४ल्य^५मत्राप्रतिसन्धाने साधनत्वे नोदितं ।
दृष्टान्तविकलन्तु मरणचित्तमुक्तं । आशवासादिहेतुत्वनिषेधश्च वक्ष्यति । (४८)

६. कायस्याहेतुत्वम्

तद्विविद् ग्रहणप्राप्तेर्मनोज्ञानं न सेन्द्रियात् ।

ज्ञानोत्पादनसामर्थ्यभेदान्न सकलादपि ॥४९॥

कायश्च हेतुर्भवन् सेन्द्रियो वा स्यादनिन्द्रियो वा । सेन्द्रियोपि प्रत्येक-
मिन्द्रियैः सहितः समस्तैर्वा (१) तत्र प्रथमपक्षे तस्या इन्द्रियक्षिप^६ इव विकल्प्यमानेषु
रूपाविषु स्पष्टतरस्य ग्रहणस्य प्राप्तेः 7a ज्ञानं न सेन्द्रियात् कायात् । इन्द्रिय-
जन्यस्य स्पष्टतवाऽज्ञान्तमानादिषु ... दृष्टेः । द्वितीयपक्षोऽप्याह (१) प्रत्येक-
मिन्द्रियाणां रूपादिग्रहणप्रतिनियतज्ञानोत्पादनसामर्थ्यभेदात् दृष्टात् । न सकला-
वपीन्द्रियकल्पात्^७ प्रतिनियतविकल्पाप्राप्तिर्न मनोविज्ञानस्य सम्भवः^८ । एकेन्द्रि-
यवैकल्येऽप्यनुत्पादप्रस^९ङ्गाच्च । (४९)

नाप्यनिन्द्रियो हेतुरित्याह

अचेतनत्वान्नान्यस्माद् ;

अचेतनत्वाभ्याप्यस्मादनिन्द्रियात् केशनखादेरिव मनोज्ञानं ।

मन्वचेतनत्वं किमिन्द्रियज्ञानरहितत्वमुत मनोज्ञानविमुक्तत्वं (१) तत्राद्यमिष्टमेव

^१ अर्हंतश्चित्तस्य हेतोः । ^२ मरणचित्तत्वादिति हित्वा ।

^३ अत्र रम्यापुरुषे ।

^४ अभ्यवधानेन च । तस्मादुत्तरबुद्धिजननसमर्था वासनारूपा कर्मसंज्ञिता
पूर्वबुद्धिरेवाध्य इति स्थितं ।

^५ सामान्यविषयत्वावस्थ ।

^६ तृतीयः तदा सम्बन्धाद् गवाक्षकत् पृथग्भावः स्यात् ।

इन्द्रियस्याभावे तज्ज्ञानाभावात् । अन्ये साध्याविशिष्टत्वं हेतोः । मनोज्ञानस्यैव साध्यत्वात् ।

उच्यते (१) यथा सर्वा^१दयः सर्वाज्ञानेन^२ चेतयन्ते न तथा तत्संज्ञादय इत्यचेतनाः । चेतनाप्रतिबद्धञ्च मनोविज्ञानं तदभावे न स्यात् ।

B. कर्म

३. कर्मभेदात् कायमनसोः सहस्यतिः

ननु यदि न काय आश्रयः कथं सहस्यतिरित्यत आह ।

हेत्वभेदात् सहस्यतिः ।

अक्षवद् रूपरसवदर्थद्वारेण विक्रिया ॥५०॥

हेतोः कर्मसंज्ञितत्वाभेदात् । एकसामग्रीप्रतिबद्धत्वात् सहस्यतिः । न त्वाश्रयाश्रयिभावात् ।^३ अक्षवद्रूपरसवत् । यथाऽज्ञाणि रूपरसादयश्च परस्पर-मनाश्रयाश्रयिभूता अप्येकसामग्र्यधीनत्वात् सहस्यतिमन्तः ।^४ ननु यो यद्विकारेण विक्रियते स तदाश्रितो^५ यथा चक्षुरादिविकारेण विक्रियमाणस्तज्ज्ञानं चक्षुराद्या-श्रितं । विशेषलेष्मादिना कायविकारे च विक्रियते मनोविज्ञानं अतस्तदाश्रित-मित्याह (१) तज्ज्ञानैरूपकार्यत्वादिनोक्तमपि । अर्थद्वारेण विक्रिया आलम्ब्यमाना हि शस्त्रप्रहारादयो विकारयन्ति मानसं न त्वाश्रय^६त्वेन । (५०)

i. उपकारको निवर्तकश्च हेतुः

सत्तोपकारिणी यस्य नित्यं तदनुबन्धतः ।

स हेतुः सप्तमी तस्मादुत्पादयति चोच्यते ॥५१॥

न चोपकारक इत्येवाश्रयः किन्तु निर्वर्तकः । तदाह । यस्य सत्ता निर्वर्त्यस्य उपकारिणी स हेतुः स एवाश्रयः । कथमुपकारिणी (१) नित्यं तस्य निर्वर्त्यस्या-नुबन्धतो^७ऽनुवर्तनात् । यस्य तु कदा^८चिदुपकारधत्तमसौ विशेषस्यैव हेतुर्न धर्मिणः

^१ सर्वाभासस्य केवलासम्भवादादिशब्दः । तज्ज्ञानैरूपकार्यत्वादिनोक्तमपि ।

^२ किमिदं ।

^३ नियतसहभावे नेति च तुल्यं देहमनसोर्वा कल्पमनोभावात् ।

^४ एतेन कारणात्प्रादु निष्पन्नं तत्सहभावि वा न कार्यमिति भिन्नाभिन्नसन्तानयोः सामान्यः कार्यकारणभावः ।

^५ स्वसंनिधिभावेन . . . . . तथा कार्यकारीत्यर्थः मृत्पिण्डं घटकारीव । यद्योपा-ध्यायः तदसत्त्वैक्यस्य सत्त्वं ।

तदभावेऽपि तदभावात् । चित्तमानप्रतिबद्धञ्च चित्तं तद्विशेषस्तु कायादिहेतुकः ।
अतो नायं हेतुः न च तद्विवृ^१त्या निवृत्तिश्चित्तस्य । निह्यानुवन्निवृत्त्या हेतुत्वमभि-
प्रेत्य चास्मिन् सतीदं भवतीति सप्तमुच्यते ।^२ तस्मादिति च पञ्चमी तद्धेतुत्ववदां
कार्यताज्जाभिप्रेत्योत्पादादिति चो^३च्यते । (५१)

ननु हेतुषकारकः कथं^४ञ्चिदुपकुर्वन् दृश्यते च^५ कदाचिद्देहविषयतमत्
वाह (१)

अस्तूपकारको वापि कदाचिच्चित्तसन्ततेः ।

बहुधादिवद् घटादीनां विनिवृत्तिर्न तावता । (५२)॥

अस्तूपकार^६को वापि कदाचिच्चित्तसन्ततेर्बहो बहून्यादिवद् घटादीनां न च
तावतोपकारकनिवृत्त्या उपकार्यस्य निवृत्तिः । न हि वह्निर्घटस्यापाकमुपकारं
कुर्वन्प्रपि स्वनिवृत्त्या निवर्तकः । (५२)

किञ्च^७ (१)

अनिवृत्तिप्रसङ्गश्च देहे तिष्ठति चेतसः ।

अनिवृत्तिप्रसङ्गश्च देहे तिष्ठति चेतसः । स्वजातिनिरपेक्षस्य देहमात्रहेतु-
कस्याविकलहेतोरनुत्पत्त्ययोगात् ततो यावद्धेतुस्तावन्न वरणं भवेत् ।

ii. न प्राणापानहेतुकं चित्तम्

प्राणापानावपि चित्तकारणं^८ तयोर्व्येकत्वान्मरणावस्थायाञ्च चित्तोत्पाद इति
चेत् । वाह (१)

तद्भावभावाद् वश्यत्वात् प्राणापनौ ततो न तत् ॥ (५३)॥

तस्य चित्तस्य भावे भावात् प्राणापा^९नौ ततो भवतः । चित्तवश्यत्वाच्च तत्
एव तौ न तु ताभ्यां तच्चित्तं विपर्ययात् । (५३)

^१ आकृष्ये भावात् ।

^२ कार्योत्पादनसमर्थस्य पूर्वं भावः कारणत्वं सप्तम्या पञ्चम्या च निर्दिष्टं
तदुत्तरत्वं कार्यत्वं प्रथममाह ।

^३ न चेद्दशोन्वयः कायचित्तयोरस्ति वृद्धयते वा ।

^४ परं पृच्छति । यदि बहुधादिवत्तया प्रदीपहेतुः तथा देहश्चेतन्यावेशः ।

^५ कायाधित्तज्ञानद्वारेण । ^६ यदि देहः कारणं वृद्धेः ।

^७ आकुञ्चनप्रसारणवत् ।

एतदेतुप्रवृत्तिश्चर्यमाह (१)

प्रेरणाकर्षणे वायोः प्रयत्नेन विना कुतः ।

अहिरन्तश्च प्रेरणाकर्षणे वायोर्यथाकम् प्राणा^१पानौ पुरुषस्य वृद्धिलक्षणं प्रयत्नम्^२ना कुतः समतस्तस्मात् तदधीनी ।

किञ्च (१)

निर्हृत्सातिशयापत्तिर्निर्हृत्सातिशयात् तयोः ॥५४॥

यदि प्राणापानहेतुकञ्चित्तं तदा चित्तस्य निर्हृत्सातिशया^३पत्तिरपकर्षोत्कर्षा-
पत्तिः । निर्हृत्सातिशयात्तयोः प्राणापानयोः कारणविशेषानुकारित्वात् कार्यं^४विश्ले-
षस्य । (५४)

तुल्यः प्रसङ्गोपि तयोः ;

^५अपि च तयोरपि प्राणापानयोर्देहे तिष्ठत्यनिवृ^६त्तिप्रसङ्गस्तुल्यस्तदेतुत्वा-
त्तयोः । ततो वरणकाले प्राणापानवैकल्याभावाज्जितानिबृत्तिप्रसङ्गस्तदवस्थः ।

b. स्थित्यावेधकत्वात् कारणं कर्म

स्यादेतत् (१) चित्तकारणेऽपि चित्ते स्वीक्रियमाणे मरणसमये चित्तानपायात्
चित्तोत्पत्तौ यावद्देहेऽनिवृत्तिप्र^७सङ्ग इत्याह (सिद्धान्ती) ।

न तुल्यं चित्तकारणे ।

स्थित्यावेधकमन्यत्तु यतः कारणमिष्यते ॥५५॥

न तुल्यं चित्तकारणे चैतन्ये प्रसङ्गः । न क्षत्वनुवर्तकमेव कारणमिष्टं
येन नित्यं तस्मिन्नाशये स्यात् । किन्तहि (१) स्थित्यावेधकमन्यत्तु कर्माख्यं
कारणं यत् इष्यते तस्मात्तत्र कर्मणा यावत्कालं तद्देहे स्थितिराक्षिता तत् ऊर्ध्वं
हेत्वपायाच्च प्रवर्तते देहान्तरे तु वर्तत इत्यसमानत्वं । (५५)

^१ वृत्तिकृता (?) एतत्प्रवृत्तिमङ्गीकृत्य व्याख्यातम् । पुनः परमतमाशङ्कते
न कार्यं चैतन्यस्य कारणं किन्तु ।

^२ तदभावात् प्रेरणाकर्षणवत् ।

^३ यथा मृतावस्थायां शरीरे तिष्ठति किन्तुचैतन्यं न भवतीति बोध्यं बोद्धेन
तथा प्राणापानावपि कस्मान्निरवस्थेते येन तदभावाच्च चैतन्यम् ।

^४ परः मृतदेहे तिष्ठति चित्तं किञ्च स्यादिति बोद्धव्यं प्रसङ्गेन सह ।

^५ अनेकान्तस्यमुक्तं परस्य ।

i. अन्यथा दोषाभावे पुनरुज्जीवनम्

न दोषैर्विगुणो देहो हेतुर्वर्त्यादिवद् यदि ।

मृते शमीकृते दोषे पुनरुज्जीवनं भवेत् ॥५६॥

दोषैर्ज्वालादिभिर्विगुणीकृतो देहो न हेतुश्चैतन्यस्य प्राणापानादेश्च वर्त्यादि- 7b
वद् यदि । यथा विगुणी^१कृतो वर्त्यादिर्न दीपस्य हेतुः । तदा मृते^२ शरीरे चैतन्यादि-
नाशान्मृतस्य शमीभवन्ति दोषा इति शमीकृते दोषे विकारविकारिण्यारोप्य-
लान्नाशेतोर्वहेत्य पुनरुज्जीवनं प्राणा^३पानं चैतन्योत्पत्तिरक्षणम्^४वेत् ॥ (५६)

ii. देहवित्तस्य नोपादानम्

निवृत्तौ प्यनले काष्ठविकाराविनिवृत्तिवत् ।

तस्याऽनिवृत्तिरिति चेन्न चिकित्साप्रयोगतः ॥५७॥

निवृत्तौ प्यनले हेतौ काष्ठविकारस्याङ्गारादेरनिवृत्तिवत् । तस्य चैतन्यादि-
निरोधस्यानिवृत्तिनिवृत्तिर्न भवति तद्दोषे मृतशरीराविनिवृत्तेषीति चेत्^५ । न
चिकित्साप्रयोगतः । (५७)

स्यादेतद् (i) यद्यनिवर्त्या दोषाणां विकारः (i) स्यात् (? स्युः) दूषयन्ते न
निकृत्त्यमाना दोषविकारा ज्वरादयः ।

एत^६वाह ।

अपुनर्भावतः किञ्चिद् विकारजननं कश्चित् ।

किञ्चिद् विपर्ययादग्निर्यथा काष्ठसुवर्णयोः ॥५८॥

किञ्चिद्वस्तु स्वचिद्विकार्ये विकारस्य जननं जनकमपुनर्भावतो यथा विकार्य-
स्यापुनर्भावो निश्चिकारत्वं पुनर्न भवति यथाग्निः काष्ठे (i) किञ्चिदेन तद्विपर्य-
याच्छाग्निः सुवर्णो । (५८)

आद्यस्वाल्पोप्यसंहार्यः प्रत्यानेयस्तु यत्कृतः ।

विकारः स्यात् पुनर्भावः तस्य हेमि खरत्ववत् ॥५९॥

^१ कस्यचित्स्वभावस्याकाराभिमतैनाकार्यत्वाच्चिकिञ्चित्कणे नाश्रयः । असिद्धि
शशविषाणकल्पं किमाश्रयेत् ।

^२ तस्माद्दोषाभावेऽप्यभावात् दोषतन्निविष्टात्रं चैतन्यवृत्तिं प्रतिबध्नातीति
नियतं ।

^३ परः प्राह ।

^४ परिहरति

^५ पूर्वोक्तं स्पष्टयति ।

तत्राद्यस्य विकारस्याल्योपि विकारः इयामतादिकोऽसंहायोऽनिवर्तनीयः ।
प्रस्थानेनो निवर्तनीयस्तु यत्कृतो विकारस्तस्य विकारस्य पुनर्भावः स्यात्
विकारनिवृत्त्या पूर्ववत्स्थापितः । यत्किंकृतं द्रवत्ये निवृत्ते हेमि न्नरस्यवत् । द्रवत्व-
मिव ।^१ (५९)

ननु^२ यदि निवर्तनीयो दोषविकारस्तदा न कश्चिदसाध्यो वि^३धिः स्यादित्याह ॥

दुर्लभत्वात् समाधातुरसाध्यं किञ्चिदीरितम् ।

आयुःक्याद् वा ; दोषे तु केवले नास्त्यसाध्यता ॥६०॥

यत्किञ्चिदसाध्यं व्या^४धिज्ञातमुक्तं तत्समाधातुः सद्यो दोषशमनीयधरता-
मगादेर्दुर्लभत्वात् कर्माक्षिप्तस्यायुषस्तच्छरीरसहचरचैतन्यादिस्थितिहेतोर्वा
दा^५यात् । भूतमात्रवादिनः केवले दोषे तु स्वीक्रियमाणे नास्त्यसाध्यता कस्यचिद्
व्याप्ये । भूतमात्रारब्धस्य दोषस्य चिकित्सादृष्टेः । विशेषकारिणश्च हेतोर-
भावात् । (६०)

तथा (१)

मृते विषादिसंहारात् तदंशच्छेदतोऽपि वा ।

विकारहेतोर्विगमे स नोच्छ्वसिति किं पुनः ॥ ६१ ॥

विषादिना मृते प्राणिनि सति वंशस्थाने विषादेः संहारात् संयजनास्य वंश-
स्थानस्य च्छेदतोपि वा विकारहेतोर्मरणहेतोर्विषादेर्विषयमात् स मृतः पुनर्नोच्छ्व-
सिति । कस्मात् (१) चैतन्यहेतोर्देहस्य विकारत्वात् युक्तमुच्छ्वसितुं । (६१)

किञ्च (१)

उपादानाविकारेण नोपादेयस्य विक्रिया ।

कर्तुं शक्याऽविकारेण सृष्टः कुण्डादिनो यथा ॥६२॥

यद्युपादानं देहद्विषयस्य तदोपादानस्य देहस्याविकारेण विकारं विनोपादेयस्य
वित्तस्य विक्रिया न कर्तुं शक्या स्यात् । यथा कुण्डाद्युपादानभूताया मूत्रो विकारेण

^१ चिकित्स्यते च ज्ञानाविकृतो विकारः तस्मात्पूर्वप्रसङ्गस्तदवश्यः ।

^२ काण्डविकारवदेनमाह परः ।

^३ सिद्धान्ती ।

^४ अलाघवव्याधिश्च तत्तत्कर्मवशात् । अकालमरणे ॥

^५ कालमरणे ।

^६ तुल्यव्याधौस्तुल्योपयोगश्च चिरक्षिप्रोपशमश्च बुध्यत एव कर्मकृतः ।

^७ यत्तज्जीवति तावदव्याप्नोति विषं मृते तु वंशस्थानं यातीति नियमः ।

विना कुष्माविनो विकारः कर्तुमशक्यः । (६२)

कस्मादेवमित्याह (१)

अविकृत्य हि यद् वस्तु यः पदार्थो विकार्यते ।

उपादानं न तत् तस्य युक्तं गोगवयादिवत् ॥६३॥

हिर्यस्मात् अविकृत्य यद्वस्तु किञ्चिद्यः पदार्थो विकार्यते उपादानम् तत्तस्य पदार्थस्य युक्तं गोगवयादिवत् गोगवयो^१रिव नोपादानोपादेयभावः । एकस्या-
विकारेणारस्य विकारात् । (६३)

II. व्यतिरेकतः

A. आश्रयाश्रयिभावनिरासः

a. सामान्येन आश्रयाश्रयिभावनिरासः

i. न कायचेतसोः सहस्थितिराश्रयाश्रयितया

चेतःशरीरयोरेवं तद्वेतोः कार्यजन्यमनः ।

चेतःशरीरयोरेवं शरीरमविकृत्यैव भयशोकादिना समनन्तरप्रत्ययविज्ञान-
मात्रेण चेतसो विकारोत्पत्तेः नोपादानोपादेयभावः । यदि नाम देहोऽपि कश्चिन्-
दुपकारकविषयस्यावस्थाविशेषहेतुत्वात् तथापि सन्तानहेतुत्वाभावात् नोपादानम-
तस्तद्विवृत्या न चैतन्यनिवृत्तिः^१ । अवस्थाविशेष एव निवर्तते ।

कथन्तहि सहाय (स्या)नं चेतःशरीरयोरित्याह ॥

सहकारात् सहस्थानमग्निताम्रद्रवत्ववत् ॥६४॥

तस्य चेतसः शरीरस्य च हेतोः पूर्वचित्तक्षणस्य कललादेश्च । सहकारात्सह-
कारणात् कार्ययोश्चित्तदेहयोर्जन्यम उत्पादात् तयोः सहस्थानं भवति । यथाग्नि-
ताम्रजन्यमनोर्बल्लिताम्रद्रवत्वयोः सहावस्थितिः । (६४)

ii स्थितिस्थानोरव्यतिरेकात्

तनु देहवित्तस्याश्रयस्ततः सहस्थितिः स्यादित्याह (१)

अनाश्रयात्सत्त्वसतोर्नाश्रयः स्थितिकारणम् ।

सतश्चेदाश्रयो नास्याः स्थातुरव्यतिरेकतः ॥६५॥

अना^१श्रयात् सत्त्वसतोर्नाश्रयः न ह्यकारण^१माश्रयः । अतिप्रसङ्गात् सतपच

^१ आश्रयत्वायोगात् ।

निष्प्रभत्वात् ना^१श्वयः कदिषत् । असतोऽपि वा कारणं किञ्चित् स्यात्^२ न त्वाश्वयः
स्वरूपस्यैवानावात् । सतः स्थितिकारणमाश्वयधेदिष्यते (१) नैतदपि युक्तमस्याः
स्थानुरव्यतिरेकतः । न हि स्थितिर्नाम स्यातुः पदार्थात् भिन्ना यां कुर्वत आश्वयत्वं ।
(६५)

iii व्यतिरेकेऽपि नाश्वयः

8a

व्यतिरेकेऽपि तद्धेतुस्तेन भावस्य किं कृतम् ।

व्यतिरेकेऽपि वा स्वीक्रियमाणे त^३द्धेतुराश्वयः स्यात् । तेन चाश्वयानिमतेन
भावस्य स्थितिमतः किं कृतं^४ येनासावाश्वयः ।

iv. नोत्पन्नया स्थित्या भावस्थापना

स्यादेतद् (१) भावसम्बन्धिनी स्थितिर्भावं स्थापयति तेन तत्कर्तुराश्वयत्व-
मित्याहुः (१)

अविनाशप्रसङ्गः स नाशहेतुर्मेवो यदि ॥६६॥

तुल्यः प्रसङ्गस्तत्रापि ;

यदि स्थित्योत्पन्नया भावः स्थाप्यते तदा न कदाचिवस्य भा^५वस्य विनाशः स्यात्
स नाशहेतुर्मुद्गरादेर्मतो यदि (१६६) तुल्यः प्रसङ्गस्तत्रापि । नाशोऽपि न
तावद् भावादव्यतिरिक्तः क्रियते तस्योत्पन्नत्वात् व्यतिरिक्तोऽपि नाशो कृते भाव-
स्तदवस्थ इति प्राग्वदुपलम्भादिप्रसङ्गः ।

किञ्च (१)

v. नाशस्य सहेतुत्वे स्थितिहेतुर्निष्कलः

किं पुनः स्थितिहेतुना ।

आ नाशकागमात् स्थानं ततश्चेद् वस्तुधर्मता ॥६७॥

नाशस्य ;

यदि नाशहेतुना नाशः क्रियते तदा किं पुनः स्थितिहेतुनाश्वयेण नाशस्य^६सहे-
तुर्नपतति तावद् स्वयमेव स्यात्पति । आपतितान्न तस्मात्त्रैष रक्षणक्षम इति

^१ यस्य पुनरवृष्टं किञ्चिदपरं सहकारि नास्ति यच्छक्तिभयादल्पमि-
श्रितमेव स्यात् ।

^२ एकाहिबन्धयोरपि कालबन्धो क्षिपतेऽप्यो जीवतीत्यस्ति ।

^३ स्थितेः । ^४ न स्थितिकारणात्कुण्डादिवाश्वयः किन्तु ।

किमनेन स्वीकृतेन । आ नाशकायमादि नाशकागमनं वाच्यत आश्रयात् स्वा-
न्यवेदिष्यते । एवन्तहि वस्तुधर्मता ना^१स्य । (६७)

यदि मद्यरो भावः^२ तदाश्रयेण नाशकोपनिपातं वाच्यस्यान्येतान्य^३था
तु स्वयमेव स्थितिमान् किमाश्रयेण (१)

सत्यबाधोसाविति किं स्थितिहेतुना ।

यथा जलादेराधार इति चेत् तुल्यमत्र च ॥६८॥

एवं सत्य^४बाधोप्ताविति किं स्थितिहेतुना^५ विद्यमानं वस्तुनि स्वभा^६वत्वात्
अबाधो वापरहितोपी नाश इति किं स्थितिहेतुना स्वीकृतेनापि । यथा जलादेः
सत एवाधारो मटादिस्ताथा चित्तस्य वेह इति चेत् । तुल्यमत्र च प्रागुक्तं
सकलं ॥ (६८)

v.l. भावसन्ततेहेतुत्वावाश्रयत्वम्

कथन्तस्माधारव्यवहारः समर्थनीय इत्या^७ह ।

प्रतिक्षणविनाशे हि भावानां भावसन्ततेः ।

तथोत्पत्तेः सहेतुत्वावाश्रयोऽयुक्तमन्यथा ॥६९॥

भावानां हि विनश्वरत्वभावतया प्रतिक्षणविनाशे यो भावः सहकारी
भावसन्ततेः तथा तादृश्याः स्वोपादानदे^८शया उत्पत्तिर्निमित्तं सहेतुत्वावाश्रयो
न त्वन्यथाऽमुक्तत्वात् । (६९)

b.i विशेषणाश्रयाश्रयिभावदूषणम्

ii गुणसामान्यकर्मणां दूषणम्

एवं सामान्येनाश्रयाश्रयिभावदूषणमभिधाय प्रत्यदूषणादौ विशेषे दूषणं
वस्तुमाह ।

स्वादाधारो जलादीनां गमनप्रतिबन्धतः ।

अगतीनां किमाधारैर्गुणसामान्यकर्मणाम् ॥७०॥

स्वादाधारो जलादीनां प्रसर्पणधर्मणां गमनप्रतिबन्धतः कुण्डादिः अगतीनां

^१ यदि स्थापकं विना न तिष्ठति । ^२ नाशशीलः स्वयन्वेद् स्यात् ।

^३ अनश्वरत्वे । ^४ विनाशित्वेऽस्य नासहेतुनापि न किञ्चिन्नश्वरत्वादेव ।

^५ भावस्य नाशित्वात् । ^६ कुण्डादयः किं कुर्वाणा आश्रय इति ।

^७ आधारस्य ।

निष्क्रियत्वादिप्रमाणैः गुणव्यक्तत्वादभिर्गुणसामान्यकर्मणां पदार्थानां । (७०)

B. समवायसमवायिभावनिरासः

एतेन समवायश्च समवायि च कारणम् ।

व्यवस्थितत्वं जात्यादेर्निरस्तमनपाश्रयात् ॥७१॥

एतेनाश्रयाश्रयिभावप्रतिषेधेन समवायो^१ ज्युतसिद्धानामाधार्योधारभूतानामि-
हेति प्रत्ययहेतुर्यथा व्यक्तिप्रामाण्ययोः समवायिकारणञ्च स्वसमवेतकार्यजनकं
यथात्मादि बुद्ध्यादीनां व्यवस्थितत्वं जात्यादेः कामुचिदेव व्यक्ति^२गु^३ गोत्वं
वर्तते केतु^४चिदेव च देहाकारपरिणतेषु चैतन्यमित्या^५दि निरस्तमनपाश्रयादा-
श्रयप्रतिषेधात् । तन्मूलत्वाच्चात्तां व्यवस्थानां । (७१)

(स्थितिस्थापकतानिरासे संप्रहृष्टलोकः)

उक्तमर्थं श्लोकत्रयेण संगृह्यन्नाह ।

परतो भावनाशश्चेत् तस्य किं स्थितिहेतुना ।

स विनश्येद् विनाऽप्यन्यैरशक्ताः स्थितिहेतवः ॥७२॥

परतो मुद्गरादेर्भविष्यत्त्वादनश्वरस्य नाशश्चेत् तस्य किं स्थितिहेतुनाश्रयेण
स्वयमनश्वरत्वादेव न नश्यति । अथ नश्वरस्वभावोसौ तदा स विनश्येत् विना-
प्यन्यैरशक्ताः स्थितिहेतवो नाव नश्वरं स्थापयितुं नव^६श्वर^७स्वभाव-
स्यावश्यं नाशान् । (७२)

किञ्च (१)

स्थितिमान् नाश्रयः सर्वः सर्वोत्पत्तौ च साश्रयः ।

स्थितिमान् नाश्रयः सर्वो भावः । तत्र यो नाम कश्चि^८क्षित्याश्रयो यथा
सुखादिरात्माश्रितः । सर्वः स नित्यं स्थितिमान् स्यात् स्थापकस्य सदा स्थितेः ।
कश्चिदनित्याश्रयो यथा शुक्लत्वादिः कार्यद्रव्याश्रितः । सर्वोत्पत्तावसर्वोदयो-
त्पद्यमानः । साश्रय इति द्रव्यादिरपि साश्रयः । तदाश्रयोपि कपालादिः क्षणो-
दयमिषु समवेतः ।

^१ अपृच्छ सिद्धानां द्रव्यगुणादीनां ।

^२ गच्छेव ।

^३ आदिना ।

^४ नाश्रयप्रतिषेधे समवायादेव सिद्धेः । अङ्कुरादीनां वा ।

^५ तत्त्वं । नाशयति

^६ यो नामानित्याश्रयस्तत्त्वाप्यन्यो यावत्क्षित्याः परमाणव इत्याह ।

ते चान्येष्विति यावत् परमाणव आश्रयावयव^१यः^२ तेषां नित्यत्वात्तदाश्रितं
द्वयशूनं नित्यमित्यनया परम्परया गुणोपि नित्यः स्यादित्याहुः (१)

तस्मात् सर्वस्य भावस्य न विनाशः कदाचन ॥७३॥

तस्मात्सर्वस्य भावस्य बुद्ध्या^३देः दुष्कादेव न विनाशः कदाचन
प्राप्नोति ॥ (७३)

किञ्च (१)

स्वयं विनश्वरात्मा चेत् तस्य कः स्थापकः परः ।

स्वयं न नश्वरात्मा चेत् तस्य कः स्थापकः परः ॥७४॥

स्वयम्बिनश्वरात्मा चेत् भावस्तस्य कः स्थापकः पर आश्रयाभिमतो न कश्चि-
दस्मादध्यात् । स्वयं न नश्वरात्मा चेत् तस्य कः स्थापकः परः स्वयमविनाशितयैव
स्थितेर्व्यर्थात्स्थापकस्य ॥ (७४)

c. उपादानोपादेयभावविरासः

पुनश्चित्तशरीरयोरुपादानोपादेयतां निषेद्धुमाह (१)

बुद्धिव्यापारभेदेन निर्हासातिशयावपि ।

प्रज्ञादेर्भवतो देहनिर्हासातिशयौ विना ॥७५॥

बुद्धिव्यापारभेदेन न मनोज्ञानस्याभ्यासविशेषेण निर्हासातिशयाव^४पचयाप-
चयावपि प्रज्ञादेराविशब्दान्मैत्रीकस्यावैराग्या^५दीनां भवतो देहस्य निर्हासातिशयो
विना । तस्माद् बुद्धिरयोपादानकारणं तद्विकारविकारित्वात् न देहो विपर्य-
यात् ॥ (७५)

इदं दीपप्रभादीनामाश्रितानां न विद्यते ।

इदमाश्रयविकारं विनापि विकारित्वं दीपप्रभादी^६नामाश्रितानां न विद्यते
तद्विकारविकारित्वात् ।

^१ इति नित्यमेव स्थितिः । ^२ नित्यनूताभितत्वात् चैतन्यस्यापि ।

^३ अस्ति च नाश इति किमाश्रयस्वीकारेण ।

^४ सम्मिश्रसम्मिश्रसंयोगादिना ।

^५ नाशः सहेतुको निर्हेतुको वा उभयथा स्थितिहेतुर्वैफल्यार्थं ।

^६ यत् प्रज्ञादीनां देहोत्कर्षापर्यन्तनिरपेक्षत्वं बुद्ध्यधीनत्वञ्च ।

^७ तत्र दीपप्रभादीनां तत्र देहमाश्रय इत्यभिप्रायः ॥

अथ देहादपि स्वस्यात्प्रज्ञादेरुत्कर्षो दृश्यत इति* तद्विकारविकारित्वमस्त्ये-
वेत्याह ।

8b स्यात् ततोऽपि विशेषोऽस्य न चित्तेऽनुपकारिणि ॥७६॥

स्यात् ततो देहादपि विशेषोऽस्य प्रज्ञादे^१ न चित्तेऽनुपकारिणि । चित्तं हि स्वस्य-
देहोपकृतसोमनस्यमभ्यासविशेषवत् प्रज्ञादिकमूत्कर्षयति । न गुणेपि चित्ते देह
ए^२व । (७६)

अमुमेव न्यायं रागादावाह ।

रागादिवृद्धिः पुष्ट्यादेः कदाचित् सुखदुःखजा ।

तयोश्च धातुसाम्यादेरन्तरर्थस्य सन्निधेः ॥७७॥

या^३पि रागादिवृद्धिः पुष्ट^४्यादेः सापि न सर्व्वेदापि तु कदाचित् प्रकृत्या
मन्दरागस्य प्रतिस्त्थानबलिनश्च पुष्टस्यापि रागावृद्धेः । यवापि भवति तवापि न
केवलात्पुष्ट्या^५देः किन्तु सुखदुःखजा । सुखाप्राप्तः दुःखाद् द्वेषः इति न चित्तनिरपेक्षो
रागादिवेतुर्वहः । तयोश्च सुखदुःखयोर्द्धातुसाम्यादेरन्तरर्थस्यानुशाहकस्यान्तः
स्पष्टव्यविशेषस्यान्तरस्य स्पर्शज्ञानविषयीकृतस्य सन्निधेरन्तः । सुखदुःखज्ञाने अपि
विशिष्टविषयपूर्व्वज्ञानसापेक्षे एव न देहमात्रजन्ये इत्यर्थः । (७७)

एतेन सन्निपातादेः स्मृतिभ्रंशादयो गताः ।

विकारयति धीरेव ह्यन्तरर्थविशेषजा ॥७८॥

एतेनान्तरोक्तन्यायेन सन्निपातादेरादिग्रहणाज्ज्वरादेः स्मृतिभ्रंशादयो ग^६ता
व्याख्याताः । धीरेव हि पूर्व्विकाऽन्तरर्थविशेषाद्धानुवैषम्याज्जाता तद्वाहि^७णी
चित्तसन्तति विकारयति स्मृतिप्रमोषाद्युपहतां करोति । (७८)

शार्दूलशोणितादीनां सन्तानातिशये क्वचित् ।

मोहादयः सम्भवन्ति अवशेषेच्छणतो यथा ॥७९॥

* न मुख्यः किन्तु परम्परया ।

^१ उत्कर्षयति ।

^२ बुद्धयुत्कर्षादिनिरपेक्षः केवलो देहो रागादिनिमित्तमित्याह ।

^३ धातुसाम्याद् वैषम्यात्त्वान्तःस्पष्टव्यविशेषेण कायधित्तानमनुगृह्यते विकि-
र्यते च तद्विकल्पं जनयति ततो रागद्वेषौ परम्परया कायात् ।

^४ वैषम्योपप्लुता

यथा शार्दूल^१ लक्षोणितादीनां यथाकर्म श्रवणेभणतः सन्तानातिशये क्वचिद्
भीक्ष्णने मोहादय आदिशब्दाद् भयरोमहर्षादयो विषयविकृतबुद्धिद्वारेणैव
सम्भवन्ति । न हि मोहादीनां शार्दूललक्षोणितादय उपादानकारणानि किन्तु विषयाः
सन्तः परम्परस्योपकारकाः तथा रागस्मृतिभ्रंशादयोपि बोद्धव्याः । (७९)

तस्मात् स्वस्यैव संस्कारं नियमेनानुवर्तते ।

तन्नान्तरीयकं चित्तमतश्चित्तसमाश्रितम् ॥८०॥

तस्मात् स्वस्यैव संस्कारं नियमेनानुवर्तते । तन्नान्तरीयकं चित्तमेतदव्य-
क्तश्चित्तमाश्रितं चित्तं चित्तसंस्कारस्यैवानुवर्तनात् । देहसंस्कारान्तु व्यभि-
चरति प्रतिसंस्थानबलिनामित्युक्तं । (८०)

चेतःशरीरयोर्भेदपक्षेणाश्रयाश्रयविभावो युक्त इति प्रतिपाद्य शक्तिपक्षेण-
भेदात्मके दोषमाह । (१)

यथा श्रुतादिसंस्कारः कृतश्चेतसि चेतसि ।

कालेन व्यज्यतेऽभेदात् स्याद् देहेऽपि ततो गुणः ॥८१॥

यथा श्रुतादिसंस्कारः कृतश्चेतसि पुनर्यथा प्रबोधप्रत्ययं चेतसि कालेन कल-
भाविना व्यज्यते तथा अभेवान्वित्तशरीरयोः स्याद् देहेऽपि ततः संस्कारप्रबोधकात्
प्रत्ययात् गुणोऽभिव्यक्तः । (१) ततश्च देहं पश्यता श्रुतादिसंस्कारोपि तदात्मभूतो
पृथगो दृश्यते ।^२ तस्माद् देहस्याश्रयत्वप्रतिषेधात् तद्विनाशे चित्तविनाशो नेति
जन्मपरम्परानु युक्तः कृपाम्यासः । (८१)

(ग) पुनर्जन्मपरिग्रहः

कथं पुनर्जन्मपरिग्रह इत्याह । (१)

अनन्यसत्त्वनेयस्य हीनस्थानपरिग्रहः ।

आत्मस्नेहवतो दुःखसुखत्यागाप्तिवाञ्छया ॥८२॥

^१ देहश्चित्तमुपकरोति चित्तं प्रज्ञादीन् । चित्तेऽनुपकारिणि सति तु न विशेषः ।
व्याघ्र इहेति श्रुत्वा विभेति ।

^२ समानजातीयविकल्पविज्ञानस्य पूर्वकस्य ।

^३ न च दृश्यते । श्रुतादिसंस्कारेण संस्क्रियमाणेऽपि मनोविज्ञाने मनो न देह-
संस्कारः ।

अनन्यसत्त्वनैयस्य ईश्वरप्रतिषेधात् । हीनस्वानप^१रिग्रहो गर्भस्वाभयत्वेन स्वीकारः आत्मस्नेहवतः सत्पुण्यस्य दुःखे सुखमिति विपर्ययः । तस्य दुःखसुखयो-
र्यथाक्रमं ह्यागाध्तिवाञ्छया । सत्पुण्यो हि दुःखे सुखमिति विपर्ययः आत्मनि
स्निग्धो जन्माक्षेपकर्मवशात् सुखहेतुं गर्भस्थानं मन्यमानः परिगृह्णाति ॥ (८२)

9a

I. अविवक्षा-तृष्णे बाधकारणम्

ततश्च (I)

दुःखे विपर्ययमिति तृष्णा बाधकारणम् ।

जन्मिनो यस्य ते न स्तो न स जन्माधिगच्छति ॥ (८३)

दुःखे विपर्ययमिति तृष्णा बाधकारणं आश्लेषहेतुर्जन्मिनः^२ । तृष्णया
आत्मस्नेहोपाश्रितो हेतुवदेवित्यर्थः । यस्य तून्मू^३लित्वात्मग्रहस्य ते विपर्ययस्तृष्णा
य न स्तो न विद्यते न स जन्माधिगच्छति ॥ (८३)

II. गत्यागत्योरदर्शनं इन्द्रियापाटवात्

गत्यागती न दृष्टे चेदिन्द्रियाणामपाटवात् ।

अदृष्टिर्मन्दनेत्रस्य तनुधूमागतिर्यथा ॥ (८४)

भाविजन्मन्यतीतान्तं जन्मनो यथाक्रमं गत्यागती न दृष्टे चेत् । इन्द्रिया-
णामपाटवात्सा अदृष्टिरदर्शनं ते सूक्ष्मस्यान्तराभवशरीरस्य । मन्दनेत्र^४स्य
पुंसस्त^५नधूमस्यागतिरदर्शनं यथा । न ह्यदृश्यस्यादर्शनादभावः ॥ (८४)

III. मूर्तस्यापि मूर्तं प्रवेशः

ननु मूर्तं न मूर्तान्तरं मनुप्रविशति^६ प्रतिघातात् (I) मूर्तं ज्वान्तराभवशरीर-
मित्य^७त आह (I)

तनुत्वान्मूर्तमपि तु किञ्चित् कचिदराक्षिमत् ।

जलवत् सूतबद्धेऽग्नि नादृष्टेनासदेव वा ॥ (८५)

^१अपराधीनस्य भक्षिकाणामशुचिस्थानप्रहृकामिनां स्त्रीकुणपशरीराविपरि-
ग्रहवत् ।

^२दुःखे यथादिस्थानेभिरिति सुखमेतदिति ।^३परिणतोऽभिरतिपुरःसरः प्रपातपातादिविलक्षणः ।^४किमिच्छेत्पाह उपहतचक्षुषः । ^५जिरसः ।^६कथं गर्भं प्रविशति ।

तनुत्वामूर्तमपि तु किञ्चिद्व्यवचि^१न्मूर्तंऽशक्तिसद्व्यवचि^२तयातवत् अतएव पदे
मूर्तवत् हेमि । अलसूती हि मूर्तवपि पदहेम्नी भिन्दन्ती दृश्ये^३तेऽ(१५)नारा-
मवशरीरमवशितमत न दृष्टमिति चेत् नावष्टेनासदेव वा भवति तादृशमन्तराभय-
शरीरं (८५)

६

IV. नोपादानभूतं शरीरं बुद्धेः

A. अवयविनिरासः

किञ्च (१) शरीरमुपादानं बुद्धेर्भवदे^४कमवयवविरूपं वा स्यात् । अनेकं पर-
माणुसञ्चयस्वभाव^५ वा । तत्रावयवविरूपं किमवयवा एव हस्तादय उत तेभ्योऽप्यतु
(१)द्वयमपि प्रतिषेद्धमाह^६ ।

पाण्यादिकम्पे सर्वस्य कम्पप्राप्तेर्विरोधिनः ।

एकस्मिन् कर्मणोऽयोगात् स्यात् पृथक् सिद्धिरन्यथा ॥८६॥

पाण्यादिकम्पे सर्वस्य कम्पप्राप्तेः । यदि पाण्यादयोऽवयवा एव अवयवविरु-
पः तदा पाण्यादेः कम्पे सति सर्वस्य पादावेदपि कम्पः प्राप्नोति । एकस्मिंस्त-
स्मिन् कर्मणः कम्पस्य विरोधिनोऽकम्पस्यायोगात् । एकन्तु द्वयं तत्समवेतश्च
कम्प इति सर्वं कम्पेत । अतएवात्मानमेकावयवविरूपत्वं हेतुः पराम्युपगमसिद्धिः ।
सर्वस्य कम्पप्रसङ्गः । न च कम्पोस्ति इति साध्याभावेनैकावयवविरूपत्वाभाव-
प्रसङ्गविपर्ययः । एकवक्ष्यमाणावपि प्रसङ्गतद्विपर्ययो वेदितव्यः । अथावयवेभ्यो
भिन्नोऽवयवी । अत एवैकस्मिन्नवयवे कम्पमाने नावयवान्तरस्य कम्पः तदापि स्यात्
पृथक्सिद्धिरन्यथाऽवयवावयविनोर्भेदे पृथक्कम्पमानादवयवादकम्पमानस्यावयविनः
समवेतस्य^७ भेदेन तत्रै^८कावयवे सिद्धिः स्यात् वस्तो^९दकवत् । अत्राप्यवयवावय-
विनोर्भेदः पराम्युपगमसिद्धौ हेतुः । पृथक्सिद्धिः प्रसज्यते । साध्याभावे साध^{१०}ता-
भावो विपर्ययः । एकवक्ष्यमाणी च प्रसङ्गविपर्ययो ॥ (८६)

एकस्य बाहुतौ सर्वस्वावृत्तिः स्यादनावृत्तौ ।

हरयेत रक्ते चैकस्मिन् रागोऽरक्तस्य वाऽगतिः ॥८७॥

^१ प्रविशति । ^२ सूर्यरश्मयश्च एकदिकं भित्तिवर्णनं विधान्तीत्यनेकान्तः ।

^३ निरवयवम् । ^४ एकान्वेत् । ^५ यथा एकदेशलग्नमुहकं वस्त्रैकदेश
एव दृश्यते तद्वत् । ^६ पृथग्भावः स्यादवयवावयविनोः अवयवी भवेन दृश्येत ।

^७ सर्वाकम्पार्थं पृथक् स्वीकृतिः पृथगवयव्यसिद्धौ अवयवावयविनोर्भेदस्य
साधनत्वाभावः । ततः सर्वकम्पप्रसङ्गस्यापरिहारः ।

अथाभेदपक्षे एकस्यावयवस्यावृत्तौ सर्वस्यावृत्तिश्च स्यादिति प्रसङ्गः।
भेदपक्षमाश्रित्यानावृत्तौ चावयवितः स्वीक्रियमाणायामावृत्त एवावयवेऽनावृत्तौ^१
दृश्येतेति प्रसङ्गः। अथाभेदपक्षे रक्ते चैकस्मिन्नवयवे सर्वत्रावयवे रागो दृश्येतेति
प्रसङ्गः। भेदपक्षे तु रक्त एवावयवेऽरक्तस्य चावयविनो वाऽपि स्यादिति
प्रसङ्गः। (८७)

सर्वत्र साध्याभावेन साधनाभावः प्रसङ्गविपर्ययः। तमाह (१)

नास्त्येकसमुदायोऽस्मादनेकत्वेऽपि पूर्ववत्।

नास्त्येकस्मिन् नास्त्येकोऽवयवी समुदायोऽवयवानामस्मात्कम्पाविसाध्या-
भावात्। अत्रयवावयविनोरनेकत्वेऽपि पूर्ववत्। अभेदपक्ष इव साध्याभावेन
साधनाभावो विपर्ययः।

अविशेषादणुत्वाच्च न गतिश्चेन्न सिध्यति ॥८८॥

अविशेषः ;

अथ शरीरादौ प्रत्यक्षदृष्टे मनिषि कम्पाकम्पादिविरुद्धवर्माध्या^२सात्।
स्वतन्त्र^३हेतोरैकत्वप्रतिषेधः साधनीय इति। अवयविनोऽभावात् परमाणुपुंजरूपं
शरीरादि तदपि परस्परसङ्गमायस्थातः^४ पुञ्जावस्थायामविशेषाद् विशेषाभावात्
अणुत्वान्न। दर्शनानर्हसूक्ष्मतयापि शरीरादेर्न गतिश्चेत्^५। न सिध्यति (८८)
अविशेषः।

२. आवरणाद्यनाविरासः

विशिष्टानामैन्द्रियत्वमतोऽनगुः।

परस्परसङ्गतेभ्यः प^६रमा^७णुभ्योऽदृष्टसहकारिभ्यो दुष्यानामेवान्योन्यसंहता-
नामुत्पत्तेः। तेषां विशिष्टानामैन्द्रियत्वमिन्द्रियग्राह्यत्वं अतः^८ ऐन्द्रियत्वादणुरिष्टः
(१) इन्द्रियागोचरेष्वणुत्वं प्रसिद्धं तदेव तु हेतुकृतं। पुञ्जीभूतास्तु दुष्यमाना नाणव

^१ आवृत्तावयवावयवविभेदपक्षेऽपि। अवयविवर्त्तनप्रसङ्गस्य साध्यस्याभावेना-
वृत्ताद् भेदस्य साधनस्याभावो विपर्ययः। तदशब्दाभेदपक्ष इव सर्वावरणादि स्यात्।

^२ अवबोधोत्तरावयव आहुर्यदि

^३ सिद्धान्तः।

^४ सकाशात्।

^५ अस्माकं मते

^६ क्षणिकत्वात्।

^७ येऽतीन्द्रिया अणवो न त एव पदवात् किन्तु तानाश्रित्याप्य एव विशिष्टा
उत्पद्यन्ते।

उच्यन्ते किन्तु शरीराविष्यपदेश्याः । यथा तन्त्रवः पटावस्था न तन्त्रवः उच्यन्तेऽपि तु पट इत्यसिद्धो हेतुः^१ ।

9b

एतेनावरणादीनामभावश्च निराकृतः ॥८९॥

एतेन परमाणूनां पूर्वावस्थातो विशिष्टत्वकथनेनावर^२णाधारादीनामभावः परस्परसंहतावस्थापामिव यः प्रतिपादितः स च निराकृतो बोद्धव्यः । केचित् परमाणवः संहता जाता आवरणधारणादिक्षमा भवन्ति गान्धे । (८९)

कथं वा सूतहेमादिमिश्रं तप्तोपलादि वा ।

दृश्यं ; पृथगशक्तीनामक्षादीनां गतिः कथम् ॥९०॥

कथम्वा सूतहेमादिमिश्रं पिष्टिकावस्थायां तेजःपरमाणुसञ्चयस्य तप्तोपलादि वा मिश्रं कथं दृश्यं विजातीयानां द्रव्यानारम्भात् न तदवयवि द्रव्यं । परमाणवश्च त्वन्मते न दृश्या इति न तेषां दर्शनं स्यात् । यदि च परमाणवः पृथगवस्थायां^३ ज्ञानजननेऽवक्ता इति पुञ्जावस्था अपि तथा । तदा पृथगक्षतानामक्षादीनां^४ ज्ञानजनने संहतो गतिर्ज्ञानं कथं । (९०)

संयोगाच्चेत् समानोऽत्र प्रसङ्गो हेमसूतयोः ।

दृश्यः संयोग इति चेत् कुतोऽदृश्याश्रये गतिः ॥९१॥

तस्मावनेकान्तिकमपि हेतुद्वयं नेन्द्रियावेर्ज्ञविजनम् किन्तु संयो^५मात्तदीयाविति चेत् । समानोऽत्र प्रसङ्गः । यथा पृथगिन्द्रियादयः संयोगज्ञ जनयन्ति । तथामिलिता अपि न जनयेयुः । हेमसूतयोर्दृश्यः संयोगो दृश्यत इति चेत् कुतोऽदृश्याश्रये गतिः । हेमसूतपरमाणवो हि संयोगस्याश्रया^६स्तेषामवृत्त्यत्वे कथन्तदावितस्य संयोगस्य दर्शनं (i) न हि कश्चित् पिशाचयोः संयोगमुपलभते (i) किञ्च (i) नानाद्रव्याख्यपानकादिरपि संयोगो गुण एवितव्यः तस्मिन् मृष्टं पानकं स्वरूपं पानकमिति निर्गुणत्वाद् गुणानां विरुद्धः ॥ (९१)

रसरूपादियोगश्च संयोग उपचारतः ।

दृष्टश्चेद् बुद्धिभेदोऽस्तु पंक्तिर्दीर्घेति वा कथम् ॥९२॥

^१ अविशेषादणुत्वाच्चेति परोक्तौ ।

^२ अवयवित्वायोगात् ।

^३ यथा यद्येकं द्रव्यं नेष्यते तदा यथा तेषां पूर्वावस्थायां परमाणुकं नावृत्तीति न दधति च तथा वञ्चादप्यविशेषात्तावृत्तुयाञ्च द्रव्याच्चेति निराकृतं । तैजसाः परमाणवः काष्ठोपलादिवपरमाणुभिः परस्परसंनेदेनाविशन्तीति परः ।

^४ अणुरूपालोकमनसिकारणां ।

^५ आत्मा मनसा युज्यते मनः इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेन ततो ज्ञानोत्पत्तिः ।

मानागुणिद्रव्येषु संयोगो रसरूपादयश्च समवेता इत्येकार्थसमवायात्तद्धर्मस्य पानकादिगुण^१चारतो रसरूपादियोग इष्टश्चेत् । तर्हि क्षीरा^२दो^३ पानकादौ च मूक्यामुत्पत्त्येन स्पष्टास्पष्टतया मृष्टादिबुद्धेर्भेदः स्यात्^४ । न हि माणवकेऽग्नि-
बुद्धिरुपचारादन्ताविव भवति । संस्तिर्वीर्येति वा कथं^५ पक्षितषु समवेता पक्षितः सं^६ख्या गुणो वा स्यात्^(१) । न च तत्र वैधर्म्यमस्ति निर्गुणत्वाद् गुणानां^(२) नापि पक्षितेषु वैधर्म्यमस्ति येनैकार्थसमवायादुपचारः स्यात्^(३) । (९२)

b. संख्यादिनिरासः

एतच्चाभ्युपगम्योक्तं न तु संख्यादयः सन्ति तदाह (१)

संख्यासंयोगकर्मादेरपि तद्वत् स्वरूपतः ।

अभिलाषाच्च भेदेन रूपं बुद्धौ न भासते ॥९३॥

संख्यासंयोगकर्मदिः (१) आदिसंख्यादिभागपरत्वापरत्वसामान्यादेरपि तद्वत्स्वरूपतो द्रव्यस्वभावाद् भेदेनाभिलाषाच्च । संख्यासंयोग इत्यादिकात् । बुद्धौ द्रव्यप्राहिण्यां कथं न भासतेऽभासमात्रञ्च दृश्याभिमते दृश्यानुपलब्ध्या बाधितं । (९३)

यदि संख्यादयो न सन्ति कथमेको घटः संयुक्तो महान् पततीत्यादि व्यपदिश्यते-
ऽर्थभेदाभावे पश्ययिता प्राप्नोतीत्यत आह ।

शब्दज्ञाने विकल्पेन वस्तुभेदानुसारिणा ।

गुणादिष्विव कल्प्यार्थे नष्टाज्ञातेषु वा यथा ॥९४॥

शब्दज्ञाने एको घट इत्यादिके कल्प्यार्थे कल्पितार्थे विक^१ल्पेन (१) कीदृशेन वस्तु-
भेदानुसारिणा वस्तुनो भेदो विजातीयाद् व्यावृत्तिस्ताम्विधयत्वेनानुसरता गुणादि-

^१ द्रव्यधर्म्ये गुणे ।

^२ भादिना क्षीरोवकादि ।

^३ यदि यत्र परमाणुषु रसादयः समवेतास्तत्र संयोगोपीति संयोगो रतोपचार-
स्तर्हि क्षारादिवत्पानके रसबुद्धिर्माभूदस्ति च ।

^४ एकार्थसमवायात्तद्धर्मोपचारतो उपदेशः पक्षितः संयोगत्वाद् गुणः । न तत्र वैधर्म्यं गुणोस्ति नापि पक्षितेषु कथमुपचारतोपि निर्देशः । न हि प्रत्येकं पक्षितेषु वैधर्म्यमस्ति तथाभूतं । येनैकार्थसमवाय उपचारबीजं स्यात् ।

^५ यत्कथयन्ति विनाऽदर्शनं तदा कथं सूतहेममिथं दृश्यते । न हि तद्द्रव्या-
रम्भकं विजातीयानारम्भात् अन्यथा सर्वं सर्व्वेभ्योऽभ्येतेति सिद्धान्तः ।

शिवं यथा पद्धत्पादौ एका महती गच्छतीत्यादिशब्दज्ञाने । न हि तत्र संख्यावयः सन्ति निर्गुणत्वाद् गुणानां । नष्टावातेषु वा यथा । एको द्वौ बहवो नष्टा भविष्यन्ति चेति शब्दज्ञानवत् । नष्टमजातञ्च स्वयमेव नास्ति किं पुनस्तत्र संख्यावयो भविष्यन्ति । (९४)

102

मतो यद्युपचारोऽत्र स इष्टो यन्नियन्धनः ।

स एव सर्वभावेषु हेतुः किं नेष्यते तयोः ॥९५॥

मतो यद्युपचारोत्र गुणादिषु संख्यादिष्वपवेशस्य स उपचार इष्टो यन्नियन्धनो^१ गुणादिषु संख्याद्युपचारस्य हेतुर्वाः स एव सर्वभावेषु हेतुः किन्नेष्यते तयोः शब्दज्ञानयोः येन संख्यावयः कल्पन्ते प्रमाणबाधिताः ॥ (९५)

उपचारो न सर्वत्र यदि भिन्नविशेषणम् ।

मुख्यमित्येव च कुतोऽभिन्ने भिन्नार्थतेति चेत् ॥९६॥

उपचारो न सर्वत्र यदि मुख्ये सत्युपचारो भवति^२ न तु सर्वत्रैवा^३ सौ । भिन्नविशेषणं मुख्यं यत्र भिन्नं विशेषणमस्ति तन्मुख्यं अन्यत्रोपचारः । भिन्नविशेषणं मुख्यमित्येतदेव कुतो निदिष्टं अभिन्ने भिन्नार्थतेति चेत् । (९६)

यदि संख्यादि भिन्नं नास्ति तदा षट् एकः संयुक्तो महान् गच्छतीति शब्दानां पर्याप्ता स्यात् । न चास्ति ॥

अनर्थान्तरहेतुत्वेऽप्यपर्यायः सितादिषु ।

संख्यादियोगिनः शब्दास्तत्राप्यर्थान्तरं यदि ॥९७॥

नन्व^४ नर्थान्तरहेतुत्वेऽप्यपर्यायः सितादिगुणे^५ धु संख्या^६ विद्येयिनः शब्दा वृक्षन्ते । अत्राप्यर्थान्तरं यदि । सितादौ संख्यादि तिष्ठति । ततस्तच्छब्दानामपर्याप्तापत्तिः । (९७)

^१ लोकव्यवहारनियन्धनः ।

^२ पृष्टः सिद्धान्तिकैर्लक्ष्यं मुख्यमिति आह ।

^३ तावदां ते मुख्यत्वजनं । अविशिष्टं स्वतो ब्रह्मं विदिष्यते संख्याविना तत् विशेषणं तस्य भिन्नं ।

^४ तत्सामान्यविषयाः सिद्धाः । अत्र बौद्ध आहानेकान्ततां ।

^५ गुणेन गुणान्तरमित्यर्थान्तराभावात् पर्यैकं शुक्लं संयुक्तं विभक्तमित्यादि ।

^६ अर्थान्तरनिमित्तं ।

गुणद्रव्याविशेषः स्याद् भिन्नो व्यावृत्तिभेदतः ।

स्यादनर्थान्तरार्थत्वेऽप्यकर्मद्रव्यशब्दवत् ॥९८॥

एवञ्च सति गुणानां द्रव्याणाञ्चाविशेषः स्यात् संकीर्णलक्षणत्वात्^१ । क्रियावत् गुणवत्समवायिकारणं द्रव्यमिति लक्षणं^२ स्य द्वयोरपि भावात् । कर्म पुनरभिप्रायत्वेऽप्यपर्यायत्व^३ मित्याह । विजातीयभ्योऽनेकासंयुक्तादिभ्यो व्यावृत्तेर्भावात् भिन्नः प्रत्ययश्चैको षटः संयुक्ती षट इत्यादि । अकर्म द्रव्यमद्रव्यं कर्मेति^४ शब्दादिव भिन्नो व्यतिरेकतार्थाभावेऽपि । न हि त्वन्मतेऽप्यकर्मद्रव्यशब्दयोरर्थो द्रव्य^५ कर्मभ्यां भिन्नो वस्तुभूतोऽस्ति ॥ (९८)

B. संख्यातभावेऽप्येकत्वसंयोगयोर्व्यपदेशः

यदि न सन्ति संख्यादयः कर्म षट्सर्वे^६ कर्म संयोगो वा इत्यादि व्यपदेश इत्याह ।

व्यतिरेकोऽपि यथापि सूच्यते भाववाचिभिः ।

संख्यादितद्वतः शब्दैस्त्वद्वर्मान्तरभेदकम् ॥९९॥

व्यतिरेकीय भेदवदिव यथापि संख्यादि तद्वतो द्रव्याद् भाववाचिभिः द्रव्याभिधायिभिः शब्दैः सूच्यते षट्सर्वकत्वमित्यादि । तत्सूच्यमानमेकत्वादियमर्थान्तरस्य शुक्लत्वादेः भेदकं । यद्यपि षटानेकत्वादयो भिन्ना वस्तुतस्तथाप्येकत्वशुक्लत्वादयो षटात्परस्परं चानुवृत्त्यननुवृत्तिभ्यां कल्पितभेदाः । (९९)

श्रुतिस्तन्मात्रविज्ञासोरनाक्षिप्ताखिलापरा ।

भिन्नं धर्ममिवाचष्टे योगोऽङ्गुल्या इति क्वचित् ॥१००॥

तेषु यवैको धर्मः प्रतिपि^७ त्सितः तदा भेदेन निर्वि^८ष्टः स धर्मान्तरप्रतिक्षेपको भवति षट्सर्वकत्वमित्यादि तदा तन्मात्रस्यैकधर्ममात्रप्रतिपित्सोः प्रतिपाद्यस्यानुरोधेन च तथा संकेतवशात् प्रयुक्ता श्रुतिरनाक्षिप्तोऽविषयीकृतोऽपरोक्षलो धर्मो (व्यवच्छेदकः) । यथासम्भवी यथा सा तादृशी धर्मिणो धर्मान्तरेभ्यश्च भिन्नं निष्कृष्टमिव धर्ममाचष्टे यथाऽङ्गुल्या योग इति । (१००)

युक्ताङ्गुलीति सर्वेषां आक्षेपाद् धर्मिवाचिनो ।

ख्यातैकार्थाभिधानेऽपि तथा विहितसंस्थितिः ॥१०१॥

^१ गुणद्रव्ययोः गुणकर्मणोश्च समवायात् ।

^२ बौद्धस्यापि ।

^३ अकर्मकत्वादी परेण व्यतिरेको नेष्टोऽभिमतवतो व्यावृत्तिसमक्षेपेव ते स्याप्याः अकर्मत्वमद्रव्यत्वञ्चास्येति ।

^४ ज्ञान व्यावृत्तिरेव शरणं ।

^५ व्यतिरेकवृत्ती ।

^६ प्रतिपत्तुमिच्छुः ।

१. धर्मवाचिन्येव श्रुतिर्धर्मवाचिनी

यदा तु स एव धर्मो धर्मान्तरसम्बन्धयोगो जिज्ञासितस्तदा तथा^१ संकेताद् युक्ताद्गुलीति श्रुतिः सर्वेषां धर्मान्तराणां^२ नाशेपाद् धर्मवाचिनी क्वाप्ता । एकस्य विजातीयव्यावृत्तिलक्षणस्यार्यस्याभिधानेऽप्यप्यभिधागो युक्तः । यस्मात्तेन प्रकारेण विहितसंस्थितिः कृतव्यवस्था सा श्रुतिः संकेतेन । (१०१)

b. समुदायवाचिनी श्रुतिः

तदेवं धर्मवाचिन्यपि श्रुतिर्धर्मान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपाभ्यां धर्मवाचिनी धर्मवाचिनी वेति निविष्टं ।

इदानीं समुदायवाचिनीं दर्शयति ।

रूपादिशक्तिभेदानामनाशेषेण वर्चते ।

तत्समानफलाऽहेतुव्यवच्छेदे घटश्रुतिः ॥१०२॥

घटव्य^३पदेशभाजां रूपादीनामवान्तररजना^४दिशक्तिभेदानामनाशेषेण तेषां रूपादीनां यत्समानं फलमुदकाहरणादि तस्याहेतोरस्वादेर्ब्यवच्छेदे प्रतिपाद्ये घट^५-श्रुतिर्वर्तते उदकाहरणादहेतुव्यावृत्ति समुदायवाची घटशब्द आह्वेयार्थः । (१०२)

अतो न रूपं घट इत्येकाधिकरणा श्रुतिः ।

भेदोपमीदृशो जातिसमुदायाभिधायिनोः ॥१०३॥

अतः समुदायाभिधायित्वात् न रूपं घट इत्येकाधिकरणा श्रुतिः । रूपस्यो हि धर्मवाची घटशब्दस्तु समुदायाभिधायी कथमन^६योरेकार्थता । भेदोपमीदृ^७शो जातिसमुदायाभिधायिनोर्घटत्वघटशब्दसोपच ज्ञेयः । (१०३)

समुदायाभिधायी चाप्रतिक्षिप्त^८धर्मान्तर एव भवतीति सोव^९र्णो घट इत्यादि सामानाधिकरण्यं । स च^{१०} द्विविधोऽनेकवृत्तिरन्वया^{११} च । तथा घटादि-शब्दो^{१२} वि न्या द्वि शब्दश्च । यदि रूपादयः केचन नास्त्यवयवी तदा कथं घटस्य

^१ अद्गुलीगतानां ।

^२ रूपरसादेः ।

^३ रक्तं चित्तं स्याद्विशिष्टरूपादी चक्षुर्विज्ञानादि ।

^४ रूपरसादे तैकत्र द्वये एकार्थकारणशक्तिरूपाधनाय ।

^५ स्वाधिकार्योपरचितं न मुख्यं यौवहीनबहुवचनश्च, न गुणेषु संख्यादि-श्रुतिः । न ह्येकं रूपं एको घट इति प्रत्यये लोकस्यावसायभेदः ।

^६ जातिसम्बन्धत्वात् ।

^७ समुदायभेदापेक्षयाऽन्यानामपेक्षया ।

^८ समुदायाभिधायी ।

^९ अनेकघटवृत्तादी । ^{१०} एकगिरी स्वसमुदायापेक्षः ।

रूपादय इति सम्बन्धः (ः) इत्याह (१)

10b

रूपादयो घटस्येति तत्सामान्योपसर्जनाः ।

तच्छक्तिभेदाः स्याप्यन्ते वाच्योऽन्योपि दिशाऽनया ॥१०४॥

रूपादयो घटस्य इति सम्बन्धवाचिन्या श्रुत्या तत्सामान्योपसर्जना घटत्व-
सामान्यविशेषितास्तेषां रूपादीनां शक्तिभेदा रञ्जनादयः स्याप्यन्ते घटव्यपदेश-
विषयसमुदायान्तर्गतं रञ्जनक्षमरूपं निष्कृष्योच्यत इत्यर्थः । अन्योपि चन्दनस्य
गन्ध इत्यादिव्यपदेशोज्ज्वला दिशा वाच्यः । विस्तरस्तृतीयपरिच्छेदे एवास्व ।
तदेवमवयव्यादीनां प्रतिषेधात् पानकादिरिव परमाणुपुञ्जस्वरूप एव देहः प्रत्यक्षेणे-
क्ष्यत इति स्थितं । (१०४)

(घ) विज्ञानं कारणम्

I. परमाणूनां समुचितानां न बुद्धिहेतुत्वम्

न चास्य बुद्धिहेतुत्वं युक्तमिति प्रकृतमनुबन्धं परमाणूनां समुचितानां प्रत्येकं
बुद्धिहेतुत्वामात्रं वक्तुमर्हति ।

हेतुत्वे च समस्तानामेकाङ्गविकलेपि न ।

प्रत्येकमपि सामर्थ्ये युगपद् बहुसम्भवः ॥१०५॥

यदि समस्तानां देहपरमाणूनां हेतुत्वं तदाज्ज^१यवच्छेदादिना एकाङ्गविकलेपि
देहे न स्यात् बुद्धिः (१) न चैतदस्ति । अथ प्रत्येकं ते समर्थास्तदा प्रत्येकमपि
सामर्थ्ये स्वीकियमाने युगपद् बहुसम्भवः । परमाणुसंख्यानि ज्ञानानि युगपज्जायन्ते
सर्वेषां प्रत्येकं सामर्थ्यात् । (१०५)

II. प्राणापानयोरनियामकता

अथ प्राणापानाभ्यां नियामकाभ्यामेकमेव ज्ञानमभिव्यज्यते^२ ततो न युग-
पदनेका व्यक्तिरित्यत आह (१)

नानेकत्वस्य तुल्यत्वात् प्राणापानौ नियामकौ ।

एकत्वेऽपि बहुव्यक्तिस्त्वेतोर्नित्यसन्निधेः ॥१०६॥

तत्र । परमाणुसंख्यात्मकत्वेन देहवत् प्राणापानयोरप्यनेकत्वस्य तुल्यत्वात् ।
तेषां प्रत्येकमभिव्यञ्जकत्वे युगपदनेकाभिर्व्यक्तिप्रसङ्गादेकज्ञानाभिर्व्यक्ती

^१ द्विधा रूपादीनां शक्तिः सामान्या यथा घटावेककाहरणादि । प्रतिनिधता
च चक्षुर्विज्ञानादिजनिका । ^२ सामान्यादिचिन्तायां (३।५५) । ^३ कर्णादि ।

प्राणापानौ निग्रामकौ न युक्ता । एकत्वेऽपि प्राणस्या^१पानस्य च बहूनां नानाकाल-
भाविनां ज्ञानानां युगपदभिव्यक्तिः स्यात् । तस्याभिव्य^२क्तेर्हेतुः प्राणा^३देतिर्यं
सन्निधेः । (१०६)

नानेकहेतुरिति चेन्नाविशेषात् क्रमादपि ।

नैकप्राणोप्यनेकार्थमहस्यान्नियमस्ततः ॥१०७॥

युगपन्नानेकस्या^४भिव्यक्तिर्हेतुः प्राणादिरिति चेत्^५ (१) न स्याद्धेतुरविशेषात् ।^६
क्रमादपि ॥

किञ्च नै^७कस्यन्नपि प्राणोऽनेकेषामर्थानां ग्रहणावनेकाभिर्व्युद्धि^८भिरनेकः प्राणः
एकां बुद्धिमभिव्यनक्तीति नायन्तत एकप्राणान्नियमः । (१०७)

एकयाऽनेकविज्ञाने बुद्ध्याऽस्तु सकृदेव तत् ।

अविरोधात् ; क्रमेणापि मा भूत् तदविशेषतः ॥१०८॥

एक^९या बुद्ध्याऽनेकवि^{१०}ज्ञाने च स्वीक्रियमाणेऽस्तु सकृदेव तत् यावद्
ग्रहीतव्यग्रहणमविरोधात् यद्येकस्या अनेकग्रहणं विरुध्यते कतिचित्पदार्थग्रहण-
मप्येकदा न स्यात् । न विरुध्यते चेत् यावद्ग्र^{११}हीतव्यं गृह्णीया^{१२}त् । अन्यथा
क्रमेणापि मा भूवनेकग्रहणं । तदविशेषतो बुद्धेर्विशेषाभावात् । (१०८)

बहवः क्षणिकाः प्राणा अस्वजातीयकालिकाः ।

तादृशमेव चिन्तानां कल्प्यन्ते यदि कारणम् ॥१०९॥

बह^{१३}यः क्षणिकाः प्राणा अस्वजातीयकालिका असह^{१४}भाविनः । ताव^{१५}
ज्ञानेकक्षणिकानां बहूनामसहभाविनां चिन्तानां कल्प्यन्ते यदि कारणं । (१०९)

^१ अथ माभूदेव दोष इति प्राणादिवरेकं द्रव्यनिष्यते ।

^२ नित्यत्वावस्य । यत् सन्निहिताधिकलकारणं तत् भवत्येवेति न्यायावाह ।

^३ वेहस्य च ।

^४ प्राणापानवेहस्य च आत्मा चिन्तानहेतुः पश्चात् पूर्वमपीति ।

^५ अनेकत्वेऽपि प्राणापानयोर्वेहस्य च एकत्रैव ज्ञाने सामर्थ्यं न बहूषु चेत्
क्रमेणानेकज्ञानहेतुत्वमनेनाभ्युपेयमेव ।

^६ यद्यप्युक्तमेकः प्राणादिवरेकां धियं व्यनक्तीति तन्न ।

^७ अनेकक्षणभाक्तिवादेकप्राणस्य एकप्राणकालोऽनेका बुद्धिः प्रवर्तते निवर्तते च ।

^८ आसर्गप्रलयादिवरेकैव बुद्धिरिति सिद्धान्तात् ।

^९ अथ क्रमवत्येकैव तदा बुद्धिरिष्यते तदा ।

^{१०} बीधेदच्च सिद्धादौ यावन्तस्ते तत्रैव ।

^{११} नैकः प्राणोऽनेकविज्ञानहेतुः किन्तु । ^{१२} यदैकः प्राणो न तदाऽपरः ।

^{१३} कस्मिणां ।

क्रमवन्तः कथं ते स्युः क्रमवद्धेतुना विना ।

पूर्वस्वजातिहेतुत्वे न स्यादाद्यस्य सम्भवः ॥११०॥

तदा क्रमवन्तः कथंते प्राणाः स्युः क्रमवद्धेतुना विना । शरीरं तेषां हेतुः तत्त्वार्थम् । न चाक्रमात्क्रमिकार्यं युक्तं पूर्वस्वजातिहेतुत्वे न स्यादाद्यस्य प्राणस्य सम्भवः । (११०)

III. परलोकागतस्य प्राणे निर्हेतुकता

न हि परलोकागतः प्राणोस्ति य आद्यस्य शरीरसम्बन्धिनो हेतुः स्यात् । एतदेवाह ।

तद्धेतुस्तादृशो नास्ति सति वाऽकनेता ध्रुवम् ।

प्राणानां भिन्नदेशत्वात् सकृज्जन्म धियामतः ॥१११॥

*तद्धेतुस्तादृशो नास्ति । सति च तद्धे *तावनेकता ध्रुवं प्राणानां भिन्नदेशत्वात् । दे*शभेदात् प्राणाः प्रतिदेशं भिन्ना अलोऽनेकत्वात् प्राणानां प्रत्येकं समर्पणां तेभ्यो व्यञ्जकोऽनेकत्वादतो धियां जन्म सकृत् स्यादिति प्रसङ्गः । (१११)

यद्येककालिकोऽनेकोऽप्येकवैतन्यकारणम् ।

एकस्यापि न वैकल्ये स्यान्मन्दस्त्वसितादिषु ॥११२॥

यद्येककालिकोऽनेकः प्राणः एकवैतन्यकारणमिष्यते तदैकस्यापि प्राणस्य मन्द-
स्त्वसितादिषु वैकल्ये सति न स्यात्त्वैतन्यं कारणानामसमप्रत्वात् । (११२)

अथ हेतुर्यथाभावं ज्ञानेऽपि स्याद् विशिष्टता ।

न हि तत् तस्य कार्यं यद् यस्य भेदान्न भिद्यते ॥११३॥

अथ हेतुर्यथाभावं यथासम्भवं प्राणानां हेतुत्वं स्यात् । तदा ज्ञानेपि स्याद् विशिष्टता । (१) प्राणानामुपपत्त्यापचयान्यां ज्ञानमपि तादृशं स्यात् । न हि तत्तस्य कार्यं युक्तं यद्यस्य भेदान्न भिद्यते । (११३)

IV. शक्तिनियमाद् न धियां सकृज्जन्म

त्वन्मतेपि धियां सकृज्जन्म कस्मात्तन्न भवतीत्याह ।

* अथैतद्दोषतया देहं त्यक्त्वा पूर्वपूर्वप्राणहेतुकाः प्राणा इष्टास्तथा ।

* तथा ज्ञानेपि पटुत्वादिति ।

* अभ्युपगम्याह ।

* अतुल्यं यूपवन्नन्यते ।

* युगपद्बहुसम्भवविरासार्थं ।

* न च ज्ञानं तवर्षकारि ।

विज्ञानं शक्तिनियमादेकमेकस्य कारणम् ।

विज्ञानं शक्तिनियमादेकविज्ञानमे^१कं । शक्तेः स्वका^२रणकृताया नियमादे-
कस्य विज्ञानस्य कारणमिति न सकृद् धियां जन्म ।

कुत एत^३दिति चेदाह ।

११४ अन्यार्थासक्तिविगुणे ज्ञाने नार्थान्तरामहात् ॥११४॥

अन्यस्मिन्नर्थे आसत्तया पुनः पुनः प्रवृत्त्यात्मिकया विगुणे विषयान्तरसञ्चारि-
ज्ञानोत्पादविरोधिनि ज्ञाने पूर्व्वके सति विषयान्तरस्याग्रहणात् । अविगुणे तु ग्रह-
णात्^४ । तस्मात् ज्ञानकार्यं ज्ञानं । तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् । (११४)

(ॐ) कर्मसिद्धिः

I. सहस्थितिकारणं कर्म

शरीरात् सकृदुत्पन्ना धीः स्वजात्या नियम्यते ।

परतरचेत् समर्थस्य देहस्य धिरितिः कुतः ॥११५॥

अथ शरीरा^५त्सकृत्प्रथममुत्पन्ना धीः स्वजात्या नियम्यते परत एकस्या बुद्धेरेका
बुद्धिर्भवतीति न सकृज्जन्मप्रसङ्गः । ननु बुद्धिजनने प्रथमं समर्थस्य देहस्य
पदचाहिरिति^६ स्तज्जन्मनात् कुतः । येन बुद्धिर्निर्णयमिका स्यात् परतः । (११५)

अनाश्रयान्निवृत्ते स्याच्छरीरे चेतसः स्थितिः ।

केवलस्येति चेच्चित्तसन्तानस्थितिकारणम् ॥११६॥

ननु यदि बुद्धेर्न देह आश्रयस्तादाज्ञाश्रयावाश्रयान्मावात् निवृत्ते शरीरे केवलस्य
चेतसः स्थितिः स्थापिति चेत् । स्यादेतत्^७ शरीरेण सह चित्तसन्तानस्य स्थितिकारणं
वृष्टं^८ सहायं यत्कर्म (११६ ।)

II. आभुजिकदेहेतुः पञ्चायतनमैहिकम्

तद्धेतुवृत्तिलाभाय नाङ्गतां यदि गच्छति ।

१. तद्धति तस्य पारलौकिकस्य देहस्य हेतुरैहिकमन्त्यं पञ्चा^९यतनं तस्य वृत्तिः

^१ सजातीयं ।

^२ न युगपत्समानजातीयानि विज्ञानानि विजातीयानि तु स्युः ।

^३ कालुष्यप्रसादादिमत्स्वपूर्व्वपूर्व्वविज्ञानैर्वृत्तरावपि तथा स्युः ।

^४ गर्भादौ कायपरमाण्वौ जनयन्त्येकं चैतन्यं ।

^५ आकम्प्यभावः । ^६ पञ्चायतनं ^७ इन्द्रियं ।

पारलौकिकदेहजननाद्याभिमुख्यं । तस्य साभाय प्राप्तयेऽङ्गतां सहकारितां न गच्छति तदा केवलं चित्तं तिष्ठति । यथा विरूपे धातौ ।

क. पुनरामुत्रिकयेहेतुः यस्य चित्तं सहकारीत्याह ।

हेतुर्देहान्तरोत्पत्तौ पञ्चायतनमैहिकम् ॥११॥

हेतुर्देहान्तरोत्पत्तौ पञ्चायतनं पञ्चेन्द्रियाणि । ऐहिकमिदं जन्मभवं (११७)

तदङ्गभावहेतुत्वनिषेधेऽनुपलम्भनम् ।

अनिश्चयकरं श्रोतं इन्द्रियाद्यपि शेषवत् ॥११८॥

यच्च तयोः कर्म ऐहिकपञ्चायतनयोर्देषाकर्ममङ्गभावहेतुत्वयोः सहकारितो-
पादानत्वयोर्निषेधे कर्तव्येऽ^१नुपलम्भनं परैरुच्यते तदनिश्चयकरमनैकान्तिकम-
दुश्चयविषयत्वात् श्रोतं इन्द्रियाद्यपि शेषवत् ।^२ यवपीन्द्रियादि शरीरान्तरसम्बन्धी-
न्द्रियादि प्रतिसन्धात् न भ^३वतीन्द्रियत्वादेरिति तदपि शेषवदनैकान्तिकं बोद्धव्यं ।
आदिशब्दात्प्राणापानत्वादि ज्ञानत्वादि^४ च । (११८)

b. विरुद्धत्वमपि दर्शयति ।

दृष्टा च शक्तिः पूर्वेषामिन्द्रियाणां स्वजातिषु ।

विकारदर्शनात् सिद्धं अपरापरजन्म च ॥११९॥

दृष्टा च शक्तिः पूर्वेषामिन्द्रियाणां स्वजातिषु कर्तव्येषु मध्यावस्थायां
तत इन्द्रियादित्वात् । स्वजातिप्रतिसन्धात्त्वमेवैषां युक्तं । मध्यावस्थायाम्
पूर्वावस्थातः पाट^५ादिविकारदर्शनात् सिद्धं प्रतिकणमपरापरजन्म जेन्द्रिया^६दी-
नामिति नादृष्टान्तो हेतुः । (११९)

c. ननु शरीरादेषेन्द्रियादीनां जन्मेत्याह ।

शरीराद् यदि तज्जन्म प्रसङ्गः पूर्ववद् भवेत् ।

चित्ताच्चेत् तत एवास्तु जन्म देहान्तरस्य च ॥१२०॥

^१ न दृष्टमेतत्सहकारित्वावीति । ^२ मध्यावस्थेन्द्रियवत् । अभ्याप्तेः ।

^३ अन्यं शरीरं ।

^४ यथा चैत्रेन्द्रियं मैत्रेन्द्रियस्यातिपरस्य विजातीयान्तन्धानं दृष्टान्तः । स्वस्य तु
सजातीयं सन्धायकं पूर्वैन्द्रियेण परसन्धानदृष्टेः ।

^५ अन्यचित्तं न देहसहकारि देहान्तरोत्पादने चित्तत्वात् पूर्वचित्तवत् ।

^६ ज्ञानसहकारित्वे प्रतीभावः स्यात् ।

^७ प्रसङ्गावित्वादिना ।

शरीराद्यदि तेषामिन्द्रियादीनां जन्म तदा पूर्ववद्वे^१ तुल्ये च समस्तानामित्यादि-
नोक्तः प्रसङ्गो भवेत् । चित्ताच्चेदिन्द्रियचित्तादीनां जन्म शरीराज्जन्मनि
दोषदर्शनाविष्यते तदान्त्यावस्थायामप्यधिककल्याणचित्तस्य तत् एवास्तु जन्म देहा-
स्तरस्य पञ्चायतनरूपस्यानागतस्य । (१२०)

तस्मान्न हेतुवैकल्यात् सर्वेषामन्त्यचेतसाम् ।

असन्धिरीदृशं तेन शेषवत् साधनं मतम् ॥१२१॥

d. यतश्चित्तमेव चित्तस्य हेतुः । तृष्णाकर्मसहायञ्च पञ्चाय^१तनस्य । तस्माच्च
हेतुवैकल्यात् । सर्वेषामन्त्यचेतसामसन्धिः चित्तस्य पञ्चायतनस्य च हेतुवै-
कल्यात् कार्यान्त्यावस्थावश्याम्भावित्वात् (i) तेनैवामन्त्यचित्तत्वादि शेषव-
नैकान्तिकं साधनं मतं ॥ (१२१)

ख. युक्तः करुणाभ्यासः

(क) चित्तमात्रप्रतिबद्धत्वात्

तदेवं चित्तमात्रप्रतिबद्धत्वाच्चित्तजन्मनो देहनिवृत्तावपि जन्मपरन्वरा-
सम्भवे युक्तः कृताभ्यास इत्यभ्यासात्तेति समर्थितं ।

अभ्यासेन विशेषेऽपि लङ्घनोदकतापवत् ।

स्वभावातिक्रमो मा भूदिति चेद् ;

नान्वभ्यासेन विशेषेऽपि सत्यलपीयसि स्वभावस्य कृपादेस्तद्विषयसंकीर्णत्व-
स्यातिक्रमो विपक्षाव्यवकीर्णस्वरसम्प्रवृत्तकृपादिमयता सात्मीभावो मा भूत्
लङ्घनोदकतापवत् ।

(ख) पुनर्यत्नापेक्षा

न हि पुरुषोत्कर्षं लङ्घने कृताभ्यासो योजनमर्हयोजनं वा लङ्घयति । ताप्युद-
कमेकान्तं ताप्यमानं बहूनीभवति । किन्तु प्रकृतिसिद्धात् लङ्घनात् स्पर्शान्न
विशेषमात्रं भवति यथा (i) तथोत्कर्षमात्रं स्यात् कृपया न तु सात्मीभाव इति
चेत् । अत्राह (i)

आहितः स चेत् ॥१२२॥

पुनर्यत्नमपेक्षेत यदि स्याच्चास्थिराश्रयः ।

विशेषो नैव वर्द्धत स्वभावश्च न तादृशः ॥१२३॥

^१ युगपद् बहुत्वं मृतेऽपि ।

आहितः स चेत् विशेषः (१२२) आधावकनिवृत्तावात्मलाभाय पुनर्यत्नम-
पेक्षेत न स्वरसहाही स्यात् लङ्घनं यथाभ्यस्तमपि पुनर्यत्नापेक्षयैव प्रवर्तते न
स्वरसहाहि । यदि स्यान्वास्थिराभ्य उदकतापवत् । क्वाथ्यमानं हृदयं क्षीय^१त
11b एव इत्यस्थिराभ्य उदकतापः पुनर्यत्नापेक्षी च स्वरसहाहित्वाभावात् । तदा
विशेषो नैव वर्द्धेत प्रकर्षेणिष्ठा न मच्छेत् (१) तादृशश्च विशेषो नैव स्वभावः ।^२
प्रकृतिस्विरोप^३वत् । हे^४तुसन्निधा^५नव्यवधानसापेक्षत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्तयोः ।
(१२३)

तथा च (१)

तत्रोपयुक्तशक्तीनां विशेषानुत्तरान् प्रति ।

साधनानामसामर्थ्यान्नित्यश्चानाश्रयस्थितेः ॥१२४॥

तत्र पूर्ववृष्ट एव विशेषे उपयुक्तशक्तीनां साधनानां यत्नावीनां पुनरपि
विशेषानुत्तरान् प्रत्यसामर्थ्यात् नित्यञ्चानाश्रयस्थितेः । (१२४)

विशेषस्यास्वभावत्वाद् वृद्धावप्याहितो यदा ।

नापेक्षेत पुनर्यत्नं यत्नोन्यः स्याद् विशेषकृत् ॥१२५॥

आश्रयस्थित्यभावात् तादृशस्य विशेषस्यास्वभावत्वात् वृद्धावपि व्यवस्थितो-
त्कर्षणं पुनर्यत्नापेक्षित्वात्स्थिराश्रयत्वेन व्यवस्थितोत्कर्षणं व्याप्तेत्यर्थः । यदा
तु विशेष आहितो नापेक्षेत पुनर्यत्नं प्रागुत्पन्नस्यात्मनो लाभाप्यपि तु स्वर^६सहाही
भवति तदा यत्नोन्यः क्विमाणो विशेषकृत् यथाभ्यासमुत्तरोत्तरविशेषाधायी
भवति । (१२५)

(ग) स्वरसेनाभ्यासजः करुणादिप्रवाहः

काष्ठपारदहेमादेरग्न्यादेरिव चेतसि ।

अभ्यासजाः प्रवर्तन्ते स्वरसेन कृपादयः ॥१२६॥

काष्ठपारदहेमादेरग्न्यादेरिव । यथान्निता हेमचारणजार^७णादिना पुटपाका-
दिना यथाक्रमं का^८ष्ठे पा^९रदे हेमनी^{१०}व द्रवाहः । स्वरञ्जनसामर्थ्यवर्णिता^{११}

^१ न क्षयति ।

^२ लङ्घनादिविशेषवन्न प्रकृतिः । अन्यानपेक्षत्वात्स्वभावस्याकाशवत् ।

^३ नैवं प्रजादयोऽभ्यासात् काष्ठानिष्ठां प्रतिष्ठिताः । ^४ विशेषस्य ।

^५ तुषवाहो प्रक्षिप्तानां तत्रैव क्षयनयनं । ^६ अग्निना । ^७ हेमादिना ।

^८ पुटादिना कल्याणमुवर्णता । ^९ वानी (?) ।

बृद्धय आहिताः स्वरसवाहिन्यो न पुनर्यत्नसापेक्षाः । तेषु यदा पुनर्वल्लघादयो व्याप्रियन्ते तदा समधिक्रमद्वारा^१ विविशेषमादधति । (१) तवाभ्यासजाः कृपादयः पुनर्यत्नानपेक्षित्वात् स्थिराभ्यस्तत्वाच्च स्वरसेन प्रवर्तन्ते । (१२६)

तस्मात् स तेषामुत्पन्नः स्वभावो जायते गुणः ।

तदुत्तरोत्तरो यन्नो विशेषस्य विभावकः ॥१२७॥

तस्मात् स्वरसवाहित्वात्स तेषामभ्यासवतां पुंसामुत्पन्नो गुणः कृपाविः स्वभावो जायते मनसः प्रकृतिर्भवति । तदुत्तरोत्तरो यत्नः पूर्वपूर्वाभ्यासादपरापरः प्रयत्नो विशेषकृद् भवति पूर्वप्रयत्नकृतस्य विशेषस्य सुस्थितत्वात् । आधिक्याधानमेवापरमत्वात् । (१२७)

यस्माच्च तुल्यजातीयपूर्वबीजप्रवृद्धयः ।

कृपादिवृद्धयस्तासां सत्यभ्यासे कुतः स्थितिः ॥१२८॥

यस्माच्च कारणात्तुल्यजातीयात् पूर्वस्मात् बीजाद्वासानाग^२भंसमनन्तर-प्रत्यायात् प्रवृद्धिकर्त्तव्यं यासान्तास्तथा कृपादिवृद्धयः । (१) तासां सत्यभ्यासे कुतः स्थितिर्यवस्थितोत्कर्षता । (१२८)

न चैवं लघनादेव लघनं बलयन्नयोः ।

तद्वेत्योः स्थितशक्तित्वाद्लघनस्य स्थितात्मता ॥१२९॥

न चैवं लघनादेव लघनं यथा कृपादिभ्य एव कृपादयः । तथा न लघनादेव लघनमपि तु बलयत्नाभ्यां बलप्रत्ययोस्तद्वेत्योः स्थितशक्तित्वात् सामर्थ्यनियमात् लघनस्य स्थितात्मता व्यवस्थितोत्कर्षता भवति । (१२९)

अदि बलयत्नाभ्यामेव लघनं न स्वभावजातीयात्तदाभ्यासात्प्रागपि तावत्परि-मा^३णं स्यादित्याह । (१)

तस्यादौ देहवैगुण्यात् पश्चाद्वैलघनम् ।

शनैर्यत्नेन वैगुण्ये निरस्ते स्वबले स्थितिः ॥१३०॥

तस्य लघनितुरादावभ्यासात् पूर्वं देहवैगुण्यात् श्लेष्मादिकृतगौरवात् पश्चाद्-भ्यासानन्तरमिवाविलघनं शनैर्यत्नेन व्यायामादिना वैगुण्ये निरस्ते स्वबले स्थितिः शरीरस्य भवति । तेन पूर्वस्माल्लघनं विशिष्यते बलानुरूपस्थितिकण्ठ । (१३०)

(घ) कल्याण स्वबीजप्रभवा

मनोगुणास्तु सत्यभ्यासे विपक्षानभ्यासे च प्रवर्षणिष्टां गच्छन्ति । उदाह(१)

^१ यावद् अस्मन्मातु स्यात् ।

कृपा स्वबीजप्रभवा स्वबीजप्रभवैर्न चेत् ।

विपक्षैर्वाध्यते चित्ते प्रयात्यत्यन्तसात्मताम् ॥१३१॥

कृपा स्वबीजप्रभवा भूयोऽभ्यस्तस्वजा^१तीव्रतस्कारवत् समान्वत्प्रत्यक्ष-
प्रसूताप्यबीजप्रभवैर्न चेत् विपक्षैर्वाविभिर्वाध्यते स्थोत्पत्त्या व्याहृत्यते चित्ते चित्त-
सन्ताने प्रयात्यत्यन्तसात्मतां विपक्षासंकीर्णसात्मतां प्रकृतितां । (१३१)

तथाहि मूलमभ्यासः पूर्वः पूर्वः परस्य तु ।

कृपावैराग्यबोधेश्चित्तधर्मस्य पाटवे ॥१३२॥

तथा हि मूलं कारणमभ्यासः पूर्वः पूर्वः परस्योत्तरस्य कृपावैराग्यबो^२धादे-
श्वित्तधर्मस्य मनोगुणस्य पाटवे प्र^३कर्णे न तुल्यतौ । तस्याः सम्भवात् । (१३२)

(क) अभ्यासात् कुरुणात्मकत्वम्

ततः (१)

कृपात्मकत्वमभ्यासाद् धृणावैराग्यरागवत् ।

निष्पन्नकुरुणोत्कर्षपरदुःखक्षयेरितः ॥१३३॥

कृपात्मकत्वमभ्यासाद् भवति धृणावैराग्यरागवत् । अथाभ्यासात् कृपा
स्वविशिष्टपदे वैराग्यं रागश्च सात्मीभवति (१) तत्रैवमभ्यासात् कृपा प्रकर्षविशे^४-
षवती निष्पद्यत इति समर्थितमिदं^५ता य जगद्विज्ञेयित्वञ्च (१) व्याख्यातं
कृपायाः प्रामाण्यसाधनत्वं । (१३३)

(४) शास्तृत्वात् भगवान् प्रमाणम्

क. शास्तृत्वव्याख्यानम्

शास्तृत्वव्याख्यानाय (दयां) दर्शयितुमाह (१)

दयावान् दुःखहानार्थमुपायेष्वभियुज्यते ।

परोक्षोपेयज्ञज्ञेयोस्तदाख्यानं हि दुष्करम् ॥१३४॥

दयावान् बोधिसत्त्वः परदुःखं शमयितुकामः कुःखहानार्थमात्मनः उपायेषु
दुःखशमनोपायेष्वभियुज्यते । कस्मात्पुनः परदुःखशमनोपायेषु मुज्यत

^१ न सर्वः किन्तु यस्य बीजं कृपायामस्ति ।

^२ बुद्धधादेः ।

^३ कारणमिति सम्बन्धः ।

^४ नैरात्म्यदर्शनं ।

^५ साधनं कारणेभिर्प्रस्तुत्य कृपावैराग्यरागबदित्यन्तेन ॥

JOURNAL

OF THE

BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY

VOL. XXIV]

1938

[PART IV

Leading Articles

SEARCH FOR SANSKRIT MSS. IN TIBET

By Rev. Rāhula Sāṅkṛtyāyana

This was my fourth journey to Tibet. We left Kalimpong on the 4th May, 1938. At the beginning our party consisted of three members *viz.*—the Tibetan Scholar Geshe Gendun Chhomphe, the photo-artist Mr. Fany Mockerjee and myself. Afterwards our number was increased to five when Pandit Abhay Singh Parera and Mr. Kanwal Krishna, an assistant to Mr. Mockerjee joined our party. This time we were fortunate enough to get the whole-hearted support from the Tibetan Government through the help of Reding-Chhang, the young regent, who has great love for Tibetan learning and its art. We were provided not only with three ponies and three pack-animals free of charge for our conveyance, but we were also given special letters of introduction to the local Government officials and the

heads of the monasteries where the precious manuscripts are kept. The Tibetan Government was ready to extend the field of our research to the country surrounding Lhasa and Samye where there was some possibility of finding new Sanskrit palm-leaf manuscripts, but unfortunately, all our time was spent in taking photographs of the MSS. in the monasteries of Şhalu, Pökhang, Ngor and Sa-skya, and the winter was close. So we could not avail of the generous offer.

We were also helped by the Political Officer of Sikkim—Mr. Gould and the British Trade Agent Mr. Richardson. Both the gentlemen were ever ready to give useful advice and needful facilities for the work of our party.

We reached Şhalu on the 27th May. Our old friend Risur Lama was present, and so it was not difficult to begin our work without delay. In my last journey, though I searched this monastery twice, the search was not thorough. So I wanted to make a fresh attempt in order to discover some new MSS. Our trouble was rewarded by the fresh discovery of a complete set of the twelve works on Buddhist Logic by the great logician Jñāna Śri and two chapters of *Yôgachārabhūmi* viz., *Śrāvakabhūmi* and *Pratyekabuddhabhūmi*. Besides these two important volumes, I found six more volumes which are mentioned in my catalogue here. It took more than a fortnight to finish the work at Şhalu. Last time we took Photographs of some of these MSS., but we had failed to get good result. This time we were very particular about this matter, since failure of even

one leaf was enough to spoil the utility of the whole treatise.

In my second trip to Tibet, I visited the monastery of Pökhang where I saw three bundles of Sanskrit MSS. in which I noticed an important work by the great poet Aśvaghōṣa. My visit was so brief that I could not go through the whole work. Last time, I tried my best to visit Pökhang, but I could not go. This time I reached Pökhang on the 27th June. When the three volumes were brought, I found that one was *Tridaṇḍamālā* by Aśvaghōṣa with a separate work named *Parikathā* by a later author. They are not poetical works, but their importance is great, since they deal with the art of eloquence. In fact, they are practical lessons to the students of those days who wanted to become good speakers. The first work by Aśvaghōṣa is rather more primitive, but the later work is far advanced, which shows that since the time of Aśvaghōṣa (1st century A.C.) up to the 8th century when probably this second work was composed the art of public speech was greatly developed. The monastery of Pökhang was established sometime towards the end of the 13th century when the Indian teacher Vajrapāṇi or Gyagar Chhagna as he is known to the Tibetan, visited Tibet. The monastery has got some important relics among which we may specially mention the Chīvaras (monk's garb), alms-bowl, a pair of shoes, all belonging to Śākyaśrībhadrā, the last hierarch of the Buddhist church in India and the Head of the Vikramaśilā monastery, who went to Tibet in 1203 after the destruction of the Buddhist institutions in India. The monastery has got about

one hundred and five paintings in so-called Tibetan banners which were executed by a famous artist of the time (Stag-rtse-mkhas-pa) Rab-bratan-Kunbsang under the patronage of king Kun-dzang-rabtan of the 15th century. There is also one small plaster-cast statue of Śākyaśrī which was moulded by (Dbus-kyi-rgya-ma-rin-chen-rgang Rza-mkhan) Bkra-sis-hod-hvar possibly during the life-time of the Indian teacher.

After staying for a few weeks at Shigartse we went to Ngor on the 31st July. The monastery of Ngor is one of the three monasteries in Tibet which have got the largest collection of Sanskrit MSS. In subject-matter the collection of this monastery is more important. We did not give previous information of our arrival. We feared that the chief custodian may play a trick by absenting himself as his predecessors did last time. During the months of June, July and August the climate is agreeable since cold is not intense, but at the same time, the rain which is rare and the clouds which are always there in the sky obstruct the work of taking photographs. It took sixteen days to finish our work.

Narthing is not very far from the monastery of Ngor. Though there was no possibility of finding any Sanskrit MS. in this ancient monastery which is famous for its wooden block-prints of Kanjur and Tanjur, it has got some very old paintings which were imported to Tibet from Nepal or were executed under the direction of Indian or Nepali master-artists. The work seems to belong to the 13th century.

From Narthing we proceeded to Śākya where

we reached on the 1st September. We were welcomed by the present Śākya-hierarch, the Lama of Phunchhog palace, our old friend and patron who greatly helped me in my previous journey. We went to Chhag-pe-lha-Khang, the Manuscript-library, to make a further search for fresh MSS. This time we made a more thorough search, but we could not get any new MS. We took the photographs of some important MSS. which I discovered in my previous journey. We could not finish our work before the 15th September. The temperature was going down and there was the less possibility of continuing our work in Tibet, but we had great desire to visit some of the important monasteries in the vicinity of Lhāsā and Samye, since I knew that it was a rare opportunity for our search in which we had the full cooperation and help of the Tibetan Government. We were still undecided when we left śākya, but after crossing the second pass of Dobta, we met a band of robbers who were camping not very far from the route. Fortunately, at first they did not notice the importance of our caravan. We halted in the next village. We did not know that there was any danger ahead. We met a few donkey-men who were coming from the opposite direction. They informed that about a dozen of robbers were encamping on the road two miles ahead. Our pack-animals left us hours before. We thought that our animals were going to fall in their hands. We hurried. The robbers had no clear idea about our party. They put a few simple questions to us, but did not try to harm us. Afterwards we were informed by our

men that the robbers enquired about us and they were told that the things belonged to the hierarch of śākya who was coming behind. Thus both we and our things were saved. We reached the next village, and when the pack-animals were returning to their home, our men saw the same robbers encamping on the other bank of a river about a mile from the village in which we were staying. Fearing that they might not be robbed of their animals, they came back in the village. We learnt that it was the same band of robbers whom we met the previous day. Now they had full information about our identity and of our numeral and armed strength. So they were earnest in their pursuit. All night not only ourselves, but the whole village was in fear of their attack. The dogs were unchained, and we were ready with our revolvers. Nothing, however, happened. The same night we decided to reach the Indian Frontier as soon as possible, since the road before us was more wild with scanty human habitation. We entered Tibet on the 9th May and left for India on the 25th September. Thus we spent in Tibet about four and a half months in which we took about fourteen hundred photographs of Sanskrit MSS. and important objects of art.

IX Shalu Monastery (continued from Vol. XXI, Part I, pp 8-10 and
Vol. XXIII, Part I, pp 33-52)

XXXXIX		(ज्ञान श्रीमित्र)	मागकी 22" × 2"	62	7 complete
1	337	अणभंगाध्याय ¹	"	"	"
2	338	व्याप्तित्वती ²	"	"	"
3	339	मेदानेदपरीक्षा ³	"	"	"
4	340	अनुपलब्धिरहस्य ⁴	"	"	"
5	341	सर्वसाधमावचर्चा	"	"	"
6	342	अपोहप्रकरण ⁵	"	"	"
7	343	ईश्वरवृत्त ⁶	"	"	"
8	344	ईश्वरवादाधिकारव्याख्या ⁷	"	"	"

¹ see also Shalu Vol. XIII. 3 In the colophon अणभंगाध्याय ६४०.

² In the colophon "कृतिरियं महापटित्वज्ञानश्रीमित्रादानाम्"

³ Begins "प्रत्येकसोपनिषातिदूषणपरिनिर्दिष्टया केचित्वाधीनमागो मेवावेपकाः परीक्ष्यते।"

⁴ Begins—"सिद्धात्ते विप्रकीर्णव्यापुलकमस्य यादृशी। कर्मनिष्ठेह तादृश्याः संपदः स्थिते स्फुटः"

⁵ Begins—"अपोहः शब्दलिङ्गाभ्यां प्रकाशत इति स्थितिः। साध्यते सर्वपरिमाणवाच्यप्रसिद्धये॥"

⁶ Begins—"कर्मनिमित्तवैचित्र्यमनीशं यो जगज्जगो। प्रणमामि प्रमाणेन तमध्याहृतशस्तनं॥"

⁷ Ends—"ईश्वरवादाधिकारे वास्तवसत्त्वतोकोध्याख्यानं समाप्तं।" which shows that it is a commentary

9	345	कार्यवाराणभासिद्धि (शान श्रीमिच)	मागवी 22" × 2" 54-56	complete
10	346	योगिनिषेव	" "	"
11	347	अद्वैतविन्दुप्रकरण	" "	"
12	348	साकारसिद्धि ¹	" "	"
13	349	साकारसंयहसूत्र ²	" "	"
XI	1	350 (आवक भूमि ³) ⁴ (असंग)	कुटिका 20 1/2" × 2 1/4" 126	7, 8 Incomplete

on the प्रमाणवार्तिक ch. II, 8-14

¹ Begins—"विपुलकल्पता जाल० (see प्रमाणवार्तिक ch. I, 1) । जीयाम्यनीन्दस्तर्वात्मिकभाव्यकारः साकारसिद्धि-
नवनाटकसूत्रधारः । संसारनिर्वृत्तिप्रथयमानगर्वस्तर्वाविरोधुरतिप्रतीकमर्थोः ॥ विज्ञप्तिमात्रमस्तित् स्थितनेतृत्वगतं त्रयं । तत्रा-
नन्तरयेव बलाबलमिदोच्यते ॥" In the end—"समाप्तञ्चैव बलाबलमरीशामुणसारत्वं (?) साकारसिद्धिशास्त्रं कृतिमंदापण्डित
श्रीज्ञानधीमिप्रपादानामिति ॥"

² Begins—"प्रज्ञा येन क्लीकृताऽन्वरवशासक्तव्य नः प्रेयसी सासुहृदं सदसि स्थितेषु कृतिषु प्रख्यातकोत्तिजसि ।
भूरव्यापकस्यो निराकृतित्वस्यो दुःसासनः सांप्रतं संप्रयं मयुःपञ्चरे स्थितः संरक्षतां कौरवाः ॥" In the end—"अन्वप्रमाणं ७६६।"

³ Leaves 1 and 128 missing. There are two Bhūmis—आवकभूमि and प्रत्येकबुद्धभूमि. On
the page 15b—"आवक—समावावतारभूमिः समाप्ता ॥०॥ नैवमभूमिः कतमा ॥" p. 66a—"योगवाचरभूमौ आवकभूमिस्तंहीतायां
प्रथमयोगस्थानम् ॥" "लौकिकं चैव वैराग्यं तथा लोकोत्तरेण च । तयोश्चैव हि संभारो भूमिर्नैकस्य संज्ञितम् ॥" p. 129a—"आवकभूमौ
चतुर्थयोगस्थानं । समाप्ता आवकभूमिः ॥ प्रत्येकबुद्धभूमिः कतमा (1) सा पञ्चाकारा" p. 129b—"समाप्ता च प्रत्येकबुद्धभूमिः ॥"

⁴ A chapter of योगवाचरभूमि ।

XLI	2	351	आमिश्राधिक भाषानिर्देश	कुटिला	$20\frac{1}{2}'' \times 2\frac{1}{2}''$	1, 4	7, 9	Incomplete
		352	शेषितस्वभूमि ¹ अंतग	"	12×2	226	7	Complete
		353	कांतवर्षिका विलोचनदास	माणवी	$12 \times 2\frac{1}{2}$	57	7	Incomplete
XLIII	1	354	अद्वयसमाकल्पराज ²	कुटिला	21×2	22	7	"
	2	355	चतुर्विंशोत्तुष्टवराज	"	"	6	6	Complete
	3	356	वज्रदाकतंजटीका ³	"	"	24	7	Incomplete
XLIV		357	श्लितस्व रत्नशील	माणवी	$22 \times 1\frac{1}{2}$	16	5	Complete
	1	358	पंचरुमटिण्णी ⁴ मुनिभीमद्र	कुटिला	13×2	50	5	"
	2	359	वज्रतस्व साधन ⁵ श्रीलावण	"	$13\frac{1}{2} \times 2$	4	7	"
XLV	3	360	योगरत्नमालाटिण्णी ⁶ मन्धुकीति माणवी	माणवी	$12\frac{1}{2} \times 2$	22	3	Incomplete
	4		Leaves*	कुटिला	$13\frac{1}{2} \times 2$	5	5	"

¹ A chapter of योगचरभूमि ।

² Only first leaf missing.

³ Leaves 9 and 27 and after are missing. * Paper Mss. ⁴ For 42 and 43 there is only one leaf. In the colophon—"कृतिरयं मण्यदेशोपनिबन्धनायमिधुमिभीमद्रस्य ।"

⁵ In the colophon—"लिसि (तं) विभूतिता यवत्र पुण्यमित्यादि ।"

⁶ Leaf 8 missing.

¹ Name of the book and many leaves missing. A few leaves seem to belong to other Ms. Some of the chapters are—"वृत्तीयोध्यायः" (8a ?); "देवपुण्यकाराध्यायः पञ्चमः" (3b ?); "वारगुणाध्यायः पञ्चमः" (12b); "यात्रायां सन्निविद्ययोऽष्टमोऽध्यायः" (16a); "द्वैकपाणाध्यायो नवमः (?)"; "मिथिकाध्यायो दशमः" (?) ; "प्रहशुद्धिर्नाम दशमोऽध्यायः" (18a); "उत्सवाद्याध्याय एकादशमः (22a) ; "स्वप्नाध्याय पञ्चदशमः" (29a) ; "स्तनविधिः षोडशोऽध्यायः" (30b) ; "प्रहृषकाध्यायः सप्तदशमः" (32a) ; "निर्णमाध्यायोऽष्टादशः" (32b) ; "एकैकविंशाध्यायो हस्तोद्भूतः" (34b) ; "अनेकैर्भूतं विंशतितमोऽध्यायः" (36b) ; "निर्मिताध्यायो एकविंशतितमः" An example of the verses—"पथो (?) च्चो) क्तं राययुदये द्वादशभागेऽपि तत् कलम्याख्यं । यन्म नवोत्तकविहितं विंशोऽस्योदये तत् स्यात् ॥" (देवपाणाध्याये)]

SPOK-KHANG MONASTERY¹

Vol.	No.	Name	Author	Script	Size (in inches)	Leaves	Lines in each page
I	1	4	(सूत्र-धारणीसंग्रह) ²	"	रज (ordinary)	21 X 14	100
							5 incomplete

¹ Some correction and addition to "Sanskrit Palm-leaf Mss. in Tibet" JBORS. Vol. XXI, Part I, Page 8.

² Very old Ms. Names of some of the Sūtras and Dhāraṇīs are—"बूढासणी नामस(हा)विद्या", "संज्ञिता प्रज्ञापरमिता", "आयंश्चजाप्येयूरा नाम धारणी", "आयंश्चजाप्यु नाम धारणी", "गुण्य-बूढा(?) ० (p. 130b)", "धारीणी महाविद्या (p. 131a)", "मूलपरमिता महाविद्या (p. 133a)", "आयंपरमिता हृदयं (p. 133b)", Here begins some new Sūtra or Dhāraṇī—"एवमस्या भूतमेकास्मिन् समये भगवान् पारावते विषये तिष्ठन् (?) नाम नगरं गोभिलो नाम विद्वत्-नागमी वयं-वाग्मीशिवसते कृष्णपक्षपञ्चम्यां (1) वयस्यानो नाम भिक्षुः गन्तो नाम नगरं धीनगरात् चतुर्भिर्गोविन्दैर्यजमानप्रतिपत्तो"। "पेशालीप्रवेजं (?) सूत्रं मारीच्युपद्रवोपशमनं समाप्तं ॥" Here (p. 138a) some of the gāthās—"स्वस्ति रात्रौ स्वस्ति दिवा स्वस्ति सच्यद्विने विषये । सर्वत्र स्वस्ति यो भवतु सा कश्चित् पापमागमत् ॥ सर्वे सत्त्वाः सर्वे भ्राजाः सर्वे भूताश्च केवलाः । सर्वे वै सुक्लिन्ः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः (:) ॥ सर्वदुःखविमुक्ततात्मया सर्वसौख्यसमन्विताः । सर्वे भ्राजणि पश्यन्तु माकश्चित् पापमागमत् । धारीह मृतानि समागतानि स्थितानि भूमावचयात्तरीक्षे । भुवंतुमैत्री (:) सततं प्रजान्ति दिवा च रात्रौ (च) चरन्तु सर्वे" एवमवन्तेत्यायुध्यानामनवो भगवतः प्रतिधुम इन्द्रकोले पादं स्थापयित्वा विस्तारेण धारविमानि मन्त्रपदानि भाषते इमाश्च मायाः "सर्वान्तराद्यवितोषनं नाम महायानसूत्र", "आयंमहाप्रतिसरा द्वितीयमन्त्रपदानि समाप्तानि (p. 141a)" "राहुलमहावज्रधारणी (p. 146b)" "विशेषवती नामधारणी

(p. 1338) "अपरजिताहृदय (p. 135b) "अप्रदीपो नाम महायानसूत्र (p. 131a) "आर्यमहाधारणी (p. 132b) "रत्नमालापरजिता समाप्ता", "आर्य तथागतोष्णीषस्तातपत्रा नामापरजिता प्रत्यङ्गिरा समाप्ता (p. 136a) "सर्वतयागतधिकृतान हृदयगुह्यातुकरण्ड मुद्रातामधारणी धर्मपर्ययः (p. 161b) "आर्यवसुधारा धारणी (p. 163b) "प्राग्वा राजगृहस्थाञ्जण्ड (1) नाम ब्राह्मणप्रामत्तस्योत्तरतो वीरेके पर्वते इन्द्रशैलगुह्यां (p. 164b) "समस्तमूर्ध्वप्रथमरश्मिमिमिलोर्णापप्रभात् सर्वतयागत-हृदयतमयविलोकिता नाम धारणीपरं (p. 171b) "आर्यवैजान्तानलप्रमोहनी नाम धारणी (p. 178a) "आर्यहिरण्यवती नाम धारणी (p. 179b) "कोटिधारणी (p. 179b) "आर्यपद्मश्री नाम धारणी", "आर्यमा (?म) निभधारणी", "बहुधर्मकन्ताम महायानसूत्र",

¹ It is commentary (व्यास ?) on some grammatical work—(ड) पाध्यायवेदागच्छस्य त्वं छन्दोधीष्व । उपाध्यायवेदागमिष्यत्यथ त्वं व्याकरणमधीष्व । उपाध्यायवेदागताऽय त्वं निरुक्तमधीष्वेति । भविष्यदुपाध्यायागम (?म) न मध्य न विषय (?) प्रथम्य विषयावयवस्य निमित्तं । एव (?) पूर्वमधीक्षिके गृहसंहितार्थमहूर्तलक्षणभवः काल ऊर्ध्वमधीक्षिकः श्रीतादित्वादि कण् । उत्तर पर वृद्धिः... । ऊर्ध्वमहूर्तादिपाध्यायवेदागच्छति । आगमिष्यति । आगता वा । अथ त्वं छन्दोधीष्वेति । ऊर्ध्वमहूर्तादिपाध्यायवेदागच्छेदय त्वं छन्दोधीष्वेति । प्रार्थने विध्यादिलक्षणा सप्तम्यस्त्येवातंदा (?शंस) नस्यापि प्रार्थनकपत्वात् । यद्येवमूर्ध्वमहूर्तदिव्यत्राणि सप्तमी स्यादिति चेत् स्यादेव प्रार्थनतन्त्रम्या निषेधेद्... स्वाद्या... ॥०॥ यच्च ॥ एवं क्रुणु (1) तनादेरः करोतेति गुणः । अत्योकारः सावर्ध्यातुके गुणे इत्याकारस्योकारः । उकाराच्चर्चेति द्वित्येवः । च्छन्दी (?छिन्वी) ति । धिदिद् हि रुधादित्वात्मध्ये न (?) शब्दस्ततो रुधादेर्व्यकरणस्तस्य लोपः ।... भ्यां हेहिः ॥०॥ तस्य ॥ अन्येऽपि समर्थनायां पञ्चमौ नै च्छान्ति । सर्ववर्त्मनेऽस्तु दृष्टा-व्याकरणत्वादिष्टे (?) चेत्साह (1) ..... ॥ काशे ॥ अथ किमर्थं सप्तम्यन्तानुक्रियते । प्रथमाल एवानुक्रियतां । तस्य । प्रथमान्तत्वेन वक्ष्यमाणेषु योगेषु...

3 362 (काव्य)¹

कुटिला

22 X 2

5

6

17

विकाले वर्तमानेत्यादिषु.....(p 15 a) एककर्तृकयोः पूर्वत् ॥ एक कर्तृकयोर्व्यापारयोः । यः पूर्व तदर्थान् कृत्वा भवति । भूकृत्वा स्रजति । द्विवचनस्याह (?) कृत्वाद् भूकृत्वा पीत्वा व्रजति । परा ये कर्मा (?) वा । एककर्तृकयोरिति किं । भूकृत्वति देवदत्ते यत्नवत्तो व्रजति । पूर्वमिति किं । भूकृते च पठति च । अत्राप्य नवी पर्वतः । अतिक्रम्य पर्वतप्रदो हि भवतेः । सर्वत्र सम्भवत् । (15 b) एककर्तृकता पूर्वकालता च गम्यते ॥ आभीक्ष्ण्ये गमूच ॥...पूर्वप्रिये प्रथमेषु ।

¹ Only Leaves 14-18. It begins (L4 a 1) "कन्यान्वितत्वाज्जप....नयनं दत्तवान् याचिकाये (1) प्रथस्त-
स्याप्रबुद्धेः प्रविवृत य सु(?)अ) सध्या र्ध देवस्य यो सौः(?) । यत्नान् तं लेखयित्वा यदमलकुशलं व्योम विरूपा(?)स्ता) रपूरि
भिक्षोर्वीरोचनस्य वि(?) व्रजति सवालं बद्धसन्नाह बोधे वा भूतस्मे (?) तेन सत्या निखिलकुम्भमितिभूमृत्वाचिता विनाः स्युः (11)

भूध्या सञ्जाहमे..... गद्या प्रसवा युक्तचेताः ॥ ॥ ॥ नमो बुद्धाय । महान्ति पाषाण्यनिनय यस्मादजातसन्तुण्डान् बभूव ।
उपेत्य सङ्क्रुस्तह संप्रयोगमसौ निवेद्या गुणवत्त एव ॥

अहो विभूमिगुणविस्तरार्णं गुणाधिक्येन सह सप्रयुज्य । गुणर-भूतं विगुणोभ्युपेति (गु) गजप्रतिष्ठ गुणभूषणेषु ॥
अभूतसम्भावना तया तु हतोप्यसौ कालजनेन भूयाः(?) वा । दुषारदण्डवदुमवदहन्ते गुणप्रभावोन्मूलतामुपेति ॥
स्वभावसंतिद्धिरित्येषा हि ज्ञानस्य सद्गुति(?) निरत्यस्य । विजिह्वाभावेऽपि यत् प्रयाति गुणप्रसिद्धेः सत्तु हेतुभावं ॥
ब्रवीम्यसौ^१ नरकोपासाय... रडङ्गि शिलाकराले । न भव समिग्रनिराहृतस्य तुरन्तराडङ्का(?) मुससम्पदोपि ।
तदधानुभूयते^१ (1) राजा किला जात स कुर्बन्तिरिद वीरोपग्रहणनिमित्तं स्वभूषारादभिनित्य दवर्षं महान्तं कुञ्जरवरं
वनभिमुलमभिदवर्षत् (1) बुद्ध्या च पुनस्तमेव हस्तिन् 5(?) अ) नुजगाम । स च वसती ॥¹

स्मृत्वा सरान्ति कमनोत्पलमण्डितानि कादम्बपशपवगोदततोकराणि । उड्डिभ कोमलकेशोरल्लाघवानि वेगान्महोद्यतना-

निम्नलो जगाम ।

उत्कण्ठितः किमल्लो जलयादपानां वेदुर्पनीकृतिरितोवृत्तमाह्वलानां । उद्धूतशीकरकरो क्षिरदो जनानां तूर्णं भयो पवनानु-
द्वेषावुर्गन्धमैः ॥

अथ स महोपतिः पवनपटुजयतिशयपुराणवराधिको दूरावपवृतकसहायो न विरेण सविरवरवनिव्भूद्विकटकमुनमगहनं
नारवणकाशकुशवट्शालालडिल्लुस्तञ्चारप्रदेशं जीर्णशीर्ष्गविशिष्टास्थिकड्कालसकलवल्भूनिभगां प्रतिभयगम्भी^४ (P. 14b)
रपत्रप्रपत्तस्यलस्याणवल्मीकुशिंगमप्रवेशामदर्वी प्रपेदे ॥

स च गजाधिपतिस्तस्य रातो वसेनमुपजगाम ॥ राजातो विहृतपराकमावधो प्रोष्मोष्मकलमतिशिलाकुलप्रपत्तः ।
भूरैगुव्यतिकरधूसराशेजस्तस्मोहं समुपजगाम साज्वलेन ॥

तस्मिन् खड्गविषाणकोटिकव^५न ..... सिंहव्याघ्रवरह ..... महिषव्याडावकीर्णो वने । एकाकी स नृपोत्र मय (? २) वि-
कारजालप्रतापातुरस्तूषार्तः पदवीं ददतां सहसा शैलेन्द्रसंश्रयिकां ॥

ताञ्च मुहूर्तमनुगच्छन् ददतां । दूरावेव नील (?) ल विपुलस्निग्धपलाशनिक्षिपितविटपतखरगहनमवलतानुप्रदेशं (1)
दृष्ट्वा^६ ..... यत्न प्रोवाच ॥

अस्मिन् प्रवेशे नवनल्लिनि वनच्छन्नतोयं सरो वा (1) धारासंलोदराद्वा पतति मणिदल स्वच्छदोभाजलस्य ।

वशास्तस्तत्रिकाथदुपचितविपुलद्वयामाशाप्रशाखा (2) येनेते शैलमेतज्जगदिव सकलं सज्जनाच्छोभयन्ति ॥ दूरत्वाद्^७ .....
भारगुरवा (?) जीमूतपूजा इव ।

एते वृद्धिमुपागता खलु परमासाद्य तोयाशयं सन्निभं समुपेत्य साकव (?) इव प्रच्छन्नमगता रयः ॥ तद्वितो गच्छामीति संप्रचार्यन्तस्य
च तं प्रवेशं समस्ततो विलोकयन् ददर्शान्यतमस्मिन् तखरगहनविवरे^८ ..... कोपहारातिदर्शने विपुलशिलाशलाभोपनिखण्डकताष्टार-
प्रयोजनमुपसन्निभमैलेन्द्रियप्रकारतोम्यवपुषं श्लाघ्यनिर्भुं दृष्ट्वा समाश्वासप्राप्तः प्रह्लादित इव विधास्त इव च वाजिनमेकान्तो निजस्य

सप्रणयमधुरो^१... कदाच व विकचकमलकनरेर्धुर्निवारसुरभिर्निशिगिरसमोरयेत तं निखुमववीत् । भवत् सलिलाशयप्रदेवमुपैव्युम्हसीति ।
तेन चोपदिष्टमथ स राजा तमुपदिष्टं सलिलाशयमुपाय्य विगतपिपासकलमरि^२ (१५ अ) ... यूजेः प्रस्वेदवारिकाणि काष्ठैर्ललाटभित्तिः ।
पीत्वापि वारि कमलोत्पलालयीतं तीव्रकलमातुरमना न भूति जगाम ॥

अथ स भिक्षुः सान्द्रकल्पाभुतरसाद्रशीतरेण^३ (? लेन) चक्षुषा तं राजानमभिसमीक्ष्याकरोत् । क्लीयस्त्वमिव व्या^४, ... (प्र) वावो
लोकवृत्तातिवृत्तप्रभावेक्ष्युपलभ्यते । न क्षत्तु मुक्षोक्षिताः परदुःखानि जानतीति । ननु भवन्तार्वापि ॥

वर्षापि भू रविकरैः स्पष्टदोस्तिमद्भिर्द्वैदह्यते गतपूजेन ववानलेन । भर्तुः प्रवासविरहे वनितेव दुःखैस्त्र^५ ..... स्तन्तापिता
रविकरैः सुतरां प्रचण्डैः ।

कल्पाचमिभिकलालु विचारधूत्या रागात्मका इव नराः प्रमदाविलासैः ॥ धर्मागुरो भयमनागतमप्रयाज्यव्यायां समाधयति
भोगिकणस्य भेकः ।

अपातमात्रकुल^६ ..... मिव राजलक्ष्मी ॥ संशुक्कालत्तस्कोटरसन्मिलीनो व्यर्थं विरोति परिशुक्कगलः कपोतः ।

अजालगङ्गनिच्छद्द इवात्मवादी बालः पुनर्भवेक्षुवाविषमूक्षितात्मा ॥ एते गता रविकरोत्करतामितेव नैव स्वनेषु न जलेषु
बुद्धि लभते ।

प्राग्भेदं पुण्यविकल्पेषु च काननेषु पारिल^७ (?) बालमसतो मतस्यो यथेव ॥ स्वस्य^८ (?) व फलजलं क्षयमभ्युपैति संशुक्क
शेवलरजोरणपङ्कजेतम् ।

सन्तापमस्य सदवीव विबुधममाणन्वाकौशलं स्वमति शक्तिनिराश्रुतस्य ॥ एते क्षणा वगतकम् परिवर्जयन्ति संशोणोपण्य-
निचयोर्ध्वविशुक्क^९ शालान् ।

वित्तमूलं भूवेपरिभोगसञ्चान्यनार्या वेद्यविशुत्तपनसार्ढमवाल्यसत्त्वं ॥ वाचाग्नि अस्मपच्छैः कथमेवमस्तमेतद्भ्रमस्त्यविरतं
तदपण्योवर्धं ।

उत्प्रेक्ष्यमानमनिशं निरवग्रहेण संसारचक्रमिव कर्मसंसारणेन ।

पर्यन्तेषु स्फुरितसफलच्छेदसंपर्कस्थस्तोपाभ्यासे ध्रुतजल^१ (15b) तया न द्वयो नातिशुक्लः ।

किञ्चिद्व्यथेया कल्पसंश्लिष्योक्तचित्तो मध्यभागे पङ्क्तुः शोथं स्फुरितशफरीजालगर्भः प्रयति ॥

किञ्चिद्व्यथेयविषयवर्णपणेशवला मूले कठोरारुणा मन्दश्यामपलाशसंचयवती मध्ये समार्द्धच्छवि ।

धर्मश्यामविभुगपल्लवदलाग्रान्ते लला नर्तकी म्ना^२ नि यात्यनिशं कलाविव मृगे सत्वोत्थो धर्मता ॥ क्षणैर्व्यथसवाङ्कु-
मण्डलसितैरनुप्रनाभास्वर्द्व्यतिप्लाः किरणा यवस्य बहुशो निर्वाणकाले सम ।

तर्द्धं द्रुधयेन तञ्चिमयं नूनं बहुल्यशुभा^३ (?मान्) यन्मासिर्वह्नीय दुर्जनवचस्तीक्ष्णमयूलादुदुरैः ॥

अथ तमिषुः कथान्तरविवक्षया स्मि^४ तमाविशकार ॥ ... पल—स राजा समल्लतो निरीक्ष्य म^५ (?अ) न्यमनोक्ष्यमाणो
भाभेवाचिहृत्य प्रव्रजितेन स्मितमादाशतमिति विनिर्दिष्टत्वं कुतूहलाकालमतिस्तम्बयोत् ।

वितणधोरमिदञ्च वपुस्तव स्मितमिवञ्च भवत् विषयसि । चलति बुद्धिरियं पवनहृता वतलतेव किमनुकारणं^६ (1) ...
अथ स पाषिवः सुतरामुपजातविमर्षश्चमोदु^७ भ्रान्तमानतः पुनरपि तन्मिषु^८ स्मितप्रयोजनमप्यपृच्छत् । स च मिश्रस्तदुपकारक-

मतयैव राज्ञः प्रोवाच ॥

सूर्यातपो वहति कस्य शरीरकं ते तस्मात् सुलोचितमिदं बहुरोगनोदं । कुः^९ ..... नितान्तिनां ॥

वस्त्रातपयत्स्मदिरश्मिरेष्वनान्महारावयत्तदुपधातनिमित्तभूताः । दुःखं त्वनगतमर्वाचितसमुद्भवत्वे तावत् प्रयास्यति नरापि
कैरुपायैः ॥ प्राणोपरोधसमकालमवयमभावि यत् प्राप्स्यति स्वमहत्—बहुभं—। दुःखं यदा क्षणम^{१०} (?)—रात्र तद्वगतभया (?)—हैव
हृदय ..... नयेन ॥

कर्मण्यः स्फुरित तत्र (?) सदा द्रुताशो दुर्बुत्तलोणित यतास्तवधानशोण्डः । यो बान्धवानिव परिखञ्जते प्रगाढं ज्वाला भूधरविरलेः
स्वहृतापराधान् ।

वीचिब्वदन्ति विवरं न ख तत्र काचिद् दुःखस्य वीचिरपि^० त्रिपुण्यपथो वा । यस्मादवीचिरिति तेन स सम्प्रसिद्धः श्रुतिस्त
(?) ..... वनो नरकान्तरेषु ॥

यत्र स्वयान्तिभिरनभ्रणयो निवेद्यो ज्वालासोक्षितपरिख्यज्जलोचितेन । स त्वं ज्ययामुपगतो रविरस्मितलो हाराद् विभेदिव न तु
घोरविषाद् भुजङ्गपत्न ॥

यस्योत्सङ्गे चितितलरज्जो वृत्तरस्त्र^१ नियण ..... । प्रेम्णा येनाकर्णहृदयो वद्धितः पालितश्च तं त्वं हृत्वा यदि न
पतितस्तत्त्वणज्जिवमेतत् ॥

वात्ये लालावलिलमलिनं पाणिना यत्रपथं येनामृष्टम्विकचकमलच्छेदताओदरेण । त्वादृष्ट्वाङ्गे कुपणभवतः कुञ्चितः
काकपञ्चा ये^२ ..... ।

सत्त्वं हृत्वा पितरमपि हे धार्मिकं धर्मरानं कामास्त्वादव्यासनमदिरापानविधित्वचितः । स्वस्यावस्यशरसि नरकद्वारलालां
प्रविष्टो ज्वालाहर्तेश्वरक निखिन (:) स्पष्टमिच्छन्ति हि त्वाम् ॥

ज्वलदवलशिखावलीपिङ्गलान्तरथलं सच्चैतनुद्गमिस्तङ्ग^३ निविद्धलगाहृद्गुज (?) लायलच्छिद्यसमिभ्रण (?) सन्वित्र (?)
संकुदितोत्कृष्टनिखिष्टनिवयोदितोत्कितस्तनुत्तावत्तुताश्रमप्रानिसेपाकुलाभीषणं कुपणतरकं यथा प्रास्यति प्रेरितो दालवः कर्मवाते-
रनेकोपदुःखकषयतिसत्तापितो दोनकण्डोरटपूज्ववाहुज्वलज्ज्वलचकाविकुलप्रह्रा^४ र्पणोद्वान्तरस्तोचितस्तत्र चाकामकस्तम्बसत् ॥

ज्वलदलकपिलमण्डलाकोटरस्तम्बनेत्रैः स्फुरत्कोपेरक्तोपसद्वदन्तच्छेदलताप्रापुपेरक्तकाकाकरसिखट तिष्ठेति निस्तमितो
भीतभीतो विहा प्रेषमाणः स्थितोत्तोमिति कृष्टादभिव्याहृत्या कामवस्थामभिप्रास्यति त्वं घृतो दुष्कृतः कर्म^५ नियदिव सधनुविचारयेत् तद्वाधू-
नयकीश (?) वल्लोपापोपमा स्युभिदाघेति लीला अमी भूयते न त्वनभ्यसृता भान्ति संवेगमग्ना (?) जनाः आयशो दुःखपन्त्रान्तरस्कासु
नोचन्ति मोक्षं प्रलापातिशोकाभिभूता भूता ॥

अपि च हे पुत्रक ॥

कालाकाराप्रविपृतानि मधूनि वीत्वा निश्वाससञ्चि^४ (16 b) तदलोत्पलचंद्रिकाणि । संदृशयन्प्रविबुतास्त्र्यमुदाम्तरसलस्ताण्य
(? हव) मू कथं कथय प्राप्तसि बह्निवर्णं (?) ॥

स्तात्वा त्वं गृहरीपिकान्भसि इत्यप्योत्पललङ्किते (1) तीरास्तान्त पुष्पपादपलताच्छायावासमालिङ्गिते ।
स्लिन्नस्त्रिभ्रजतरास्त्रिपञ्जरवसाग्निर्यासपर्याकुले (1) तप्ते वीतरणोजले निपतितो दुःखात् कदा मोक्ष्यसे ॥
प्रासादे शरदभ्रदुःखिलारे पुष्पावलीमण्डिते (1) बीणावेषुमुपहृष्टगीतमधुरे संप्राप्य चित्रं कुले ।
नित्यं प्रज्जलितस्फूटानलदिल्लासतानजालाकुले (1) प्राप्याबीचिसनेकदुःखविहृतः किञ्चाम कर्त्ता भवान् ॥
लज्जामात्रविभूषणां सविनयो धारुणचारां प्रियां (1)^१ दृष्ट्वा प्रीतिविभुम्भमाणनयनो विस्मयनिर्गन्धर्वः ।
कोचप्रस्थलितानि कोशविषयभ्रूभङ्गरीद्रानना (1) नालोत्पलतर्किकरानभिमुखान् संमोहनायास्यसे ॥
श्रीमत्स्वामरचारभासुरनरनानाविषैर्वाजिनः (1) कालिङ्गैश्च विचित्रजितोत्तरकुपेर्गन्धोपवाहोर्गजेः ।
तीक्ष्णकोप विवर्तुकण्ठ (?)^२ क. . . . सप्रतोबनरेन्द्रलक्ष्मीमुपगृह्य पापं कृतं त्वया दुःखदाताचसानं ।
कुतोऽर . . . के विदीर्णचरणो बोद्धासि दीप्तान् रथान् ॥

धृतद्वूद्वापीडो बहुलकुसुमामोदसुभासत्पया मूर्ध्ना येन स्फुरमणिकरालं च मुकुटम् । स्फुरद्द्विज्वालावलयकपिलज्ज्वल (?)
मङ्गलमसिर्ध्वं गृह्णन् मूर्ध्ना तेन स्वमनुभविता चापलङ्कलं ॥

किञ्च भूयः ॥

कर्णे'रा . . . भवति खोवरा (?) ज्जलम समयमुले (?) —स्य प्राणे म्रियद्वितसमाधान (?) विदुषः । जगन्नाथे तस्मिन्
भगवति भवोपद्रवहरे प्रदुष्टानाङ्गा या भवतु गतिरया परमतः ॥

उर्मि (?) स्त्री) लिता इव विस्रो दश पश्य दीप्तः कोर्त्येक्षुभिर्भक्षतः पटलावनद्धाः । तस्मिन् प्रदोषमुपगच्छति यस्तपस्वी . . .
स्तिरसी मुहृतः क्षतात्मा ॥

यो सतिव वित्तैव बाल्यव इव प्राणिजन्तुकोशबालीत्यखे (?) इन्द्रादभुलेन मयसा अस्मादयोगक्षरे । प्रज्ञायोगैरुपाभ्युपायसर्वविधः
स्तेर्येनै नमस्मिन् प्राप्नो बोधिभानुसरा सभगवान् कां सत्किमां नार्हति ॥

अपदिताधानविधानरीक्षात्त्वभाववास्तानुस^६ (173) — हा— । नमः प्रसादायतनेपि तस्मिन् कथं नु चित्ताति विदूषयन्ति ॥
असञ्जनमगमस्य कटुकायसानं फलं नरेन्द्र समुपाजितस्तदधुना तवापायिकं । इहं समनुचित्य सायुजनसङ्गमस्तेव्यता-
स्तस्तस्य भविष्यति व्यसतनपराजिर्गमः ॥

एवं गतेपि कियतां प्रयत्नः पा^१—हाणे कूयालोदये च । अयमेव नाम व्यसतां वृत्तातेः (?) स्यात् तेवसान नरलोकापाल ॥

अनेकलक्ष्यस्यसतोपमृष्टां समुद्रवेलाजललोकादीनाम् । तरेन्द्रलक्ष्मीमुखमुद्रु पापं कृतं त्वया दुःखशतावसानं ।

बहुप्रकारस्तवधारणेषु निचयमापालसुखोदयेषु । विषय का^२—मदस्त्वयात्मा स्वयं कृतो दुर्गतिदुःखसाक्षी ॥

अभिसन्निभकृतस्य कर्मणो न हि नाशं प्रयवन्ति सूरयः । अपि कल्प सहस्रकोटिभिः फलदन्तद्विषयेन जायते ॥

अत एव जगो जगदुरो जगदालोककः कृपाभवः । भगवान् भवभोगनिस्पृहः स हि कर्मस्त्वकर्ता शरीरिणी^३ ॥

सल्लानिलराजतस्करैर्धनमन्त्रं विसृप्यते नृणां । प्रभवन्ति तु तेन कर्मणा स्वमत (?) कर्म नृणां शुभाशुभं ॥

परित्यजति निश्चलेभगः क्षणमात्रं प्रतिबद्धजीवितः । मरणाभिमुखो यदा नरो ननु कर्मैव तदा परायणं ॥

स्वजनो अतदनिवर्त्तने (?) गृहविताण्यपरं विसृप्यते । कृतं स्वमुपाति देहितां भवतकान्त्यनुकूलवर्त्तिनां ॥

अपि च हे महाराज ॥

मरणवशात्तस्य जन्तोर्जिवद्वौलव्यवशात्सुकृतीठ कण्ठस्य हिक्का प्रवेशानुसृत्याद् विनिर्युमानो रसः (1) कलविकल्पदासरे
भाषिते चित्तले चरुधि चिह्नवशादेव मर्मस्वनामन्य रोवादेव प्रविश^४—मुनिः । मृष्टि मिश्रितां गते सन्धितवतव्यं राजा तीक्ष्णसूत्री
निपातान्तरे स्वापि यानु कृताभ्युदये जीविते निमिरगृह्णसङ्कटभिर्यत्र मार्गनाकायतो भास्ति पुण्यावृते कनिष्ठधन्यः सत्वातः प्रयत्नं कृष्ट ध्येयसि ॥

अपि च महाराज ॥

अवश्यं त्यक्तव्यः परमवर्तितो बालक^६ (17 b) (अ)नः प्रवेष्टव्यं चोरं सभयमसह्येन गहनं । प्रवर्तते वस्तव्यं सुचिरमपि वा
संस्तुतवान् तदस्मात् कर्त्तव्यम्वहुशालपाशेषमस्तु ॥

अथ स राजा तेन भिक्षुणा तथा संबोद्धितो यथा क्षणेनोपलब्धकुशलमूलोपचयाभिलाषस्तीक्ष्णमयविषादव्याकुलमानसश्च श्रोवाच्च ॥^१
(अ)धुना करवाणि भवन्त हे अब ववर्तस्ति इया यदि ते भवि । निपतितं महति व्यसनान्णवे कृपणकं कृपयोद्धर मां यते ॥
जलदवास्तवचन्वनीतैरपि अयं जलनस्तव तापिताः । स्वकुतस्तुष्टतशंकुशतक्षता विशयलोलिपपरजितमानसाः ॥

विपरिणामकटूनि मया पुरा वि^२(य)यस्तद्गं मुखान्यकुतःतस्मा^(?) । समुपगृह्य कुतं बहुदुःकुतं बहूति यन्मम संप्रति मानसं ॥
विधिगपरचिम^(?)यं चिपयाथयं गुलमनार्पयिष्येवितस्मद्भवं । यदुपपाप्य गरा विषयाद्विषमिह भवति सदा करुणास्पदं ॥
अधिनयोनुगतो भवितं यतो न गणितं कुलमायपतिरकिञ्च^(?)(तं) । .... कलुषं विचूतो नयो विषय लील्य—यागदा ॥

असद्वर्ज जनसंख्याभ्या स^(?)शेषान्मर्याद प्रकृतिगुणविनाशो गन्धमायस्य जातः । शठमतिभिरनार्पयिष्यप्रलब्धोस्मि वाक्यैर्भविह
गुणयनानां शोबनोयोस्मि जातः ॥

प्रकृति रचिर वृत्तिः साधवो मानवृत्ताः सुब^३—मानो वाह्यम^(?)धृताश्रिमितं । यदतपगहनान्तव्यत्तिना—व्यसनशरजतानां
लक्ष्यताभागतोर्ह ॥

विषयसुखलवाशायां मामुच्य चित्तं तृणलवनिष और्णवं प्रोक्तय सत्पूर्वतन्त्रम् । परिणतिविरसानां कर्मणामात्मनंदव
व्रतिचर इव दुष्प्रा राक्षसः संविभा^४ ..... (यो)पि मानव^(?)स्त्विति प्रोद्भूताक—लालपिङ्गल शिखो वज्जिः कयं नारकः । पापात्मा
मृत एव नाम सततं मोक्षोपि वास्मद्विधेः (1) मृत्युः किंमृतमारिकामकरुणः कर्तुं व्यवहरेमयि ॥

विकसंमोहमुपगताहिमयूता गच्छामि काम्वा विनाम^(?)मज्जा^५ (18 a) नीव भदन्त शोकसरसि व्या ..... पुष्कः ।

जैलोयं स्फुटतीय पापचरितं मामग्न सन्धात्य^(?)यन् (1) युष्मत्पावसमाभयात् शतधा न त्वेव याति भुवं ॥

1 6 विष्णुध्यानाः अथर्ववेद मुद्रिता 22 x 1 1/2 115 5 Leaf 107 missing

पदको¹प्युक्तव्याख्यानः (?) अथर्वः संसारव्यसनवर्तनलोति कृतम् । तत्रैकः कथमपि चेतसः प्रसादो भोविष्णुव्याद् व्यसन सहस्रगुणम् ॥

यं पञ्चा शरणात् कृतप्रदीपं सर्वसिद्धिरिति विरोचिनीप्रवक्तुः । अथर्वानां नवपदवीं सप्त-त-भट्टान्नकन्दे कृष्णवर्णनादिषात्²कथयम् ॥ इत्युत्तरा व्यसनवराष्ट्रमुत्त (?) : स राजा सर्वेष्टे भगवति निवसन्नप्रसादः (1) ते पिबुं प्रितितल्यनयोनिमूर्त्त्या अनिरवा हस्तपुरवरोन्मूलो ज्ञातम् ॥

सर्वेष्टे अत्रिलक्षणापर्यायः पञ्चामली तदुक्ती (1) यत् कथ्योदरमपि विजालम्यकरोरुत्त-रावरोधवधयम् । दाने³यम् चिद्यते जिते कर्जति ताररकार्ये (?) : क्षय—केनेद हि ज्ञाप्यते विरलितम् यज्जस्रपादो (वा) ह्ययं ॥ अथैव पदवर्तिनातवदानच्येदराकलोदगुरुरस्तस्याया प्रजिवायेमाततनुनिः कार्येव शास्त्रुसंज्ञेः । यस्मिन्नेतद्विमुला विप्रलि नरकां (?) कान्) पञ्चालाकवीदार्या (?) यान् (1) तस्यातो यदर्थः⁴... न ते कुलं तेषाप्यते ज्ञाप्यते ॥

स्नानिप्राप्यन्तो कर्त्तव्यं सकलं संसारमप्युत्तरे (1) कस्तुं भूमिनागवदेति नरके लोके जिनात्तुष्टे (1) नल्लेष्टेनमपि ज्ञप्तं मुरपुरे संवृष्टमुच्यं नगमुद्रुत्तनमुराष्ट्रगतगणधाराकुलपुण्योत्तरे ॥

तद्व्याख्यानं यस्मिन् सव्यं एव लोको दुर्दृष्टिः⁵—तद्विद्यते प्रसादकौ । सर्वसंशयवन्नाशकरं मतेनं तलापद् व्यसनराजानं निर्वेज्य ॥ सर्वेष्टे परमगुरो विवेक्य भक्तिं श्रोतव्यमवबन्धुवे (?) जपलं शोभिः (?) । निहित्य व्यसनवरीष्ट्रुकायं किन्तो नालोमयस्य रम्यविकं यतीति ह्ययं ॥

अथन करकः कोर्बलेवाससदृष्टः

1 On the front page—"विष्णुध्यानाम्" in Sanskrit, and "Rgyud-3-gyi-phre-ba" and

अथ स महात्मा तं राजानं साध्विजमानसं ५ (?अ) वेत्य पात्रमयं श्रेयस इति विनिर्धायोवाच ॥

तैल हि महाराज तमेव भगवन्तं विनिर्पाल—जल विवर्त(?) यत्तल्लभ पा—त्यक्तसकलस्वपायुर्महिलजगद्वितापापानाभ्यान्-
प्रयोगस्वरिमितविशुद्धोदारानिशायगुणजगरत्ना(?) विधासं महाकारुणिकं सर्वज्ञं सर्वदर्शनं आकषयसूनि शरणमुपैहि ॥ तत एव ते
दुःखपरंपरापयन्तो भविष्यन्ति... (१)

सुखेवं बोधमुत् भवति बहुफलं त्रिक्त मास्य प्रि(?) अथा (१) श्रेयस्याप्तौ स्वभावो भवति सन्गुणः सर्वसत्यप्रसूतो ॥
एवंकाराकारा भगवति तनवोव्याहिताः पापकाले मर्त्येत्(?) भानुवन्ति अथ परतसकलज्ञेयसन्तानकाले ॥

अथ स भूषतिः प्रविज्जम्भसायिकशूलभूलोपवद्याभिलाषमुहुदयतया बृद्धे भगवति समुत्पन्नमेव गीण(?) व प्रसावबहुभागः
संप्रत्ययाश्रुसल्लिखालाविलोदीनमुमुक्षुकलितनयनमुगलवदनस्तं भिक्षुमुदीक्षमाणो पाण्यण्णुपोषण्यमानकपायकण्डो धरणिस्तलप्रतिभित्त-
जानुमण्डलः (कु) तकरपुट इत्युवाच ॥

एवोहं तन्ममि जगामि शरणं प्राणैरपि प्राणिनां (१) एकं बान्धवमेकमेव मुहुवं शास्तारमेकं परं ।

त्राणं त्रैभूवनास्तिगह्वरदरोद्यावत्तिनां प्राणिनां (१) आचार्यम्परमार्थतत्त्वविषये भूतायेनाथं विभुं ॥

पुनः पुनरनुसारे पुरुषवस्यस्तारोपिअयामि शरणं शरण्यतममप्यहं भज्ज(?) मिः । अचिन्त्य शरितं तमेव भगवन्तमद्य कृतप्रपञ्च-
विषवीजनिर्मलनितराध्याशयं ॥

अप्यदिबभिः (:) स्विस्तिस्ततो शरणं प्रयद्ये लोकोपकारकरणकरताः (?) स्वभावं । बृद्धं तमेव शलवा च सहस्रया ज्ञा^१ (१८ b) —
मकरालयकण्ठोच्चारं ।

मय्ये पुतमिदमन्नाजमधुना शालुः प्रणामोऽस्यैः (१) पुण्यामोभिरलक्षमणकलशविश्वयोत्सवावलीनिर्मलैः ।

कोना तं प्रणिपत्य सान्द्रकण्ठाप्रह्लादिताध्याशयम् (१) लोवापरायवती विषावमकरान्तोर्णो न दुःखापशयम् ॥

“Rgyud-phyag-3- pahi-phar-ni-ba” It begins—“ममोरानजयाय ॥ मय्येह सकलामलेषुकिरणप्रदीपवशोभिजगद् व्याप्य
यच्च महाकुण्डलापलवचके शितं देहिनां ।

बीर्योत्कर्षवशाज्जुष्करजतः क्षिप्तो जगद्भूतये यो युक्तो चिन्विस्तरोपगृहो बृद्धाय तस्मै नमः ॥

यं संप्राप्तवत्तो मनोनिपिकृतिं संप्रापयत्स्यावशो मोक्षेण जगत्सत्त्वव्यवस्थितमवाः संप्रत्ययः^१ श्रीकारः ।

लोकस्य व्यस्तनक्षयाय मुनिना योबोधि बृद्धः स्वयं तं धर्मं प्रणतोस्मि अन्यमरणव्याप्तप्रत्ययस्य^२ ॥

व्याडाकान्तलता वितानगतु (?ह) नच्छायोपमान् ये भवान् विज्ञाय प्रयता भवक्षयविधौ क्षीणाक्षवा ये च तान् । साधूस्तोङ्ग
(?गि) रजत्वमर्च्यवरणान् वृत्तान् विनीताशयान् वन्दे वन्द्यतमान् प्रकीर्णयशसः विध्यान् मुनेस्तापितः ॥ ... (P. 2a) एतद्भूमितया
प्रणाम्य शिरसा रत्नत्रयं भावतः । कौण्डिन्यप्रभृतिष्व सूत्रविनयव्याख्यानशोभाकरान् ॥ वक्ष्ये सूत्रमहं यथाविभवतः सर्वज्ञवचनोद्भवम् ।
तन्मे साधुजनः शृणोषु मुदितः क्लेशक्षयायोजित इति ॥ एवमस्या भूतमेकास्मिन् समये भगवान् छावत्स्या^३ विहरतिस्व जेतवनेज्जाय
विष्वक्स्थारामे (1) ताव भगवान् भिक्षूनामन्ययते स्म ॥ यं ययं निशबोऽनुकाम्यत्वं । यं कल्यायतयश्च (?) बो वचनं श्रद्धया श्रोतव्यं
कर्तव्यमन्येव (?) वृत् । तं ययं निशवश्चबुद्ध (?) व्यवेत्य प्रसादेषु समादाययत विनयत निवेदाय प्रसिद्धापयत । कतमेषु चतुर्षु बुद्धेयेत्यप्रसादे
समादाययत विनयत निवेदायत प्रतिष्ठापयत । चम्मं शेषे आर्यकालेषु शीलेषु समादाययत विनयत निवेदायत प्रतिष्ठापयत । तत् कस्य
हेतोः (1) स्यात् छत्तु भिक्षवश्चतुर्णां महाभूतानामन्ययात्वं तद्यथा पृथिवीधतोरव्याप्तोत्तेजोधातोव्यापयतोर्नत्वेव भूतवत् आर्ये^४
(P. 2b) आकस्य ० स्यादन्ययात्वं ... (P. 2b) ... इवमदोषवद् भगवानात्मनसस्ते च भिक्षवो भगवतो भाषितमभ्यनयन् ॥

यथा महात्तो विपुला नम आशाच पर्वताः (1) समन्तात्सुतेष्विति तिज्जिषन्तो चतुत्परां ॥

न तत्र हस्तिनां भूमिर्न पत्तिरथवाजिनां । न चापि मन्थयुद्धेन ज्योतिर्मयो बलेन वा ॥

एवं जरा च मृत्युश्च मनुष्यानामिमर्दति । क्षत्रियान् ब्राह्मणान् वैश्यं शूद्राञ्चण्डालानुक्कसान् ॥

दुःखीनां शीलभुक्तांश्च गृहस्थान् क्षत्रियतथा । वह्निर्वैव (r) ति (?) बृद्धा (n) तथा मव्यमनूष्यान् ॥

अस्मिन् हि न किञ्चिदनुभूतिः । तस्मादि पश्चिदतः^२ तोयः संप्रययथात्मनः ।

बुद्धे निवेशयेच्छान्दस्यम् स (इ) ज्ञेयान्तरे ॥ स धर्मवारी कायेन वाचा वाप्यय जेतसा ।

इह ज्ञानिदितो जगुः प्रेत्य स्वर्गे च मोदते ॥ यावद्दुर्बलीलशक्तिरखितं ध्योमतारोकाचं यावद्विषतिरङ्गप्रचलित-
मकरकोनिताब्जः समुद्रः । यावद्भूर्भुवःत्रयीनानातरदी^३ (3.2) बुधशुभोपवशास्तात्मनाराजमेतुश्चिभूतनमर्हितं शासनं जातवलीतु ॥

यानीष्ट भूतानि समागतानि स्थितानि भूमावयवान्तरीक्षे । कुर्वन्तु मंत्रो सततं प्रजानु दिवा च रात्रौ च शरत्तु धर्मे ॥"
It ends (p. 116 a) "बुद्धेन बोधिं परमानवाप्य ये स्थितिनाः सूक्ष्मयाः प्रवीणाः (1) ते नित्यमज्ञानतमनिश्चि भित्वा लोकेषु निष्कम्प-
शिला बलन्तु ॥

ज्वलन्तु चिरं धर्मोत्तमाया चिरपरनिर्दिष्टेपि लोकपुरी । अज्ञाननिमित्तस्यैव सप्तविधमं संप्रकाशयति ॥

स्वस्ति रात्रौ स्वस्ति दिवा स्वस्ति मध्यम्विने स्थिते । सर्वत्र स्वस्ति यो भवतु सा कश्चित् पापमागमत् ॥

सर्वे सत्त्वाः सर्वे प्राणाः सर्वे भूतस्य केवलाः (1) सर्वे वै सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः (11)

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु सा कश्चित् पापमागमत् ॥६॥

ये भ्यागता इह^४ पुरासुरनागयक्षनख्यर्बकिप्रतराः श्रवणाय धर्मे । रक्षन्तु ते जगदिदं जितशासनञ्च धर्मोन्मनीन्द्रकथितं
च चरन्तु नित्यं ॥ ॥ शीलचन्दनलिप्ताङ्गा व्यानप्रावरणायुताः (1) बोध्यङ्गकुसुमादीणां विहरन् ॥ यथासुखं ॥ समाप्ता चेयं
विदण्डमाला (1) कृतिराचार्यस्थविराजवधोपस्य श्राव्यमिक्षोः सत्त्वोस्तिवदितो महावदितः ॥७॥ धर्माः.....॥"

¹ It begins—"नमो बुद्धाय ॥ अकम्प्य सदुर्मकथयशास्त्रे नमस्तदुक्ताय च शाशा (? स) नाय । जितप्रसं (? श) सा-
मुमुमाश्चित्ताय संप्रयय चाब्दोत्तमपदुङ्गलाय ॥

निश्चित्याशित्य च यथा सूत्रं धर्म्मकथोक्तः । युक्तः परिकथां कर्तुं कथेदं सम्प्रवक्ष्यते ॥
 कामं लक्षणतः प्रोक्ताः पूर्वोच्चार्यैर्यं विधिः । तावतातु न सर्वः^१ स्यात् कर्तुं परिकथां प्रभुः ॥
 य(ः) स्वधीर्त्यैव शक्तः स्यात् पर्यञ्चितकल्पतां । समाधातुम् कुण्ठेण तन्मया रचयिष्यते ॥
 लब्धप्रस्तावास्वादा हि परिपक्वपथा यथा । पात्रीभयति धर्म्मस्य प्रशान्तित्तिमितोन्मुखी ॥.....

लोकालोचकारस्यैवं वेदानासंप्रतिषर्हो । धर्म्मस्य स्थितये स्यातामस्तथायं ममादरः ॥
 धर्म्मः परमसूक्ष्मोऽयमप्रसङ्गेन शैतला । चक्षुषा कञ्चुर्वैशेव कपतत्त्वत्र ललपते ॥

प्रसङ्गेषु तु चित्तेषु शारदेषु सरस्विव । धर्म्मोऽप्योत्तना भवत्येव श्रेयः कुमुदबोधनी ॥

अतः प्रस्तावसंकेतार्हपूर्णाविप्रयोजना^२ । वक्ष्ये परिकथादिबन्नाः शरणाधिसमाभ्याः ॥..... तत्र शरणागमनविशेषेणाध्येवं
 परिकथा प्रस्तोतव्या ॥^३

सुबुद्धं वत पश्यामि कलावपि युगे सति । सद्धर्म्मावहितोच्चात् स्वार्थमाशंसतः सतः ॥

कुकार्यपर्याकुलमालमोक्षमिन् प्रायेण लोके स्वहितजनते । धर्म्माधिसूनुं कुकार्यसङ्गं भेदीदुः सुदुःखितमार्थ्यवृत्ते ॥

न यतिनां बालजगन्नुपुत्तं लोकपुत्तं व्यबपुतः कौसीष्ट्यं नाम्ना । दक्षितं गुणाधिमूल्यं । आर्क्षि^४ (2 a) कृता कुशलान्वेषणपटुता ।
 सूचितः कल्याणाध्यासविशेषः । चित्तयमार्गानुवृत्त्या कथितमभिज्ञानं । म्यायाभिनिवेशात् प्रकाशिता बुद्धिस्पृष्टता । धर्म्माधिसं (?) विगमात्
 युक्तः सद्धर्म्मः । सुमाधितानिलाधानुपनिगतः शरीरपरिज्वेवः । धुलेनातृप्या दक्षिता विद्वत्कृतिः । तथेवगुणां श्रेयोधर्मभित्तां पर्यदं को नाम
 धर्म्मातिपेयेन न प्रतिपूजयेततच्च ब्रूमहे ।^५ Some of the other Patikathās are—“दानपरिकथा (p. 9 a)”, “मत्स्या—
 मिहारापरिकथा (p. 21 a)”, “शौलपरिकथा (p. 22 b)”, “वोधपरिकथा (p. 29 b)”, “प्राणातिपातविरतौ परिकथा (p. 29 b)”,
 “अदत्तादानविरतौ (p. 30 b)”, “वाग्दुश्चरितविरतये परिकथा (p. 32 a)”, “मद्यपानविरतये (p. 33 b)”, “परसमपवर्तनार्थे

III 1 8 मध्याह्नदिनागकारिका¹ मैत्रेयनाथ मावधी 84 × 24 8 7 Complete

सङ्कलनानुग्रहाय परिकथा (p. 36 b)"; "तथातत्प्रतिभाविभिर्भुजुः संहर्षेणार्थं परिकथा (p. 42 a b)", "स्तूपसत्काराधिकारे (p. 45 b)", "अपराध...परिकथा (p. 46 a)", "शोकविनोदनाथं...परिकथा (p. 49 a)", "धूतादीनवप्रशंसे (p. 53 a)", "तीर्थसिद्धेश्वरीश (p. 54 a)", "अतिप्रवेशादि धर्मपरीक्षा (p. 55 b)", It ends—(p. 57 a)—"अतस्तु (?अ) नमवि वेहं कर्षयन्नेव भाषं शुभमपि च शुभंशा भ्रातृजितस्य किं स्यात् । इति तदपराधमेव स्वर्गभाष्यस्य विद्यावशानविकलभाषाद् यो मृता वा ब्रह्मति ॥

अनशनाज्ज यदि विदितं ब्रजेत्¹क इह नेह जलविचित्रं ब्रजेत् । बहुविधमत्र मिश्राच्च न भुज्यते ब्रजतु तेन जनस्त्रिदशालयं ॥
अथ न तेन परंति गुरालयं ननु दिवो गमने तबकारणं । अतस्त्रिंशद्विहतादपि कर्मणः शुभमेवेति फलं शुभतात्त्विकं ॥...²
भवेच्च धर्मस्य यदीदृशः कसो भवेदधर्मस्य नु कीदृशः कृतः । अतो न धर्म्मोऽनशनेन कस्यचिन्न बाध्यधर्म्मोऽस्त्यशनेन कस्यचित् ॥
विषयैर्धर्म्यशानानि पापभाग्यं न सत्यहित्वादि विषयैरेव यदि । अपर्ययधर्म्यशानानि पुण्यभाग्यं भवेन्न हि³स्तादि विषयैरेव यदि ॥
धर्म्मोऽस्तिद्विदिति नामशानेन कश्चित् पापभावो न च तपस्तपतः कथं स्यात् । क्षान्तिस्तु दोषतपनाच्छुभया च दीपया धौघतपस्तपति साधु भवेत् तपोर्षी ॥

स्यादत्र यशमशानेन न धर्म्मोऽस्तिद्विः कस्मान्मनेः सुतपणो न विकालभोजी ।
अबोच्यते पुण्यविशेषपरिग्रहस्य किंचिद् विकालविषयेति जितोन्मज्जे ॥

इति नामानां यतः परीक्षां सहते तेन न तत् तपो न धर्म्मः । निर्वैमल्यं समावर्तते तस्माच्छुचिं दीलादि तपः प्रसिद्धिकाम इति ॥ ०३० ॥ श्रीः ॥⁵

¹ Paper Ms. On the first extra title page—"ya-tse-bas-phul-bahi (=presented by ya-tse-ba) Mñon-rtog-rgyan, Chos-chos-did-mam-bhyed, Dbus-su-mthahnam bshugs." On the second

2	363	धर्मवर्मताप्रविभागसूत्र ¹	"	"	5	"	"
3	9	अभिसमयालंकार ²	"	"	20	"	"

extra title page—"मैत्रेयकारिका" In the end of मध्याह्नविभाग—"मध्याह्न विभागे आनुसर्गपरिच्छेदः पञ्चमः ॥ ॥
आर्यमैत्रेयविरचितविभागसहस्राध्यायनास्वकारिकाः समाप्ताः ॥ "(p. 8 b)"

¹ It begins (p. 9 a)—

"किञ्चित् परित्राय यतः प्रहेयं साक्षाज्ज किञ्चित् कारणीयमयम् । अतस्तयोर्वैसृणताविभागं वि'कीर्त्ता शास्त्रविवं प्रणीतं ॥
इयमितं सर्वं । धर्मवर्मतासंग्रहः । धर्मप्रभावितः संसारः । धर्मताप्रभावितं यानत्रयनिर्वाणं ।" It ends (p. 13 a)—
"धर्मवर्मतासंग्रहोऽब्राह्मणेऽप्युक्तो बुद्धाहंयनाकाशं बुद्धाण्यव्यापि ॥ ॥ धर्मवर्मतासूत्राध्यायं मे मे य-
थास्य ॥ धर्मवर्मताप्रविभागसूत्रं समाप्तम् ।"

² In the colophon—"समस्तविभवमिस्तमयालङ्काराख्यं प्रज्ञापारमितोपदेशाख्यं ॥ ॥ कृतिर्नगवत्
आर्यमैत्रेयस्येति ॥...॥ संवत् १३७० (vikt=1373 A.C.) कालगुणवदि २ तमि विने ॥ सुरुजेने ॥ राजराजेश्वरलोकोश्वरधी-
रिमुल्लयेबराख्ये ॥ तस्मिन् काले वर्तमाने ॥ सकलप्रविश्वाम्नि (?) राजन्मयुरोः श्रीपण्डितमुञ्जधीस्या (?) ये ॥ श्री वास्तव्याख्ये पं ।
श्री जीवधरेणालेति ॥..."

A PALM-LEAF MANUSCRIPT OF
VIṢṆUPURĀṆA

DATED 1464 A.D. (*With Plate*)

By A. BANERJĠ-SĀSTRĠ

The Bihar and Orissa Research Society has acquired an old copy of the Viṣṇupurāṇa from Pandit Balabhadra Jha of Jogiara in the district of Darbhanga. The MS. is on palm-leaf 13" × 2", 5 lines per page, containing 428 leaves. The colophon states that it was transcribed by Pakṣadhara Miśra in Lakṣmaṇasena era 345 equivalent to 1464 A.D. The colophon reproduced in this issue settles two points which were controversial till now, viz., (a) the identity of Pakṣadhara Miśra and (b) his date.

(a) Peterson¹ supposed that he was an inhabitant of Vidarbha in Central India. From the writing it is evident that Pakṣadhara the transcriber of this copy of the Viṣṇupurāṇa belonged to Mithilā. The writing which is of Bengal and Mithila should be compared to the autograph of Vibhūticandra at the end of the MS. of Manorathanandin's glossary on the Pramāṇavārttika reproduced on page 10 of Part I of Vol. XXIII of March 1937 of this Journal. Vibhūticandra went from Jagattalā in Eastern Bengal to Nepal and thence to the Sa-skya monastery in Tibet in 1203 A.D.

¹ Introduction to *Subbāṣitāvalī*, p. 37.

Colophon of Palm-leaf Vignapurāṇa MS. Dated 1464 A. D.

A. B. S.

J. B. O. R. S. DEC. '38

The two autographs of Vibhūticandra in 1203 A.D. and of Pakṣadhara in 1464 A.D. show the Māgadhi script in the 13th-15th centuries.

Peterson's statement may, however, be justified in regarding Pakṣadhara originally from Magadha but living in Central India just as Vibhūticandra also originally from Magadha was residing in Tibet.

(b) The second point, viz., the date, 1464 A.D. is quite clear from the colophon which records as follows :—

मार्गवैद्ययुतैः सशम्भुनयनैः संस्वागते हायने
 श्रीमन्वीडे महीभुजो गुह्यविने मार्गेच पदो सिते ।
 षष्ठ्यान्ताममरावतीमभिवसन् वा भूमि देवालयया
 श्रीमत्पक्षधरः सुपुस्तकमिवं शुद्धं व्यलेखीद्भुतम् ॥

i.e., Lakṣmaṇasena era 345. (See Plate).

The question, however, of identifying Pīyūṣa-vaṛṣa Jayadeva the author of *Prasannarāghava* and *Candrāloka* with Pīyūṣavaṛṣa Pakṣadhara the author of *Cintāmaṇyāloka* remains open and requires further investigation.

A NOTE ON PAKṢADHARA MIŚRA

By DR. A. BANERJĠ-SASTRI AND SAHITYACARYA
SUEHADRA JHA

According to tradition Mahāmahopādhyāya Pakṣadhara Miśra was a resident of Sarisava, a village, sixteen miles to the north of Darbhanga.¹ Some scholars however think that he lived somewhere in Vidarbha.² Pandit Badrinath Jha considers him to be a resident of the village Mangarauni, situated at a distance of one mile from Madhubani, to the north.³ The last view has the support of the genealogical records of Maithil Brāhmaṇas (*pañjī*). His father's name was Mahādeva Miśra and his mother was Sumitrā.⁴ His teacher was Hari Miśra.⁵ Pandit Badrinath Jha calls him a student of Yajñapati Upādhyāya.⁶ He was a Śāṇḍilya by gōtra⁷ and his

¹ S. C. Vidyābhūṣaṇa, *History of Indian Logic*, p. 455.

² Krishnamachariar, *Classical Sanskrit Literature*, p. 645.

³ *Mithilāṅka of Mithilāṅkara*, p. 53.

⁴ महादेवः सत्रप्रमुखमन्त्रविद्यकचतुरः, सुमित्रा तद्भक्तिप्रणिहितमतिर्यस्य पितरौ । अनेनासायाजः सुकविजयदेवेन रचिते, भिर चन्द्रालोके सुखयतु मयूखः सुमनसः ॥

(Concluding verse of Candālōka).

⁵ अशीत्य जयदेवेन हरिमित्रालिप्तुव्यतः ।

तत्त्वचिन्तामणेरित्यमालोकोयं प्रकाशयते ॥

(Opening verse of Ālōka).

⁶ His full name was,

माण्डरकुलपुण्डरीकमार्तण्ड यज्ञपति उपाध्याय । (*Mithilāṅka*, p. 53).

⁷ *Ibid.* (If this be correct the reading कविः कौण्डिन्यः in one of the opening verses of Prasannarāghava may be considered to be a mistake for कविः शण्डिल्यः.)

real name was Jayadeva.¹ He was called Pakṣadhara on account of his having gained victory in a debate which he conducted for a fortnight.²

That he was called both Jayadeva and Pakṣadhara is borne out by the evidence of his disciple and nephew Vāsudeva, the author of *Cintāmaṇīkā*, a commentary on Pakṣadhara's *Āloka*.³ Further, the verse शङ्करवाचस्पत्यौ शङ्करवाचस्पतिसवुसौ । पक्षधरप्रतिपक्षी लक्ष्मीभूतोन क्वापि ॥ which is well known all over Mithilā lends support to the statement made above.

He is credited with the authorship of not less than twenty-two books on the Nyāya Philosophy.⁴ Except a few, all of them end in *Āloka*. The practice of naming all the books by one author with such names, all of which end in some particular word has been followed by others also. Vācaspati No. II calls his books—*Cintāmaṇi* while the names of books of

¹ *Catalogus Catalogorum* part I, p. 199.

² S. C. Vidyābhūṣaṇa *History of Indian Logic*, p. 455.

³ जयदेववुरोर्वाचि ये केचिदोषदर्शिनः ।

प्रवोचय मया तेषां दीप्तिर्भूयोजभिदीप्यते ॥

also

इतिन्यायसिद्धान्तसाराभिनामिधपीयूषवर्षपक्षधरमिधभातुपुत्रन्वाय

सिद्धान्तसाराभिज्ञवासुदेवमिधविरचितायाम् . . . . .

(Colophon to *Cintāmaṇīkā*, *Catalogue of Sanskrit MSS. in the Library of the India Office*, part IV, p. 632).

⁴ The names are, (1) *Tatvacintāmaṇyāloka*, (2) *Dravyapadārtha*, (3) *Nyāyapadārthamālā*, (4) *Nyāyalīlāvatīśāstra*, (5) *Upanayālakṣaṇāloka*, (6) *Dvītyaśvalakṣaṇāloka*, (7) *Kāraṇāloka*, (8) *Trītyaśvalakṣaṇāloka*, (9) *Pakṣatāpūrvapakṣasāgranthāloka*, (10) *Pakṣatā-siddhāntasāgranthāloka*, (11) *Pratijñālakṣaṇāloka*, (12) *Viśiṣṭaniryuktāloka*, (13) *Prathamapragalbhālakṣaṇāloka*, (14) *Prathamāśvalakṣaṇāloka*, (15) *Viruddhapūrvapakṣasāgranthāloka*, (16) *Viruddhasiddhāntasāgranthāloka*, (17) *Vyāpyanugamāloka*, (18) *Savyābhicārapūrvapakṣasāgranthāloka*, (19) *Savyābhicārasiddhāntāloka*, (20) *Sāmānyābhāvāloka*, (21) *Hītulakṣaṇāloka*, and (22) *Parāmarśasiddhāntāloka*.

(*Catalogus Catalogorum*, part I, pp. 199 ff).

Caṇḍeśvara end in *Ratnākara*.

Besides, he was the writer of *Prasannarāghava*, a drama in seven acts and *Candrālōka*, a handbook of Poetics, having ten *Mayākhaṣ* or chapters. To this should be added the name of *Silāvibhāra*, the authorship of which also is ascribed to him. This completes a list of twenty-five. Of them *Prasannarāghava*, *Candrālōka* and *Tatvacintāmaṇyālōka* or simply known as *Ālōka* are well known in the world of Sanskritists.

It has been suggested that the author of *Ālōka* was different from the person who wrote *Prasannarāghava* and *Candrālōka*.¹ Some scholars say that it is probable that they might have been written by the same person.² In the passage quoted above from Vāsudeva Miśra's *Cintāmaṇīkā*, it is suggested that Pakṣadhara Miśra alias Jayadeva Miśra was called *Piyūṣavarṣa*—'one who showers nectar.' This title might have been given to him on account of his composition of *Prasannarāghava* and *Candrālōka* in a sweet style. The poet of *Candrālōka* designates himself as *Piyūṣavarṣa* in the introductory verse.³

It is further an accepted fact that *Prasannarāghava* and *Candrālōka* were written by one Piyūṣavarṣa Jayadeva. Further, the writer at the beginning of *Prasannarāghava* is described as a *Naiyāyika*.⁴ There is thus some reason to think that *Ālōka* with *Candrā-*

¹ Shyam Narayan Singh, *History of Tirhut*, pp. 139 ff.

² Krishnamachariar, *Classical Sanskrit Literature*, p. 465.

³

चन्द्रालोकमयं स्वयं कृतं नृते पीयूषवर्षः कृती ॥

⁴ नवमं प्रमाणप्रबोधिषि वृक्ष्यते । तदिमां चन्द्रिकाचण्डातपयोरिव कवितातार्किकस्वचोरेकाधिकरणतामालोचय विस्मितीमि ।

lōka and *Prasannarāghava* may have been written by our Pakṣadhara Miśra, also called Jayadeva and Piyūṣavarṣa.

Two different limits are assigned to this celebrated author. According to one view he comes, sometimes after 1120 A.D.,¹ as he has commented on the *Tatvaintāmaṇi* of Gaṅgeśa Upādhyāya who lived about that time. A later limit is put to this by the fact that Pakṣadhara commented on *Kiraṇāvalī* of Vardhamāna. Vardhamāna lived sometimes after 1225 A.D.² Krishnamachariar says that Jayadeva has been quoted from *Prasannarāghava* by Ballabhadeva in *Subhāṣitāvalī* written in 1247 A.D.³ He quotes S. M. Paranjape's *Introduction to Prasannarāghava* as his authority.⁴ But the passage is not traceable in Paranjape's edition. Perhaps Krishnamachariar found in S. C. Vidyābhūṣaṇa's *History of Indian Logic* a statement that Pakṣadhara lived in the 12th Century A.D. Paranjape gives a date which is more approximate.

He maintains that Pakṣadhara lived sometime about the 15th Century A.D.⁵ Aufrecht in the *Catalogus Catalogorum* notes that Pradyotanabhaṭṭa wrote a commentary on *Candrālōka*, by order of Virabhadra, the Bundela prince, whose time may be fixed somewhere about 1577 A.D.⁶ Therefore, Pakṣadhara may have lived sometime before 1577 A.D. Further, *Pratyakṣālōka* was copied in 509th year of the Lakṣ-

¹ Krishnamachariar, *Classical Sanskrit Literature*, p. 645.

² S. C. Vidyābhūṣaṇa, *History of Indian Logic*, p. 388.

³ *Classical Sanskrit Literature*, p. 645.

⁴ *Ibid.*

⁵ *Introduction to Prasannarāghava*, Bombay, 1894, pp. IX ff.

⁶ *Ibid.* p. X.

maṇa Sena era. S. C. Vidyābhūṣaṇa equates it with 1587 A.D.¹

The exact time of Pakṣadhara is given at the end of the MSS. of *Viṣṇupurāṇa* described above. The MSS. was transcribed by himself.² This gives us 345th year of the Lakṣmaṇa era. The year corresponds to 1464 A.D.³ It is further strengthened by the fact that according to tradition Pakṣadhara was a contemporary of Vidyāpati. A verse attributed to the latter, when Pakṣadhara, a boy, was a guest of Vidyāpati, with a reply thereto is widely known to Sanskrit Scholars of Mithilā.⁴ Vidyāpati received a grant from Sivasimha, in 293 of the Lakṣmaṇa era, i.e., about 1412 A.D. Further according to tradition, Pakṣadhara was the teacher of Dāmodara Ṭhākur,⁵ the elder brother of Maheśa Ṭhākur, who got the kingdom of Mithilā, during the reign of Akbar 1556 A.D.⁶ If this be correct, we will have to suppose that Pakṣadhara lived for a very long time, like Vidyāpati, i.e., more than 100 years. Further, it is believed that Pakṣadhara lived in the court of Bhairava Singh of Mithilā

¹ *History of Indian Logic*, p. 456 ल० सं, १५०६॥ ते आचरणस्य

² The lines are

वाचैर्बेदयुतैः सशम्भुनयनैः संख्यायते हायने
श्रीमद्बौद्धमहोभूजो गुरुदिने मार्गे च पक्षे सिते ।
षष्ट्यान्तामभरावतीमधिबसन्प्राभूमि वेवाला
श्रीमत्पक्षधरः सुपुस्तकमिदं गुरुं व्यलेखी ब्रुतम् ॥

³ Shyam Narayan Singh's calculation of 345 L. Sam. as equivalent to 1454 A.D. is an error for 1119 + 345 = 1464 and not 1454. (Cf. *History of Tirhut*, p. 140.)

⁴ Vidyāpati said

आधुनोऽप्यवत्कोपे सूक्ष्मत्वाधोपलक्षितः
Pakṣadhara replied.

नहि स्थूलधियः पुंसः सूक्ष्मे दृष्टिः प्रजायते ॥

⁵ *History of Tirhut*, p. 139.

⁶ *Ibid.* p. 216.

who lived from 1435—1450 A.D.¹ Further Raghunātha Śirōmaṇi is said to have been a student of Pakṣadhara. Raghunātha lived in 1500 A.D.² This strengthens the statement that Pakṣadhara was a man of the fifteenth century A.D.

There has been some confusion regarding the place of origin of Pakṣadhara. Peterson calls him an inhabitant of Vidarbha.³ So also Krishnamachariar. "He was probably a native of Vidarbha in Northern India."⁴

The script of the *Viṣṇupurāṇa* is Maithilī. It suggests that he was a resident of Mithilā. His disciple Rucidatta Miśra calls himself as belonging to the *Sodarapur* family of Brāhmaṇas of Mithilā.⁵ This may be an indirect indication of Pakṣadhara's original place. Moreover, in *Prasannarāghava* we find him referring to an actor of Southern India with contempt.⁶ It may show that he was a northerner. Hence Paranjape remarks, "we are perfectly aware that the mention of the south in the passage in question has a special bearing on the incidents of the life of Rāma : still the words तामेवदिशं प्रचलितः cannot, we think, be possibly used by him unless he was a northerner."⁷

But in the verse quoted, from the transcript of

¹ S. C. Vidyābhūṣaṇa, *History of Indian Logic*, p. 388.

² *Mithilāṅka* p. 53.

³ *Subhāṣitāvalī*, Introduction, p. 37.

⁴ *Classical Sanskrit Literature*, p. 645.

⁵ अवीत्यरुचिदत्तेन जयदेवावृजगद्गुरोः.....

इतिसोदरपुरसम्भूतमहामहोपाध्यायरुचिदत्तमित्रविरचिते.....

.... (*Catalogue of Sanskrit MSS. in the Library of the India Office*, part IV, p. 632).

⁶ केनापि दाक्षिणात्येन नटपक्षदेन ।

⁷ *Introduction to Prasannarāghava*, p. XIV.

the Viṣṇupurāṇa, he says that when he copied it, he was living in *Amarāvati* 'the heaven on earth.' From early days *Amarāvati* had been a famous seat of learning in the Berar of to-day. Many Maithilī Pandits used to live in the royal courts in different parts of the country. Some of them settled there permanently. Consequently, we find them to-day in several provinces, other than Bihār which includes nearly the whole of Mithilā.

Thus Peterson's remark may refer to his sojourn at *Amarāvati* in Vidarbha, though he was an originaire of Mithilā.¹

¹ Compare the Autograph of Vibhūticandra, J. B. O. R. S. Vol. XXIII, part I. March 1937, p. 10, with the autograph of Pakṣadhara reproduced in this issue.

DASTUR-UL-IMLA—A COLLECTION OF LETTERS OF HISTORICAL INTEREST

By SYED HASAN ASKARI

A visitor to what is now known as Diwan Mohalla, in the old city of Patna, will find in the street, a little to the east of the Mahabir Ghat, and on his right side, the ruined remains of a magnificent mansion (as seen even now in the lofty gate and the broken statues of horses) wherein was located the library of Rai Sultan Bahadur,¹ a representative of the famous Maharaja Shitab Rai, the Diwan and Naib Nazim of Bihar, 1765-72. Unfortunately the valuable manuscripts and the precious works of art, specially the beautiful specimens of Patna paintings which once adorned this library are not now available. The library which even in 1930 consisted of a huge heap of books, already spoilt in great part, and huddled together in boxes and on benches, has now shrunk into a single almirah, placed within the zenanah of the house. Not a few of the books, even in this almirah, are now beyond recognition because

¹ Besides Maharaja Kalyan Singh, the Ray-i-Rayan of Bihar, 1773-1781? and the author of *Khulasat-ut-Tawarikh*, Maharaja Shitab Rai, the Saxena Kayastha of Delhi, who rose from the ordinary position of a clerk to be an All-India figure in the 18th century, left behind him another son (perhaps adopted), named Rai Khushal Singh whose great-grand-son, Rai Nandlal, was the father of the highly cultured Rai Sultan Bahadur. The latter died in 1889.

of the damage done by the white-ants and other pests. Dastur-ul-Imla is one out of some which are still of use.

This work was compiled, as we learn from the preface, by Mohan Lal, Mashhoor¹, son of Lala Kewal Krishna, Shuhrat, at Azimabad, in 1200-1785, at the instance of his brother, Lala Radha Krishna. The latter was anxious that the "writings, ornate and unadorned," which their father and teacher "had addressed on behalf of Raja Dhiraj Narain Bahadur, Naib Nazim of Bihar Subah, and other dignified chiefs to His Excellencies, the Nazims of Bengal and to other officials and nobles," should be gathered together and compiled in a book, "so that the seeker of the art of *belles lettres* should derive benefit therefrom." Fortunately, in preserving the literary production of his father for the guidance of the young learners, the compiler of Dastur-ul-Imla has also left for students of history certain valuable materials, including a good many which actually emanated from personages higher and more historical than Lala Kewal Krishna, Shuhrat.

We cannot consider here the letters written by Shuhrat "on his own behalf", which cover folios 24a to 47a, though here and there we do get certain

¹ It is Rai Mohan Lal who reported the death of Raja Dhiraj Narain on April 20th, 1775, and intended to "wait upon the Governor shortly." C.P.C. Vol. IV, p. 50. His father, described by Raja Dhiraj Narain in one of his letters as "dear brother", (D.I.22c.) was certainly a very close associate and confidant of the Raja and his famous brother, Raja Ram Narain. Shuhrat speaks of his having been "plundered and oppressed twice by the ruler of Bengal" (D.I.51a). Elsewhere he writes of his having "retired to the cell of obscurity" after the confusions in the "affairs of my patrons, Maharajas Ram Narain and Dhiraj Narain", and "sealed his lips like a recluse for a period of 12 years, in accordance with the promises and pledges made etc." (D. I. 47a).

interesting informations about his association with some contemporary personages, including the English. The chief value of the manuscript lies in the short notes and numerous letters, private and official, addressed by Raja Dhiraj Narain to such historical personages as Nawab Siraj-ud-Dowla, Mir Jafar, Raja Shitab Rai,¹ Muhammad Raza Khan (Muzaffar Jung),² 'Maharaja' Nand Kumar,³ Diwan Ram Charan,⁴ 'Rukn-ud-Dowla General Carnac Bahadur',⁵ 'Doctor Sahab' (Dr. Fullerton ?),⁶ John Bristow,⁷ 'Nawab Hushyar Jung' (George Vansittart),⁸ Nawab Nasir-ud-Dowla Zubdatul Mulk (Lord Clive), Diwan Ganga Bishun,⁹ etc., etc., (Imla 36 to 25a). There are also four *Arzdashts*, addressed to the Shahzada (later Emperor Shah Alam), on behalf of Raja Ram Narain, of which two¹⁰ are important, in that they are charac-

¹ S. M.; K. T. (a nice summary of the achievements of this celebrated man on p. 202-07).

² "Muslim" Review, July-Sept. 1927.

³ Famous for his trial and execution in 1189-1775. Served as the Foujdar of Hugli and was the all-powerful Diwan of Mir Jafar. Compassed destruction of Muslim administration, according to Macaulay. (F. S. P.)

⁴ He was the agent of Raja Durlabh Ram (later Maharaja Mahindra) and the channel of communication between his master and the Bengal officials, both native and foreign. (C. P. C. I.)

⁵ D.I.B. 73.

⁶ S. M.; Diary of the Three Surgeons at Patna.

⁷ D. I. B. 53.

⁸ A brother of Governor H. Vansittart, and a member of the Council.

⁹ The cash-keeper and one of the confidants of Raja Ram Narain who was imprisoned by Mir Kasim on the charge of concealing his master's treasures. His house was also razed to the ground. (S.M. 757).

¹⁰ As regards the other two, they acknowledge the receipt of Khilat, consisting of 6 pieces of cloths with other presents,

teristic replies to the royal Shuqqas, one calling upon the Raja¹ "to hasten to Daudnagar with all the troops of Azimabad (Patna), together with the field pieces and other war ammunitions and gain the fortune of audience," and the other informing him of the death of Emperor Alamgir II, and his own coronation on the 2nd (Jamadi I, 1173), and ordering him to "beat the drum, make the proclamation and issue the coins of the year 1st from the Azimabad Mint" (Imla 1a to 3b).

As regards the other important contents of the manuscript, one may refer to the interesting copy of a letter, addressed by Mir Ashraff,² a Zamindar of Bihar, to the famous Raja Balwant Singh³ of Benares wherein we read of the "treaties and documents" and come across the names of Dindayal Misra, Maharaja Nand Kumar, Mr. Stables,⁴ Major Carnac, Captain Sletton (Swinton?),⁵ Major Chamkin⁶ or Champion (Imla 24a). Mention may be made also of the copies of 9 shuqqas (or royal letters) which "His Majesty, the shadow of God wrote to Maharaja Shitab Ran Bahadur" wherein we get references to Lord Clive,

and later on, a royal 'Do Shala' (a kind of plaid made of two shawls sewn together) as a gift of His Majesty to the writer.

¹ Munna Lal informs us about such a letter having been sent by the Shahzada during his advance towards Behar. See T.S.A. (O. P. L.).

² Some letters in C. P. C., Vol. I, will be found to be interesting in this connection.

³ T.B.; T.T.; S.M. Ruled between 1739-1770.

⁴ a, b, D.I.B. 399.

⁵ Fakir Khairuddin also mentions such a name. T.T.486; LN.

⁶ D.I.B. 78-79.

Captain Stables, Murlidhar,¹ Rai Kheyali Ram,² Nawab Munir-ud-Dowla,³ Najmud-Dowla and Mohammad Yar Khan,⁴ (Imla 572-602). The complaint against the gradual reduction of the usual *Nazar* of 1001 Gold Mohars on the occasions of the two P'ds, despite the undertaking given by such an "undoubtedly well-wishing, well-directed, and excellent servants" as the addressee and "Nawab Amirul-Mamalik Zubdatul-Mulk Nasirud-Dowla" Sabat Jung Lord Clive, and the dignified rejection of the paltry amount of 101 Gold Mohars, form an interesting reading. The manuscript contains also the copies of the following

¹ S.M.; C.P.C. Reinstated by M. Shitab Rai (K. T. 514).

² A dependant of Raja Shitab Rai (K. T.) and his agent in the Imperial Camp in 1764 (C.P.C.) Rai (later Raja) Kheyali Ram was, perhaps, privy to the game which, to quote himself, made Balwand Singh take no part in the battle (Buxar) in conformity with his engagements but remain on the other side of the river under the pretence of sickness (C.P.C.). He was not allowed to succeed Monirud-Dowla as 'Manager of His Majesty's business in Bengal, in 1769," and began to serve his old patron, Shitab Rai, Naib Nazim of Behar 1765-1772, "communicating all messages to Mr. Vansittart and reporting to the Maharaja (S. Ray) the state of business in hand, and assisting him in passing Sanads, Dastaks Parwanch etc." Indeed, as M. Kalyan Singh wrote to the Governor in 1773, "Raja Kheyali Ram used to perform the entire functions of the Maharaja (S. Rai) during his absence from the province" (C.P.C. T.D.) The Governor recommended twice, in 1773 and 1774, "the restoration of Kheyali Ram's Jagir in Allahabad which was an Altamgha yielding 10,000 per annum, and held by him for the last 10 years" (C.P.C.). For his subsequent career as Naib of Kalyan Singh, the Diwan of the Bihar, 1773-1781, see, K.T. or J. B.O.R.S.; S.M; and Hand's Behar Administration.

³ The founder of Bhiknapahari family of Nawabs of Patna. Requires an independent treatment. S.M.; C.P.C.; T.M.; K. T.; M.N.

⁴ We know about one, Mohammad Yar Beg Khan, a half brother of Alivardi (Mahabat Jung) who had held the foudari of Hugli but the omission of 'Beg' creates a difficulty.

Firmans and Hasbul-Hukms ('documents issued agreeably to royal authority by the Wazir or other high officer of the government') :—(i) Copy of a firman¹ granted to Mir Jafar in 1757, conferring upon him the Governorship of Bengal and Orissa, together with the Faujdari and Deputy-Governorship of Bihar Subah..... on account of the death of Sirajud-Dowla..... with a Mansab of 4000 zat and 3350 sawars Do-aspa²..... and the title etc..... and 2 Karor and 72 lakhs Dam by way of INAM..... (ii) "Copy of Hasbul-Hukum..... of Nawab..... Amir-ul-Umra Khan Bahadur..... Mansoor Jang³ in the name of Shuja-ud-Dowla Shujauddin Mohammad Yar Khan Bahadur Asad Jang,⁴ the Nazim of Bengal" (iii) "Copy of the firman..... to Shujaul-Mulk, Husamud-Dowla Mohammad Alivardi Khan Bahadur Mahabat Jung,"⁵ dated, 7th Jamadi II, year 1st of accession, i.e., 1161/1748 June (Imla 51-56).

Besides these, and perhaps, the most valuable document in the whole collection, which comes in the last, and covers the folios 61a to 70a, is the hitherto unpublished copy of the long letter which the famous Mir Mohammad Kasim Khan, the ex-Nawab of Bengal

¹ The date given, "14th Rabi II, year 4th" is obviously wrong for Siraj-ud-Dowla was murdered 3 months later.

² Lit. 'having two horses'—a special honour. Note the difference in the title in respect of Bengal and Bihar.

³ He is the famous Samsa-mud-Dowla Khan Dauran, the premier noble of Mohammad Shah's court and the dominator of Delhi for about 7 years, 1732-1739.

⁴ Son-in-law and successor of Murshid-Quli Khan and Governor of B.B.O. 1727-1739.

⁵ Nalb of Bihar 1733-1740 and Subadar of B.B. & Orissa 1740-1756.

and Bihar "addressed from Oudh to the Council at Calcutta..... in the 12th year¹ of his exile" from his "century-old home." It represents the last vain attempt made by Mir Qasim to explain and vindicate his position before those who did not or could not forget the wrongs done to their fellowmen. The limited space at the writer's disposal and the length of the letter do not permit a close translation, with critical notes thereon, which must be left over for a subsequent occasion. Only a few letters which occur in the beginning of the MS. and were addressed by Raja Dhiraj Narain to Siraj-ud-Dowla,² the Nawab of Bengal, during the absence of his brother from Patna and Bihar, need be considered here.

A. The following extracts throw some light upon the Purneah Expedition of Siraj-ud-Dowla against his first cousin, Shaukat Jung,³ and the part played by the Nawab; Naibs of Patna.

(i) Acknowledges the Nawab's Parwanah saying that "Shaukat Jung, the Naib of Purneah, has, at the instigation of his imprudent counsellors,

¹ Mr. B. Banerji in his paper, entitled "The last days of Mir Qasim", and read at the Rangoon Session of the Historical Records Commission, in 1927, refers to "a very long letter" which "Hastings received from Qasim Ali on the 8th June 1776", "Neither the original Persian, nor the English translation" whereof "is available in the Persian Section of the Imperial Records Office." Perhaps the letter, discovered, in the present MS. is the same. A paper, based on this letter, has been accepted for the 15th Session of the I.H.R.C., to be held on the 16th and 17th December, 1938, at Poona.

² The name of the Nawab is not mentioned but the context clearly refers to him.

³ S.M. He was the son of Saulat-Jung. The author of the Seyar was in his service and was, therefore, an eye-witness of the Purneah affairs.

deviated from the path of allegiance, and being puffed up with pride, has thrown aside the claims of kinship and fraternal relations, and, therefore, His Excellency has set out from Murshidabad with a view to teaching him a lesson and has also written a Parwanah, summoning Maharaja Ram Narain." Learns also that the writer "should, after the departure of the Maharaja, take due care, (of the subah), be vigilant and watchful, protect the fort, and keep the soldiery attached by paying off their salaries"..... "The Maharaja Saheb marched towards His Excellency on the 2nd instant with practically the whole force and artillery of Azimabad. His Excellency's devoted slave (the writer) is always alert in the fort of Azimabad with his 3000 horses (40) and 6000 foot and 50 Field pieces....." (Imla 7a).

(ii) "Feels honoured by the receipt of the beneficent Parwanah stating that the victorious army has arrived on the edge of Sheoganj and is about to cross the river Ganges; that Maharaja Mohan Lal¹ and other notable Chiefs have already gone across the river taking with them the Bengal artillery, and have established an entrenchment and encamped at the distance of one Manzil (stage) from the enemy; that Maharaja Ram Narain Bahadur arrived there at the head of 30,000 horse² and 50,000 foot, besides field

¹ The figures in this letter, taken with those in the following one, throw some light on the military resources of the then Bihar. The threat from the West (Mill. III) and the rebellions of turbulent Zamindars of Bihar may account for this large increase in the Bihar army.

² Note what the Patna Historian says "The force of Azimabad alone amounted to not less than the double of the forces at Purneah but which, at any rate, may have been a great deal

pieces, and was received in audience; and that some of the people,¹ who outwardly professed allegiance, but, at heart, wished for the prosperity of Shaukat Jung, have felt afflicted and ashamed..... With God's grace the victorious army must have crossed the river by now and an engagement might have taken place between Maharaja Mohan Lal Bahadur and the generals of the enemy..... Has been very much relieved to learn of the arrival of the Maharaja (Ram Narain) who is the hereditary slave² of His Excellency and one who has, from very olden times, eaten the salt of and been brought up at the expense of the Sarkar. Hopes that he would not desist from even laying down his life in trying to overthrow the enemy and destroying the hordes of his wicked people. Being fortified by the grace of God and desiring the good fortune of His Excellency, the devoted slave (the writer) is fully prepared for the safety and security of the fort..... and has already placed chowkis (military outposts) and kept guards at both the western and eastern passages so that not a single armed person can, without a Parwanah from this meanest of slaves, have access within the fort. Has also enjoined upon the officials of the Perganahs, on the other side of the river, to be very careful and cautious about the coming and going of the troops and not to allow a single person to march to the aid of Shaukat

more than equal". S.M., 528.

¹ Hill's Bengal, S.M.; M.N. etc.

² See below and also M.N. and S.M. 593.

Compare Gholam Hosain's version that "the Raja had been bred and brought up from his childhood (or boyhood ?) by Alivardi". S.M. 539.

Jung, nor to leave the least chance for any one of the Purneah army to come to this side.....” (Imla 7b).

(iii) “Has the honour of acknowledging the..... Parwanah which says that a severe engagement took place between the victorious army and Shaukat Jung; that the aforesaid (Nawab) was led by fate to come out of his army at the head of a handful of men¹ and move about as if he was in a state of being sacrificed (‘Harkat-i-Mazbuhī’) and he actually rolled down on earth, being shot by a gun; that victory fell to the lot of His Excellency and it must be announced here by beat of drum; that the arrival of the Maharaja Rai Narain infused fresh hopes² in the victorious army and proved reassuring to His Excellency also; and it is actually the care and exertion of the Maharaja which was primarily responsible for the victory..... The devoted slave, immediately on the receipt of the happy tidings, offered thousand and one thanks to the Real Giver of victories and ordered the drum to be struck..... The Maharaja is the hereditary slave of the Sarkar and is devoted heart and soul to His Excellency.....” (Imla 9a).

(iv) “Acknowledges the receipt of the beneficent Parwanah saying that previously a Parwanah containing an account of the battle of Purneah and the death

¹ The description is in accord with the account given by the native historian of the time.

² Hill observes in this connection that “the malcontents hoped that Ram Narain would not come, but he obeyed the summons, and that the danger (of “Mir Jafar and other leaders of the Nawab’s Army being about to declare in favour of Shaukat Jung”) was nipped in the bud. Hill’s ‘Bengal’ and “The Three Frenchmen”.

of Shaukat Jung had been forwarded to this devoted slave; that the banners were marched to Marshidabad on the 5th of the month after arranging and regulating the affairs of that country; that Maharaja Ram Narain Bahadur was permitted at Rajmahal to proceed towards Azimabad; and that till the Maharaja arrived at Patna, this humble and devoted slave should take care of and continue to administer the affairs of this Subah..... A congratulatory Arzi, together with the packet of Nazrana (presents) which were sent through post must have reached His Excellency. As the proper¹ regulation, settlement and administration of many places in the subah (Bihar) is desired by His Excellency, the same would be done and seen to immediately after the arrival of the Maharaja at Azimabad. Till then, as desired by His Excellency, this devoted slave would never be off his guard as regards the necessity of vigilance and watchfulness." (Imla 10b).

B. The letters, translated below, are important in that they reveal further the fidelity of the Hindu officials of Bihar to Siraj-ud-Dowla and the extent of the confidence reposed by the latter in them. They also provide us with an additional proof of Raja Ram Narain's frequent absence from Patna, especially his preoccupation with the affairs of² Mai and Sadar

¹ The expression is significant showing the solicitude of the Nawab for good government.

² It is interesting to note in this connection what Broome writes about Major Coote's march to Bihar in July, 1757, "He received letters from Raja Ram Narain, the Governor of Bihar, apologizing for the escape of the French party under Monsieur Law which he attributed partly to his having himself been absent from Patna for some time, engaged in an expedition

in Gaya district at a time when troubles, quite unknown to him, were brewing for his patron's beloved grandson in Bengal. The fact that Dhiraj Narain was doing the duties of his brother at the metropolis of Bihar, during this time, and especially on the occasion of Law's arrival at Patna, takes away much from the charge levelled by the author of *Tarikh-i-Muzaffari* against Raja Ram Narain that the latter, "seeing the sun of Siraj-ud-Dowla on the descent, deliberately neglected payment of the allotted amount and gave it to M. Law when it was too late"² (TM 332).

(4) "Acknowledges the beneficent Parwanah saying that Hakim Beg Khan³ and his sons, having incurred the displeasure of His Excellency, were enchained and fettered, and have been sent, under the custody of the Jemadars (Police officers), to Azimabad; that a Parwanah concerning this affair has been forwarded to Maharaja Ram Narain but as the latter is at present in the country of Mai, this devoted slave, (the

against the petty Rajahs of Moy and Sadar, whose districts lay about 30 miles south-east of Patna."

A more direct, definite, and reliable evidence is available in the two letters of the Raja, available in *Dastur-ul-Insha*, wherein we read of the writer's troubles and engagements in the "Districts of Mai for the last 4 months" i.e., Jamadi I to the end of Ramzan, year 4th of accession, March-June, 1757. (28b, 36 Insha).

² Gholam Hussain's remark about "the slowness which is now-a-days the fashion or etiquette with the people of Hindustan" appears to be much near the truth (S.M.640).

³ We read in *Seyar* how Ram Narain tried to conciliate Mir Jafar by immediately releasing Mirza Gholam Ali Beg of Arwal, who had been of old a friend of the new Nawab (S.M. 642). This is confirmed by a letter of the Raja ordering his brother to "release Gholam Ali Beg and Mirza Hakim Beg Khun and offer them apologies through Shaikh Mohammad Afāq" (Insha, 40b).

writer), should take charge of the captives and keep them confined in the Haveli of the late Haji Saheb¹... The said Khan and his sons arrived here, at Azimabad, today, the 7th of the current month, under the escort of the Jemadars. They have been placed in the Haveli, as directed, and reliable commanders and gunners have been appointed to keep guard over them. The deputed Jemadars are being sent back with a formal acknowledgment of their arrival. The papers containing an estimate of the daily expenses of these people, prepared under the advice of Shaikh Mohammad² Afaq and Khaja Fazal Ali, Daroga, is enclosed herein. Hopes to get it back after it has been honoured by His Excellency's signature." (Imla 5 b).

(ii) "Honoured by the receipt of the beneficent Parwanah which says that Gholam Ali Khan, the eldest son of Hakim Beg Khan, had stayed away from the path of allegiance, and was imbued with futile ideas and evil designs; consequently His Excellency, having dismissed him and paid off the arrears of his salary and those of his regiment, ordered him to leave for the west; that as soon as the above-mentioned person arrives at Azimabad, he should be sent for, put in chains, and kept confined with that of his father,

¹ This was Haji Ahmad, the notorious brother of Alivardi, and the paternal grandfather of Siraj-ud-Dowla. It was in his Haveli that the massacre of the English prisoners was perpetrated by 'Samsu'. The Patna City Hospital and the famous cemetery of the English stand on its site.

² A confidant of Raja Ram Narain and the Kotwal of Patna. He was an inhabitant of Hajipoor. There are some letters in Dastur-ul-Imla mentioning him and his doings. M. Kalyan Singh writes that his father, M. Shitab Rai, on his elevation to the Nibati and Diwani of Patna, in 1765, appointed Mohammad Afaq again to his old post of the Kotwalship of Patna (K.T.).

Hakim Beg Khan..... The said Khan arrived here, at Azimabad, today, the 3rd instant, and this devoted servant immediately imprisoned him with his father, as directed." (Imla 6b).

(iii) "Acknowledges the..... Parwanah which says that Parganah Manpur (Gaya dist.) and the Mahals which formed the Jagir of Hakim Beg Khan and his sons have been confiscated and that immediately on the receipt of the Parwanah this devoted slave (writer) should send collector and agents to the said Mahal and set apart the money realised therefrom from the regular collections of the Subah..... Persons have been appointed to take charge of the said Perganah and the money collected would be kept apart, as directed." (Imla 6b).

(iv) "Has the honour of acknowledging the receipt of the Parwanah which says that His Excellency has dismissed Mons. Lass¹ (Mons. Law) towards Azimabad; that this devoted slave should take all possible care for his comfort; that whenever he wends his way to the west, he should be supplied, on demand, with everything necessary for the journey ..... Mon. Lass (Law) arrived today, the 1st of Safar (?)² at Azimabad and came to see the writer and said that he would stay here for a week and then proceed further. At the time of his departure towards the west, everything that he wants would be arranged for and delivered to him." (Imla 7a).

¹ S.M.; T.M.; M.N.; Hill's Bengal I-III; The Three Frenchmen.

² This is obviously wrong, for, Law arrived at Patna in April which corresponds with Ramzan. It is difficult to account for the mistake.

(b) ".....Has already acquainted His Excellency with the arrival of the Frenchmen Mons. Lass (Law) and also of his coming to see this faithful and devoted slave..... The said gentleman declares in a spiritless manner ("Bedilana" or despondent mood !) that now he cannot stay in this place for even an hour and that he should be supplied with certain articles—a list whereof is enclosed herein—so that he might set out till Monday. Has the honour to submit that orders had been issued by His Excellency before this that this devoted slave (the writer) should furnish him (Law) with boats, travelling expenses, and one or two thousand musketeers.¹ Now the said gentleman demands a sum of Rs. 30,000 in cash, 50 maunds of lead and powder and 400 to 500 cannon-balls, besides 25 Manzils (?) of Pateela (?)² boats and other necessary accompaniments. Whatever is agreeable in this matter (will be carried out)....." (Imla 7b).

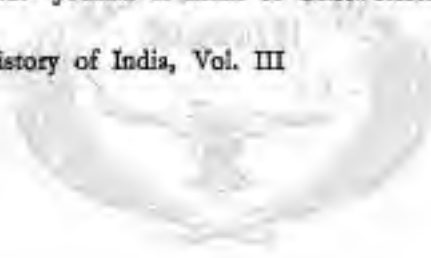
¹ Law's Diary (in Hill's 'Three Frenchmen') and Hill's Bengal in 1756-57 form interesting reading in connection with this affair. A letter of Simj, intercepted by Clive, refers to Rs. 10,000 which he granted to Law. The details, found in the present letters, are quite new things.

² The original expression is as follows:—

"Sawai Bist O Pang Manzil Kasti Pateela Waghaira."

Among the type of boats, then in use, we find mention in M.N. of the Vessels called Pateela.

Abbreviations

- D. Imla—Dastur-ul-Imla
D. I.—Dastur-ul-Insha
C.P.C.—Calendar of Persian Correspondence
S.M.—Seyar-ul-Mutakharin. Persian Text
T.M.—Tarikh-i-Muzaffari (O.P.L.)
K.T.—Khulasat-ut-Tawarikh (O.P.L.)
T.S.A.—Tarikh-i-Shah Alam (O.P.L.)
M.N.—Muzaffar-Nama (O.P.L.)
Hand's—Early English Administration of Bihar, 1781-85
F.S.P.—Forrests' Sate Papers
D.I.B.—Dictionary of Indian Biography by Buckland
Hill's—Bengal, 1756-57. Vol. I-III
Hill's—Three Frenchmen in Bengal
J.B.O.R.S.—Journal of Bihar & Orissa Research Society,
1919-20
Mill—History of India, Vol. III
-

HISTORY OF IBRĀHIM 'ADIL SHĀH
OF BIJAPUR

(From *Fatuhāt-i-'Adil Shāhi*)

By K. K. BASU, M. A.

INTRODUCTION BY THE TRANSLATOR

Among the original sources of knowledge relating to the 'Adil Shāhi dynasty of Bijapur, the *Fatuhāt-i-'Adil Shāhi*, or the *Tārikh-i-Fuzuni* as it is otherwise called, has got a special merit of its own.

History of Fuzuni, author of the Fatuhāt

Fuzuni Astarabādi, its author, gives the following incidents of his life in the epilogue of his composition. Having performed his pilgrimage to Mecca, he was prevented from returning to his native country by the unsafe state of the roads, and consequently, he set out for India and landed after a disastrous voyage in the Coast of Malabar. He then repaired to Bijapur, where he was generously received by Mirza Muḥammad Amin or Nawab Mustafa Khān, the minister of Muḥammad Adil Shāh of Bijapur and by him presented to the Sultan.

Date of composition and Character of the Fatuhāt

It was at the instance of the Nawab that the author took up the pen to commemorate in glowing

and clear terms the reigns of the 'Adil Shāhi rulers. This work, composed about 1640-43 A.D. consists of six chapters in all—the first four dealing with Yusuf 'Adil, Ismail 'Adil, Ibrāhīm 'Adil and Ali 'Adil, the fifth featuring Ibrāhīm 'Adil and the leading incidents of his reign, and the concluding chapter delineating the reign of Muḥammad 'Adil. The last two chapters are more comprehensive in their treatment than the preceding ones, and make together about two-thirds of the entire volume.

Regarding the pedigree of Yusuf, the progenitor of the 'Adil Shahis, Fuzuni places upon record an imaginative and capricious account which he claims to have derived from trustworthy sources. In his opinion, Yusuf was the younger son of Sultan Sulaiman the Great of Turkey; on the accession of Selim II (the elder brother of Yusuf) to the throne, the latter was clandestinely taken out of the palace and entrusted to the care of a well-to-do merchant named Khwajah Mahmud. The said trader carried him off to his own native place Sāwāh, and subsequently to Bidar.

Critical estimate of the Fatuhāt

Lacking in critical insight and acumen and disregardful of scientific delineation, Fuzuni Astarabadi has indulged in repetitions of facts, fulsome adulation, disagreeable literary innuendoes and abhorrent perorations. Though wanting in freshness and simplicity and saturated with nauseous verbosity, his style is ornate and florid, and it is characterized by elegance and grace and scattered

with flowers of rhetoric.

Importance of the Fatuhāt

The first four sections of the book dealing with the initial stages and final consummation of 'Adil Shahi greatness are compilations from earlier authors and thus they lose their significance by not being original. The events narrated in the last two sections of the work took place within the lifetime of Fuzuni and hence they carry substantial evidence behind them.

The full and complete manuscript copy of the *Fatahat-i-Adil Shahi* is known to exist in the British Museum Library and it is, so far known, the only copy that is at present extant. It carries the seal of Azim-ud-daulah Walajah, and the fly-leaf attached to the work carries the following impression—"From the Nawab of Carnatic to John Macdonald Kinneir." Sir Jadunath Sarkar has secured a roto-graph copy of the *Fatuhāt* from the British Museum. His monograph on Malik Amber, published in *The Indian Historical Quarterly* for Sep. 1933 is a translation of the relevant portions of the *Fatuhāt*, and it is the first attempt so far made to utilize this original source of Bijapur history.

The writer of these pages is greatly indebted to Sir Jadunath for his having lent him the use of the transcript of the roto-graph. In rendering the Persian text into English, the writer has tried to make it literal so far as the English synonyms and figures of speech and the English idioms and phrases could permit it. Again, these pages furnish the reader

with a condensed translation of one episode of the reign of Ibrahim Adil II; the rhetorical paddings and the verses in the Persian text have been here omitted and the omitted portions have been marked with asterisks.

TRANSLATION OF THE TEXT

Accession of Ibrahim II to the throne

The new King (Ibrāhim II) who bore resemblance to Jamshed¹ in magnificence** notwithstanding his tender age, for he was still under ten years, was quick-witted like a youth of twenty and honest as day-light. The date of his coronation is thus given.

VERSE

Its date

If the name of 'Ali (father of Ibrāhim II) ceases
to exist in the universe,
The name of Ibrāhim will ever remain under
the Sun!²

Condition of the country and the people after the accession

**Prosperity and affluence were pinioned to the royal seat. The king granted audience to the nobility and threw open the door of the royal treasury.

¹ Jam or Jamshed was a legendary king of Persia of the Pishdadian dynasty. He has been attributed with many mythical stories.

² The oriental poets or historians adopt the method of writing the date of important events connected with the reign of the emperor arranged in a phrase or verse. The second line of the verse gives, according to the *Abjad* system of reckoning, 979 H or 1571 A. D. as the date of Ibrāhim's coronation.

To the experienced and eminent generalissimos he presented the best robes of honour. The distressed and the afflicted were made cheerful and happy. The exchequer was filled up with abundant cash. In keeping with the royal usage he made a public announcement that repose and ease would be conferred on the subjects.** The stars of victory and triumph were on the ascendant, so that, in whatever direction did they move, the king, the friend of Fortune, played the deuce with the enemies.**

High-handedness of Kamil Khan

Afzal Khan and Kamil Khan** were placed at the helm of state affairs. Soon, Kamil Khan began acting the *grand seigneur*; his absolute domination over the administration got ahead. He became the master of the situation. Matters came to such a head that, the royal fisc was laid before his eyes, and he transferred to his own chest whatever sums he required from the treasury. No one could raise his voice against Kamil. Whenever the Stewards took stock of the bursary, they put upon record whatever sums the Khan took away. For this, Kamil kept his distance from them. "These wretched people," he would complain, "have a bone to pick with. No doubt, of the amount present in the coffer a portion belong to the officials. But as great folks come to me for paying their respects, and it is becoming that I ought to bestow proper gifts on them, none should grudge me the sums that I remove from the royal coffer." Again, the almoners were often vilified in their absence by Kamil. "Tut,"

he would exclaim in utter disgust, "of what avail are all these entries in the cash ledger ! "

In fact, Kamil Khan spared no pains to carry off enormous cash and valuables, such as, jewels and ornaments from the Imperial depository. Further, the mischievous traitor became so saucy that he cast concupiscent looks at the female slaves of the royal harem, and harboured evil designs. He assigned monthly and daily wages on the attendants of the zenana, and fixed monthly allowances for the inmates of the seraglio. It so came about, that the stipends were put into the purse-strings with the names of the stipendiaries attached to each. The suscipients were required to see the Khan, so that, he could glance upon and have some knowledge of them and personally give away the subsidies ; he would, besides, ween the respective merits of the recipients and find out if the donations were in proportion to their merits or claims. Thus the fills full of gold and other valuables were placed before him everyday, and Kamil held the *porte-monnaie* in his own hands and personally rewarded each of the ladies of the harem.

*The females of the harem entertain disgust at
Kamil's conduct*

In consequence, the pure-souled inmates of the royal zenana foamed with rage and felt the ground sliding from them. Malik Dastur, a certain Abyssinian slave and the solitary figure in the Imperial staff, rode out the storm.** He entertained an aversion for the humiliating treatment that was offered to the ladies of the royal household. He strained

his throat, and put up a request to Kamil imploring him to mend his ways, but all to no purpose. The latter would gain upon the harem off and on, hold parley with some of the royal females and reward them with gold. In fine, he picked out twenty females, who were nearest to his heart, and accommodated them in a reserved and separate block, and conferred villages on them.

Chand Bibi molested

His precocity went to such a length that, one night, he caused Chand Bibi Sultan to be molested by the female slaves of the seraglio. On another occasion, he ordered her to leave the palace and proceed to her ancestral home. When she made a protest, Kamil began oppressing and using indecent language towards her. "How dare you," he thundered, "coerce me in the name of your brother Murtaza Khān? You shall get such a shoe-beating that your teeth will give way!"

At last, the men of rank took exception to the unseemly conduct of Kamil. Afzal Khan offered him counsel, but it was of no avail. At length, Chand Bibi Sultan, the daughter of Hussain Nizām Shāh Qadri, despatched some cotton and a spinning-wheel to Haji Muhammad Kishwar Khan, the son of late Kishwar Khan. "Evil has befallen us now," her message ran, "If you possess a grain of self-respect, you should consider the humiliation of your near relation as your own. Lo and behold! I have been put into a sea of troubles by the arrogant Kamil. Blow his brains out! the rank and dignity that he

now possesses was in fact once enjoyed by your father, and you being the rightful heir should receive it. Keep up the dust; some of the well-wishers of the royal family will be at your side. If not, put your hand to the cotton and the *charkha*!" Likewise did Chand Bibi fire the blood of the other peers, who made a bid for shedding the blood of the tyrant.

Misconduct of Kamil

Kamil was let into the secret, but as he was puffed up and self-satisfied, he remained off his guard and considered the affair as not worth a straw. He conceived that he had the ball at his feet and the dust of ruin would never touch the skirts of his fortune. At any rate, he conveyed his children to the castle and made it his own habitation. The convivial gatherings were packed with the female folk of the royal harem, the Dowager Queen and the princesses. At his orders the Bursar placed the hanaper at his disposal. Kamil rewarded his intimates as he liked, entered the strong-room every now and then and took out the ornaments set with jewels for presenting them to his near relatives. At times, he took his seat in the Exchequer and breathed flippant words. "Behold!" he would blurt out, "How the people pour forth their invectives: they want to browbeat and terrorise me. How odd, they take me for a child. Can any one doubt my claim to the throne as the successor of Ibrahim?"

Many a time and oft, informations reached Kamil that the barons had set their wits to work against

his interest. Afzal Khan, the Keeper of the Seals, admonished him, but he paid no heed to his advice and continued to paddle his own canoe. The peerage set their face against him. In fact, Kamil behaved like a phrenetic.

Kamil exercises regency for four months

Notwithstanding the warning made by his well-wishers that the enemies were at large, Kamil let the grass grow under his feet. At last, on Friday, 4th Jamadi-ul-awwal, 989 H (1591 A.D.), when he had carried on the duties of the Regency for four months and two days only, Kamil brought Ibrahim out of the palace, and kept him engaged in witnessing animal-combats.** The Regent gave expressions of feelings of merriment. "Your friends," warned the friends, "are hanging about : be on your guard !" Upon this, Kamil became dum-founded.

His enemies surprise him

One by one, the enemies arrived at the fort and hid themselves in holes and corners. Kamil led the emperor inside the fort, and posted himself at the gate. Lur Khan, the head chamberlain, offered stubborn resistance to the enemies in their attempt to find access into the fort. He was smitten by the sword ; a slave and an old attendant were run down ; the rest made a stampede.

Flight of Kamil

At the discomfiture of the party, Kamil stole out of the palace by the top-gate.** Having fastened a silken chord to the parapet wall he made his

descent, but was stuck to an adhesive mud below.** An Abyssinnian slave had secured a horse for Kamil, and the Regent galloped off to Gulburgah, with the object of securing the help of its ruler in the task of taking revenge on his enemies.

Meanwhile, Haji Muhammad Khan bin Kishwar Khan Lari reached the palace with a big force and made an exhaustive search for the fugitive. He then removed the emperor from the seraglio, conducted him to the apex of the palace-dome and exposed him to public view. Thus, when the public obtained deliverance from the high-handedness of Kamil, they offered their thanksgiving to God.

Kamil is beheaded

Subsequently, Haji Muhammad despatched an army in pursuit of Kamil. When the Imperialists overtook him, Kamil wheeled round and showed a bold front. Sher Bachcha, a young warrior, attacked him from the rear, brought him down the horse and beheaded him.

Discussion about the regency

There were four persons who now laid claims to the office of the Regency, viz., Haji Muhammad Kishwar Khan, Murtaza Khan Anju, Shah Qasim, brother of Murtaza Khan and Ghalib Khan, the head-chamberlain. These officials were closeted together for four days and nights, and they discussed over the portfolios.

The nobles fall out

At last, the meeting ended in an open hostility.

Afzal Khan disagreed with his confreres and washed his hands of the whole business. Afzal, Murtaza and Qasim all worked at cross-purposes.

Meeting between Kishwar and Afzal—formation of a pact

With nightfall when everyone had retired, Kishwar met Afzal in his bed-chamber. "For mercy's sake," the former solicited, "I have been put to my wits end. If you don't bestow your thought to my suit, blood is sure to be spilt on the morrow. I am cut to the heart. Those who had been my nearest friends have now turned out to be my enemies." Kishwar went on groaning in this strain for some time and called for Afzal's instruction and advice.

"It is apparent," the latter said in reply, "how I labour under afflictions. I have been afflicted with a serious ailment, and I suffer from a shooting pain all over my body. I cannot move about." "Moreover," he at last concluded, "I do not know my own mind even; whatever I would say may not fall in with the views of others."

"Be reasonable," Kishwar implored again, "Why should you let the human blood shed for nothing! Please, feel for the people."

Thus Kishwar's supplication exceeded all moderation.

"Don't be too hard upon me," replied Afzal, "Let me reflect and cogitate. I shall tell you afterwards what has got to be done."

Kishwar protested, "I have no moment to lose.

Being panic-stricken, I have burst in upon your bed-chamber. God forbid, I may come to grief this night, and my enemies may allow me no quarter. You are my teacher and I, your disciple. Bethink yourself how we are bound to each other by closer ties. If you refuse your help, I shall, I am afraid, cast aside our mutual relation."

"I may very easily be set aside," replied Afzal with great mortification, "If you think that my existence is prejudicial to the interest of the State bid me farewell!"

At these words the countenance of Kishwar brightened up. He touched the feet of his tutor with all respect and was begone.

Next day, Kishwar met Ghalib Khan, the chief *Sar-i-naubat*.

"What's your idea?" the former enquired of the latter, and added, "Be as good as your promise."

Imprisonment and ostracism of hostile nobles

Ghalib Khan, Murtaza Khan Anju and his brothers were led out of the assembly hall and taken to a separate room. Shāh Qasim, likewise, was escorted to a different place. After a couple of days or so, all the aforesaid nobles were cast into prison. Ma'atbar Khan, a noble of Turkish descent, and his sons were ostracised. Ma'atbar then found his way to the court of Emperor Akbar.

Kishwar and his near relations retired to a secluded nook and sent for Afzal.

A discussion between Kishwar and Afzal

"Oh, my worthy Sir," Kishwar addressed him, "the traitors are out for putting the king and the Dowager Queen on a ship and sending them out to Mecca, the great seat of pilgrimage. They intend clapping up Fateh-ul-lah in the fort. They keep a sharp look-out on you as well and aim at putting out your eyes and calling to account your transactions in revenue matters. They cherish the idea of placing the brother of Ismail 'Adil on the throne of Bijapur. This nominee of theirs was born and bred up for sometime in a mountainous island, and is at present residing at Bijapur. These mischief-makers further desire to confer the Peshwaship on Murtaza Khan Anju, and the *vizirate* on me and Shah Qasim. The other portfolios they would like to bestow on the other magnates in keeping with their experience in matters of administration. With regard to Ibrahim, who had been repeatedly appointed heir-apparent by late 'Ali Adil Shah, these miscreants harbour evil designs; they want to throw him overboard."

"What's the palladium," Kishwar at last enquired of Afzal, "if the other peers and well-wishers of State lend their helping hand to the conspirators? It is not unlikely that the rogues would, in a short time, send me after Kamil Khan. It is, therefore, just the moment when you should take upon your shoulders the burden of administration, and put an end to the tumult and confusion that has arisen out of the malevolence of the enemies. The arch-traitors who have assumed sovereign authority are inimical to

the interests of the imperial line. At present, they aim at territorial conquest, and being goaded by avarice they have put the royal house in trouble and raised disturbance in the frontiers. In all likelihood they might be thrown off their balance, and their attempt come to nothing."

"I am, at present," answered Afzal, "indisposed and totally broken down. I should retire to some solitary place and minister to my sufferings. But whatever you do or think you have my fullest sympathy."

Kishwar replied in protest, "It is inadvisable that you should throw up the cards and consign me to the hands of the enemies. Pray, brighten up the state of affairs and don't leave me in the lurch***."

Kishwar undertakes regency: its consequences

Finding that Kishwar had exceeded all moderation** Afzal sobered down.** He embraced Kishwar and set himself to work. Under his management the administration became efficient. Those who had brought about the extermination of Kamil were rewarded with presents and higher dignity.

Bijapur attacked by Ahmadnagar and Golconda

Meanwhile, information reached the court that Nizam Shah, Qutb Shah and the infidels of Vijayanagar having raised up their armies had marched upon Bijapur.** Salabat Khan, the *Peshwa* of Nizam Shāh (of Ahmadnagar) marched against Sholapur: Bihzad-ul-Mulk, the circassian slave of Nizam Shāh,

was placed at the head of the army.** With 20,000 cavalry Mir Murtaza Meshedi or Beg Pari, the Amir of Berar joined Bihzad.

Defeat of Golconda forces

(On the advent of the confederate forces) Kishwar Khan appointed Afzal Khan Shirazi, as the Commander of the Bijapuri forces.** With a vast army consisting of brave warriors and experienced officers, Afzal marched against Qutbul Mulk's forces. At first, the Qutb Shahi forces displayed bravery and valour. Afzal (on the other hand) remained firm as a rock and instilled courage into his soldiery. At last, the forces of Qutb Shah being unable to withstand the attack of their adversaries made a stampede, and the victorious Bijapuri forces laid their hands on a huge booty consisting of several horses, elephants, diamonds, gold and other precious articles.**

Kishwar's vanity

On account of this victory Kishwar Khan held his head high and became vain-glorious.

Bijapur's war with Ahmadnagar

He (now) sent orders to his army to launch out against the forces of Nizam Shah.** The buoyant and propitious Bijapuri army pitched their camps near the fort of Shahdurg. **The garrison in the fort bent before the storm.**

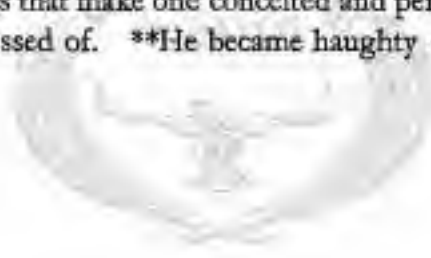
Defeat of Ahmadnagar

The two forces now drew up their forces in battle order **and opened fire.** At this moment, Afzal

addressed Ikhlas Khan, Hamid Khan and Dilawar Khan. "I shall," he said, "attack the opponents on their right wing, and you all should run a tilt on their left."* At length, the forces of Nizam Shah met with their defeat and left the battle-field in all haste. Bihzad-ul Mulk made his escape and thanked his own stars for it.**

(Later) The Bijapuris scored a second advantage over their enemies. The Bijapur General despatched to his Sultan a letter announcing the victory that he had obtained and sent with it the spoils of war secured from the Nizāmshāhis.

These successes turned the head of Kishwar. The things that make one conceited and pert, Kishwar was possessed of. **He became haughty and supercilious.

Miscellaneous Articles

DARIYĀ SĀHAB OF BIHAR AND HIS WORKS

By DHARMENDRA BRAHMACHARI SĀSTRĪ

Introduction

The following account of Dariyā Sāhab or Dariyā Sāh of Bihar (as distinct from Dariyā Sāh of Marwar) is based on the following main sources :

(i) An account of the District of Shahabad in 1809-10 by Francis Buchanan (B. & O. R. S.)—pp. 220-223.

(ii) Introduction to 'Dariyā-sāgara' printed and published by the Belvedere Steam Printing Works, Allahabad, in 1917 A.D.

(iii) Introduction to 'Jñāna-dipaka' published by Mahant Chaturī Das and printed at the Belvedere Press in 1936 A.D.

(iv) The MSS., numbering more than 40, in possession of the writer of the article.

Very little is known regarding Dariyā Sāhab in the histories of Hindi Literature written so far—(even the latest history of Hindi Literature written by Prof. Ramkumar Varma of Allahabad University makes but a passing reference to him),—the main reason being that there has never been in Bihar any serious attempt at a search for MSS. in Hindi in the manner of the Nagari Pracharini Sabha,

Benares, nor has there been any writer of Hindi Literary History with special reference to Bihar. Added to this is the mystical veneration with which the writings of the saint are regarded by the followers who would resent the slightest tampering with the words of the Master, and, who would not, consequently, suffer the MSS. either to pass on to the hands of a heretic or to undergo any possible distortion in passing through the press. Many of the MSS. in my possession contain at the end some such passage as "No one except a Dariyāpanthī sādhu or his follower is entitled to possess this book with impunity from sin," delivered on oath in the name of a Hindu or Muslim god.

My attention to Dariyā Sāhab and his works was first drawn when I visited the Mannoo Lall Library at Gaya. The proprietor, Shri Surya Prasad Mahajan, was kind to place before me the valuable MSS. in the library for an examination and even to suggest to me, by the way, that the works of Dariyā Sāh might prove useful for a research student of Hindi. There were, however, only five MSS. in that library. I began a systematic search for his other works, with the result that, partly through the generosity of Mahant Nathuni Das of village Sisain in Saran, and mostly through that of Mahant Chaturi Das of Shahabad, who is also responsible for the publication of 'Jñāna-dīpaka,' the most important treatise of the sect, I have found most of the works of Dariyā Sāhab. A list of MSS. in my possession, with a record of the date of the copy and source, is given in the following table :

Serial No.	Name of the Book (in correct form)	Sources with Dates as Mentioned			No. of MSS. of each Book
		S.E.	C.E.	G.E.	
1	Jñāna-dīpaka	1266 F.	(a) 1909 V. (b) 1913 V. 1263 F.	..	3
2	Darīyā-sāgara	1266 F.	(a) 1909 V. (?) (b) 1279 F.	..	3
3	Bhakti-hetu	1266 F.	(a) 1248 F. 1897 V. (b) 1965 V. 1316 F. (c) 1909 V. (d) 1912 V. (?)	..	3
4	Jñāna-svarōdaya	1266 F.	1851 V.	..	2
5	Prēm-mūla	1266 F.	(a) 1248 F. 1897 V. (b) 1909 V. (c) 1913 V. (d) 1279 F.	..	3
6	Brahma-vivēka	1266 F.	1913 V.	..	2
7	Amara-sūtra	1267 F.	(a) 1909 V. (b) 1912 V.	1900 V. 1251 F.	4
8	Nirbhaya-jñāna	1952 V.	..	..	1
9	Jñāna-ratna	..	(a) 1897 V. 1248 F. (b) 1909 V.	1834 V.	3

Serial No.	Name of the Book (in correct form)	Sources with Dates as Mentioned			No. of MSS. of each Book
		S.E.	C.E.	G.E.	
10	Sahasrānī	..	..	1870V.	1
11	Jñāna-mūla	..	1864V.	1899V. 1250F.	2
12	Vivēka-sāgara	..	(a) 1909V.(?) (b) 1279F.	..	2
13	Śabda or Bijaka	..	(a) 1937V. 1287F. (b) 1935V. 1305F. (c) 1851V.(?) (d) 1864V. (e) 1875V.	..	3
14	Dariyā-nāmā (in Persian)	..	Date not discovered	..	1
15	Agra-jñāna	..	1864V.	..	1
16	Mūrti-nikhāḍa	..	1870V.	..	1
				TOTAL ..	41

N.B.— I. Abbreviations :

S.E.=Sisain Edition (i.e. procured from Sisain Matha)

C.E.=Chaturī Edition (i.e. procured from Mahant Chaturī Das)

G.E.=Gaya Edition (i.e. procured from Gaya Mannoo Lall Library).

F.=Fasli Era.

V.=Vikrama Era.

II. Some of the MSS. are not complete.

III. Almost all are written in Kaithi Devanagari Script.

IV. All are poems, i.e., written in verses.

A comparison of the foregoing list of books with that of Buchanan shows that there is a discrepancy. Buchanan's list contains the names (in slightly incorrect forms, the inaccuracies in most cases being due to errors in reading or writing of 'g' in place of 'y', e.g., 'ngan' instead of 'gnyan,') of nos. 1, 2, 3, 5, 6, 7, 9, 11, 12 and 13 given in the list above *plus* the following :

- (a) Brahma-caitanya.
- (b) Alif-nāmā.
- (c) Gōṣṭhī (Rameśvara-gōṣṭhī ?).
- (d) Jñāna-gōṣṭhī.
- (e) Bait-nāmā.
- (f) Garbha-caitanya (Garbha-cetāvana).
- (g) Aril.
- (h) Yajña-samādhi.

The list of MSS. in my possession, however, shows the following works not included by Buchanan :—

Jñāna-svarōdaya	(no. 4)
Amarasāra	(no. 7)
Nirbhaya-jñāna	(no. 8)
Sahasrānī	(no. 10)
Śabda	(no. 13)
Dariyā-nāmā	(no. 14)
Mūrti-ukhāḍa	(no. 16)

Out of these no. 13 is a collection which includes (b), (c), (e), (f) and (g) of Buchanan's list as mentioned above. As to (a) and (h), I am very doubtful if they are at all the names of works, while (d) appears to

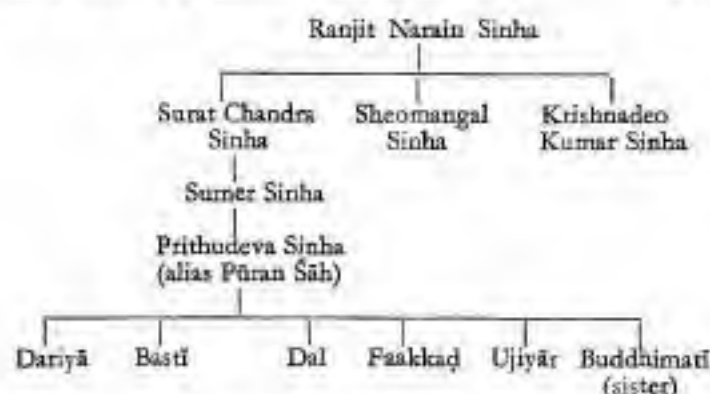
be a correct form of Gaṇeśagōṣṭhī which, along with Pārāsa-ratna, Jñāna-cumbaka-sāra and Kālacaritra, is mentioned by Mahant Chaturi Das, but which I have not been able as yet to procure. If these four are added to the list of 16, the number comes up to 20. The inaccuracies in Buchanan's list may be easily explained by the facts that he recorded the names as repeated to him, that though the priests "made no scruples in showing the books" yet they "did not consider it decorous to sell any of the books," and that the Pandit (employed by him), however, "failed in attempting to procure any of these works." There is much scope for investigation in this direction; but this much is certain that Dariyā Sāhab wrote at least 19 books, because in "Jñāna-svarōdaya" he writes that he set himself to its composition after he had completed 18 works :

सब अष्टदस कहा बखानी ।

तब सरोद कहै दिल अनुमानी ॥

Biographical Sketch : Parentage

Buchanan does not mention anything except that Dariyā Sāh was a Muhammedan tailor. Pandit Sudhakar Dvivedi has written that Dariyā Sāh was born from a Muslim mother, daughter of the tailoress of the favourite queen of Aurangzeb. His father, Pūran Sāh, had married her under compulsion as a second wife for the sake of saving his brother from gallows. Mahant Chaturi Das has supplied a detailed lineage which may be represented in the following way :

Thus Pūran Sāh was the Muslim name of Prithudeva Sinha after his conversion to Islam. This Pūran Sāh settled in Dharkandha, about fourteen miles from Dumraon (Shahabad) in his mother-in-law's house at the instance of a friend of his, named Prabodh Narayan Sinha. Ranjit Narain Sinha, from whom the line is traced, belonged to a Kshatriya family of princes who were originally inhabitants of Ujjain but had subsequently migrated to Jagdishpur (Shahabad) where they ruled. The Dumraon Raj family, according to some, is just a ramification of the migrated Ujjain Kshatriyas. All these details, however, are based on mere tradition, and lack authoritative and documentary confirmation.

Date

The colophon, as occurring in the printed Jñānadīpaka reproduced from a MS. stated to be scribed by Dal Dās in Sāmvat 1727 on Friday, the 30th day of Agrahāyana, contains eleven verses which give the following information :

- (1) Dariyā Das was born on the full moon day

of Kārtika in Sarnvat 1691.

(ii) He died on the 4th day of the bright half of Bhādra in Sarnvat 1837.

(iii) He installed Gunā Dās as Mahant in 1836 Sarnvat.

(iv) His wife was Rāyamati and (spiritual) son, Ték Dās.

(v) Fakīr Dās and Bastī Dās—all these were his brothers.

(vi) Keval Dās, Khaḍag Dās, Murlī Dās and Dal Dās were his favourite disciples.

If the said dates of birth and death were accepted, Dariyā Sāhab should be supposed to have lived for 146 years (1837 minus 1691 = 146). In 'Dariyā-sāgara' (Belvedere Press), the editor remarks, however, that it is a well-grounded tradition amongst the Dariyā panthis (followers of the sect) that Dariyā Sāhab lived to the age of 106. Thus he arrives at 1731 as the date of his birth. There are reasons to be inclined in favour of this supposition on a purely metrical ground too, because the verse concerned runs as follows :

सम्बत सोलह सौ इक्कानवे, फाल्गुन पूरन जान ।

मातु गर्भ ते प्रगट भए, रहे दो परी जान ॥

Here the first foot of the first line is evidently a misfit; and if it were substituted by some such line as 'सम्बत सप्तह सौ इक्कानवे' it is a relief to the previously overburdened one, and will fit the metre with just a slight stretch as in the first half of the second line. But then this overburdening may also be relieved by simply omitting the word 'सम्बत' in the

first line, and an interpolation of such a more-or-less redundant word is just likely. In any case, it must be assumed that Dariyā Sāhab lived a very long span of life, and, in all probability, more than a hundred years, and, for the major portion of his life in the eighteenth century Vikrama Era. Buchanan refers to a tradition when he records : "At Dharkandha they have 101 bighas of land conferred on the Apostate by Kasem Aly." This Kasem Aly is the same as Mir Qasim who was the governor of Bengal Suba (including Bihar) between the years 1760-1763 A.D. During his regime he remained in Patna in 1761-62 A.D. (1175 Hijri) and during this period he also undertook an expedition against the refractory zemindars of Bhojpur and the adjacent locality with his temporary headquarters at Sasaram (*Seyar-ul-Mutakherin*, pp. 709-711, Lucknow edition). It is just possible that the name and fame of the saint-poet of Dharkandha might have attracted him, and he might have been induced to confer on Dariyā Sāhab a grant of the big plot of land mentioned above. Buchanan further informs that while he was touring the district of Shahabad (1809-10 A.D.), Téḱ Dās was occupying the position of the spiritual head at Dharkandha and that he had succeeded Guṇa Dās, the pupil of Dariyā Dās. This is just probable because the difference between 1780 A.D. (Dariyā Sāhab's death) and 1809 A.D. is of nearly thirty years that can be explained cogently.

Tanets

Dariyā Sāhab regarded himself as the incarna-

tion of Kabīr, and there is no doubt that the tenets of the two, belonging as they do to the class of Nirguṇa poets of Hindi Literature, are very similar. Both of them were apostles of Hindu-Muslim unity. The editor of Dariyā-sāgara writes by way of summarising the views of the sect: "In this sect there is a condemnation of the Veda, worship of *saguna* or incarnate forms of God, idol worship, pilgrimage, religious fastings, ceremonials, caste-classification, etc., and a prohibition of flesh, wine and all sorts of intoxication. The *Nirguṇa* or *Sat Puruṣa* alone is to be worshipped, and even such mystical symbols as *Sōham*, *Om* etc., which pertain to the world lower than the *Satya Lōka* are discarded" (Translation from the original in Hindi). Buchanan also adds: "These receive no secret form of prayer, but are taught to worship *Satya Sukrit* alone, and to abstain from animal food, and spirituous liquors. They are promised that by this means they may obtain an union with God; and threatened, if they are neglectful, with being born again as persons full of trouble, or even as base animals; but a hell, or place appropriate for the punishment of the wicked, is not believed."

A brief description of the contents of the MSS. in my possession is given below in order to serve as a comment on the foregoing lines :

1. *Prēma-mūla*.—Love (*prēma*) is the basic factor (*mūla*) in devotion or towards attainment of God. But this higher and purer love is not to be confused with the baser and sensuous love of the householder.

2. *Jñāna-ratna*.—Most of the 117 pages, contain-

ing 64 lines each on the average, are devoted to the story of the Rāmāyana interspersed with remarks about Rāma who is at times identified with the Nirguṇa Brahma as transcending the world of three guṇas (*triguṇa*). There are also references to the exploits of Kṛiṣṇa as embodied in the Mahābhārata.

3. *Bhakti-betu*.—Exhortation of *bhakti* or devotion to the 'Nirguṇa Lord' as well as to the True Preceptor (*satguru*). There are also denunciations of violence (*bīmsā*) and of Illusion (*māyā*) that binds people to the world and leads to abominable births in future.

4. *Mūrti-ukhāḍa*.—A disputation between one Gaṇeśa Paṇḍita and Dariyā Sāhab, the former supporting and the latter refuting idol-worship. The treatise ends with an exhortation to visualise the 'Immortal Idol,' the Nirguṇa God. (Some are of opinion that this treatise was composed by one of the disciples of Dariyā Sāhab, Fakkaḍ Dās, and fathered on to the name of the preceptor).

5. *Sabda or Bījaka*.—A collection of more than a thousand lengthy verses in more than sixty metres and tunes on all sorts of subjects, like Brahma, Māyā, characteristics of the follower and the heretic, practical rules of life, exposition of the theories of *tattva* and *prakṛiti*, etc. The collection is designed for singing or chanting in chorus or in seclusion. It is the veritable encyclopaedia of the *panth*.

6. *Jñāna-svarūḍaya*.—Besides dealing with such topics as God, Soul, Body, the World and the Māyā, Emancipation, Heaven and Hell, Love and Mystical Ecstasy, Characteristics of the true Saint, Disciplines

of the Order, such as, Temperance, Non-violence, Self-control, Pridelessness and Poverty, the book—one of the most important ones of the sect—contains two theories propounded elaborately: (i) the Doctrine of the Elements (*tattva*) and (ii) the Doctrine of the Breaths (*svara*) containing predictions on the basis of the trends of flow of breath from the right and left nostrils. Hence the name '*Svarōdaya*.'

7. *Vivēka-sāgara*.—*Bhakti* (devotion) to the *satguru* and *vivēka* (discrimination) are the wings that can help the 'swan' (soul) in flying to the Mānasa Lake (Heaven). There are incidental references to Kṛiṣṇa, the saḡuṇa incarnation of the Nirḡuṇa, and his exploits as narrated in the Mahābhārata.

8. *Dariyā-sāgara*.—After some preliminary remarks about his childhood in his incarnation of Sukṛitā, the son of God, the saint describes how he was favoured by the Lord who 'victimised' him by the 'arrow' of His '*labā*' or gospel and made him enlightened. The treatise is an exhortation of the true Name (*Satta Nāma*) as the saviour in this world of delusion characterised by the vagaries of mind (*manas*).

9. *Jñāna-dīpaka*.—By far the most important treatise of the sect and probably second in volume only to '*Bījaka*.' It contains various allusions to Hindu mythology regarding Rāma, Rāvaṇa, Jānakī, Agastya, Nārada, Sanaka, Śiva, Pārvatī, Hariścandra, Manu, Śṛiṅgī, Durvāsā and numerous others. There are also imaginary stories of Nirāñjana and Sukṛita, the Sons of God, and their incarnations. Dariyā Sāhab is one of the series of incarnations of Sukṛita;

and Kabīr too was but a previous link in the chain. There are also autobiographical details of Dariyā Sāhab.

10. *Brahma-Viveka*.—Contains exposition of 'Brahma' or God, interspersed with remarks on *māyā*, *bhakti*, *viveka*, etc. There are passing references to *Brahmalōka*, *Sivalōka* and *Viṣṇulōka* as also to Rāma and his life. There is also a discussion between Brahmā and Gāyatrī.

11. *Amara-sāra*.—Contains a defence of the 'way' (*pañh*) of Dariyā Sāhab in comparison to others to which evils have "clung like creepers to a tree." Besides laying emphasis on Discrimination and Devotion, the treatise incidentally gives an elaborate description of the '*takht*' (throne) of Sat Puruṣa (God). It ends with a glorification and classification of 'winds' (*paṇana*) and their repercussions on human beings.

12. *Nirbhaya-jñāna*.—A small treatise containing the characteristics of the 'Blissful, Indescribable and Priceless.' There are also references to mystical yogic practices. It ends with an elaboration of twenty-six '*prakṛitis*' or tendencies in human beings.

13. *Sahasrānī*.—A collection of stray verses of importance culled mostly from the other books of Dariyā Sāhab. The name means 'a collection of a thousand (verses)'. A portion of it containing 700 verses is called '*Satasāi*.'

14. *Jñāna-mūla* contains the description of God who is 'beyond the three guṇas' and of his abode, the *cbbapalōka*, also called *amara-lōka*, as well as of the throne (*takht*) of God. There are also references

to the disciples of Dariyā Sāhab, some of whom are mentioned by name.

15. *Dariyā-nāmā*.—The Persian original of the free Hindi metrical translation, entitled *Jñānasvarōdaya*, mentioned above.

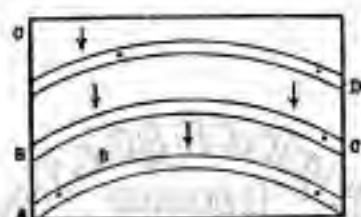
16. *Agra-jñāna*.—Says that the three guṇas (*sattva*, *rajas* and *tamas*) are the three miseries leading to the 'ocean of births' (*bhava-sāgara*). There is a description of the World of Fearlessness (*abhaya-lōka*) for the attainment of which the only step is the Primordial Name (*agra-nāma*). There is also the story of the meeting of Dariyā Sāhab (incarnation of Sukṛita) with Abdullah (the appellation of 'Nirañjana,' the Son of God and the elder brother of Sukṛita) as well as with Sāhab (God) himself.

CORRECTIONS TO NOTES ON THE COPPER BAND

[As reproduced in the Journal, Vol. XXIV,
1938, Pt. III.]

The three sections of the Band as shown in the
Plate are as follows:—

The relative order in which the three sections
appear is noted below:—

1st Section (1) D to C arrow.

2nd Section (2) C arrow to B arrow.

3rd Section (3) B arrow to A.

(a) Section D C begins from the point D.

(b) Section C arrow to B arrow begins from C
arrow.

(c) Section B arrow to A begins from B arrow
and ends at A- left of the plate.

(1) Measurement of the band is as follows.—

(a) D to C arrow is 9".

(b) C arrow to B arrow is 4".

(c) B arrow to A is 6½".

(2) Width at section D is $\frac{1}{4}\frac{5}{8}$ ".

" " " C is 1".

" " " B is $\frac{1}{4}\frac{5}{8}$ ".

" " " A is $\frac{1}{4}\frac{5}{8}$ ".

The total length of the Band is $19\frac{1}{4}$ ".

There are four holes in the band. The first one and the last were found riveted.*

A.B.S.

*Information kindly supplied by Mr. S. A. Shere, Curator, Patna Museum. A.B.S.'

THE PRATIHĀRAS AND THE GURJARAS

By D. C. GANGULY M. A., Ph. D.

The Pratihāṇa was the name of a family, and Gurjara was the name of a country. The people of Gurjara were called the Gurjaras and their chief was called Gurjarasvara. The Pratihāra Nāgabhaṭa II took possession of the Kingdom of Kanauj about 812 A.D. shortly after his expulsion from Mālava by the Rāṣṭrakūṭa Govinda III.¹ Drs. Majumdar and Bhandarkar agree that the predecessors of Nāgabhaṭa II ruled in Avanti. The country of Mālava comprised Avanti. The Vātsāyaṇa's commentator, who flourished in the fourteenth century A.D., remarks that the expression Mālava means only the eastern Mālava. But the epigraphic records do not recognise the division of Mālava into eastern Mālava and western Mālava. The Paramāras ruled from their capitals Dhārā and Ujjain. But they were always mentioned as kings of Mālava. Mālava mentioned by Bāṇa and Mālavaka, referred to in the inscriptions of the Maitrakas, comprise Avanti.² The name Mālava appears frequently in the Rāṣṭrakūṭa records. The Baroda plate³ of the Rāṣṭrakūṭa Karkarāja, dated

¹ *EI*, XIX, 15 ff; author's *History of the Paramāra Dynasty*, Ch. I.

² Author's "*Mālava in the Sixth and Seventh Centuries*," *J.B. O.R.S.*, Vol. XIX, 399.

³ *IA*, XII, 164.

812 A.D., states that Govinda III made Karkarāja a door-bar between Mālava and the kingdom of the king of Gurjara. Karkarāja was the king of Lāṭa, which extended at least up to Ānandapura (Wadnagar). The Nilgund inscription¹ proves that Citrakūṭa, modern Chitor, in Mewar, was within the kingdom of the king of Gurjara during the reign of Govinda III. It is evident from the above informations that Lāṭa, Mālava, and the kingdom of Gurjara were contiguous. Thus according to Rāṣṭrakūṭa records too Mālava was a country, which comprised Avanti.

The Wani grant² of the Rāṣṭrakūṭa Govinda III, dated in Ś. 730=A.D. 807, states that "the politic lord of Mālava, seeing from afar that the fortunes depended solely and entirely upon bowing down at his feet, performed obeisance to him with his hands placed palm to palm in supplication." The Radhanpur grant³ of the same monarch, dated in Ś. 730=A.D. 808, reproduces the above verse, and adds a fresh one, which states that "Gurjara on seeing how he, who made the lives and wealth of relatives prosper, and was favoured by the increase of fortune, and before whom the warriors desponded, had come near, quickly placing his bow and arrow aimed at himself—in fear vanquished nobody knew whither, so that even in a dream he might not see battle."

Fleet remarks⁴ that altogether seventeen verses of the Wani grant have been reproduced in the Radhanpur grant, which adds some new verses. "The fact

¹ *El.* VI, 102, 103.

² *El.* VI, 250, v. 16.

³ *LA.* XI, 161

⁴ *LA.* XI, 156, 157.

that the Gurjara king and the lord of Veṅgi are not mentioned in the Wani grant suggests the inference that it was between the dates of the two grants that Govinda III defeated them." It thus follows that the king of Gurjara was distinct from the king of Mālava who was evidently a king of the Pratihāra dynasty. The Nilgund inscription¹ also leads to the same conclusion when it states that Govinda III defeated the kings of Mālava and others, and the Gurjaras, who dwelt in the hill-fort of Citrakūṭa.

The Pratihāras lost Mālava shortly before 812 A.D., and established themselves in Kanauj.²

The Deoli plate³ of the Rāṣṭrakūṭa Kṛṣṇa III, dated 940 A.D., reports that "on hearing of the conquests of all strongholds in the southern regions simply by means of his angry glance, the hope of Kālañjara and Citrakūṭa vanished from the heart of the Gurjara." This verse has been reproduced in the Karhad plate of the same king, dated 958 A.D. It has been argued on the authority of the Barah copper-plate of Bhoja that Kālañjara formed a part of the Pratihāra kingdom of Kanauj, and that Gurjara, mentioned in the Deoli and Karhad plates, refers to the Pratihāras of Kanauj. In order to estimate the value of this opinion two things are to be examined viz., whether Kālañjara formed a part of the Pratihāra kingdom of Kanauj, and whether the expression Gurjara, mentioned in the Deoli and the Karhad plates, means a tribe or a country.

¹ *El.* VI, 102, 103.

² *Hist. Paramāra*, Ch. I.

³ *El.* V, 194.

The Barah copper-plate,¹ dated 836 A.D., states that the Pratihāra Bhoja confirmed the grant of Balāḡ-āgrahāra, in the Kālāñjara-Maṇḍala of the Kānya-kubja-Bhukti. Śrīcandra of the Candra dynasty,² and Bhojavarman of the Varman dynasty,³ granted lands, in the Paundra-Bhukti. The Candras and the Varmans ruled in East Bengal, and never held sway over North Bengal, which formed a part of the Paundra-Bhukti.⁴ The city of Pundra, after which the Bhukti was called, was situated in North Bengal. Similarly the fort of Kālāñjara might not have been under the sway of the Pratihāras of Kanauj though they asserted their supremacy over a part of the Kālāñjara-Maṇḍala.

The Deoli and the Karhad plates or the inscriptions of the Rāṣṭrakūṭas, issued prior to those two, do not make it clear whether the expression Gurjara, mentioned in them, means a tribe or a country. But there is at least one Rāṣṭrakūṭa record, which was a contemporary of the Deoli and the Karhad plates, and which unequivocally states that Gurjara was the name of a country. This is the Karda plate of Karka II, nephew of Kṛṣṇa III, dated A.D. 972. It states that Karka II defeated his enemies in Gurjara i.e., in the Gurjara country.⁵ In this circumstance, in the absence of a contrary evidence Gurjara, mentioned in the Deoli and Karhad plates and other Rāṣṭrakūṭa

¹ EI, XIX, 15 E.

² *Inscriptions of Bengal*, 8.

³ *Ibid.*, 24.

⁴ *Ins. Bengal*, 24.

⁵ *Satyam Gurjjara-nirjjit-āri-nikharat Colā-dī-līlā-rata*, etc. IA, XII, 265, I, 32.

records, is to be taken to mean a country. During this period the fort of Kālāñjar was the target of attack of many kings. The attempt of the king of Gurjara, who seems to have been a king of the Gubila dynasty, to conquer it was frustrated by the Rāṣṭrakūṭa Kṛṣṇa III. But the Candella Yaśovarman succeeded in taking possession of it.

The Amoda plates¹ of the Kalacuri Pṛthivideva, dated in K.E. 831=A.D. 1079, state that Kokalla I, the founder of the Kalacuri dynasty in Tripuri, "raided the treasures of the Karmāṭa, Vaṅga, *Gurjara*, Koṅkaṇa and Śākambhari kings, and also of those born of the Turuṣka and *Raghu* families." I have shown elsewhere² that Raghu family, mentioned here, is the same as the Pratihāra family. The inscription thus distinguishes the Pratihāras from the Gurjaras.

A stone inscription³ from Khajuraha states that the Candella Yaśovarman was a scorching fire to the Gurjaras (v. 23). He easily conquered the Kālāñjara mountain (v. 31). He received an image of Vairāṇṇṭha from the Hayapati Devapāla, the son of Herambapāla (v.43). The inscription then speaks about Yaśovarman's son Dhaṅga (vs. 44-45, etc.). Line 49 mentions the date (V.E.) 1011, and lays down that "While Śrī-Vināyaka (?) pāladeva is protecting the earth, the earth is not taken possession of by the enemies, who have been annihilated."

Kielhorn thinks that the inscription really belongs to the reign of Yaśovarman. After Yaśovar-

¹ EI, XIX, 75.

² *IHQ*, XIII, 482.

³ EI, I, 122.

man's death his son Dhaṅga added three more verses to it referring to himself, and set up the inscription. Dr. Majumdar¹ supports this view, and adds that Vināyakapāla of the inscription is identical with Mahīpāla I, whose son Mahendrapāla II issued an inscription in 946 A.D. "It may be readily imagined in these circumstances that the name of the suzerain king Vināyakapāla occurred in the original record and was retained in its subsequent modification in the time of Dhaṅga." Dhaṅga set up the inscription in (V.E.) 1011 during his reign. Hence Hayapati Devapāla cannot be identified with the Pratihāra king of this name, who was ruling in 948 A.D.

The second view² runs that Vināyakapāla of the Khajuraha inscription is to be taken as Vināyakapāla II, and not as the king of this name, who was the father of Mahendrapāla II (A.D. 946). Hayapati Devapāla is identical with the Pratihāra Devapāla (A.D. 948), and his father Herambapāla with Vināyakapāla I.

If the expression 'Gurjara', mentioned in the Khajuraha inscription, is supposed to have meant a Pratihāra king of Kanauj, it follows, according to Dr. Majumdar's view that Yaśovarman, in the same strain, claims to have won a victory over Vināyakapāla and acknowledges his suzerainty. One is forced to come to similar conclusion even if he accepts the second view. In this case Dhaṅga owes allegiance to the Pratihāra Vināyakapāla and boasts that his father Yaśovarman defeated the father or grandfather of his overlord. It is absolutely un-

¹ *J. Dept. Let.*, X, p. 60 ff.

² *Raz's Dynastic Hist.*, I, 572 ff.

likely that one having achieved a victory over a chief will care to owe allegiance to the latter. In the Candella inscriptions the Pratihāras of Kanauj are mentioned as the kings of Kanauj, and not as Gurjaras.

Thus the Candella inscriptions also distinguish the Pratihāras of Kanauj from the Gurjaras.

The Arab Geographers¹ Sulaimān, Abū Zaid, Ibn Khurdadba, Al Mas'ūdī, Al Idrīsī mention about the king of Jurz or Juzt. Here it is not definite whether Jurz or Gurjara means a country or a tribe. Al Bilāduri, who flourished in the middle of the ninth century A.D., makes it clear that Jurz was the name of a country. Hence it is unlikely that the same expression appearing in the report of other Arab Geographers, referred to above, conveys different meaning. It appears that the 'king of Jurz', referred to by Sulaimān and Abū Zaid,² is identical with a Pratihāra king of Kanauj. The Pratihāras of Kanauj were also the rulers of the Gurjara country, which bordered the kingdom of the Arabs. It may be some Arab Geographers have mentioned the king of Kanauj as the king of Gurjara. The Tibetans came in contact with Magadha. They mention Nayapāla, who ruled Magadha from his capital in the Gauḍa country, as the king of Magadha.³ A keen observer like Al Masudi could, however, see that Baṭra (Pratihāra), king of Kanauj, was distinct from

¹ *IHQ*, X, 620 ff.

² Elliot translates it as—Kanauj, a large country forming the empire of Joz (Jurz), (I, p. 10). The translation is faulty. The correct rendering will be Kanauj is a big city in the state or country of Joz. It has been suggested that Joz is an error for Jarr.

³ *Indian Sanjayis*, S. C. Das.

the king of Jurz. It has been pointed out elsewhere that the king of Jurz was a subordinate of the Pratihāras of Kanauj.¹ Elliot,² while commenting on the word Jurz, remarks that "Mas'udi locates the Baūra at Kanauj, and speaks of Jurz as quite a distinct kingdom....".

If the above discussions are summarised it follows that some Rāṣṭrakūṭa, Kalacuri, and Candella records, and Al-Mas'ūdī definitely distinguish the kings of Gurjara from the kings of Mālava and Kanauj, who belonged to the Pratihāra dynasty. There is, on the other hand, not a single internal evidence, which proves the identity of the Pratihāras with the Gurjars.

Modern Gujarat was known as Gurjara and Gurjaratrā in the late mediæval period.³ Gurjara is evidently a contraction of Gurjaratrā. The Udepur Prāsaṣṭi⁴ of the Paramāra Udayāditya, issued in the third quarter of the eleventh century A.D., states that Bhoja defeated Cediśvara, Indraratha, Toggala, Bhīma, Lord of Karmāṭa, Lāṭa, king of Gurjara, and the Turuṣkas. Bhīma, referred to, was the ruler of the country corresponding to the modern Gujarat. He ruled from A.D. 1022-1064. Hence the king of Gurjara, mentioned in the above verse, was not the ruler of modern Gujarat.

Al Birūnī⁵ states that from Kanauj, in travelling

¹ *IHQ*, X, 615.

² Vol. I, APP. 358.

³ *EL*, II, 445; *IA*, X, 159; *EI*, XVIII, 205.

⁴ *Cediśvara-Indraratha-(Toggala) la-(Bhīma-ma) khyān Karmāṭa-Lāṭa-paṭi-Gurjara-rāṣṭ-Turuṣkād*. *EI*, I, 235.

⁵ Sachau, I, 202, 205, Elliot, I, 58, 59, fn.

south-west, you come to Āśī, at the distance of eighteen parsangs; to Sahina, seventeen; to Candrā, eighteen; to Rajauri, fifteen; to Narāna, the capital of Guzerāt, eighteen. When the capital of Guzerāt was destroyed the inhabitants removed to a town on the frontier." Several manuscripts mention the name of this town as Hidud." The distance between Narāna and Māhūra is the same as between Māhūra and Kanauj i.e., 28 parsangs" "Anhilvara is 60 parsangs from Narāna".

Cunningham¹ suggests that Narāna of Al Bīrūnī is the modern Narayanpur in the Alwar State, Rajputana, a town 10 miles north-east of Bairat, in the Jaipur State. It is further suggested that Guzerāt of Al Bīrūnī is an error for Bairat. But this suggestion loses all its force in view of the information supplied by the Daulatpur and Khajuraha inscriptions.² It is known from them that there was a country named Gurjaratrā in north-eastern part of Rajputana. There cannot be any ground of doubt that Al Bīrūnī's Guzerāt is identical with this Gurjaratrā. Hidud, where the capital of Guzerāt was transferred, is, in my opinion, the modern town of Hindaun in the Jaipur State. Cunningham identifies Candrā, mentioned by Al Bīrūnī, with Hindaun.

The Baroda plate³ of Karkarāja states that the kingdom of the king of Gurjara, bordered Malava in the south-west. The Nilgund inscription⁴ of Amoghavarṣa connects the king of Gurjara with Citrakūṭa, modern Chitor, in Mewar. It follows

¹ *Asiatic Geo.* 388.

² *I.A.*, XII, 164.

³ *EJ*, V.

⁴ *EJ*, VI, 102.

from all these discussions that Didwana,¹ in Jodhpur; Manglona,² and Hindaun, in Jaipur; Narayana, in Alwar; Chitor, in Mewar were situated in the kingdom of Gurjara. This covers parts of Jodhpur, Alwar, and Mewar, and the whole of Jaipur States.

It has been pointed out³ elsewhere that a Guhila dynasty was ruling in the Gurjara country from the middle of the seventh century to the middle of the tenth century. About two thousand silver coins, bearing the legend Śrī-Guhila, have been found in the ruins of Agra.⁴ This Guhila is very likely identical with the king of the same name, son of Upendra-bhāṭa, who belonged to the Gurjara branch of the Guhila dynasty. If the identification proves to be true the kingdom of Gurjara, under the Guhilas, is to be taken to have extended up to Agra.

¹ *Daulatpur ins.*

² *IHQ*, X, 613.

³ *Khajuraho ins.*

⁴ *Arch. S. Rep.*, IV, 91.

Reviews of Books

- (1) MĀYĀVĀDA OR THE NON-DUALISTIC PHILOSOPHY (*Vedānta*) by Sādhū Śāntināth, published by the author (Available from Oriental Book Agency 15 Shukrawar, Poona 2), 153 pages, with quotations from important unpublished Sanskrit manuscripts about 18 pages.
- (2) THE CRITICAL EXAMINATION OF THE PHILOSOPHY OF RELIGION—(in 2 volumes; by the same author and available from the same place) 1110 pages.

Writers on Vedānta and other schools of Indian Philosophy are common in these days, and some of them very learned. But it is rarely that one finds a writer who has not only read the texts but has also devoted his life to the practical realisation of the truths learnt. The present writer belongs to this rare category. Having begun his life as a sādhu, he sought to confirm his spiritual experience with a systematic study of ancient and modern wisdom through published works and unpublished manuscripts. His views are entitled, therefore, to special consideration.

The first work is a justification of the well-known theory of Māyā, which is regarded by the author as a principle modifying consciousness, the substratal reality. His arguments are supported by texts and

independent reasoning.

The second work is more exhaustive and ambitious, and it is difficult to give here even a meagre idea of the contents of 1110 pages covering such a large variety of subjects like the fundamentals of religion, reverence for scriptures, faith in the supernatural, Nyāya-vaiśeṣika, Sāṅkhya-Pātañjal, Pāṇpata-Mādhva, Vaiṣṇava, Śaiva, Vedānta views of God, the law of Karma, the Self, sādhanā and liberation according to the different schools, the doctrine of avatāra and many others.

The object of the author throughout has been to present views of important thinkers of India, as well as, of Europe, and examine them critically with a free mind. His uncompromising rationalism leads him to reject all views of philosophers and all teachings of religious men as unsatisfactory and ends in disappointment. The mystery of the universe, he honestly feels after a weary search, is inexplicable by human reason. Lest one should object how a philosopher can prove the existence of even mysteries without being sure of his own self, the discoverer of mysteries, the author tries to prove his own existence as a self-luminous witness (sākṣī) in the first work (which is published later).

The volume of information contained in the two parts of the second work is prodigiously great but the writer is perhaps apt to consider the quantity of arguments as a guarantee for the quality of the conclusion. A careful reader, however, will discover some weak links here and there. To mention only one such, it is found that in rejecting many

of the mystic experiences of religious persons, the author's burden of argument is that such experiences are subjective. The author's underlying assumption, therefore, appears to be that what is true and valuable must be objective. Such an assumption will not be accepted even by many modern western *realists* who have exposed the fallacy of identifying falsity with subjectivity, and truth with objectivity. Such assumption is all the more puzzling when it is made by an author who believes in no reality except self-manifesting consciousness. To be a solipsist in metaphysics and yet reject an experience as false or useless because it is not objective is to add one more to the mysteries so painfully discovered by a life-long search.

Conclusions apart, these volumes contain a lot of valuable information mostly of the Indian schools of philosophy and religion, and seekers after truth will find them very useful.

D. M. DATTA

Notes of the Quarter

LIST OF MANUSCRIPTS PURCHASED FOR THE SOCIETY'S LIBRARY DURING THE YEAR 1938-39

1. Avayava-Nyāyaratna by Raghunātha, Devanāgarī character, Folia, 77. Date, Śaka 1772. 1386 Slokas. It is a commentary on Avayava of Gadādhara.
2. Saṁśaya-Pakṣatā-Nyāyaratna by Raghunātha. Devanāgarī character. Folia, 26. 566 Slokas. It is a commentary on Saṁśaya-Pakṣatā of Gadādhara.
3. Sāmānya-Nirukti-Nyāyaratna by Raghunātha. Devanāgarī character. 1st part—Folia, 35. 700 Slokas. 2nd part—Folia, 159. 3180 Slokas. It is a commentary on Sāmānya-Nirukti of Gadādhara.
4. Sāmānya-Nirukti by Gadādhara. Devanāgarī character. Folia, 67. 72 Slokas.
5. Anumiti-Nyāyaratna by Raghunātha. Devanāgarī character. Folia, 65. 1625 Slokas. Incomplete. It is a commentary on Anumiti of Gadādhara.
6. Advaitachintākaustubha by Mahādevānanda Sarasvatī. Devanāgarī character. Folia, 137. Date, Śaṁvat, 1903. 6000 Slokas.
7. Vidvanmanorañjanī by Rāmatīrtha. Devanāgarī

- character. Folia, 74. 120 Slokas. It is a commentary on Vedāntasāra.
8. Laghuparibhāṣā. Anonymous. Devanāgarī character. Folia, 54. 1850 Slokas.
  9. Vivādacandra by Misaru Miśra. Maithilī character. Folia, 30. 1980 Slokas.
  10. Dāyabhāga by Jimūtavāhana. Maithilī character. Folia, 47. 1469 Slokas.
  11. Mantrarājārtha-Dīpikā by Haridāsa. Devanāgarī character. Folia, 8. 230 Slokas. It is a commentary on Laghustava.
  12. Mantramahodadhi by Mahādhara. Maithilī character. Folia, 176. 5280 Slokas.
  13. Madanapārijāta. Maithilī character. Folia, 168. 9324 Slokas.
  14. Prabhāvatī-pariṇaya Nāṭaka by Hariharopādhyāya. Maithilī character. Palm-leaves. Folia, 90. Date, La. Sam. 556. 1530 Slokas.
  15. Viṣṇu-Purāṇa copied by Pandit Pakṣadhara Miśra of Mithilā. Palm-leaves. Folia, 428. Date, La. Sam. 345.

List of members of the Bihar and Orissa Research Society on 31st December, 1938

Honorary Members

1. 1936 Burn, Sir Richard, Kt., C.S.I., 9 Staverton Road,
Oxford.
2. 1936 Coomaraswamy, Dr. A. K., *Museum of Fine Arts,
Boston, Mass. U. S. A.*
3. 1919 Foucher, Monsieur A., *Professor, University of Paris,
Paris.*
4. 1916 Frazer, Sir James G., D.C.L., LL.D., LITT.D., *Trinity
College, Cambridge, England.*
5. 1920 Gait, Sir E. A., K.C.S.I., C.J.E., PH.D., I.C.S., (RETD.)
The Croft, Park Hill, Ealing, London.
6. 1916 Grierson, Sir George, K.C.I.E., PH.D., D.LITT., I.C.S.,
(RETD.), *Rath Farnham, Camberly, Surrey, England.*
7. 1916 Haddon, Alfred C., M.A., SC.D., F.R.S., 3, *Cranmer
Road, Cambridge, England.*
8. 1920 Konow, Dr. Sten, *Ethnographic Museum, Oslo, Norway.*
9. 1936 Lanman, Prof. C. R., 9 *Farrar Street, Cambridge,
Mass. U. S. A.*
10. 1936 Oldham, C.S.A.W., C.S.I., I.C.S. (Retd.), 21, *Courtfield
Road, London, S.W. 7.*
11. 1954 Sankrityayana, Rev. Rahul, *Patna.*
12. 1919 Thomas, F.W., M.A., HON. PH.D., F.R.S., *Boden Pro-
fessor of Sanskrit, University of Oxford.*
13. 1919 Walsh, E.H.C., C.S.I., I.C.S. (Retd.), c/o *Lloyds Bank
Ltd., Cox's & King's Branch, Pall Mall, London,
S. W.*

Life Members

1. 1918 Das, Mr. P. R., *Barrister-at-Law, Patna.*

2. 1917 Deo, Raja Dharanidhar Indra, *Feudatory Chief of Bonai State, P.O., Bonairah (Orissa).*
3. 1929 Deo, Raja Narayana Prasad, *Ruling Chief of Baudh State.*
4. 1918 Jalan, Rai Bahadur Radha Krishna, *Patna City.*
5. 1933 Lall, Babu Hira, *Benares.*
6. 1920 Maharaja Bahadur Guru Mahadeva Astam Prasad Sahi, *Hatwa (Saran).*
7. 1928 Prasad, Mr. Ajit, M.A., LL.B., *Advocate, Ajitapuram, Lucknow.*
8. 1918 Raja Bahadur Sir, R. N. Bhanja Deo, Kt. O.B.E., *Kanika (Orissa).*
9. 1918 Shah, Mr. Hiralal Amritlal, 8 *Chowpatty Seafare, Dabha Bhai Buildings Block B, 4th floor, Bombay, 7.*
10. 1924 Singh, The Hon'ble Sir Raja Raghunandan Prasad, *Mughyr.*
11. 1916 Singh, Rai Bahadur Harihar Prasad, *Arrah.*
12. 1916 Singh, Raja Radhikaraman Prasad, M.A., *Sarajpura (Shahabad).*
13. 193 Singh, Rao Bahadur Rodra Pratap, *Sasbaria State, Bhagalpur.*
14. 1928 Sinha, Mr. Mahendra Prasad, *P. A. to Inspector General of Civil Hospitals, Patna.*

Ordinary Members

A

1. 1934 Achan, P. Anujam, *Government Archaeologist, State Museum, Trichur.*
2. 1928 Acharya, P., B.Sc., *State Archaeologist, Mayurbhanj State, P.O. Baripada.*
3. 1932 Agarwala, Vasudeva Sharan, M.A., LL.B., *Curator Curzon Museum, Muttra.*
4. 1927 Ahmad, Hafiz Shamsuddin, M.A., *Patna College, Patna.*
5. 1916 Aiyangar, R. B. Dr. Krishnaswami, M.A., Ph.D., *43, Bradies Road, Mylapore, Madras.*

6. 1915 Aiyangar, R. B. K. V. Rangaswami, *Vasumati Vilas, Rangachari Road, Mylapore (Madras)*.
7. 1935 Ali, The Hon'ble Mr. Justice S. Fazl, *High Court, Patna*.
8. 1935 Altekar, A. S., M.A., D. LITT., *Benares Hindu University*.

B

9. 1952 Bakhle, Vidyasagar Sadashiva, M.A., LL.B., *Advocate, 276 Yadava Gopal Petb, Satara City*.
10. 1936 Bakhshi, Jayanti Lal, *Secretary, Watson Museum, Rajkot*.
11. 1920 Batheja, Prof. H. R., M.A., LL.B., *Director of Public Instruction, Patna*.
12. 1924 Bhandarkar, Dr. D. R., *Post Graduate Dept., Calcutta University, Calcutta*.
13. 1934 Bhargava, Lt. Col., M.L., I.M.S., *Indian Military Hospital, Jhansi*.
14. 1924 Bhattacharya, Benoytosh, *Director, Oriental Institute, Kotbi Buildings, Baroda*.
15. 1918 Bhide, H. B., *Dewanpur Road, Navapark, Bhawanagar*.

C

16. 1916 Chakladar, Haran Chandra, M.A., 28-4, *Sri Mahan Lane, Kalighat, Calcutta*.
17. 1928 Chattopadhyaya, K. C., *Lecturer, Allahabad University, Allahabad*.
18. 1931 Chaudhuri, P., I.C.S., *Additional Dist. & Sessions Judge, Bhagalpur*.

D

19. 1929 Das, Kali Prasad, *Barb, District Patna*.
20. 1925 Das, Kashinath, M.A. *Ravenshaw College, Cuttack*.
21. 1925 Datta, Kalikinkar, M.A., *Lecturer, Patna College, Patna*.
22. 1928 Deo, Tekait Nripendra Narayan Singh, *Seraikela State, Singhbhum*.

23. 1929 Dhruva, A. B., M.A. *Ahmedabad.*

F

24. 1916 Fawcus, G.E., M.A., C.I.E., O.B.E., *Chairman, Public Service Commission, Ranchi.*

G

25. 1918 Gupta, Shiva Prasad., *Sewa Upavana, Kasi,*

H

26. 1927 Heras, Rev. H., S. J., M.A. *St. Xavier's College, Bombay.*
 27. 1920 Hill, J. L., M.A., *Patna College, Patna.*
 28. 1935 Hubback, H. E. Sir, J. A., K.C.S.I., I.C.S., *Governor, Orissa.*

J

29. 1937 Jalan, Hiralal, *Quila, Patna City.*
 30. 1923 James, the Hon'ble Sir J. F. W., I.C.S., *Barrister-at-Law, High Court, Patna.*
 31. 1933 Jha, Audh Bihari, M.A., *Advocate, Patna.*
 32. 1925 Jha, Lakshmikanth, B.L., *Advocate, High Court, Patna.*
 33. 1930 Jha, Ramakrishna, B.L., *Advocate, High Court, Patna.*
 34. 1928 Jinjal, Srinarayan Lal, B.A., B.L., *Dhanni Tola, Advocate, Gaya.*
 35. 1937 Johnston, B. H., *Boden Professor of Sanskrit, 23 Linton Road, Oxford.*

K

36. 1928 Khan Bahadur Syd. Muhammad Ismail, *Patna City.*

L

37. 1924 Law, Dr. Narendra Nath, M.A., B.L., Ph.D., 96, *Amberst Street, Calcutta.*

M

38. 1915 McPherson, Sir H., K.C.I.E., C.S.I., I.C.S., (Retd.)
c/o Messrs. Crindley & Co., Ltd., 54, Parliament Street, London, S. W.1.
39. 1915 Mahashaya, Rai Bahadur Hatendra Narayan Ray,
Lakshmannath, Balasora.
40. 1920 Mahatha, Rai Bahadur Krishna Deva Narayan.
Muzaffarpur.
41. 1927 Majumdar, Bimanbehari, B. N. College, Patna.
42. 1920 Majumdar, Dr. R. C., Vice-Chancellor, Dacca University, Dacca.
43. 1920 Manuk, P. C., Barrister-at-Law. *Advocate, High Court, Patna.*
44. 1927 Mishra, Pandit Janardan, M.A., B. N. College, Patna.
45. 1933 Mishra, Ganga Shankar, M.A. Librarian, Benares Hindu University.
46. Mistra, Umesh, D.LITT. *Allabad University, Allabad.*
47. 1920 Mitra, K. P., M.A., B.L., D. J. College, Monghyr.
48. 1929 Mukerji, Prof. A. 10, Bol. Gvozdnikovskiy, Apt. 202, Moscow.

N

49. 1915 Noor, The Hon'ble Sir Khwaja Muhammad,
Patna.

P

50. 1936 Pal, M. N. B. A., B.L., *Advocate, High Court, Patna.*
51. 1937 Pandit, Ramchandra, *Bank of Bihar, Patna.*
52. 1915 Perier, Most Rev. P.J., S.J. *Archbishop of Calcutta, 32, Park Street, Calcutta.*
53. 1928 Prasad, Biswanath, M.A., *Professor, Patna College, Patna.*
54. 1926 Prasad, Mahabir, B.L., *Plader, Chapra.*
55. 1928 Prasad, Nageswar, M.A., B.L., *Advocate, Patna.*
56. 1918 Prasad, Surya, Mahajan, *Mamulal Library, Gaya.*

R

57. 1954 Rajaguru, Pandit Hemraj Sharma, C.I.E., *Dhokatala, Kathmandu, Nepal.*
58. 1924 Ramdas, G. B.A., *Sri Ramchandra Vilas, Jeypur, Vizagapatam.*
59. 1927 Ranganathan, S. R., *Librarian, Madras University, Madras.*
60. 1915 Ray, Rai Bahadur Chuni Lal, *Diwas, Bonaigarh State, Bonaigarh P.O., Orissa.*
61. 1936 Regmi, Pandit Dilli Ramanji, M.A., *Dhokatala, Kathmandu, Nepal.*
62. 1937 Rev. Pandit Bisheshwar Nath, *Sumer Public Library Jodhpur.*
63. 1924 Richards, F. J., 1 A, *Collingham Road, S. W. 5, London.*
64. 1925 Rohatgi, Binayakrishna, *Dhanpura Kothi, Begampur, Patna City.*
65. 1915 Roy, Rai Bahadur S.C., M.A., B.L., *Ranchi.*

S

66. 1935 Sahay, S. N., *Barrister-at-Law, Patna.*
67. 1926 Sarkar Ganapati, 69, *Beliaghata Road, Calcutta.*
68. 1915 Sarkar, Jadunath, M.A., I.B.S., (Retd.), C.I.E., 169 *Southern Avenue, P. O. Kalighat, Calcutta.*
69. 1930 Sarkar, Dr. Subimal C., *Professor of History, Patna College, Patna.*
70. 1916 Sen, D. N., M.A., I.B.S., (Retd.) *Patna.*
71. 1936 Shah, Srinath, *Durga Kund, Benares.*
72. 1928 Sham Bahadur, *Barrister-at-Law, Patna.*
73. 1937 Sharma, Pandit Shyam Sundara, M.A., *Registrar, Agra University, Allahabad.*
74. 1934 Sharma, Ram Bahadur, M.A., *Law Superintendent, Hathwa, Saran.*
75. 1932 Sharma, Sri Ram, M.A., *D. A. V. College, Lahore.*
76. 1923 Shastri, Dr. A. Bancrji, M.A., D.PHIL. *Patna College, Patna.*

77. 1918 Shastri, Dr. Harichand, D.LITT., I.E.S., *Principal T. N. J. College, Bhagalpur.*
78. 1920 Shastri I. D. Daurgadatti, *Superintendent, Sanskrit Association, Patna.*
79. 1934 Singh, Jaikishore Natayan, *Pakeri State, P.O. Bojpatti, Muzaffarpur.*
80. 1937 Singh, Pandit Sant Basant, *Gurdwara Motibagh Sabab, Patiala.*
81. 1915 Singh, Rai Brajabihari Saran, M.A., B.L., *Deputy Magistrate, Monghyr.*
82. 1916 Singh Raja Harihar Prasad Narayan, *Amawan, District Patna.*
83. 1915 Singh, Raja Bahadur Kirtysanand, *Banaili, Purnea.*
84. 1916 Singh, Raja Rajendralala, *Batiba, Barsambar, Padampur, Sambalpur.*
85. 1925 Singh, Sarangadhar, M.A., B.L., *K. V. Press, Patna.*
86. 1926 Sinha, Mahendrakishore, B.A., B.L., *Manvi, Dist. Raichur, Hyderabad, Deccan.*
87. 1930 Sinha, Paras Nath, B.A., LL.B., *Hindustan Times, Delhi.*
88. 1915 Sinha, S., *Barrister-at-Law, Patna.*
89. 1929 Sullivan, The Rt. Rev. Dr., S. J., *Lord Bishop, Patna.*

T

90. 1934 Tandan, R. R., M.A., *Muzaffarpur.*
91. 1915 Tarafdar, Rev. S. K., *Bishop Kishnagar, Nadia, Bengal.*
92. 1930 Taraporewala, Y. J., *Professor of History, Patna College, Patna.*
93. 1928 Terrell, The Hon'ble Sir Courtney, K.C., *Chief Justice High Court, Patna.*
94. 1933 Tirtha Swami, Vedananda. *P. O. Dinga, Dist. Gajerat, Punjab.*
95. 1916 Tripathi, Devadatta, *Kadam Kuan, Patna.*

U

96. 1934 Urqhart, Rev. Dr. W. S., M.A., D.D., D.LITT., *Principal, Scottish Churches College, Calcutta.*

V

97. 1930 Varma, The Hon'ble Mr. Justice S. P., *Patna.*
98. 1929 Vidylankar, Jaya Chandra. *Daraganj, Allahabad.*
99. 1920 Vogel, Dr. J., Ph.D., *Noordeindeplein, 40 Leiden, Holland.*

II

ARABIC AND ALLIED ALPHABETS

at beginning of word omit; elsewhere . . . or <u>o</u>	ك . . . . k	ا . . . . a
	ل l	ي i
ب . . . . b	م . . . . m	ذ . . . . n
ت . . . . t	ن . . . . n	
ث . . . . t or <u>th</u>	و . . . . w or v	DIPHTHONGS
ج . . . . j or <u>dj</u>	ه . . . . h	آ . . . . ai
ح . . . . h	ي . . . . y	أ . . . . au
خ . . . . h or <u>kh</u>		واو . . . . <u>o</u>
د . . . . d	VOWELS	همزة . . . . <u>o</u>
ذ . . . . d or <u>dh</u>	ا . . . . a	silent t . . . . <u>h</u>
ر . . . . r	ي i	letter not pro- nounced . . . . <u>o</u>
ز . . . . z	ن . . . . n	

ADDITIONAL LETTERS

PERSIAN HINDI, AND PAKHTŪ	TURKISH ONLY	HINDI AND PAKHTŪ	PAKHTŪ ONLY
پ . . . . p	ک when pro- nounced as	ط or ط . . . . t	خ . . . . ts
چ . . . . c or <u>ch</u>		ڈ or ڈ . . . . d	چ . . . . g
ج . . . . j or <u>zh</u>	گ . . . . k	ز or ز . . . . r	ن . . . . n
غ . . . . g	ن . . . . n		ک . . . . <u>kh</u>

Transliteration of the Devanāgarī Alphabet adopted in the Journal of the Bihar and Orissa Research Society from 1925.

Devanāgarī	Roman	Devanāgarī	Roman
अ	a	त	t
आ	ā	थ	th
इ	i	द	d
ई	ī	ध	dh
उ	u	न	n
ऊ	ū	प	p
ऋ	r̥ or ṛi	फ	ph
ॠ	r̄ or ṛī	ब	b
लृ	l̥	भ	bh
लृ	l̄	म	m
ए	e	य	y
ऐ	ai	र	r
ओ	o	ल	l
औ	au	व	v
क	k	श	ś
ख	kh	ष	ṣ or sh
ग	g	स	s
घ	gh	ह	h
ङ	ṅ	ळ	ḷ
च	ch	◌ (Anusvāra)	m̐
छ	chh	◌ (Anunālīka)	m̐
ज	j	◌ (Visarga)	ḥ
झ	jh	× (Jibvāmālīya)	h̐
ब	ḅ	) (Upadhāmāñya)	h̐
ट	t	◌ (Avagraha)	ː
ठ	th	Udātta	—
ड	ḍ	Svarita	˘
ढ	ḍh	Anudātta	—
ण	ṇ		

इत्याह (१) परोक्ष ज्ञेयो दुःखप्रथमः तद्धेतुद्वय मा^१गौ यस्य^२ तस्य तदाहया^३नं
यस्माद् दुःखरं (१३४)

त. दुःखहेतुपरीक्षाम्

तत्र साक्षात्करणे परीक्षणमङ्गं तदाह (१)

युक्तयागमाभ्यां विमृशन् दुःखहेतुं परीक्षते ।

तस्यानित्यादि रूपं च दुःखस्यैव विशेषणैः ॥१३५॥

यु^१क्त्यागमाभ्यामनुमानप्रवचनाभ्यां परस्परमविरुद्धाभ्यां विमृशन्
विचारयन् दुःखस्य जन्मनो हेतुं परीक्षते मुमुक्षुः तस्य दुःखहेतोरनित्यादिरूपं
आदिशब्दाश्रितवर्तनयोग्यतादिकञ्च परीक्षते । कथमित्याह । दुःखस्यैव विशेषणैः ।
कावाचित्वादिभिः । (१३५)

कस्मात् पुनर्दुःखस्य हेतोरनित्यत्वादि परीक्षणीयमित्याह ।

यतस्तथा स्थिते हेतौ निवृत्तिर्नेति पश्यति ।

फलस्य हेतोर्हानार्थं तद्विपक्षं परीक्षते ॥१३६॥

यतस्तथा स्थिते हेतौ नित्यत्वात्तदास्थिते हेतो फलस्य दुःखस्य निवृत्तिर्नेति
पश्यति जानाति (१) तस्मात् दुःखस्य हेतोर्हानार्थञ्च तस्या विपक्षं परीक्षते दुःखहेतु-
विरुद्धं, यस्याभ्यासात् दुःखहेतुरपेति ।

साध्यते तद्विपक्षोपि हेतो रूपाद्यबोधतः ।

आत्मात्मीयग्रहकृतः स्नेहः संस्कारगोचरः ॥१३७॥

साध्यते निरपीयते तद्विपक्षोपि हेतो रूपाद्यबोधतः । ज्ञाते हि हे^१तौ तद्विरोधी
बोद्धुं शक्यः । आत्मा^२त्मीयग्रहाभ्यां कृतः स्नेहः संस्कारगोचरः^३ (१३७)

^१ अशुचिविशगुत्पत्त्या (?) सुखदुःखयोर्वेदानुवृत्तौ च धृत्वाद्यर्थः ।

^२ न ह्युपार्गजोऽविपरीतमागमोपवेशोऽधिक्रियते ।

^३ एतेन युक्त्यायुक्तिशून्यागमाग्रहः । तर्कमात्रस्याग आगमेन तत्र निग्रहस्या-
नानान्तत्वात्तानात्मोक्त इति नैयायिकः । प्रकृतिपुरुषान्तत्वात्तानादिति सांख्याः कर्मश्रमा-
दिति दिगम्बराः ।

^४ दुःखहेतौ नित्यशून्याद्याकारे ।

^५ तच्छून्ये तदभिनिवेशः । अस्य चाविद्या सहजा ।

ग. नैरात्म्यदर्शनतो वासनाहानिः

हेतुर्विरोधि नैरात्म्यदर्शनं तस्य बाधकम् ।

122

बहुशो बहुबोपायं कालेन बहुनास्य च ॥१३८॥

अध्यात्मत्वं^१ मध्ये तु दुपकारकेषु च बाह्येषु स्नेहोऽस्य हेतुर्दुःखस्या^२ त्मात्मीय-
ग्रहवतः स्निग्धस्य तुष्णमात्र-जन्मपरिग्रहात् । तस्य नैरात्म्यदर्शनं विरोधि विपरीता-
लम्बनाकारत्वात् बाधकं विपक्षः । एतं दुःखहेतुं तद्विपक्षभागात् दुपश्रुत्यानुमाना-
न्निदिधत्तं बहुशो अनेकशो बहुबोपायमनेकप्रकारं कालेन च बहुनास्य बोधिसत्त्वस्य
(॥१३८॥)

गच्छन्त्यभ्यस्यतस्तत्र गुणबोधाः प्रकाशताम् ।

बुद्धेश्च पादवादेतोर्वासनातः ग्रहीयते ॥१३९॥

अभ्यस्यतो भावयतः तत्र दुःखहेतौ तद्विपक्षे च गुणबोधा यथायोग्यं^३ प्रकाशतां
गच्छन्ति । अभ्यासाधीनो हि भाष्यमानबुद्ध्याकारविशदीभावः ।

अतोऽभ्यासाद् बुद्धेश्च पादवादेतोरात्मग्रहस्य तुष्ण्यायैव वासना ।
कायवाग्द्विर्बगुण्यहेतुतः शक्तिलेशः ग्रही^४यते निःशेषमपैति । (१३९)

घ. प्रत्येकबुद्धादिभ्यो बुद्धे विशेषः

परार्थवृत्तेः खज्जादेर्विशेषोऽयं महामुनेः ।

अयमेव वासनाहानिलक्षणः खज्जः प्रत्येकबुद्ध आर्विर्वस्य^५ था^६कस्य तस्मात्
सकाशात् महामु^७नेः सम्यक्सम्बुद्धस्य विशेषः^८ स्वार्थसम्पत्तेः ।

नन्वेवमुपायाभ्यासो यश्चितो न वास्तुत्वं त^९स्योपदेष्टृत्वादित्याह ।

उपायाभ्यास एवार्थं तादर्थ्याच्छासनं मतम् ॥१४०॥

उपायाभ्यास एवार्थं शासनं मतं तादर्थ्यात् शासनार्थत्वात् । कारणं कार्योप-
चारात् । (१४०)

^१ संस्काराख्येषु ।

^२ कः पुनरसौ जन्मलक्षणस्य दुःखस्य हेतुस्तद्विपक्षो वा धर्म इत्याह (१) दुःखे
विपक्षसिद्ध्याविनोक्तः स्नेहः कीदृश इत्यत्रात्मैत्यादिबुःखभूता आत्मीयरहिताः
स्वभावस्य एकास्य शोचतो विषयः ।

^३ एकमात्रमानन्दमविष्यामीति नैवात्मात्मग्रहोस्ति । ^४ वासनास्ति ।

^५ क्लेशविसंयोगे ^६ स च परार्थवृत्तित्वात् ।

निष्पत्तेः प्रथमं भावाद्देतुकमिवं द्वयम् ।

सुगतत्वस्य फलस्य निष्पत्तेः प्रथमं भावात्तावदेतत् द्वयं हि द्वितैपित्वं शास्तृत्वं हेतुस्तत् हेत्ववस्थाया अभिधानात् ।

(५) सुगतत्वात् भगवान् प्रमाणम्

सुगतत्वं व्याधिरूप्यासुराह (१)

हेतोः प्रहाणं त्रिगुणं सुगतत्वमनिश्चयात् ॥१४१॥

हेतोः समुदयस्य प्रहाणं निरोधः सुगतत्वं तच्च त्रिगुणं गुणत्रयमुत्तं (१) सुगव्यस्य त्रिविधोऽर्थः प्रशस्तता सुरुपवत् । अपुनरावृत्तिः अनष्ट^१ज्वरवत् । निःशेषता च अपूर्णषटवत् ।

तत्र प्रशस्तं भगवान् जातवान् सुगत इति प्रशस्तार्थमाह । निःश्वपाद-
नाश्वय^२णाद् । (१४१)

दुःखस्य शस्तं नैरात्म्यदृष्टेश्च युक्तितोऽपि वा ।

दुःखस्य शस्तं सुगतत्वं । तत् पुनर्दुःखाग्राभरणं नैरात्म्यबुद्धेः । आत्मदर्शो
ह्यात्मनि स्निह्यन् तद्दुःखमुलपरिहारप्राप्तीच्छया जन्म दुःखरूपमादत्ते । प्रही-
णात्मदर्शनस्तु नैतावृण इति प्रहीणदुःखोपायः युक्तितोऽपि वा युक्तिपरिदृष्टेनोपा-
येन वा यम^३नात्सुगतत्वं प्रशस्तं ।

अथवाऽपुनरावृत्त्यां यमनं सुगतत्वं (१) तवाक्यानुमाह ।

पुनरावृत्तिरित्युक्तौ जन्मदोषसमुद्भवौ ॥१४२॥

जन्मतो रागादेश्च दोषस्य समुद्भवौ पुनः पुनरावर्तनात् पुनरावृत्तिरित्युक्तौ
(१४२)

क. आत्मदर्शनबीजहानात् मुक्तिः

आत्मदर्शनबीजस्य हानादपुनरागमः ।

तद्भूतमिन्नात्मतया ;

नैरात्म्यभाक्तासात्म्ये तु । आत्मदर्शनस्य जन्मप्रबन्धबीजस्य हानादपुनरा-
गमोऽपुनरावृत्तिः । तत्पुनरात्मदर्शनबीजस्य हानं भूता^३त्सत्यात् नैरात्म्याद् भिन्ना-

^१ लोके हि सुखं तदनुबन्धि च प्रशस्तं तद्विपरीतं साध्यं । ^२ अनन्तरोक्तेन ।

^३ भूतत्वेनात्मदर्शनसमारोपाग्याकारताभिज्ञत्वेन तद्विच्छेदता । आत्मत्वेन
स्वभावता कथिता (१) भूतो भिन्न आत्मा यस्य तद्भावास्तथा ।

त्वत्तयाज्यत्वात् । न हि सात्मीभूतप्रतिपक्षस्य विपक्षबीजसम्भवः । निःशेषम्वारम्भात् सुगतत्वं (१)

तदाह (१)

शेषमक्लेशनिर्व्वरम् ॥१४३॥

कायवाग्बुद्धिवैगुण्यं मार्गैक्यपटुताऽपि वा ।

अशेषहानमभ्यासाद् ;

कायवैगुण्यमचापलेप्युत्प्लुत्य गमनादि । वाग्बुद्धिवैगुण्यं मानाभावेऽपि वृषली-
बादादि । बुद्धिवैगुण्यं नित्यासमाधानावव्याकृतचित्तावस्थानं एतत् त्रयं शेषं सकल-
क्लेशोपक्लेशप्रशमादक्लेशं । निर्व्वरञ्चादोषमूलत्वात् । मार्गैक्यं क्षणिकनैरात्म्य-
भावनादेस्तत्तावपटुतापि वा शेषं तत्परित्यागादशेषहानमभ्यासादिति निःशेषमभ्या-
सात्सुगतत्वं ।

दर्शितं त्रिगुणं सुगतत्वं ॥ ० ॥

स, बुद्धत्वबाधकयुक्तिनिरासः

तदेवं सर्व्वज्ञस्य सम्भवानुमानं प्रतिपाद्य तद्बाधकं दूषयितुमाह (१)

उक्त्यादेर्दोषसंज्ञयः ॥१४४॥

नेत्येके व्यतिरेकोऽस्य संदिग्धो व्यभिचार्यतः ।

अक्षयित्वं च दोषाणां नित्यत्वाद्नुपायतः ॥१४५॥

एके जै नि नौ वा उक्त्यादेर्हेतो रभ्यापुरुषवत् रागादिदोषसंसर्गः कस्यचिन्ना-
स्तीत्याहुः । व्यतिरेको विपक्षाद् व्यावृत्तिः अस्य वस्तुत्वाविहेतोः संदिग्धोऽतो
व्यभिचार्यनैकान्तिकोयमिति विस्तरतो विपञ्चयिष्यते ।

किञ्च (१) अजमित्वं दोषाणां यो मन्यते स नित्यत्वाद्वाङ्माद्यवत् अनुपायत
उपायाम्भावत् वा । नष्टस्य पुनरुत्पन्नमवत् । (१४४) (१४५)

एषां त्रयाणामपि हेतूनामसिद्धत्वं दर्शयति (१)

उपायस्यापरिज्ञानादपि वा परिकल्पयेत् ।

हेतुमत्त्वात् विरुद्धस्य हेतोरभ्यासतः क्षयात् ॥१४६॥

१ रागादिभ्यान् विवक्षितः पुरुषो वस्तुत्वात् ।

२ असति रागादिमत्वे न भवति वस्तुत्वमिति ।

उपायस्यापरिज्ञानाद् वा मूर्खस्य शब्दज्ञानवत् । परि^१ कल्पयेत् ।

12b

हेतुमत्त्वाद् विरुद्धस्य हेतुमत्त्वाद् दोषाणामन्त्यत्वं ततोऽसिद्धं नित्यत्वं दोषाणां ।
हेतोरात्मदर्शनस्य विरुद्धस्य नैरात्म्यस्याभ्यासतः अपादुपायाभावोप्यसिद्धः । (१४६)

हेतुस्वभावज्ञानेन तज्ज्ञानमपि साध्यते ॥०॥

हेतोरात्मदर्शनस्य स्वभावज्ञानेन तत् ज्ञानमपि तद्विवृत्तुपायस्य तद्वि-
पर्ययकस्य ज्ञानञ्च साध्यते । यथा दाने ज्ञाते तद्विपर्ययकत्वान्मात्सर्यस्य तद्वि-
पक्षताऽवसीयत इति तृतीयोप्यसिद्धः । प्रत्युक्तं सर्वज्ञस्य बाधनं ॥

(६) तायित्वाद् भगवान् प्रमाणम्

तायित्वं व्याख्यातुमाह ।

तायः स्वदृष्टमार्गोक्तिः, वैफल्याद् वक्ति नानृतम् ॥१४७॥

दुःखहेतुनिवर्तकत्वेन स्वयं दुष्टस्य ^१मार्गस्योक्तौर्वचना तायः । कारणे ^२कार्योप-
चारात् । तया हि सत्त्वान् तायते तद्योगात् तायित्वं (१) स च वैफल्याद्वक्ति
नानृतं । आत्मसुखाद्यभिलाषादिना कश्चिदसत्यं वदति ज्ञेयानाह । प्रदीपात्त-
दर्शनस्य साक्षात्कृतत्वस्य तदुभयं नास्ति । (१४७)

(कृष्णहेतुकं सत्याभिधानम्)

विशेषतः सत्याभिधानहेतुरेव कृष्णोक्तिर्याह (१)

दयालुत्वात् परार्थञ्च सर्वरिन्माभियोगतः ।

तस्मात् प्रमाणं ;

दयालुत्वाच्च परार्थञ्च सर्वस्य मार्गाभ्यासादेरारम्भेऽभियोगतः परार्थमेवो-
द्दिश्य भगवानभिसंबुद्धः कथन्तस्य मिथ्याभिधानेन सत्त्ववञ्चनाशङ्कापि । तस्मा-
त्तायित्वात् प्रमाणं भगवान् । यथादृष्टार्थप्रवक्तृत्वं हि सम्वादित्वमेवेति प्रथम-
प्रमाणलक्षणयोगात् प्रामा^३न्यमनेनोच्यते ।

^१ कश्चित्तथेता (?) ।

^२ अनुलोमतः पूर्वपूर्वार्जगद्धितयित्वादेरसरोत्तरस्य सम्भावनानुमानेनात्य-
न्ताभावनिरासः । नावश्यं कारणं कार्यवदिति न नियमहेतुः ।

^३ आस्यवक्ष्यान्नुशासनीप्रातिहार्यनामके कारणे ।

क. तायः चतुःसत्यप्रकाशनम्

द्वितीयलक्षणयोगमप्याह^१ (१)

सायो वा चतुःसत्यप्रकाशनम् ॥१४८॥

तायो वा चतुःसत्यप्रकाशनं । परे^२ रज्ञातस्य सत्यचतुष्टयस्य प्रकाशनम्वा
तायः । तद्योगात् तायी प्रमाणं भगवानुक्तः । (१४८)

ख. चत्वारि आर्ये-सत्त्वानि

(क) दुःखसत्त्वम्

I. संसारिणः स्कन्धा दुःखम्

आर्यसत्त्वेषु दुःखमाह ।

दुःखं संसारिणः स्कन्धाः ;

कर्मवेदनासंसार्यस्कारविज्ञानाख्याः पञ्च स्कन्धाः । जन्ममरणप्रवृत्त्यः
संसारः । तत्र^३ न्तो दुःखं तिसृभिर्दुःखताभिः ।

ननु बहि स्कन्धा एव प्रतीत्यसमुत्पन्ना न तु कश्चित्सत्त्वो यः संसरति तदा
रागादयो यादृच्छिका अहेतवः स्युरित्याह (१)

रागादेः पाटवेक्षणात् ।

अभ्यासान्न यदच्छातोऽहेतोर्जन्मविरोधतः ॥१४९॥

अभ्यासाद्वागादेः पाटवस्येक्षणात् । अभ्यासादेव ते भवन्ति न तु यदुच्छतः ।
न ह्यकारणाद्विशेषसम्भवः । नाप्यहेतुका रागादयोऽहेतोर्हेतुरहितस्य जन्मविरो-
धतः । न ह्याकाशं कदापिज्जायते । (१४९)

II. रागादीनां वातादिविशेषजत्वनिरासः

स्यादेतत् (१) वातप्रकृतिर्बोहवान् । पित्तप्रकृतिर्बोहवान् । श्लेष्मप्रकृती राग-
वानिति वातादिष्वर्भो दोषगण इत्याह ।

^१ अज्ञातार्थप्रकाशो वा द्वितीयलक्षणः ।

^२ अनुलोमतो व्याख्यायेदानीं प्रतिलोमतः कार्यप्रतिपत्त्या कारणसिद्धिदर्शनेन
प्रमाप्यमाह ।

^३ संसारिणः स्कन्धाः ।

व्यभिचारान्न वातादिधर्मः प्रकृतिसंकरात् ।

अदोषश्च तदन्योऽपि धर्मः किं तस्य नेह्यते ॥१५०॥

अ. न व्यभिचाराद् वातादिधर्मो रागादिः* वातप्रकृतिरपि न मोहबहुलः । पित्तप्रकृतिरपि न पटुद्वेषः । श्लेष्मप्रकृतिश्च मोहभूतरागविशेषः कश्चिद् दुःखत् इति वातादिव्यभिचारिणो मोहादयो न तद्वेतवः । प्रकृतिसंकराददोषश्चेत् संकीर्णप्रकृतयो हि पुरुषाः प्रत्येकं वातपित्तश्लेष्मणां सत्त्वात् । अतो दोषाणां न कारणव्यभिचारः । अथेवं तस्या*द्वेषादेरन्यो* धर्मः सत्त्वादिः* तस्य वातादेः निम्नेक्ष्यते* । (१५०)

b. अथ प्रत्येकं स*ध्वेषो रागादिधर्मस्ततो न व्यभिचार इत्याह (1)

न सर्वधर्मः सर्वेषां समरागप्रसङ्गतः ।

रूपादिवददोषश्चेत् तुल्यं तत्रापि चोदनम् ॥१५१॥

न सर्वधर्मः सर्वेषां स*तस्य रागस्य प्रसङ्गात् । गान्धाप्रकृतिकत्वेपि रागादि-हेतोः समानत्वात् । रूपादिवददोषश्चेत् । यथा भूतमात्रहेतुकत्वेपि रूपादय उल्हा-ष्यन्तेऽप्रकृज्यन्ते च क्वचित् तथा रागादयोपीति चेत् । तुल्यं तत्र रूपादानपि चोदनं समत्वस्य । (१५१)

आधिपत्यं विशिष्टानां यदि तत्र न कर्मणाम् ।

आधिपत्यं विशिष्टानां कर्मणां श्रुताश्रुतलक्षणानां । यदि तत्र रूपादी काचं नेष्यते* भूतसहकारिणां कर्मणां वैशिष्ट्यात् रूपादिविशेष इत्यर्थः ।

स्यादेतन्न दोषमात्राद्व्यापक्योऽपि तु तेषां परिणाम*विशेषात् यथा व्याधयः ।* ततो न समरागतादिप्रसङ्ग इत्याह (1)

विशेषेपि च दोषाणामविशेषाद् ;

* एकः कोपनः प्राज्ञः प्रस्वेदादिमांसश्च न स्यादस्ति च (1) पित्तगुणसमुदायः कोपपरिणामकाले प्रज्ञापरिणामोपि भा भूत् (1) न हि लाभे प्रवेशशङ्केषि पित्तप्रकृतेः निःशरर्णं युक्तं ।

? *गन्धाचिर्न दृश्यते कुतः । ? *न दृश्यते च तवसवेत् ।

* वातादीनां । * एवं तुल्यद्वेषादयः । * क्वचिन्नसः क्वचित् स्पष्टः ।

* रागादेर्यः स्वस्वकीयः परिणामविशेषः तवभावात् ।

* द्वेषपरिणामभावेपि ।

विशेषेण च दोषाणां प्रकोपादिनाऽविशेषात् रागादीनां न दोषपरिणाम-
हेतुता ॥ (१५२)

नन्वविशेषादित्यसिद्धो हेतुः । कफाद्युत्कर्षे रागाद्युत्कर्षवृष्टेरित्याह ।

138

असिद्धता ॥ (१५२) ॥

न विकाराद् विकारेण सर्वेषां न च सर्वज्ञाः ।

c. नासिद्धताऽविशेषस्य । तथा हि सर्वेषां कफादीनां विकारे^१भोत्कर्षेण पीडया
विकारात् द्वेषो भवति न रागादयः । सर्वज्ञत्वाददोष इति चेत् । न च सर्वज्ञाः
समरागतादिप्रसङ्गादित्युक्तेः ॥

किञ्च (१)

कारणे वर्द्धमाने च कार्यहानिर्न युज्यते ॥ (१५३) ॥

तापादिष्विव ;

सन्निपातावस्थायां कारणे कफादिके वर्द्धमाने कार्यस्य रागादेर्हानिर्न
युज्यते (१५३) तापादिष्विव तापादीनामिव पितादिवृद्धौ ।

d. स्यादेतद् (१) दोषाणां साम्ये रागादयो भवन्ति वैषम्ये तु द्वेषादयः । ततो
विशेषेण दोषाणां न विशिष्यन्ते रागादय इत्यसिद्धो^२ हेतुरित्याह (१)

रागादेर्विकारोऽपि सुखादिजः ।

रागादेर्दोषसाम्यावस्थायां विकारोपि वृद्धिलक्षणो यः स सुखादिजः आन्तर-
धातुसाम्यस्पर्शप्रभवेन सुखादिना वर्द्धन्ते रागाद^३यः ।

वैषम्यजेन दुःखेन रागस्यानुद्भवो यदि ॥ (१५४) ॥

वाच्यं केनोद्भवः साम्यान्मदवृद्धिः स्मरस्ततः ।

वैषम्यजेन दुःखेन द्वेषस्योत्पादनात् तद्विरुद्धस्य रागस्यानुद्भवो यदि मतः
(१५४) तदा वाच्यं केन हेतुना रागस्योद्भवः । साम्याद् दोषाणां भवस्य शुकस्य
वृद्धिः (१) स्मरो रागः । शुकवृद्धेर्यदीष्टमेतदव्ययमुक्तं यतः (१)

रागी विषमदोषोऽपि दृष्टः साम्येऽपि नापरः ॥ (१५५) ॥

रागी विषमदो^४भोऽपि रागचरितः कश्चिद् वृष्टः साम्येऽपि नापरः प्रतिपक्ष्या^५न
ब्रह्मी मन्दरागप्रकृतिर्वा दृष्टः । (१५५)

^१ निजो योस्ति कर्कशत्वाद् ।

^२ परा दलेष्माविबुद्धावपि यत्र रागाविबुद्धिः सा ।

^३ धातुवैषम्येऽपि ।

ज्ञयादसृक्स्तुतोऽप्यन्ये;

अथाच्छुक्लस्यासृक्छु(?) लो रत्नं अर^१न्तोप्यन्ये रागबहुला वृष्टा इति
शुक्लमपि न रागहेतुः।

किञ्च (१)

नैकस्त्रीनियतो मदः।

नैकस्त्रीनियतो मदः। न ह्येकां स्त्रियमपेक्ष्य शुकं शुक्लीभवति। अपि तु
सर्व्वीः।

तेनैकस्यां न तोषः स्याद्, अङ्गरूपाद्यपीति चेत् ॥१५६॥

तेन साधारणत्वेन शुकस्य तज्जन्यो राग एकस्यां स्त्रियां न तोषः स्यात्^२
किन्तु साधारणः। अङ्गरूपाद्य^३पीति चेत्। (१५६)

c. रूपयौवनोपचारादि च सहकारि रागवृद्धेरिति चेत्।

न सर्वेषामनेकान्ताज्ञ चाप्यनियतो भवेत्।

अगुणप्राद्विधोऽपि स्यात्, अङ्गं सो ऽपि गुणग्रहः ॥१५७॥

न युक्तमेतद्। सर्व्वेषां रूपादीनामनेकान्तत्वात्^४ रूपादिरहितेष्वपि रागो-
त्कर्षदृष्टेः। किञ्च (१) यदि शुकं रूपादि न स्त्रियाः कारणं रागस्य तदा न चाप्य-
नियतोऽविषयीकृतस्त्रीविशेषः साधारणो रागो न भवेत्। रूपादिसहकारिणो-
ऽप्यापारात्। तथा रूपवत्या गुणमशुभाभावनाभावविज्ञं गृह्यतोपि रागः स्यात्।
शुक्लरूपयौस्तद्धेतोः सद्भावात्। अङ्गमिति सोऽपि गुणग्रहस्ततोऽशुभां भावयतो
न स्याद्वागः (११५७)

यदि सर्वो गुणप्राद्विधो स्याद्, हेतोरविशेषतः।

यदि सर्व्वः शुभाशुमभावको गुणप्रा^५ही स्यात्। गुणग्रहस्य हेतो रूपादेः
सर्व्वान् प्रत्यविशेषतः।

किञ्च (१)

यदवस्थो मतो रागी न द्वेषी स्याच्च तादृशः ॥१५८॥

यदवस्थः श्लेष्मप्रकृतिस्थः पुरुषो रागी मतस्तदवस्थो न द्वेषी स्याद्। (१५८)

कुत इत्याह (१)

^१ इन्द्रियेण। ^२ कस्यचिद् भवति च ततो न मदः कारणं रागस्य।

^३ रूप उपचारगुणरागी चेति त्रिविध आदिना रागी।

तयोरसमरूपत्वान्नियमश्चात्र नेक्ष्यते ।

तयो रागद्वेषयोरसमरूपत्वाद्विरुद्धत्वात् तदुत्पादिकयोरवस्ययोरपि विरोधः ।
स्यादेतद्रागोत्पादिकावामवस्थायां द्वेषो न भवत्येवेत्याह (१) नियमश्चात्र नेक्ष्यते ।
श्लेष्मावस्थो रागी न द्वेषीति नात्र नियमः ।

तवापि कस्मादमी समरागः प्रसङ्गादयो दोषा न भवन्तीत्याह (१)

सजातिवासनाभेदप्रतिषेद्धप्रवृत्तयः ॥१५९॥

यस्य रागादयस्तस्य नैते दोषाः प्रसङ्गिनः ।

सजातिवासना वात्मात्मौघग्रहमूलस्य स^१जातेः पूर्वपूर्वोन्मत्तस्य रागादे-
व्वासिनाञ्जरापररागादिजमिकाः सप्तयः तासां भेदः परस्परतः तत्र प्रतिषेद्धा
प्रवृत्तिर्वन्म येषां ते तथा (१५९) रागादयो यस्य बीजस्य मते तस्य नैतेऽनन्तर-
मुक्ता दोषाः प्रसङ्गिनः ।

III. रागादीनां भूतधर्मत्वनिरासः

एतेन भूतधर्मत्वं निषिद्धं ।

एतेन वातादिधर्मत्वनिषेधेन भूतधर्मत्वं निषिद्धं रागादेर्व्योद्विष्यं दोषा^२णां
मरुत्तोजीव्मत्त्वभावात् ।^३

भवन्तु सभा^४महेतुकाः पृथिव्यान्नाश्रितास्तु स्युर्बलवादिवदित्वाह ।

निश्चयस्य च ॥१६०॥

निषेधात् पृथिव्यादिनिःश्रिता धवलादयः ।

निश्चयस्यावयवस्य निषेधावनाश्रयात्सदसतोऽस्तिवादिना न पृथिव्यादिनिःश्रिता
धवलादयोऽपि । कुत एव रागादयः ।

कथन्तां हि भूतान्याश्रित्योपादाय रूपमुत्पद्यत इतीष्टमित्वाह (१)

तदुपादाय शब्दश्च हेत्वर्थः स्वाभयेण च ॥१६१॥

अविनिर्भागवत्तित्वाद् रूपादेराश्रयोऽपि वा

^१ सत्कायदर्शनस्य । ^२ वातपित्तश्लेष्मणां क्रमात् महदादित्वेन रागादेर्भूत-
धर्मत्वं न भूतधर्मत्वे हेतुरर्थः ।

^३ स्वसद्भावेतुका रागादयः सुराशक्त्योरिव ।

तदुपादाय शब्दश्च तानि भूतानि उपादाय शब्दश्च हेत्वर्थः । भूतानि हेतु-
कृत्योपादाय रूपमुत्पद्यत इत्यर्थः । स्वा^१श्रयेण भूतचतुष्केण कथादेरेकसामर्थ्यधी-
नत्वेन (१६१) अविनिर्भागवत्तत्वादिभागेनानवस्थितेराश्रयोपि वा भूतचतुष्कं ।

मदादिशक्तेरिव चेद् विनिर्भागो ;

स्यादेतत् (१) सुराया मवशक्तेराविवन्वात् क^२त्वादेरेकमादशक्ते^३रिवाश्रित-
त्वेपि विनिर्भागो भूतैः सह चैतन्यस्य स्यात् ।

१. भूतचैतन्ययोर्भेदात्

यथा मदशक्तिरहिता व्यापना सुरा दृश्यते । एवं चैतन्यरहितानि भूतान्यपि
स्युरिति चेत् (१)

न वस्तुनः ॥१६२॥

शक्तिरर्थान्तरं वस्तु नश्येन्नाश्रितमाश्रये ।

तिष्ठत्यविकले याति, तत्तुल्यं चेन्न भेदतः ॥१६३॥

भूतचैतनयोः ;

न वस्तुनः सुरादेः शक्तिरर्थान्तरं किन्तु वस्तुवैचार्यविनाशकं शुक्लत्वाद्यवस्थायां
न^४श्येत् । असमर्पस्य चोत्पत्ति^५र्नाश्रितं शक्त्याद्यविकल आश्रये तिष्ठति^६ सत्य-
पति । तत्तुल्यञ्चेत् भूतचैतनयोर^७प्येकात्म्यं ।^८ तद्भूतचैतन्ये भूते नष्टे निश्चेतनं
भूतान्तरमूलयत इति चेत् । न युक्तमेतत् । भेदतो (१६३) भूतचैतन्ययोः ।

कथमित्याह (१)

भिन्नप्रतिभासावबोधतः ।

अधिकारञ्च कायस्य तुल्यरूपं भवेन्मनः ॥ १६४॥

रूपादिवत् ;

भिन्नप्रतिभासावबोधतः । भिन्नाकारज्ञानविषयतया भिन्ने^९ भूतचैतन्ये नान्यथा

^१ अभ्युपगम्याह ।

^२ धत्तुर

^३ शक्तिभावे, मद्यनिवृत्तेर्ब्रह्मस्वनिवृत्तौ ।

^४ शक्तिरवस्थात् ।

^५ अथ सुरास्त्येतत् तदाह ।

^६ शुक्लत्वादिवद् भूताश्रितत्वं ।

^७ भिन्नाकारज्ञानाभ्यामनयोर्देहाद्यवस्थातिप्रसङ्गः विषयभेदं स्यात् कायमन-
इन्द्रियाभ्यां च प्राहृत्यात् । यदा शरीरमनालम्ब्य विषयान्तरमालम्बते तदा-
शरीराकारोदयात् ।

नवचिद्विषयं भेदसिद्धिः । यदि च देहवित्तयोरैक्यं तदा आविकारकच कायस्य यावत्
विक्रियते देहन्तावस्तुल्यमेकाकारम्भवेन्नमो^१ (१६४) कपादिवत् ।

१३८

b. वासनाभेदतो भेदात्

स्यादेतत् (१) एक^२रूपत्वेऽपि देहस्वार्थानां नागारूपत्वात् ज्ञानमपि तदे-
त्याह (१)

विकल्पस्य कैवार्थपरतन्त्रता ।

विकल्पस्य कैवार्थपरतन्त्रता । येनार्थनानात्वात् कल्पनापि तदा स्यात् ।
अनपेक्षितसन्निधयः उपादानबधेन विकल्पाः प्रवर्तन्ते इति वासनाभेदादेशो भेदः ।

अनपेक्ष्य यदा कार्यं वासनावोधकारणम् ॥१६५॥

ज्ञानं स्यात् कस्यचित् किञ्चित् कुतश्चित् तेन किञ्चन ।

अविज्ञानस्य विज्ञानानुपादानाच्च सिध्यति ॥१६६॥

एवञ्चा^३नपेक्ष्य यदा कार्यं किञ्चिज्ज्ञानं वासनावोधस्य प्रबोधस्य कारणं
स्यात् । (१६५) कस्य^४चिदुत्पन्नानस्य ज्ञानस्य तदा तेन प्रबोधनानुरोधेन
कुतश्चिज्ज्ञानादमन्तरं किञ्चन ज्ञानं स्यादिति सुस्पष्टमस्य^५ पक्षे । अविज्ञा^६नस्य
विज्ञानानुस्य लोभ्यादेविज्ञानानुपादानाच्च^७ सिध्यति विज्ञानादेव विज्ञानं^८ ।
(१६६)

c. अविज्ञानतो विज्ञानानुत्पादात् ।

विज्ञानशक्तिसम्बन्धादिदृष्टेत् सर्ववस्तुनः ।

एतच्छास्त्रपशोः कोऽन्यः सलज्जो वस्तुमीहते ॥१६७॥

अदृष्टपूर्वमस्तीति तृणाग्रे करिणां शतम् ।

सर्वस्य वस्तुनो विज्ञानशक्तिसम्बन्धादविज्ञानाद्विज्ञानानुत्पादनमिष्टं^९ चेत् ।
ए^{१०}तद्विज्ञानस्य शक्तिरूपतयाऽवस्थानं सां स्यपशोः कोऽन्यः सलज्जो वस्तुमीहते ।
(१६७) यो ब्रूवाद्बुद्धमपि तृणाग्रे करिणां शतमस्तीति ।

^१ भिन्नभिन्नार्थाकारं मनोज्ञानं न स्यात् ।

^२ स्वमतं समर्थयते । ^३ कार्यस्य । ^४ एतच्च तयोर्विरोधात् ।

^५ न भूतधर्मत्वप्रतिषेधादेरेव । ^६ अविज्ञानाच्च विज्ञानमिति यदुक्तं
तद्विषयमेव साध्यस्येति सिद्धसाधनं । ^७ सर्वत्र शक्तिव्यवृत्ति तन्मतेन ।

^८ सिद्धसाधनत्वं परिहरति ।

तथाहि यदि शक्तिरभिव्यक्तिरूपाद् विज्ञानादन्या तदाऽविज्ञानत्वं सिद्धं ।
अथान्यथा तदा (१)

यद् रूपं दृश्यतां यातं तद् रूपं प्राङ् न दृश्यते ॥१६८॥

शतधा विप्रकीर्णोऽपि हेतौ तद् विद्यते कथम् ।

यद्रूपं व्याप्त्याकृतं दृश्यतां यातमभिव्यक्तावस्थायां तद्रूपं प्राङ् शक्त्यवस्थायां
शतधावि विप्रकीर्णं हेतौ न दृश्यते (१६८) । कथन्तद्विद्यते इति नाविज्ञानत्वम-
सिद्धं (१)

किञ्च (१)

रागाद्यनियमोऽपूर्वप्रादुर्भावे प्रसज्यते ॥१६९॥

न चेत् परलोकादागच्छति विसत्सन्तानः तदाऽपूर्वसत्त्वप्रादुर्भावे
रागाद्यनियमवधुराद्यनियमवत् प्रसज्यते । यथा बहुकरचरणशङ्खमत्तानियमः
पुरुषे नैक्ष्यते कदाचित् कस्यचिदभावदर्शनात् । तथा रागी रागितरो नीरागश्च
कश्चित् स्यात् । (१६९)

द. भूतात्मतया समानरागताप्रसङ्गात् ।

भूतात्मताऽनतिक्रान्तः सर्वो रागादिमान् यदि ।

सर्वः समानरागः स्याद् भूतातिशयतो न चेत् ॥१७०॥

भूतानां प्राणिताऽभेदेऽप्ययं भेदो यदाश्रयः ।

तन्निर्ह्रासातिशयवत् तद्भावात् तानि ह्रापयेत् ॥१७१॥

भूतात्मताया अनतिक्रान्तः सर्वः पुमान् रागादिमान् यदि तदा सर्वः समान-
रागः स्यात् । भूतात्मताया अनिक्रान्तः । भूतानामवान्तरादतिशयतः समानरागता
प्रसङ्गो न चेत् (१७०) भूतानां प्राणिताया अभेदेऽप्ययं भेद उत्पटमन्वरागत्वाविको
यदाश्रयो यदवान्तरविशेषवत्^१ कारणमाश्रित्य तत्कारणं निर्ह्रासातिशयवत्
अपच^२ यतारतम्यवत् तद्भावाद्वागादिमत्त्वात् तानि भूतानि ह्रापयेत् अंशयेदिति
नीरा^३ गोपि कश्चित् सत्त्वः स्यात् । (१७१)

^१ आदिना सुखादयः ।

^२ अयं प्राणी प्राणितरः प्राणितम इत्यभेदे ।

^३ भूतातिशयः । यो यत्रोत्कर्षवान् स तत्र सम्भवदुच्छेदधर्मास्तिनिवन्धनं
रागादि निवर्तयेत् तत्र शुक्लत्वादितेतुवत् ।

न चेद् भेदेऽपि रागादिहेतुतुल्यात्मताक्षयः ।

सर्वत्र रागः सदृशः स्याद्धेतोस्सदृशात्मनः ॥१७२॥

भेदे मन्दोक्तद्वारादिजनकेऽन्तरभूतविशेषेण रागादिहेतुत्वेन या तुल्यात्मता सदृशता तस्याः क्षयो न चेत् सर्वत्र पुंलि सदृशो रागादिः स्यात् । सदृशात्मनो हेतोर्भावात् । (१७२)

न हि गोप्रत्ययस्यास्ति समानात्मभुवः कश्चित् ।

तारतम्यं पृथिव्यादौ प्राणितदेरिहापि वा ॥१७३॥

न^१ हि गोप्रत्ययस्यास्ति समानात्मभुवः सदृशकारणोत्पत्तेः । कश्चित् शाबले-
यादौ तार^२तम्यमपि तु सर्वत्र समानतैव । पृथिव्यादौ तदूचे हेतौ प्राणितदेरिह
चा^३ र्त्वा क मते^४पि वा विशेषो न विद्यते^५ । (१७३)

औष्ण्यस्य तारतम्येऽपि नानुष्णोऽग्निः कदाचन ।

तथेहापीति चेन्नाग्नेरौष्ण्याद् भेदनिषेधतः ॥१७४॥

औष्ण्यस्य तारतम्येपि स्वादिरान्यादौ^१ नानुष्णोऽग्निः कदाचन । तथेह रागादि-
तारतम्येपि न वीतरागः कश्चिदिति चेत् कदाचन नैतद्युक्तं । अग्नेरौष्ण्याद् भेदस्य
निषेधतः । नैतद्युक्तं । भास्वररूपोष्णस्पर्शादिरग्निरुच्यते । तेनौष्ण्याभावेऽग्निरेव
न स्यात् । रागादिस्तु भूतेभ्योऽन्यस्तदभावेपि तेषां भावात् । (१७४)

अतः सविशेषं हेतुन्दर्शयति ।

तारतम्यानुभविनो यस्यान्यस्य सतो गुणाः ।

ते कश्चित् प्रतिहन्यन्ते तद्भेदे धवलादिवत् ॥१७५॥

गुणैभ्योऽन्यस्य यस्य सतो धर्मिणो ये तारतम्यानुभविनो गुणास्ते कश्चिद्
धर्मिण प्रतिह^२न्यन्ते । तद्भेदे भूतभेदे धवलादिवत् ।^३ न हि सर्वो भूतपरिणामः
शुक्लः । (१७५)

^१ रागादिहेतुः सामान्यं, तस्य यदि क्षयः स्यात्तदा विरागः स्यात्, न
चास्ति क्षयः । (१) यतोऽन्यस्तेन वीतरागो न चेत् तदा । ^२ तुल्यहेतुकं
विशिष्यत इति वृष्टान्तमाह । ^३ योतरो गौतम इति । ^४ यथा न प्राणी
प्राणितर इति तथा रागी रागितर इत्यपि न युक्तं तुल्यहेतुसम्भवात् । ^५ सांख्या-
द्विराह । ^६ धर्मिणो गुणा इति विशेषणं न औष्ण्यस्यान्तिर्धर्मो ।

^१ उच्छिद्यन्ते । ^२ कृष्टस्य जन्तोर्बुध्तेः ।

६. न रूपवद् रागोऽपि भूतधर्मः

त्यादेतद् (१) भूतधर्मो रूपादिर्यथावश्यं जम्बूत्वा भवति तथा रागोऽपि देहि-
न्यादिकाह (१)

रूपादिवन्न नियमस्तेषां भूताविभागतः ।

तत् तुल्यश्लेष रागादेः सहोत्पत्तिप्रसङ्गतः ॥१७६॥

143

रूपा^१ विषय विषयो रागादेस्तेषां रूपादीनां भूताविभागतः । न हि रूपादि-
सामान्यं विना भूता^२ नि वर्तते । रागादेऽपि तद्भूताविनिर्माणवृत्तित्वं तुल्यश्चेत् ।
नैतदस्ति । रागा^३ देह्युतः सहोत्पत्तिप्रसङ्गतो विषयः कादाचित्कसन्निधाने-
नियमितत्वात् । (१७६)

न सहोत्पादप्रसङ्ग इति चेदाह (१)

विकल्पविषयत्वाच्च विषया न नियामकाः ।

सभागहेतुविरहाद् रागादेर्नियमो न वा ॥१७७॥

विकल्पः कल्पितसद्विषयत्वाच्च रागादेर्नियमो रूपाद्योऽप्राप्तत्वाच्च निषा-
नकाः । किञ्चाविज्ञानस्य विज्ञानहेतुत्वात् तत्तु^४ नत । त्वमते सभागस्तु च^५ हेतो-
विरहा^६ त् रागादेर्नियमो देशकालस्वभावविषयो न वा स्यादेहेतुत्वात् । (१७७)

६. न भूतान्वेष हेतुः

भूतान्वेष हि हेतुरिति चेत् ।

सखेष्टा सर्वबुद्धीनां जन्म वा हेतुसन्निधेः ।

तहि सर्वदा सर्वबुद्धीनां बुज्जुल्लोच्छेदेषराग^७ रूपादीनां जन्म वा स्यात् ।
हेतोर्भूतसंघातस्य सन्निधेः । तदेवं रा^८ गादेः पाटवेष्टणादित्यादिना चतुष्कोनरूपिणां
स्कन्धानां सभागहेतुत्वे साधिते साधित संसारित्वमुपपत्तानस्कन्धानां त एव दुःख-
मित्युक्ताः ।

^१ सामान्यमत्र विशेषे व्यभिचारत् ।

^२ सहवृत्तिनियमेतेत्यर्थः । ^३ सामान्यं कर्तुं । ^४ देवादेर्युगपत् रागाद्विहेतुः ।

^५ अविज्ञानं न विज्ञानहेतुमित्युक्तं परं प्रति । इदानीमपि परं प्रत्याह ।

^६ वा तानुस्वरार्थः ।

^७ यद्यपि तुणाद्यो हृत्प्राप्तता परिणतास्तथापि तेषां न तज्जन्तिरिति ।

^८ दुःखसत्यव्याख्यारम्भे ।

IV. चतुराकारं दुःखसत्यम्

दुःखसत्यञ्चानित्यतो दुःखतः शून्यतोऽज्ञाततदचेति चतुराकारमाख्यातुमाह (१)

कदाचिदुपलम्भात् तदधुवं दोषनिश्चयात् ॥१७८॥

दुःखं हेतुवशात्वाच्च न चात्मा नाप्यधिष्ठितम् ।

कदाचिदुपलम्भाद् दुःखमधुवमनित्यं । दोषनिश्चयात् रागादिदोषाश्रयेणोत्पत्तेः । (१७८) हेतुवशात्वाच्च । सर्वं परस्परं दुःखमिति न्यायात् दुःखं तत् । न चात्माश्रयं । अनात्मनः आत्मविलक्षणत्वात् । नाप्यधिष्ठितं । अधिष्ठानुरात्मनोऽभावात् । अनेन शून्यत इत्याख्यातं ।

कस्मात्पुनरात्मा नाधिष्ठतेत्याह—

नाकारणमधिष्ठाता नित्यं वा कारणं कथम् ॥१७९॥

नाकारणमधिष्ठाताऽतिप्रसङ्गात् । नित्यं वा द्रव्यं कारणं कथं (१) तस्य कर्मयोगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरहात् । (१७९)

तस्मादनेकमेकस्माद् भिन्नकालं न जायते ।

तस्मादनेकं भिन्नकालदृश्यमानं सुखदुःखादिकार्यं नैकस्मान्जायते एकस्यानेककारणे समर्थस्य सकृदेव तत्क्रियाप्रसङ्गात् ।

कार्यानुत्पादतोऽन्येषु सङ्गतेष्वपि हेतुषु ॥१८०॥

हेत्वन्तरानुमानं स्यान्नैतन् नित्येषु विद्यते ।

किञ्चा^१नेकेषु हेतुषु सङ्गतेषु मिथो मिलितेष्वपि कार्यानुत्पादतो (१८०) हेत्वन्तरानुमानं स्यात् (१) यथा स्वालोकमनस्कारेषु सत्स्वपि बहुव्यञ्जानमनुत्पद्यमानं बहुरनुमापयति । नैतत्कार्यानुत्पत्त्याऽनुमानं नित्येषु विद्यते तेषामव्यतिरेकित्वात् (१)

(ख) समुदयसत्यम्

I. चतुराकारः समुदयः

चतुराकारं दुःखं व्याख्याय समुदयतो हेतुतः प्रत्ययतः प्रभवतश्चेति चतुराकारं समुदयं व्याख्यातुमाह (१)

^१ साकल्यत्वात् उत्पत्त्या क्लिययन्ति विषाकेन च ।

^२ हेतुवशात्वाच्च ।

^३ नात्मीयं ^४ सभागतो जातत्वात् ।

^५ तद्व्यतिरेकेण कार्याव्यतिरेके ।

कादाचित्कतया सिद्धा दुःखस्यास्य सहेतुता ॥१८१॥

नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोर्बाह्यानपेक्षणात् ।

अ. कादाचित्कतया दुःखस्य सहेतुता सिद्धा (१८१) । नित्यं सत्त्वमसत्त्वं^१ स्या हेतोर्भवेति यथाऽऽज्ञायास्य अविद्यायास्य बाह्यानपेक्षणात् । य एव च दुःखहेतुः स एव समुदयः ।

तैत्थ्यादीनां यथा नास्ति कारणं कण्टकादिषु ॥१८२॥

तथाऽकारणमेतत् स्यादिति केचित् प्रचक्षते ।

न^१ नु यथा कण्टकादिषु तैत्थ्यादीनां कारणं नास्ति (१८२) तथाऽकारणमेतत् दुःखं स्यात् । तत् कुतः समुदय इति केचित् स्वभाववादिनः प्रचक्षते (१)

b. ते एवं वक्तव्याः (३)

सत्येव यस्मिन् यत्त्वन्म विकारे वाऽपि विक्रिया ॥१८३॥

तत् तस्य कारणं प्राहुस्तत् तेषामपि विद्यते ।

सत्येव यस्मिन् वस्तुनि यस्य जन्म । यस्य विकारे सत्येव वा यस्य विक्रिया (१८३) तत्तस्य जग्मिनो विकारिणश्च कारणं प्राहुर्ब्रह्मांसः । तज्जन्म सत्येव बीजोवक्त्रविव्यादिषु^२ तदुत्कर्षात्कर्षादिविकारे च विकृतत्वं तेषां कण्टकादीनामप्यस्तीति तेषां सहेतुता एव । एवं स्कन्धा अपि ।

ननु स्पर्शं सति भवति चक्षुर्विज्ञानं । असति च न भवति^३ (१) न च तत् कारणमतोऽतिव्याप्तिरित्याहुः (१)

स्पर्शस्य रूपहेतुत्वाद् दर्शनेऽस्ति निमित्तता ॥१८४॥

स्पर्शस्य रूपाद्यविनिर्मा^४गिनः सहकारिभावेन रूपहेतुत्वात् । दर्शने चक्षुर्विज्ञानेऽस्ति निमित्तता पारम्पर्येणेति नातिव्याप्तिः । (१८४)

एतच्च व्यतिरे^५कमभ्युपगम्योक्तं न तु रूपमुपदर्श्य स्पर्शाभावे नेत्रबुद्धेरभावः शक्य^६दर्शनः । रूपस्पर्शयोरविनिर्भागीकृतत्वात् । तस्य च दुःखस्य (१)

^१ कः पञ्चानालबलकोशरकर्णिकानां संस्थानवर्णरक्तानामुद्भूताविहेतुः (१) पञ्चाणि चित्रयति कोश पतत्रिणाम्बा स्वाभाविकं जगदिवं नियतं तथैव ॥ दुःखमहेतुकं चाव्वकिः ।

^२ स्पर्शवत्येवं संहते चक्षुर्विज्ञानं भग्यते ।

^३ स्पर्शीभूतचक्षुष्कात्मा उपावाय रूपस्य हेतुः ।

^४ अतिव्याप्तिः ।

नित्यानां प्रतिषेधेन नेश्वरादेशच सम्भवः ।

असामर्थ्यादतो हेतुर्भववाञ्छा ;

नित्यानां कमाकामाभ्यामर्थक्रियायामसामर्थ्यात् । प्रतिषेधेन^१ च नेश्वरादेश-
विषयत्वात् प्रधानपुरुषादेः कारणात्सम्भव उत्पादः । अतो नित्यादनुत्पत्तेर्दुःखस्य
हेतुर्भववाञ्छा जन्मतृष्णा, जन्मस्वानावस्था^२ सत्त्वाद्यनिष्ठा^३ प्राप्तिर्मा^४ । (१८५)

परिग्रहः ॥१८५॥

यस्माद् देशविशेषस्य तत्प्राप्त्याशाकृतो नृणाम् ।

यस्माद् देशविशेषस्य परिग्रहः तत्प्राप्तितृष्णाकृतो नृणाम् । नृशब्दः प्राप्नुय-
लक्षणः । ततो गर्भस्था^५नादावमपि तत्तृष्णाकृतमेव । (१८६)

८. तनूनतं भगवता "तत्र कतमस्समुदय आर्यसत्त्वं वीनर्गविकी न^६न्वी
रागसहगता तत्र तत्राभिनन्दिनी भूत कामतृष्णा भवतृष्णा विभवतृष्णा चे"^७ति
तत्कथमेका भवतृष्णोच्यते समुदयसत्त्वमिति । अत्राह (१)

सा भवेच्छाऽप्यनाप्तीच्छोः प्रवृत्तिः सुखदुःखयोः ॥१८६॥

यतोऽपि प्राणिनः कामविभवेच्छे च ते मते ।

यतः कारणात् प्राणिनः सुखदुःखयोः क्रमेणाप्यनाप्तीच्छोः प्रवृत्तिर्गमस्थान-
परिग्रहायातः सा भवेच्छापि (१८६) कामविभवेच्छे च ते मते । सुखप्राप्तीच्छा
कामतृष्णा । दुःखविषयेच्छा विभवतृष्णा । भवतृष्णायां सुखदुःखप्राप्तिपरि-
हारेच्छा^८पुनिकायां गर्भस्थानोपादानेच्छा^९त्मिकायां द्वयोरपि संग्रहादविरोधः ।
(१८७)

सर्वत्र चात्मस्नेहस्य हेतुत्वात् संप्रवर्तते ॥१८७॥

अमुखे सुखसंज्ञस्य ;

समुदयस्य च समुदयात्मकत्वात् सर्वत्र विषयेऽमुखे सुखरहिते सुखतन्त्रस्य
दुःखविषयस्तस्मान्नामुचो शुचिविषयस्योपि कथितः । न ह्यमुचो तथा मन्वमान
कस्यचित् सुखसंज्ञाऽऽत्मस्नेहेनेति आत्मस्नेहस्य हेतुत्वादिति । बहुङ्कारममकारो-

^१ "कारणान्विकृतिरुच्छिन्नाद्यन्तेन्यस्य कारणमि"त्यादिना ।

^२ अवस्था मनुष्यदेवादि ।

^३ सहायाः सत्त्वाः उपकरणञ्चन्दनादि ।

गर्भादि ।

^४ द्वयो रागयोः समवधानभावादाह । वर्तमानार्थात्मकनाकृष्टा

प्रीतिर्नन्वी ।

^५ दीपनिकाय २।२२

त्वापितस्य ।^१ अनेनात्मनि आत्मस्नेहविपर्यास उक्तः । संप्रवर्तत इत्यनेनानित्य-
विपर्यासः सूचितः । न हि नित्यविपर्यासमिदं फलार्थं प्रवर्तते ।

तस्मात् तृष्णा भवाश्रयः ।

14b

तदेवं अनुविपर्यासवाचितमानस एवात्मस्नेहात् सुखदुःखप्राप्तिपरिजिहीर्षया
प्रवर्तते । तथा गर्भस्यानेपि सुखदुःखप्राप्तिपरिहारेच्छैव तृष्णा । तस्मात्तृष्णा
भवस्याश्रयो हेतुः । अनेन हेतुत आख्यातं ।

विरक्तजन्मादृष्टेरित्याचार्याः संप्रचक्षते ॥१८८॥

अदेहारागादृष्टेच देहाद् रागसमुद्भवः ।

ननु विरक्तस्य जन्मादृष्टेरित्याचार्या गो त मा
दृष्टोपि संप्रचक्षते । (१८८) अदेहस्य रागादृष्टेच देहाद् रागसमुद्भवः स्थितस्ततो
न देही वीतरागः ।

अत्राह (१)

निमित्तोपगमादिष्टमुपादानं तु वार्यते ॥१८९॥

निमित्तस्य सहकारिकारणस्योपगमात् देहोस्य रागस्य सहकारिकारणमिष्टं
ततो नानिष्टमापद्यते । उपादानमु देहो रागस्य वार्यते । राग एव त्वमुपादानकारणं ।
न च रागो जन्महेतुः । विरक्तस्य कण्ठ्या जन्मसम्भवात् । रक्तस्यापि तृष्णमेव
जन्मप्रभः । अनेन प्रत्यक्त इति व्याख्यातं । (१८९)

इमां तु युक्तिमन्विच्छन् बाधते स्वमतं स्वयम् ।

जन्मना सहभावश्चेत् जातानां रागदर्शनात् ॥१९०॥

d. विरक्तजन्मादृष्टेरितिमां युक्तिमन्विच्छन् चा न्या कः स्वमतं स्वयं
बाधते । रागहेतुको देहः तदेतुकराग इति । अन्योन्यहेतुत्वात् जन्मप्रबन्धसिद्धेः ।
वीतरागान्युपगमाच्च स्वमतबाधास्य जन्मना सहभावो रागादीनां न पूर्व
रागोस्ति जातानां रागदर्शनात् । अतो न रागो देहहेतुरिति चेत् । (१९०)

सभागजातेः प्राक् सिद्धिः ;

^१ अहंकारमकारो यस्य ।

^२ अनुपपन्नैवमुक्ते आख्यात आह ।

^३ अदेहस्य ^४ न रागमात्रात्

^५ प्रभवाकारमाह ।

II. तृष्णा जन्मसमुदयः

तन्नेवं देहोपि न स्यात् रागहेतुः सहभावात् । न चाहेतुक्ता । ततः सभावात् सञ्जातीयाद्रागान्नालेत्पावात् । प्राप्तागस्य सिद्धिरित्यायातं ।

III. कर्मापि

तन्वविद्या तृष्णा कर्म च जन्मकारणं* तत्कथं तृष्णैव केवला समुदय उक्त इत्याह (1)

कारणत्वेऽपि नोदितम् ।

अज्ञानं, उक्ता तृष्णैव सन्तानप्रेरणाद् भवे ॥१९१॥

आनन्तर्याच कर्मापि सति तस्मिन्नसंभवात् ।

कारणत्वेऽपि नोदितमज्ञानमविद्या मोहापरसंज्ञकं । उक्ता तृष्णैव तस्यैव सन्तानस्य पञ्चस्कन्धसन्ततोः प्रेरणात्^१ किमर्थं भवे (१९१) जन्मनिमित्तं कर्मापि हेतुत्वेऽपि नोक्तं समुदयत्वेन सति तस्मिन्नज्ञाने कर्माणि च । तृष्णाऽसंमुखीभावेऽभावाज्जन्मनः । आनन्तर्याच्च तृष्णायाः सत्तोरपि मोहकर्मणोस्तृष्णाया वरसंमुखीभावे जन्मन आक्षेपकत्वासंभवात्^२ यथा विमुक्तिः (:) चित्तस्यैत्युक्तः समुदयः ।

तदनात्यन्तिकं हेतोः प्रतिबन्धादिसम्भवात् ॥१९२॥

तदेतद्योक्तकारण (समुदय) स्वभावं दुःखमनात्यन्तिकं संभवदुच्छेदं दुःखहेतोस्तृष्णायाः प्रतिबन्धस्य संभाव्यमानत्वात् । आदिशब्दादविद्यादेः सहकारिणो वैकल्पसम्भवात् ।

अनेन निरोध एव नास्तीति वादि^३ नः प्रतिनिरोधत इति कथितं ।

(ग) निरोधसत्यम्

संसारित्वाद्निर्मोक्षो नेष्टत्वादप्रसिद्धितः ।

ननु संसारित्वादनिर्मोक्षो मुक्तिर्नास्ति कस्यचित् । तत्कथं निरोधसम्भावना । नैव दोष इष्टत्वात् । को नाम मुक्तिं संसारिण इच्छति । अप्रसिद्धितस्तस्य । न हि संसारी कश्चिदस्ति । किन्तु दुःखं केवलं हेतुबलात्प्रवर्तते तदभावाच्च न भवतीति ब्रूमः ।

^१ इयमेव प्रभवविष्णुत्वात् प्रभवः ।

^२ आनन्तर्याच्च तृष्णायाः ।

^३ भीमासकावयः ।

I. संसार्यभावे मुक्तिव्यवस्था

यदि संसारी कश्चिन्नारित को^१ मुक्त्यर्थं किमर्थं प्रवर्तते इत्याह (१)

यावच्चात्मनि न प्रेम्णो हानिः स परित्यजति ॥१९३॥

152

तावद् दुःखितमारोप्य न च स्वस्थोऽवतिष्ठते ।

यावच्चात्मनि एकत्वाहंकारविषयेषु स्कन्धेषु प्रेम्णः स्नेहस्य न हानिस्तावद् दुःखितमात्मानमारोप्य स प्राण्यभिमतो दुःखसन्तानः परित्यजति (१९३) दुःखमास्ते । न च दुःखहेत्वपगमीपावाभ्यां स क्लेशम्विना स्वस्थोऽवतिष्ठते ।

किन्तु (१)

मिथ्याध्यारोपहानार्थं यत्नोऽस्त्यपि मोक्षरि ॥१९४॥

मिथ्याध्यारोपस्य संसारित्वाध्यवसायस्य हानार्थं यत्नोऽस्त्यपि कस्मिंश्चिद्वात्मादी मोक्षरि । न हि यथावस्त्येव व्यवहारः । किन्तु यथावसायञ्च । तथाहि रज्जुरपि सर्पाध्यवसायविषयत्वात् परिहारविषयः । एवमहमेव ब्रह्मोऽहमेव मोक्ष्यामीत्यध्यारोपान्मुक्त्यर्थं व्यागमः । (१९४)

II. मुक्तानां संसारे स्थितिः

भक्त्यात्मग्रहनिर्णयस्तानां मुखाद्यभिलाषात्प्रवृत्तलक्षणा संसारे स्थितिरुन्मीलितात्मग्रहयोनिसकलदोषराशयस्तु कस्मादासत इत्याह (१)

अवस्था वीतरागाणां दयया कर्मणाऽपि वा ।

३. अवस्था वीतरागाणां दययापि कर्मणापि वा वीतमोहानामपि दुःखाद् दुःखं हेतोश्च लोकमुद्धर्तुकामतया स्थितिः । तावत्कालानुबन्धिसारीराशेपकेन कर्मणा वा स्थितिः ।

तदेवाह (१)

आक्षिप्तेऽविनिवृत्तोष्टेः ;

आक्षिप्ते कर्मणा कार्येऽविनिवृत्तेर्निवृत्त्यभावस्येष्टेः । यद्येवं जन्मान्तराक्षेपकस्य कर्मणः सद्भावात् भवा^१न्तरञ्च स्वादित्याह—

सहकारिचयादलम् ॥१९५॥

नाक्षेपमुपपरं कर्म भवतृष्णाविलिपिनाम् ।

^१ तत्र च ते प्रेक्षकाः ।

सहकारिण आत्मात्मीयाविविपर्यासमानस्य तृष्णायाश्च क्षयान्नालं (१९५)
न शक्तं कर्माशेषमुत्तरं भवं भवतृष्णाविलक्षिणी। तृष्णालक्षणा नैरात्म्यदृष्टिरि-
त्यात्मात्मीयादिमोहनिवृत्तिश्चोक्ता। अनेन सहकारिवैकल्यमुक्तं।

ननु यथा^१ सत्त्वदर्शनात् तच्च क्षीणं मुक्तानां तत्त्वबन्धवया स्थितिरित्याह (१)

दुःखज्ञानेऽविरुद्धस्य पूर्वसंस्कारबाहिनी ॥१९६॥

वस्तुधर्मो द्योत्यतिर्न सा सत्त्वानुरोधिनी ।

दुःखस्यानित्यदुःखगूण्यानात्मकाकारस्य ज्ञाने सत्त्वविरुद्धस्य द्वेषाभावात्
सर्वत्राप्रतिह^२ तस्य पूर्वसंस्कारबाहिनी (१९६) पूर्वोक्त्या^३ सप्रवृत्ता या द्योत्यतिः
सा न सत्त्वानुरोधिनी सत्त्वदृष्टिवशा किन्तु वस्तुनो दुःखस्य कृपाविषयतयाऽभ्यस्तस्य
धर्मः^४। उन्मूलितात्मदृष्टीनामपि दुःखस्य कृपाविषयतयाऽभ्यस्तस्य संभूतीभाव-
मात्रेण द्योत्यच्छत इत्यर्थः।

b. एवन्तर्हि रागोपि मुक्तानां^५ स्यादित्याह (१)

आत्मान्तरसमारोपाद् रागो धर्मेऽतदात्मके ॥१९७॥

आ^६त्मान्तरस्य स्थिरबुद्ध्यात्मात्मीयरूपस्यारोपात् धर्मे स्कन्धमात्ररूपेऽतदात्मके
वस्तुनोऽस्थिरादिस्वभावे रागोऽभिष्वङ्गरूपो भवति ॥ (१९७)।

दुःखसन्तानसंस्पर्शमात्रेणैवं द्योदयः ।

द्योदयस्तु दुःखसन्तानस्य संस्पर्शो दर्शनं तन्मात्रेणैवं भ^७वति । न तत्र सत्त्व-
दर्शनापेक्षा ।

c. यथा दुःखदर्शनात् द्योत्यतिस्तथापकारिणि द्वेषोपि स्यादित्याह (१)

मोहश्च मूलं दोषाणां स च सत्त्वग्रहः;

मोहश्च^८ मूलमादिकारणं दोषाणां स च मोहः सत्त्वग्रहः। उन्मूलितसत्त्व-
दृष्टेश्च। (१९८)

विना ॥१९८॥

तेनाद्यहेतौ न द्वेषो, न दोषोऽतः कृपा भवा ।

^१ द्वेषो हि कृपाविरुधी स ग्रहीणद्वेषः। ^२ करुणाया। शास्तुः।

^३ एतेन धर्मलक्ष्मणी कृपोक्ता ^४ उक्तस्कन्धेभ्योऽन्यत्वादनन्तरशब्धः।

^५ इति रामावल्या कृपा। ^६ अमूढस्य पापावृत्तेः।

तेन^१ सत्त्वग्रहेण विनाऽऽहेतावपकारिणि न द्वेषोस्ति आत्मनोऽवशेना-
सदपकारभ्रान्त्यभावात् । अतो दोषमूलस्वात्मग्रहस्याभावाद्दुत्पद्यमाना कृपा
न दोषो मता (१)

b. यदि पूर्वकर्मविधत्तस्तदेव न निर्वर्ण^१ तदा सांसारिकतैव स्यादित्याह (१)

नामुक्तिः पूर्वसंस्कारक्षयेऽन्याप्रतिसन्धितः ॥१९९॥

अक्षीणशक्तिः संस्कारो येषां तिष्ठन्ति तेऽनघाः ।

मन्दत्वात् कुरुष्यायाश्च न यज्ञः स्थापने महान् ॥२००॥

नामुक्तिः किन्तु मुक्तिरेव पूर्वसंस्कारक्षये पूर्वकर्मविधत्तये सत्यन्यस्य दुःखस्य
हेतुर्वैकल्यादप्रतिसन्धितः । (१९९) येषां पुनर्महाकृपाणां प्रणि^१मानपरिपुष्टस्य
जन्माक्षेपकर्मणः संस्कारोऽक्षीणशक्तिस्तेऽनघाः सन्त्यक्स्मृद्धाः यावदाकाश-
न्तिष्ठन्त्येव । आवकाणान्तु कर्मणो निवृत्तकालस्थितिकवेहाक्षेपकत्वान्मन्वत्त्वात्
कुरुष्याया यत्नश्च महान् स्थापने नास्तीति न सदा स्थितिः । (२००)

तिष्ठन्त्येव पराधीना येषां तु महती कृपा ।

तिष्ठन्त्येव सर्वदा ते पराधीनाः परेषामुपकारणीकृतात्मानो महानुनयः ।
येषामकारणवत्सलानां महती कृपा ।

III. सत्कायदृष्टेर्विगमः

सत्कायदृष्टेर्विगमादाद्य एवाभवो भवेत् ॥२०१॥

मार्गे चेत् सहजाहानेर्न हानौ वा भवः कुतः ।

a. नन्वाद्य एव मार्गे दर्शनमार्गे सत्का^१यदृष्टेर्विगमात् स्रोत आपन्नस्य भवो
जन्मान्तरबन्धो न भवेदिति चेत् (२०१) । सहजाहानेर्न । द्विधा हि सत्काय-
दृष्टिराभिसंस्कारिणी या स्कन्धव्यतिरिक्तात्माध्यवसायिणी, सहजा च । तत्र
प्रथमा दर्शनमार्गे हीयते न द्वितीया भावनामार्गेहेया । सा च मोहः तृष्णायाश्च
हेतुरिति भवति जन्मप्रबन्धः । यदि तु पटुतरप्रवृत्त्याद्य एव मार्गो मार्गान्तर-
स्वभावः तदा हानौ वा सहजाया लात्मदृष्टेः पुनर्भवः कुतः^१ ।

b. कीदृशं पुनस्तत्सहजसत्त्वदर्शनमित्याह (१)

सुखी भवेयं दुःखी वा मा भूवमिति तृष्यतः ॥२०२॥

यैवाऽहमिति धीः सैव सहजं सत्त्वदर्शनम् ।

^१ किन्तु स्थितिस्तर्हि कृपापरवत्तस्य ।

सुखी भवेयं दुःखी वा माभूवमिति तद्व्यतः । कांशमाणस्य यैवहमिति धीः
सैव सहजं सत्त्वदर्शनमुच्यते ।

c. तदप्रहीणं श्रोत आपन्नस्येति कथं ज्ञायत इत्याह (1)

न ह्यपश्यन्नहमिति कश्चिदात्मनि स्निह्यति ॥२०३॥

न चात्मनि विना प्रेम्णा सुखकामोऽभिधावति ।

15b

न ह्यपश्यन्नहमिति कश्चिदात्मनि स्निह्यति किन्तु पश्यन्नेव (२०३) ।

न चात्मनि विना प्रेम्णा सुखकामः कश्चिद् गर्भस्थानादिमभिधावति । अभिधावति
च गर्भस्थानं (1) प्रहीणाभिसंस्कारिक सत्त्ववृष्टिरपि श्रोत आपन्नं तदस्याप्रहीणं
सहजं सत्त्वदर्शनं ।

IV. बन्धमोक्षव्यवस्था

ननु सत्यात्मनि बन्धमोक्षावेकाधिकरणी युक्ती । नेत्याह (1)

दुःखस्योत्पादहेतुत्वं बन्धः, नित्यस्य तत् कुतः ॥२०४॥

अदुःखोत्पादहेतुत्वं मोक्षः, नित्यस्य तत् कुतः ।

a. दुःखस्योत्पादानस्कन्धानामुत्पादहेतुत्वं बन्धः । तत्कुतो नित्यस्य क्रमयोगपक्षा-
भ्यामर्थक्रिया विरहात् (२०४) । अदुःखोत्पादहेतुत्वं दुःखं प्रत्ययहेतुता मोक्षः ।
तच्च नित्यस्य कुतः । न हि पूर्वपरिकस्य भावस्य दुःखहेतोः पश्चादहेतुत्वं युक्तं ।

b. स्यादेतत् (1) न नित्यस्य हेतुत्वं बन्धमोक्षी च युक्ताविति । नित्यत्वानित्य-
त्वाभ्यामवाच्यस्य पुद्गलस्य तौ भविष्यत इति मन्वानं वै भाषिकम्य-
त्याह (1)

अनित्यत्वेन योऽवाच्यः स हेतुर्न हि कस्यचित् ॥२०५॥

अनित्यत्वेन योऽवाच्यः । अनित्यत्वमुपलक्षणं । नित्यत्वेनाप्यवाच्यः सहेतुर्न हि
कस्यचित् । तस्मैवामावात् । तथाहि यद्यस्यानित्यो न भवति स्यान्नित्यः । (२०५)

अथ नित्यो न भवति स्यादनित्यः । अन्योन्याभावलक्षणत्वादनयोरेकविधि
प्रतिषेधस्यापरप्रतिषेधविधिनान्तरीयकत्वात् न क्वचिद्वस्तुनि द्वयप्रतिषेधसम्भव
इति पुद्गलस्याभावादहेतुत्वं अतो बन्धमोक्षावप्यवाच्ये पुद्गले न युज्येते
कथञ्चन ।

^१ क्षयमप्यात्मनि कथाद्यभावमाह ।

^२ बन्धासिद्धेः ।

८. अथ नित्यत्वेनाव्याच्यत्वात् दोष इति चेत् । नन्वेवमनित्य एवोक्तः स्यात् ।
तथाहि^१ (१)

नित्यं तमाहुर्विद्वांसो यः स्वभावो न नश्यति ॥२०६॥

नित्यं तमाहुर्विद्वांसो यः स्वभावः सर्वदा न नश्यति स चेदीदृशो न भवत्य-
नित्य एव स्यात् । (२०६)

त्यक्त्वेमां द्वेषणीं दृष्टिमतोऽनित्यः स उच्यताम् ।

अक्षेमां पुद्गलदूर्ब्धं पुद्गलनैरात्म्यवादिनः संस्कारानित्यतावादिनश्च शास्तुः
विद्याणां ह्लेषणीं लज्जावर्दनीं त्यक्त्वाऽनित्यः स पुद्गल उच्यतां येन वन्ध^२मोक्षी
युज्येते । एकाकारो निरोधो व्याख्यातः । × ॥ × ।

(घ) मार्गसत्यम्

(चतुराकारं मार्गसत्यम्)

अथ आकारा वक्ष्यन्ते ।

उक्तो मार्गः, तदभ्यासादाश्रयः परिवर्तते ॥२०७॥

मार्गसत्यं चतुराकारं वक्तुमाह (१)

१. उक्तो मार्गः शास्तृपदव्याख्यानसरे^३ नैरात्म्यदर्शनलक्षणः । तस्याभ्यासादा-
श्रयः क्लेशवासनाभूतमा लभ्य विशा नं परिवर्तते निरुद्धवशानिरोधात् क्लेशविषं-
युक्तचित्तप्रवन्धात्मना परिणमति । (२०७)

अनेन मार्गत इति मार्गाकारो दक्षितः क्लेशविषययोगहेतुत्वात् ।

सात्म्येऽपि दोषभावश्चेन्मार्गवत् ;

मार्गस्याभ्यासप्रकर्षात् सात्म्येऽपि प्रकृतित्वे च प्राप्ते पुनर्बोधाणां मोहादीनां
भावः प्राप्नोति चेत् । मार्गवत् यथा वन्धावत्वायां दोषसात्म्येऽपि मार्गोऽभ्यास-
वशादाविर्भवति ।

अत्राह (१)

नाधिभुत्वतः ।

^१ न नित्यमन्यदेव किञ्चिच्छावता । ^२ “उपायाभ्यास एवाध्यान्तादात्म्या-
पछसनं मतमि” (१११४०) त्यनेन श्रान्तिनिवर्तकागमनकालमात्रमस्यावस्थानात् ।

नाविभूतवत्तः असामर्थ्यात् । मार्गसात्म्येऽपि स्थितस्य चेत्तसि न दोषाभा-
मुत्पत्तौ सामर्थ्यं^१ नास्ति । तस्मिन्नाविभूतस्य सत्त्वदर्शनस्योत्प्लुतत्वात् ।

16a अनेन शान्तत्वं इति निरोधकार उक्तो दोषाणां सर्वथा शान्तत्वात् ।^२

ग. सत्त्वग्रहः

(क) सत्त्वदर्शनाभावे कारणम्

सत्त्वदर्शनमेव पुनः कस्मात् भवतीत्याह (1)

विषयग्रहणं धर्मो विज्ञानस्य यथास्ति सः ॥२०८॥

गृह्यते सोऽस्य जनको विद्यमानात्मनेति च ।

विषयग्रहणम्विज्ञानस्य तावत्सति ग्राह्यग्राहकभावो धर्मः^३ यथा चास्ति स
स विषयस्तथा गृह्यते । विज्ञानेन विषयिणः (२०८) । स च विषयोऽस्य विज्ञानस्य
जनको विद्यमानेनात्मना यथावस्थितेन रूपेण ।

एषा प्रकृतिरस्यास्तन्निमित्तान्तरतः स्थलत् ॥२०९॥

ठ्यावृत्तौ प्रत्ययापेक्षामदृढं सर्पबुद्धिबत् ।

यथावस्थितवस्तुग्रहणञ्च नात्मैषा प्रकृतिः स्वभावो ज्ञानस्य विषयिणः ।
यथास्वभावं स्वग्राहिज्ञानजननञ्च विषयस्य प्रकृतिः । अस्याः प्रकृतेस्तज्ज्ञानं
निमित्तान्तरतः^४ आन्तरादविद्यारूपादागन्तुकाञ्च विषयदोषादेः स्थलद्विषयग्रहण-
विपरीताकारं^५ भवति (१२०९) तञ्च ठ्यावृत्तौ विषयविपरीतग्रहणाकारताया
निवृत्त्यर्थं प्रत्ययापेक्षं भ्रान्तिनियतकारणमपेक्षमाणमवृद्धमस्या^६ णु सर्पबुद्धिबत् ।
यथा सर्पबुद्धी रज्जा भ्रान्तिनिमित्तं^७ जाता रज्जुस्वरूपग्राहिणः प्रत्ययाभिनुता न
पुनरुद्भवतीति । तथा भ्रान्तिनिमित्तनिरासात् दृष्टे नैरात्म्ये वस्तुनि सति नास्ति
सत्त्वे दृष्टिसम्भवः^८ ज्ञानस्य विषयस्वरूपग्रहणप्रवणत्वात् । विषयस्य च स्वाकारा-
पेक्षप्रवृत्तत्वात् ।

३. किञ्च (1)

प्रभास्वरमिदं चित्तं प्रकृत्यागन्तवो मलाः ॥२१०॥

प्रभास्वरमनात्मनूतदोषसञ्चयमिदं चित्तं प्रकृत्या स्वभावेन । ये तु मनोदोषा

^१ प्रकृतिकुदहेभवत् । ^२ अर्थग्राहिज्ञानमिच्छतो वक्तव्यः । ^३ सत्त्वाभ्यव-
सायि । ^४ मन्वन्मन्वप्रकाशो संप्रोचितो प्रवेशो । ^५ असह्यागन्तुर्दोषः ।
नैरात्म्यं प्रकृतिः प्रमासिद्धिः ।

दृश्यन्ते ते भ्रान्तिनिमित्तोपनीतत्वादागन्तव्योऽवभावभूताश्चेतसः । तमः तुहिनादय इव नभसः (२१०) ।

तत्रागप्यसमर्थानां पश्चाच्छक्तिः क तन्मये ।

तत्रापि तस्माद्वैरात्म्यदर्शनात्पूर्वमपि ततः श्रुतिभिन्नाध्यवसानेऽप्यापात-
विष्कम्भनादुत्पत्तिसमर्थानां मलानां पञ्चान्मार्गानिष्पत्ती शक्तिरुत्पत्तुं श्व तन्मये
मार्गसात्त्व्ये^१ स्वरूपे (१)

एतदेवाह (१)

नालं प्ररोद्धुमत्यन्तं स्पन्दिन्यामग्निवद् भुवि ॥२११॥

बाधकोत्पत्तिसामर्थ्यगर्भे शक्तोऽपि वस्तुनि ।

शक्तोऽप्युद्धतोपि मनोमलो नालमत्यन्तं प्ररोद्धुं वस्तुनि चित्तसन्ताने वीदुषो
बाधकोत्पत्तिसामर्थ्यगर्भे सर्वदृष्टिबाधकस्य नैरात्म्यदर्शनस्य मार्गसत्त्वोत्पत्तिस्तस्यां
सामर्थ्यं प्रविष्णुत्वं तद्वर्गं वान्तर्गस्य गर्भे तस्मिन् स्पन्दिन्यां^२ भुवि अग्निवत्
(२११) । यथा हि बल्लेहेतुबलादुत्पन्नोपि स्पन्दिन्यां भुवि बाधकत्वात् नालमत्यन्तं
प्ररोहति तथा मार्गोत्पत्तिसामर्थ्यगर्भे चेतस्सुत्पन्ना अपि मला नालमत्यन्तं विरोहन्ति ।
सात्त्विकभूतानां^३ तु हेतुवैकल्यादुत्पन्न एव ।

(ख) नैरात्म्यदर्शने दोषोत्पत्तिव्यवस्था

कथञ्च नैरात्म्यदर्शिनो मलोत्पत्तिराशङ्क्यते । न तावत् हेतुसाकल्यात्सत्त्व-
दृष्टेहेतुभूतानां अभावात् नैरात्म्यदर्शनवत् सत्त्वदर्शनञ्च भावनयोत्पन्नं हेतुरिति
चेत् ॥

कुतस्तस्य भावना । किन्नैरात्म्यस्य सोऽपद्रवत्वात् । किञ्चाभूतत्वेन भ्रम-
हेतुत्वात् । अस्वभावेनोपहन्तुं शक्यत्वाद्वा । एतत्त्वमसङ्गतमित्याह (१)

निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः ॥२१२॥

न बाधा यज्ञवत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षापाततः ।

दोषराशेशद्वेजकस्य प्रहाणेन निरुपद्रवस्य प्रमाणसम्बाधित्वेन भूतार्थस्य
सत्त्वार्थस्यानारोपितत्वेन स्वभावस्य प्रकृतेर्नैरात्म्यस्याभिरुचितविषयस्य विपर्यये-
ष्वात्माद्याकारेष्वन्यासे सोपद्रवत्वादिना प्रयत्न एव तावन्न सम्भवति प्रेक्षस्य ।
सम्भवेपि वा विपर्ययैः (१२१२)

^१ नित्यमुक्तस्त्राविण्यां ।

^२ नैरात्म्ये यदि दोषः स्यात्तदा सत्त्वदर्शनं
भावयेत् । तच्च नास्ति दोषत्रयस्याप्यभावात् ।

३. न बाधा नैरात्म्यस्य सात्मीभूतस्य स्वभावस्यास्ति । ^१ बुद्धेस्तत्र दोषप्रति-
पक्षे गृणवति मार्गे पक्षपातात् ।

न हि स्वभावः साक्षात्कृतोऽप्यथा कर्तुं शक्यः । अनेन प्रणीत इति निरोधा-
कारो दधितः ।

४. ननु यदि नैरात्म्यसात्मत्ववर्तनयोः परस्परभेदाद् बाधा तदा रागप्रतिष-
थोरपि स्यादित्याह (१)

आत्मग्रहैक्योनित्वात् ;

कार्यकारणभावतः ॥२१३॥

रागप्रतिषथोर्बाधा भेदेऽपि न परस्परम् ।

आत्मग्रह एको योनिष्कारणं ययोस्ती तयोर्माविस्तस्मादेककारणत्वात् राग-
प्रतिषथोर्भेदेऽपि न परस्परं बाधा रूपरसयोरिव । तथा कार्यकारणभावतोऽपि
(२१३) तान्योन्यं बाधा । तथाहि यदैकस्मिन् रागस्तथा तदपकारिणि द्वेषः ।
यदा च क्वचिद् द्वेषस्तथा तदपकारिणि रागोपीति परस्परकार्यकारणभावाभास्ति
विरोधः । अक्षु^२रादिवृद्धीनामिव ।

८. ननु द्वेषादिप्रतिष^३क्षा मैत्र्यादयो न च तानुच्छिन्दन्तीत्याह (१)

मोहाविरोधान्मैत्र्यादेर्नात्यन्तं दोषनिग्रहः ॥२१४॥

तन्मूलारब्ध मल्लाः सर्वे ;

मोहाविरोधान्मैत्र्यादेः । मैत्रीकल्याणयो मोहानिरोधिनोऽतएव दोषकारणा-
वैकल्यान्नात्यन्तं द्वेषादिविषाणां निग्रहो मैत्र्यादेः । आपातविष्कम्भगमात्रनु
भवति मोहस्यानपायात् (२१४) । तन्मूलारब्ध मल्लाः सर्वे प्रसूयन्ते ।

(ग) मोहः सत्कायदृष्टिः

ननु सत्त्वदर्शनं दोषमूलं न मोह इत्याह (१)

स च सत्कायदर्शनम् ।

स च मोहः सत्कायदर्शनं ।

^१ चित्तसंप्रयुक्तत्वात् चैतानां संप्रयुक्ताऽविच्छेद्याह ।

^२ विरोधात् ।

^३ न चास्त्येकबाधनयाऽपरस्यात्यन्तनिरोधो लोक इत्यनेकान्तमाह ।

^४ लक्षणभेदेऽपि नात्यन्तविरोधस्तयोः । ^५ भेदेऽप्येकमन्यहेतुः ।

ननु मोहोऽसंप्रधानः सत्त्वदृष्टिः तु विपरीतार्थप्रतिपत्तिरूपा । तत्कथं मोह एव सत्त्वदर्शनमित्याहुः (१)^१

विद्यायाः प्रतिपक्षत्वाच्चैतत्त्वेनोपलब्धितः ॥२१५॥

मिथ्योपलब्धिरज्ञानं युक्तेरन्यदयुक्तिमत् ।

16b

विद्यायाः प्रतिपक्षत्वात् । विद्याया नैरात्म्यदृष्टेर्निपक्षोऽविद्या । स चा-
प्रधान^१मान्वा^२ रूपादि वा न भवति निर्वाणेपि तयोर्भावात् ।^३ किन्तु मिथ्योप-
लब्धिरज्ञानमविद्याऽयमनुवत् । विद्यायाः सदर्थत्वात्^४ । चैतत्त्वेनोपलब्धितश्च ।
चैतत्त्वेन कारणेनोपलब्धिरूप^५त्वान्च । (२१५) आख्यालम्बनाकारकालम्ब्य-
समतादिभिः समं प्रयुक्ताः संप्रयुक्ता इति संप्रयुक्तलक्षणं । न चासंप्रधानस्य
नीरूपस्यालम्बनाकारयोग इति मिथ्याज्ञानमविद्या । उक्ते^६ज्यं विरोधात् । भग-
वता^७प्युक्तं 'याः काश्चन लोकव्यवहारोपपत्तयः सर्वास्ता आत्माभिविवेक्षतो
भवन्ति आत्माभिविवेक्षाधिगमतो न भवन्ति' इत्यनेन सत्त्वदृष्टिरेव जन्महेतुत्वात् ।
आत्माभिविवेक्षलक्षणत्वात्^८स्याः । अतोऽन्यदसंप्रधानलक्षणमज्ञानमयुक्तं निर्वा-
णेपि तत्सत्त्वात् ।

२. ननु यद्यविद्या दृष्टिरेव तथा च दृष्टिसंप्रयुक्ताऽविद्येति संप्रयुक्तार्थो
न स्यात् । न सा तेनैव सम्प्रयुक्ता किन्तु सकलक्लेशानुगताऽविद्या^९ (१) सत्कायदृष्टिस्तु
तदेकदे^{१०}शः^{११} तत्त्वज्ञानमाविरोध इत्या^{१२}ह । (१)

व्याख्येयोऽत्र विरोधो यः ;

अत्र विद्वानिदंशे आगमविरोधो यः प्रसवति स सा^{१३}मान्यविद्ये^{१४}शभावेन
भेदकल्प^{१५}नया व्याख्येयः समर्थनीयः । यथा पलाशयुतम्बनमिति । दृष्टिस्वभावा-
ऽविद्याप्राधान्येन क्लेशहेतुरित्युपदर्शनञ्च प्रयोजनं ।

b. प्रकृतमाह (१) यतश्चैवमात्मदर्शनप्रभूताः सर्वक्लेशाः ।

^१ अभावस्तस्य ।

^२ सदर्थः ।

^३ विद्याविरुद्धाऽविद्या । ^४ युगपदनुत्पत्तिस्तु रागानिमित्ताद् ग्रहाद्यतवस्तु-

बहुलीकरणाद्यसाधारणं कारणवत्त्वात् ।

^५ अविद्यायाः ।

^६ युक्ति प्रतिपाद्यागममाह ।

^७ अविद्यायाः ।

^८ अतःप्रधानस्य सत्त्वात् ।

^९ तस्मात्पूर्वोक्तैवाविद्या ।

^{१०} यथा पलाशादियुक्तं वनं पाण्यादियुक्तं शरीरं ॥ ^{११} इत्यभिप्राय आह ।

^{१२} अविद्या ।

^{१३} दृष्टिः ।

^{१४} पाणेरिव शरीरात् ।

तद्विरोधाच्च तन्मयैः ॥२१६॥

विरोधः शून्यतादृष्टेः सर्वदोषैः प्रसिध्यति ।

तथा सत्त्वदृष्ट्या विरोधाच्च शून्यतादृष्टेर्नैरात्म्यदृष्टेः । तन्मयैः (२१६)
सत्त्वदृष्टिहेतुकैः सर्वदोषैर्विरोधः सिध्यति । शीतविकृष्टस्याग्नेरिव तत्कार्यं
रोमहृषादिभिरतः सात्त्वीभूतनैरात्म्यानां न पुनर्दोषलोपोत्पत्तिरनेन निःशरणात्
इति निरोधाकारो निदृष्टः । दोषेभ्यः सर्वेया निःशरणात् ।

(घ) दोषाः प्रतीत्यसमुत्पन्नाः

नाक्षयः प्राणिधर्मत्वाद् रूपादिवदसिद्धितः ॥२१७॥

सम्बन्धे प्रतिपक्षस्य त्यागस्यादर्शनादपि ।

a. स्यादेतदक्षयो रागादिः प्राणिधर्मत्वाद्रूपादिवत् न युक्तमेतदसिद्धितः । न हि
प्राणी कश्चिदस्ति यद्वर्मा रागादयः सिद्धयन्ति । सत्त्वे दृष्टौ तु सत्यां केवल^१मुप-
लभ्यन्ते इति प्रतीत्यसमुत्पादभावमेतत् (२१७) । तेषां प्रतिपक्षस्य नैरात्म्यदर्श-
नस्य सम्बन्धे संमुखीभावे त्यागस्यापत्तयिष्कम्भेन^२त्यागदर्शनादपि सम्भवत्प्रति-
पक्षत्वेनोच्छेदसम्भवाद् नाशयित्वं ।

b. स्वादे^३त्त्वं (१) ताम्रादीनामग्नियोगाद् द्रवावस्थायां नष्टमपि काठिन्यं
पुनः शीतसम्पर्कादुत्पद्यते । तद्वन्नष्टानामपि दोषाणां सार्वसात्म्ये पुनः कुतश्चि-
देतोरुत्पत्तिः स्यात् । अत्राह (१)

न काठिन्यवदुत्पत्तिः पुनर्दोषविरोधिनः ॥२१८॥

सात्मत्वेनानपायत्वात् अनेकान्ताच्च भस्मवत् ।

न काठिन्यवदुत्पत्तिः पुनर्दोषाणां । दोषविरोधिनो (२१८) नैरात्म्यस्य
सात्मत्वेन प्रकृतित्वेनानपायत्वात् । न ह्यव्याहते विरोधिनि तद्विरुद्धस्योत्पत्तिरन्ता-
विव शीतकाठिन्यं कादाचित्कत्वावग्ननिवृत्तौ तद्विरोधिन्या द्रवतायाः स्वरस-
निरोधादुत्पद्यतेऽनेकान्ताच्च भस्मवत् । यथा भस्मनि नूते पुनर्न काष्ठोत्पत्तिस्तथा
नैरात्म्यसात्गतायां न पुनर्नष्टानां दोषाणामुत्पत्तिरित्यनेकान्तिकता मष्टोत्पत्तेः ।

c. मन्वात्मभावतयापि मोक्षोक्तिं तर्कं नैरात्म्यभावनया यथाह^४ "रात्मा मन्तव्यो
विदिष्यास्तितव्य" इत्यादि । अत्राह (१)

यः परयत्यात्मानं तत्रास्याहमिति शाश्वतः स्नेहः ॥२१९॥

स्नेहात् सुखेषु वृध्यति वृष्णा दोषास्तिरस्क्रुते ।

^१ रज्ज्वां सर्पवृद्धिवदपेति च ।

^२ वैधर्म्यदृष्टान्तमाह ।

यः पश्यत्यात्मानं तत्रात्मन्यस्य द्रष्टुरहमिति शश्वतोऽनपायिस्नेहो भवति (२१९) ।

स्नेहात्मात्मने^१ हात्मुखेषु तृष्यति । तृष्णावान् भवतीति । तृष्णा च सुखसाधनत्वेनाध्यवसितानां वस्तूनां शोषानशुचित्वादीन् तिरस्कुल्ले प्रच्छादयति दोषतिरस्करणात् ।

गुणदर्शी परितुष्यन् ममेति तत्साधनान्युपादत्ते ॥२२०॥

तेनात्माभिनिवेशो यावत् तावत् स संसारं ।

गुणदर्शी शुचित्वेष्टत्वगुणान् पश्यन् परितुष्यन् ममेति ममेवं सुखमिति गर्दमानस्तस्य सुखस्य साधनानि गर्भगमनादीन्मुपादत्ते । (२२०)

तेनात्मदर्शनमूल^२त्वेन जन्मादेरात्माभिनिवेशो यावत्तावत् स आत्मदर्शी संसार एव (१)

d. न केवलं जन्मप्रबन्धस्तस्य^३ दोषा अपि सम्भूताः सन्तीत्याह (१)

आत्मनि सति परसंज्ञा स्वपरविभागात् परिग्रहद्वेषौ ॥२२१॥

अनयोः संप्रतिबद्धाः सर्वे दोषाः प्रजायन्ते ।

आत्मनि सति तदोज्यस्मिन् परसंज्ञा परबुद्धिर्भवति । स्वपरविभागाच्च कारणात् स्वपरयोर्मैयात्रमं परिग्रहोऽभिप्रेतौ द्वेषः परित्वागस्तौ भवतः (२२१) । अनयोरेतनुयप्रतिषेधयोः संप्रतिबद्धाः सर्वे दोषा रागमात्सर्येभ्योऽदयः प्रजायन्ते ।

e. यद्यप्यात्मनि स्नेहवान् तथाप्यात्मीये सुखसाधने वैराग्याच्च संसरतीति चेत् । नैतदुक्तं यत् (ः१)

नियमेनात्मनि स्निह्यंस्तदीये न विरज्यते ॥२२२॥

आत्मनि स्निह्यन् प्रीयमाणस्तदीय आत्मी^४ये सुखसाधने नियमेन (न) विरज्यतेऽभिप्रेतयेव हृत्कथमात्मीयविरागाम्भूतिः । आत्मस्नेहस्यात्मीयवैराग्यविरोधित्वात् । (२२२)

f. तमे^५व त्यजतीति चेत् आह (१)

न चास्यात्मनि निर्दोषे स्नेहापगमकारणम्^६ ।

स्नेहः सदोष इति चेत् ततः किं तस्य वर्जनम् ॥२२३॥

^१ आत्मदर्शनं मूलं यस्य जन्मादेः ।

^२ आत्मस्नेहः ।

^३ नैतच्छ्लोकार्थं विवृतं वृत्तिकृता ।

य^१ज्ञप्तात्मा निर्दोषस्तथापि स्नेहः सशेष इति चेत् । ततः सदोषत्वात् किं कर्तव्यं तस्य स्नेहस्य वर्जनम् (॥२२३॥)

१७१

अवृष्टितेऽस्य विषये न शक्यं तस्य वर्जनम् ।

अवृष्टितेऽस्य विषय आत्मनि न शक्यं तस्य वर्जनं । न हि स्नेहः स्वगुणदोषाभ्यामुपादीयते त्यज्यते वा^२ किन्तु विषयस्य विषयश्च निर्दोष इति त्वमस्य वर्जनं ।

किञ्च (१)

प्रहाणिरिच्छाद्वेषादेर्गुणदोषानुबन्धिनः ॥२२४॥

तयोरदृष्टिविषये ;

इच्छाद्वेषादेर्गुणदोषानुबन्धिनो यथाक्रमं विषयस्य गुणदोषानुवर्तिनः प्रहाणिः प्रहाण्युपायः (२२४) । तयोर्गुणदोषयोरदृष्टिविषयेऽन्योपायतादवर्णनार्थमुपधारः । विषयगुणदोषावक्षेने एवेच्छा द्वेषादिप्रहाण्युपाय इत्यर्थः ।

नन्वादृष्टोपि इत्यादिरनिच्छामात्रात् त्यज्यमानो वृक्षतः^३ इत्याह (१)

न तु वाक्येषु यः क्रमः ।

न तु वाक्येषु वस्तुषु यः क्रमोऽनिच्छामात्रकृतत्वात्पर्यः स आन्तरेष्वपि स्नेहादिषु युक्तः । बाह्याधीनं बाह्यमनिच्छया त्यक्तुं शक्यं आत्मदर्शनाधीनत्वात् न शक्यपरिहारः । अविकलहेतुत्वेनोत्पत्तेः ।

किञ्च (१)

न हि स्नेहगुणात् स्नेहः किन्त्वर्थगुणदर्शनात् ॥२२५॥

कारणेऽविकले तस्मिन् कार्यं केन निवार्यते ।

न हि स्नेहगुणात्स्नेहः किमते किन्त्वर्थस्य विषयस्य गुणदोषदर्शनात् जायते (२२५) कारणेऽविकले तस्मिन् विषयगुणे कार्यं स्नेहः केन निवार्यते । न केनपि ।

का वा सदोषता दृष्टा स्नेहे दुःस्वसमाश्रयः ॥२२६॥

^१“नचात्मनि निर्दोषे स्नेहापगमकारणमस्ति” इति वक्तुमुचितं व्याख्यानम् ।

^२ इदमेव समर्पयते ।

^३ इच्छाविषये गुणदृष्टेः प्रवर्ततो द्वेषो दोषदृष्टेः तेन तत्प्रवृत्त्याऽगतौ निष्पन्नस्त (२) दृष्टेरपैति । तत्किमात्मनि तद्विषयेऽवश्यत्वात्प्रादर्शनमपेक्षते ।

का वा सरोयता वृष्टा स्नेहे येनायं वर्जयितव्यः । दुःखस्य समाधयस्वेदोपः ।
तथा ह्यात्मनि स्निह्यन् तत्सुखसाधनेषु तृष्णावान् दुःखभूतं संसारमुपादत्ते ॥
(२२६)

तथापि न विरागोऽत्र स्वत्वदृष्टेर्यथात्मनि ।

तथापि दुःखहेतुत्वेपि न विरागोऽत्र स्नेहे यथात्मनि स्वत्ववृष्टेः दुःखनिदान-
भूतात्मा हेतावात्मनि न विरागः ।

यदि दुःखहेतौ विरागस्तथा स्वत्वे दृष्टिद्वारेण सर्वं दुःखमिति तस्य हेतावात्मन्येव
स युक्तः । न वास्त्येतत् ।

न तैर्विना दुःखहेतुरात्मा चेत् तेऽपि तादृशाः ॥२२७॥

न तैः स्नेहबुद्धिश्चिदादिभिरात्मीयैर्विना दुःखहेतुरात्मा चेत् । तेषु स्नेहा-
दयः तावृक्षा आत्मानमन्तरेण न दुःखहेतवः । (२२७)

निर्दोषं द्वयमप्येवं वैराग्यान्न द्वयोस्ततः ।

दुःखभावनया स्याच्चेदहिदष्टाङ्गहानिवत् ॥२२८॥

एवं परस्परसापेक्षत्वे निर्दोषं द्वयमपि स्नेहादिरात्मा न । वैराग्यान्न द्वयोरपि
ततः कार्यं । तथा च संसारो दोषारश्च दुर्वारा हेतुसाकत्वात् । प्रवृत्तिः
यदि स्नेहादिषु दुःखभावनया हानिः स्यात् । अहिदष्टस्याङ्गस्य हानिवत् ।
यथात्मीयमप्यहिदष्टमङ्गं दुःखवसाद् विरज्य त्यज्यते । अनुपभोगाश्रयत्वात् ।
(२२८)

आत्मीयबुद्धिहान्याऽत्र त्यागो न तु विचर्यये ।

उपभोगाश्रयत्वेन गृहीतेष्विन्द्रियादिषु ॥२२९॥

स्वत्वधोः केन वार्येत वैराग्यं तत्र तत् कुतः ।

आत्मीयबुद्धिहान्या । तत्राहिदष्टाङ्गे त्यागो न तु विचर्यये आत्मीयबुद्धि-
सत्तायां । यस्मादुपभोगस्याश्रयत्वेन कारणत्वेन गृहीतेष्विन्द्रियादिषु (२२९)
स्वत्वे धीरात्मीयत्वबुद्धिः केन हेतुना वार्येत न केनचित् । तत्कुतस्तदुपभोग-
साधने स्वीयायत्ये वैराग्यं येन त्यज्यते । ततो यत्त्यज्यते आत्मीयबुद्धिहान्या
एव । न चैवं स्नेहादिष्व्वात्मीयबुद्धिहानिरस्ति येनैषा त्यागः स्यात् ।

^१ करणीयं ।

^२ तस्यात्मा ।

प्रत्यक्षमेव सर्वस्य केशादिषु कलेवरात् ॥२३०॥

च्युतेषु सघृणा बुद्धिर्जायतेऽन्येषु सस्पृहा ।*

एतच्च प्रत्यक्षमेव सर्वस्य केशादिषु कलेवरात् । (२३०) च्युतेष्व्वात्मीय-
बुद्धिविषयेषु सघृणा बुद्धिर्जायते । जनस्यान्यवान्च्युतेष्व्वात्मीयबुद्धिविषयेषु सस्पृहा ।

(४) आत्मात्मीयबुद्धयोर्हानिः

दुःखभावनाया^१ आत्मीयबुद्धिरेव हीयत इति चेत् । न युक्तमिदं (१)

समवायादिसम्बन्धजनिता तत्र हि स्वधीः ॥२३१॥

समवायादिसम्बन्धजनिता हि यस्मात्तत्र बुद्ध्यादी स्वधीः । तथा वात्मानः
सुखादिना समवायः सम्बन्धः । शरीरेण संयोगः । शरीराश्रितः रूपादिभिः संयुक्त-
समवायः । श्रोत्रेन्द्रियेण संयोगश्चक्षुरादिभिः संयोगिसंयोग आत्मसम्बन्धः । (२३१)

स तथैवेति सा दोषदृष्टावपि न हीयते ।

समवायाद्यभावेऽपि सर्वत्रास्त्युपकारिता ॥२३२॥

स दुःखभावनायामपि तथैवेति सा स्वधीर्दोषदृष्टावपि न हीयते निमित्तस्या-
वैकल्यात् । अथ स^२मवायादिनास्त्येव तदा ।* समवायाद्यभावेऽपि सर्वत्र बुद्ध्या-
दावस्त्युपकारिता तत्कृता । (२३२)

दुःखोपकाराच्च भवेद्वृत्तुल्यामिव चेत् स्वधीः ।

न ह्येकान्तेन तद् दुःखं भूयसा सविषादवत् ॥२३३॥

तत्र स्वधीरसंस्पर्शधारणा दुःखोपकारात् दुःखोपनिषाना^३त् न भवेदहिदृष्टा-
यामद्वृत्तुल्यामिव स्नेहबुद्ध्यादी स्वधीरिति चेत् । न ह्येकान्तेन तत्स्नेहादिवृत्तं
दुःखहेतुः पर्यायेण सुखहेतुत्वादपि । किन्तु भूयसा तद्दुःखं सवि^४षादवत् । परिणति-
दुःखहेतुरपि विषादप्रनापातसुखं च । (२३३)

३. ननु सविषमत्रं सुखमित्यञ्च वैराग्यविषयः स्वहितकामानामेव^५ स्नेहादि-
रपि स्यादित्याह (१)

विशिष्टसुखसङ्गात् स्यात् तद्विरुद्धे विरागिता ।

विशिष्टे सुखे सुखसाधने तदात्मपरिणामयोरनुब्रवीतीति विषादिदोषरहित-
भोजनादौ सङ्गादभिन्नत्वात् स्यात्तद्विरुद्धे सविषादादौ विरागिता ।

^१ सांख्यं प्रत्याह (१) प्रकृतिपुरुषान्तरजानात्मकतेः । ^२ उपभोगाङ्गत्वेन
वृत्तेः । ^३ उपसर्गपे निधानमर्पणन्ततः । ^४ यथात्मा न त्यज्यते तथायमपि ।

वैराग्याच्च (१)

किञ्चित् परित्यजेत् सौख्यं विशिष्टसुखतृष्णया ॥२३४॥

किञ्चित्सौख्यं परिणतिदुःखवृत्तं परित्यजेदात्मकामो विशिष्टस्य सुखस्य परिणामाविवृद्धस्य तृष्णया अभिलाषेण । यदा ह्यात्मनि सति न किञ्चित्सुखैककल्पं १७८ सर्वं सुखं दुःखसंमिश्रं तदा नव परिहारः कस्मिन्ननुरागः^१ स्वीकारो न चेच्छया शक्यपरिहाराः स्नेहादयः तत्कारणस्यात्मनोऽवैकल्यादित्युक्तं । (२३४)

b. नन्व^२नैरात्म्यपक्षेऽपि दुःखं सकलं । तन्निरोधः परसुखं । तत्त्वचित्तृष्णया प्रवृत्तिर्न स्यादित्याह (१)

नैरात्म्ये तु यथा लाभमात्मस्नेहात् प्रवर्तते ।

अलाभे मत्तकासिन्या दृष्टा तिर्यज्जु कामिता ॥२३५॥

नैरात्म्यतत्त्वेऽप्यारोपादा^३त्मस्नेहात्सुखविपर्ययात् दुःखेऽपि सुखतयाऽध्यवसितेषु विषयेषु यथालाभं प्राप्यतृकमेव प्रवृत्तिर्भवति निर्व्याप्तिसुखव्युत्पत्त्यभावात् । व्युत्पत्तावपि तन्मार्गसात्मत्वाभावात् । सात्मीकृतमार्गास्तु स्वचिन्नं प्रवर्तन्त^४ एव । तथा अलाभे मत्तकासिन्या मत्तगज्जगामिन्या कामुकस्य तिर्यज्जु कामिता दृष्टा । बलवानात्मस्नेहो विशिष्टसुखसाधनस्वालाभे सुखाभासहेतो न प्रवर्तयति । (२३५)

c. किञ्च (१) यदि बुद्धीन्द्रियसरीरादीनां दुःखहेतुत्वात् तेषु वैराग्यात्त्यागात् कैवल्यमात्मन इष्टं । मुक्तिदशायान्तदात्मभोगादिसकलपरिच्छेदाभावात् नाशाविशेषान्नाश एवेष्टः स्यात् (१) तच्चेदमयुक्तमित्याह (१)

यस्यात्मा वल्लभस्तस्य स नारा कथमिच्छति ।

य^५स्यात्मा वल्लभ^६स्तस्य स कथं नाशमिच्छति न नाशं कैवल्यमाप्रतीतिविषयत्वादिति ।

कथं पुनः केवलमात्मानमिच्छन् नाशमिच्छतीत्याह (१)

निवृत्तसर्वानुभवव्यवहारगुणाश्रयम् ॥२३६॥

इच्छेत् प्रेम कथं ;

^१ यदि नैरात्म्यमेव सर्वव्यवसायां यस्तु तस्तवाऽप्रवृत्तिस्तत्कार्यं स्यान्न चास्तीत्याह । नैरात्म्ये नैरात्म्ये तत्त्वे मूलव्याख्या, स्यादेतदर्थं नैरात्म्यज्ञानं स्यात् किन्त्वज्ञानादारोपात् प्रवर्तते । ^२ आत्मारोपात् ।

^३ सांख्यस्य । ^४ वेही एव मुक्तः ।

निवृत्तः सर्वस्वानुभवव्यवहारस्य समाश्रय आश्रयणं यस्मात् नानालक्षणा-
विशिष्टमित्यर्थः । नाशा^१विशिष्टञ्चात्मानं कथं प्रेम स्नेहातिशय इच्छेत् ।
यस्मात् (१)

भ्रमणः प्रकृतिर्न हि तादृशी ।

प्रेमणः प्रकृतिस्तादृशी स्वविषयनारीपणस्वभावा न भवति (१) तस्मात् (१)

सर्वथात्मग्रहः स्नेहमात्मनि द्रव्यत्यलम् ॥२३७॥

सर्वथा आत्मग्रह आत्मनि स्नेहमलमत्यर्थं द्रव्यति (१२३७)

स आत्मग्रहश्चात्मीयकारिणु ।

आत्मीयस्नेहबीजन्तु तदवस्थं व्यवस्थितम् ।

आत्मीयस्नेहबीजं तदवस्थं व्यवस्थितमिति तत्प्रतिबद्धानां दोषाणाञ्चानि-
वृत्तिः ।

d. स्यादेतद् (१) आत्मीये दोषदर्शनाद्वैराग्यमूल्यते इत्याह (१)

यत्नेऽप्यात्मीयवैराग्यं गुणलेशसमाश्रयात् ॥२३८॥

वृत्तिमान् प्रतिब्रूति, तद्दोषान् संवृणोति च ।

दोषदर्शनात् यत्नेऽपि सति तावत्कालमात्मीयेषु वैराग्यं यदुत्पन्नं तदात्मस्नेहो
वृत्तिमानात्मीयेषु गुणलेशस्य सुखसाधनत्वस्य समाश्रयणात् (२३८) प्रतिब्रूयते ।
तद्दोषाश्च दुःखसाधनादीन् संवृणोति । तत् कुत आत्मस्नेहवत् आत्मीये वैराग्य-
योगः । आत्मस्नेहस्य सर्वदोषमूलकत्वात्^१ (१)

आत्मन्यपि विरागश्चेदिदानीं यो विरज्यते ॥२३९॥

आत्मन्यपि विरागश्चेदाप्यते ननुक्तमत्र । न चात्मनि निर्वोये स्नेहापगम-
कारणमस्ति । भवतु तावत्तथापीदानीमत्रापि पक्षे यो यत्र विरज्यते (१२३९)

त्यजत्यसौ यथात्मानं व्यर्थाऽतो दुःखभावना ।

दुःखभावनायाऽप्येष दुःखमेव विभावयेत् ॥२४०॥

तेन स तं त्यजति यथात्मानं । न ह्यात्मनि विरक्तोऽपि तं त्यजति, तथात्मी-
येऽपि विरक्तस्तं न त्यज्यतीति व्यर्थं^१ [१]तो दुःखभावनाऽभिनोऽप्यागात् । दुःख-

^१ सुखाविभोक्तेत्यादि ।

^२ नैरात्म्ये विशेषात् ।

भावनायापि एव भावको दुःखमेव भाव्यमानं विभावयेत् प्रकाशयेत् । (२४०)

प्रत्यक्षं पूर्वमपि तत् तथापि न विरागवान् ।

यद्यप्येकत्र दोषेण तत्क्षणं चलिता मतिः ॥२४१॥

तच्च भावनातः पूर्वमपि प्रत्यक्षमेव दुःखमात्मस्नेहादिशस्त्रप्रहाराद्यनुभव-
काले तथापि प्रत्यक्षीकृतत्वस्नेहादिदुःखत्वेऽपि न विरागवान् तेषु कश्चित्तदा ।
ततो भावनाप्रकर्षमेव स्यात् साक्षात्करणत्वात्तस्य । तच्च न विरागहेतुः प्रागिव
प्रत्यक्षेकत्रापराधकारिणि दोषदर्शनात् तत्क्षणं नियतकालमनुरागाच्चलिता मति-
विरागमजनात् (१२४१)

विरक्तो नैव तत्रापि कामोव वनितान्तरे ।

त्याज्योपादेयभेदे हि सक्तिर्यैवैकभाविनी ॥२४२॥

तथाप्यतो तत्र विरक्तः सर्वेषां पर्यायेण रागोत्पत्तेः । किं पुनरत्यत्र कामीव
क्वचित् कामिन्यां रागकारिण्यां विरक्तोऽपि न वनितान्तरे विरक्तः । तस्यामपि
वा कर्मणः ।

किञ्च (१) प्रतिबानुनयविषयत्वात् त्याज्योपादेयभेदे हि सति सक्तिरा-
सक्तिर्यैवैकस्मिन् भाविनी द्वेषविषयतयाऽनुरागविषयतया वा (१२४२)

सा बीजं सर्वसक्तीनां पर्यायेण समुद्भवम् ।

निर्दोषविषयः स्नेहो निर्दोषः साधनानि च ॥२४३॥

e. सा सक्तिर्बीजं कारणं सर्वसक्तीनां पर्यायेण परिपाद्या समुद्भवनिमित्तं ।
तथा हि क्वचिद् द्वेषासक्त्या तदनुकूलप्रतिकूलयोः प्रतिषादुन्मयी भवतः ।
तथानुरागासक्त्यापि क्वचित्तयोरेवानुनयद्वेषौ भवतः । तदेवममालो निर्दोषत्वा-
भिर्दोषविषयः स्नेहो निर्दोषः स्वयं उपभोगसाधनानि चेन्द्रियशरीरादीनि
शब्दरसरूपादीनि निर्दोषाणि । आत्मादीनां सर्वेषां प्रत्येकं दुःखहेतुत्वाभावात् ।*
(२४३)

एतावदेव च जगत् केशानीं स विरज्यते ।

सदोषताऽपि चेत् तस्य तत्रात्मन्यपि सा समा ॥२४४॥

* प्रत्यक्षावसानत्वाद् भावनायाः । * इति व्यर्थं भावना ।

* आत्मनोत्पादिविषयमुपदेशः ।

* निर्दोषस्यात्मनः सतः ।

एता^१ वदेव च जगत् । विभिर्जगतः संप्रहात् । क्वेदानीं स मोक्षतुल्यो विर-
ज्यते । समुदायादोषदर्शनात् तत एव विरज्यते चेत् । नन्वेवमात्मन्यपि वैराग्यं
प्राप्तं । न केवलं गुणवत्ता सर्वोपतापि चे^२ तस्य स्नेहेन्द्रियादेः । तत्रात्मन्यपि
१४८ कञ्जत्वेनेष्टे सा सर्वोपता^३ समा तस्या अपि स्नेहादिदोषवत्त्वात् । (२४४)

ई. एवन्तर्ह्यात्मदोषमेव वैराग्यभावनाया जह्यादिति चेत् ।

तत्राधिरक्तस्तदोषे क्वेदानीं स विरज्यते ।

तत्रात्मन्यधिरक्तस्तदोषे क्वेदानीमात्मदर्शनकाले स मुमुक्षुविरज्यते । यथा
सर्वोपेपात्मन्यात्मदर्शनादधिरक्तस्तथा तदोषेऽपि स्नेहादशमीयत्वदर्शनात् विर-
ज्यते (१) अपि च (१)

गुणदर्शनसम्भूतं स्नेहं बाधितदोषदृक् ॥२४५॥

गुणदर्शनसम्भूतं स्नेहं बाधितदोषस्य दृक् दृष्टिः (२४५)

स चेन्द्रियादौ न त्वेवं बालादेरपि सम्भवात् ।

दोषवत्यपि सद्भावात् स्वभावाद् गुणवत्यपि ॥२४६॥

अन्यत्र ;

त च स्नेहेन्द्रियादौ चैवं गुण^४ दर्शनात् दृष्टः । बालादेरपि गुणपरीक्षाऽभ्यु-
(पय)स्य चक्षुरादावात्मीयत्वमात्रेण स्नेहस्य सम्भवात् । गुणदर्शनत्वात् न स्नेह-
भावाभावात् । किन्त्वात्मीयत्वदर्शनादर्शनात्तदवन्वयव्यतिरेकानुविधानादि^५ति । दर्श-
यति च^६ स्वकीये चक्षुरादौ गुणविकले काणत्वादोषवत्त्वस्यात्मीयत्वपरामर्शात्
स्नेहस्य सद्भावाच्च न परकीये नेवादी दोषरहिते गुणवत्य^७पि (१२४६)

आत्मीयतायां वा व्यतीतादौ विहानितः ।

तत एव च नात्मीयबुद्धेरपि गुणेक्षणम् ॥२४७॥

कारणम् ;

आत्मीयतायामपि वाञ्छीतादौ केशवलादौ आदिशब्दाल्लूनाडन्यादौ वर्त-
मानेन स्नेह आत्मीयत्वेनादृष्टेर्विहानितः परित्यागात् स्वत्वस्य तत एव च बाला-
देरपि भावात् । आत्मीयबुद्धेरपि न गुणेक्षणं कारणं किन्त्वात्मदर्शनमेव (१२४७)

^१ आत्मस्नेहः साधनञ्च ।

^२ दुःखाश्रयत्वात् ।

^३ आत्मीयबुद्धेरबाधकं दुःखदर्शनं कथमात्मीयस्नेहमपनुदेत् ।

^४ तदेवाह ।

^५ शिष्यात् परतः पूर्वार्थसमर्थनमाचार्यः ।

^६ स्नेहाभावात् ।

हीयते साऽपि तस्मान्नागुणदर्शनात् ।

तस्माद् गुणदर्शनहेतुकत्वाभावात् सा आत्मीयबुद्धिरपि अगुणस्य बोधस्य दर्शनात् हीयते । कारणविरुद्धो हि धर्मी निवर्तकः कस्यचिच्चयात्मी रोमाञ्च-विशेषस्य । आत्मदर्शनं हि स्नेहात्मीयपृथादेः कारणं न च तद्विरोधिनी बोधवृत् ।

अपि चासद्गुणारोपः स्नेहात् तत्र हि दृश्यते ॥२४८॥

तस्मात् तत्कारणाबाधो विधिस्तं बाधते कथम् ।

अपि चासतो गुणानामारोपस्तत्रात्मीये स्नेहा^१द्धि तस्माद् दृश्यते (२४८) तस्मात्तस्य स्नेहादेः कारणस्यात्मदर्शनस्याबाधो अबाधको विधिर्विज्ञा दुःखभाव-नादिरूपः तं स्नेहादि बाधते कथं । कारणानिवृत्त्या कार्यनिषेधस्य कर्तुमवाक्यत्वात् ।

(च) प्रकृतिपुरुषयोर्भेदप्रतीतावपि न मोक्षः

सां ख्या स्तु मन्यते । चेतनाचेतनयोः पुरुषप्रधा^२नयोर्बाधैक्यं मन्यते पुरुषः तावत्स स्नेहवान् अवस्तवच भेदप्रतीतो न स्नेहो विपुक्तश्चेति । अवाह^३ (१)

परापरप्रार्थनातो विनाशोत्पादबुद्धितः ॥२४९॥

कायत्वादिवोधयुक्ता परापरस्य विशिष्टविशिष्टस्य चक्षुःशरीरादिकस्य प्रार्थनातः । आत्मनश्चान्यस्यानन्निष्पद्यतः । तस्मात्पृथग्भूतमात्मानमयममुक्तोपि जनो वेत्ति । तथा विनाशोत्पादबुद्धितः (१२४९)

इन्द्रियादौ पृथग्भूतमात्मानं वेक्ष्ययं जनः ।

तस्मान्नैकत्वदृष्ट्यापि स्नेहः स्निह्यन् स आत्मनि ॥२५०॥

शरीरेन्द्रियादौ विपर्ययान्वात्मनि भिन्नमात्मानं तेभ्यो वेत्ति तस्मान्नैकत्व-दृष्ट्यापि स्नेहः किन्वात्मदर्शनात् । स आत्मदर्शी स्निह्यन्मात्मनि (१२५०)

उपलम्भान्तरङ्गेषु प्रकृत्यैवानुरज्यते ।

प्रत्युत्पन्नात् तु यो दुःस्वान्निर्वेदो द्वेष ईदृशः ॥२५१॥

न वैराग्यं ;

उपलम्भान्तरङ्गेषूपभोगसाधनेन्द्रियाविषु प्रकृत्या स्वभावेनैवानुरज्यते । प्रत्युत्पन्नात् वर्तमानात्पुन^४र्दुःस्वाश्रयैवो यः स न वैराग्यं किन्तु द्वेष ईदृशः^५ ॥२५१॥

^१ प्रकृतिः ^२ एकबुद्धिरेवेन्द्रियादिष्वात्मनो नास्त्यतः पृथगात्मनो वेदनावित्याह

^३ स्पादेतवात्मीयस्नेहस्यात्मीयबुद्धिरेव हेतुः सा तु गुणदर्शनावित्याह ।

तदप्यस्य स्नेहोऽवस्थान्तरेषणात् ।

द्वेषस्य दुःखयोनित्वात् स तावन्मात्रसंस्थितिः ॥२५२॥

यस्मात्तत्रापि निर्व्वेदावस्थायां स्नेहोऽस्ति न च विरक्तस्य स्नेहसम्भवः । तदस्तित्वमेव कृत इति चेत् । अवस्थान्तरस्य दुःखहेतोर्निर्व्वेदकारिण्यां अवस्थायां विलक्षणस्वैयणात् । न हि स्नेहमन्तरेणैकत्वागादपरवान्छा । द्वेषस्य दुःखस्य योनि-त्वात् । स निर्व्वेदाक्षयो द्वेषो यावद् दुःखमनुवर्तते तावन्मात्रं तावत्कालपरिमाणं संस्थितिरस्येति (१२५२)

(छ) दानोपादानहानित औदासीन्यम्

तस्मिन् निवृत्ते प्रकृतिं स्वामेव भजते पुनः ।

तथा तस्मिन् दुःखे कारणनिरोपान्निवृत्ते पुनः स्वामेव प्रकृतिं विषयेष्वविराग-लक्षणां भजते सत्त्वदर्शी ।

कीदृशं तर्हि वैराग्यं पुनर्त्तम् ।

औदासीन्यं तु सर्वत्र त्यागोपादानहानितः ॥२५३॥

वासीचन्दनकल्पानां वैराग्यं नाम कथ्यते ।

सत्त्वदृष्ट्यभावात् सर्वत्र विषये प्रतिकूलत्वानुकूलत्वान्मयां जन्यवसिते त्यागोपादानयोर्हानितौ (२५३) वासीचन्दनकल्पानां वासीचन्दनयोः कल्पाः सदृशा ये वासीचन्दनकल्पा वा ये तेषां साक्षात्कृतनैरात्म्यतत्त्वानामौदासीन्यमनु-नयप्रतिषेधरहितत्वं पुनर्वैराग्यं नाम आगमप्रसिद्धं कथ्यते ।

I. संस्कारदुःखभावात् दुःखभावना

ननु यदि दुःखभावनायां स्नेहादिहान्या न मुक्तिः तत्कथं भगवतोक्ता दुःख-भावनेत्याह (I)

संस्कारदुःखतां मत्वा कथिता दुःखभावना ॥२५४॥

संस्कारदुःखतां मत्वा कथिता दुःखभावना । न हि दुःखदुःखतामभिसम्भाय तद्भावनोक्ता किन्ताहि संस्कारदुःखतां । (२५४)

a. सैव किनृष्यत इत्याह (I)

सा च नः प्रत्ययोत्पत्तिः सा नैरात्म्यदगाश्रयः ।

सा च संस्कारदुःखता मोक्षमात्रं सौख्यता वा प्रत्ययोत्पत्तिहेतुपारतन्त्र्यं । सा प्रत्ययोत्पत्तिर्नैरात्म्यस्य^१ दूषो दर्शनस्याश्वयः कारणं ।

b. तथा हि हेतुकलभूताः क्षणक्षयिणो भावाः प्रवृत्तयो नात्मरूपा नाप्यात्माधि-
ष्ठिता इति संस्कारदुःखताभावना नैरात्म्यदर्शनानुकूला सैव च मुक्तिहेतुरित्याह (।)

मुक्तिस्तु शून्यतादृष्टेस्तद्व्याः शेषभावनाः ॥२५५॥

मुक्तिस्तु शून्यताया निरात्मताया दृष्टेः । शेषस्य नित्यदुःखादेर्भावनास्तदव्याः ॥२५५॥ १४६

II. अनित्यदुःखानात्मता

अनित्यात् प्राह तेनैव दुःखं; दुःखान्निरात्मताम् ।

तेनैवानित्यदुःखभावनायाः शून्यताभावनानुकूलत्वेन भगवाननित्यादनित्यत्वाद्
दुःखं संसारिस्कन्धानां हा (नाद्) दुःखाद् दुःखत्वाभिरात्मतामाह (।) तद्यथा
"स्वप्नं भिन्नवो नित्यमनित्यं वा । अनित्यं भदन्त । यदनित्यं तद् दुःखं सुखम्वा ।
दुःखम्भदन्त । यदनित्यं दुःखं विपरिणामधर्मकं कल्प्यञ्च तदेवं द्रष्टुः एतन्मम एषोह-
मस्मि एष मे वात्मेति । नो हीदं भदन्त ।"^२ इत्येवं हेतुकलभाव^३ नैरात्म्यदर्शनमेव मुक्ते-
रुपाय इति कथितं । तदेवाचार्येणोक्तं (।) उक्तो मार्गः तदभ्यासादाश्रयः परिवर्तत
इति नास्ति विरोधः ।

यः पुनरात्मदर्शी सोऽविरक्त एव ।

अविरक्तश्च तृष्णावान् सर्वारम्भसमाश्रितः ॥२५६॥

अविरक्तश्च तृष्णावान् । हान्युपादानलक्षणान् कर्मप्रसवहेतून् समा-
श्रितः । (२५६)

सोऽमुक्तः क्लेशकर्मभ्यां संसारी नाम तादृशः ।

आत्मीयमेव यो नेच्छेद् भोक्ताप्यस्य न विद्यते ॥२५७॥

सोऽमुक्तः क्लेशकर्मभ्यां आत्मदर्शनप्रवृत्तिकारणकाम्यां संसारी नाम प्रसिद्धः
तादृशः । तदेवमात्मनि सति नात्मीयत्वात् । तथाऽमुक्तिरित्युक्तं । अत्र तु वा-
ऽत्मीयत्वागस्तथाप्यात्मीयमेव यो नेच्छेत्तन्मतेऽस्यात्मीयस्य भोक्ता न विद्यते
भोग्यापेक्षत्वाद् भोक्तृत्वस्य^४ (२५७) ।

^१ तापि न साक्षाद्भाविनामुक्तमिति । ^२ मज्झिमनिकाये महापुण्णवसुत्तने
(१०९) । ^३ हेतुकलभावकथनेनात्मदर्शनमेव ।

III. संसारी क्लेशकर्मभ्याममुक्तः

(ज) सत्कायदृष्टिर्भूलम्

आत्माऽपि न तदा तस्य क्रियाभोगौ हि लक्षणम् ।
तस्मादनादिसन्तानतुल्यजातीयबीजिकाम् ॥२५८॥
उत्खातमूलां कुरुत सत्त्वदृष्टिं मुमुक्षवः ।

भोक्तृभावे आत्मापि नास्तीति प्रसङ्गात् । कुत इति चेत् । द्विंस्मादस्यात्मनः क्रियाभोगौ लक्षणं कर्ता भोक्ता चात्मोपपत्तेः (१) यदा चात्मीयमेव नास्ति किमर्थं कर्म कर्तव्यं किम्वा भोक्तव्यं । कर्तृत्वभोक्तृत्वाभावादात्माभाव एव स्वीकृतः स्यात् । तस्मात्तत्प्राप्तमपि आत्मीयं तत्स्नेहादिसत्त्वेऽनुच्छेद एव संसारस्य । तस्मात् संसारादुद्भिजमाना मुमुक्षव उ^१त्खातमूलान्मुद्गतकारणां सत्त्वदृष्टिं कु^२रुत ।

ननु किमस्या मूलमित्याह (१)

अनादिसन्तानस्तुल्यजातीयः पूर्वपूर्वसत्त्वदर्शनस्वभावोऽविद्याकूपो बीजं कारणं यस्यास्तां (२५८) सत्त्वदर्शनमविद्यास्वभावं पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरस्य सत्त्वदर्शनस्य हेतुरित्यर्थः ।

(आगममात्रेण न मुक्तिः)

ननुक्तमीश्वरेणागमेऽस्त्यात्मा मोक्षश्चास्य दीक्षाविधिनेति । तत्किमत्र चिन्त्यते तत्कारणा वा धीविधिस्तं बाधते कथमित्यादिनोक्तत्वात् (१) अत्राह (१)

आगमस्य तथाभावनिवन्धनमपरयताम् ॥२५९॥

मुक्तिमागममात्रेण वदन्न परितोषकृद् ।

आगमस्य तथाभावस्य प्रतिपादितार्थसम्वादित्वस्य निबन्धनं हेतुमपश्यतां^१ ।
(२५९) मुमुक्षुणामागममात्रेण मुक्तिं वदन् न परितोषकृद् भवति ।

दीक्षाऽकिञ्चित्करा—

नन्वास्ति ग्रामाप्पनिबन्धनमागमस्य दीक्षाविधिस्पृष्टस्यानारोहकर्मकत्वदर्शनं । यथा हि बीजं दीक्षाविधिस्पृष्टं न प्ररोहति तथा पुमानपि दीक्षितो न पुनर्भवतीत्याह (१)

^१ यथोक्तमिह “यावच्चतुर्थः श्रमणः शून्याः परप्रवादाः श्रमणैर्ज्ञातृणैर्व्या” ।

नालं बीजादिसंसिद्धो विधिः पुंसामजन्मने ॥२६०॥

तैलाभ्यङ्गानिवाहादेरपि मुक्तिप्रसङ्गतः ।

नालं शक्नो बीजादिषु संसिद्धो विधिर्दीक्षायाः पुंसामजन्मने । (२६०)
तैलाभ्यङ्गानिवाहादेरपि संसारान्मुक्तिप्रसङ्गतः । तैलेनाभ्यक्तं बीजमग्निना
च स्पृष्टं न प्ररोहति^१ तथा पुखो^२पि तैलाभ्यङ्गानिवाहाभ्यां न पुनर्मेवेत् ।

I. आत्मनोऽमूर्तत्वे न पापगौरवलाघवम्

॥ स्यादेतत् । दीक्षायाः प्राक् पापगुरोस्तरे तुल्या लाघवात् । पापाभावोप-
लम्भ आगमप्रामाण्यनिवचनमित्याह (I)

प्राग् गुरोर्लाघवात् पश्चात् पापहरणं कृतम् ॥२६१॥

मा भूद् गौरवमेवास्य न पापं गुर्वमूर्तितः ।

प्राग् गुरोर्लाघवात् पश्चात् पापहरणं कृतं । दीक्षायाः प्राग् गुरोः पश्चात्लाघ-
वात् दीक्षाया न पापहरणस्य वीक्षितरूपं किन्तु गौरवमेवास्य कृतं सत् (२६१)
मा भूदिति कस्मान्न कल्प्यते । लाघवं हि गौरवविरोधि दृश्यमानं तदभावमेव गम-
येत् । न पापभावं । पापमेव गुर्विति चेत् । न पापं गुरु । अमूर्तितो मूर्तत्वा-
भावात् । मूर्तधर्मो हि गौरवं कथं पापस्यामूर्तस्य स्यात् ।

ननु त्वत्पक्षेऽपि नैरात्म्यदर्शने भूतेषु कस्मान्न बन्धेत्याह (I)

मिथ्याज्ञानतदुद्भूततर्पसञ्ज्ञेतनावशात् ॥२६२॥

हीनस्थानगतिर्जन्म ततस्तच्छिन्न जायते ।

मिथ्याज्ञानं वृत्ते विपर्ययमिति । तदुद्भूततर्पसञ्ज्ञेतनावशात् । तृष्णा ।
ताभ्यां संश्रयुक्ते चेतने । तद्वशात् हीनस्थानगतिस्तज्जन्मेत्युक्तं । अतस्तच्छिन्नम् ।
अज्ञानतृष्णाच्छेदको नैरात्म्यदर्शी न जायते कारणाभावात् ।

तवेवाह (I)

तयोरेव हि सामर्थ्यं जातौ तन्मात्रभावतः ॥२६३॥

19a

तयोरेवाज्ञानतृष्णयोर्हि सामर्थ्यं जातौ जन्मनिमित्तं तन्मात्रेण^३ भावतः ॥

ते च वीक्षितत्वापि स्त इति स जायते । (२६३)

^१ शोवश्वेदविवलनमादिना ।

^२ इह च तृष्णया देशान्तरं कुर्यात् । तृष्णाज्ञानभावाभावानुकारात् ।

c. ननु कर्माणि जन्मकारणमिष्टं तत्कथमज्ञानतृष्णे एवोक्ते इत्याह (१)

ते चेतने स्वयं कर्मेत्यखण्डं जन्मकारणम् ।

गतिप्रतीत्योः करणान्याश्रयस्तान्यदृष्टतः ॥२६४॥

अदृष्टनाशादगतिः तत्संस्कारो न चेतना ।

ते चेतने मिथ्याज्ञानतदुद्भूततर्पसंचेतने स्वयमात्मना पूर्वैशुभाशुभकर्मसंस्कार-
सहाये कर्म कर्मस्वभावे इत्यखण्डमन्यूनं जन्मकारणमृक्तमिति न विरोधः । स्यादे-
तद् (१) यत्तिप्रतीत्योरभिमतवैशगमनस्य ज्ञानस्य च करणानीन्द्रियाणि । आध्या-
कारणं^१ इन्द्रियेभ्य उत्पन्नेन ज्ञानेन विषयं परिच्छिद्य प्रवृत्तेः । तानीन्द्रियाणि
चाबुष्टतः शुभाविलक्षणत्वात् (२६४) दीक्षया चाबुष्टनाशात्कार्याणां कारणा-
नामनुत्पत्तेर्विषयस्य परिच्छेदेतृष्णयोरभावात् अगतिर्जन्मस्थान इति नास्ति
पुनर्भवो दीक्षितस्य (१) तदनु^२ष्टञ्चात्मसंस्कारो न चे^३तना स्यात् दीक्षितस्यापि
सास्तीति जन्मापि^४ स्यात् ।

b. अत्रा^५ह (१)

सामर्थ्यं करणोत्पत्तेर्भावाभावानुवृत्तिः ॥२६५॥

दृष्टं बुद्धेर्न चान्यस्य सन्ति तानि नयन्ति किम् ।

बुद्धे^६र्भावाभावानुवृत्तितोऽन्वयव्यतिरेकानुवृत्त्या करणानामेक^७त्मादेहाद-
य^८रदेशसम्बद्धानामुत्पत्तेः कारणात्सामर्थ्यं बुद्धेरिन्द्रियजननं प्रति (२६५) बुद्धं
नान्यस्य संस्काररूपस्यादृष्टस्य तदन्वयव्यतिरेकानुविधानानुपलम्भात् । सा बुद्धि-
श्चास्ति देशान्तरसम्बद्धकरणजनिका दीक्षितस्य तस्मिन्तानि करणानि गर्भस्थानप्र-
यन्ति गच्छन्ति हेत्वैकत्वाद् भवितव्यं (२६६) ।

c. गमनेनावश्यं दीक्षयोपहृता बुद्धिर्वेशान्तरं नेतुमिन्द्रियाप्यशक्ता चेत् ।

धारणप्रेरणशोभनिरोधारचेतनावशाः ॥२६६॥

न स्युस्तेषामसामर्थ्ये तस्य दीक्षाद्यनन्तरम् ।

अथ बुद्धेस्तदाभावाच्च स्युः सन्धीयते भलैः ॥२६७॥

नन्वेवन्तस्य मूमुक्षोर्दीक्षानन्तरं बुद्धेरसामर्थ्ये तेषामिन्द्रियाणां स्वविषये
व्यवस्थापनं धारणं । तत्रा^९योजनं प्रेरणं । शोभो^{१०} विकारः । स्वविषयाभिजननं

^१ विधाति कुशलाकुशलाः ।

^२ वीढोक्तः ।

^३ इति पराभिप्रायः ।

^४ समाधानं ।

^५ मिथ्याज्ञानतर्पयुतायाः ।

^६ यत्रोत्पत्स्यते ।

^७ आकृष्य नयनं ।

^८ भूभङ्गादि ।

निरोधः । ते बुद्धिगिवन्धनवृत्तयो न स्युः । अथ बुद्धेस्तथा मरणकालेऽभावात् स्युः
धारणप्रेरणादयः ।

अथाह । सन्धीवते जन्यते मलैर्मिथ्याज्ञानैर्मिथ्याज्ञानात्मरुतेहादिनिर्वुद्धिर्मरण-
समयेपीति कुतो बुद्धयभावः । (२६७)

बुद्धेस्तेषामसामर्थ्यं जीवतोऽपि स्युरक्षमाः ।

निर्हासातिशयात् पुष्टौ प्रतिपक्षस्वपक्षयोः ॥२६८॥

दोषाः स्वबीजसन्ताना दीक्षितेऽप्यनिवारिताः ।

अथ मला अपि दीक्षयोपहतसामर्थ्या न बुद्धि सन्दर्भति । तदा तेषां मला-
नामसामर्थ्यं स्वीकृत्यमाणे जीवतोपि दीक्षितस्य मला बुद्धिसन्धानं प्रत्यक्षमाः स्युः ।
दीक्षा मलानां बाधिकेत्यपि मिथ्या । तथा प्रतिपक्षस्य नैरात्म्यभाषनायाः स्वपक्षस्या-
योनिशोभनस्कारस्याभ्यासात् पुष्टौ सत्यां दोषाणां यथाक्रमं निह्नुषादपचयात् ।
अतिशयावभिबुद्धे (२६८) दोषाः स्वकीयाद् बीजातुल्यजातीयकारणात् सन्तानो
येषां ते दीक्षितेपि दोषबीजे^१ परिपोषवत्यनिवारिताः ।

II. आत्मनो नित्यत्वे न पुनर्जन्म

स्यादेतद् (१) आत्मनोपि गर्भगतकरणादिजनने व्यापारः स एव दीक्षया निरुद्ध
इति न पुनर्जन्मेत्याह (१)

नित्यस्य निरपेक्षत्वात् क्रमोत्पत्तिर्विरुध्यते ॥२६९॥

क्रियायामक्रियायाश्च क्रिययोः सदृशात्मनः ।

ऐक्यञ्च हेतुफलयोर्व्यतिरेकस्ततस्तयोः ॥२७०॥

नित्यस्यानुपकार्यतया निरपेक्षत्वात् करणादीनां क्रमे^१नोत्पत्तिर्विरुध्यते
समत्वहेतुसद्भावात् सकृदुत्पादप्रसक्तेः । (२६९) इन्द्रियादेः क्रियायामक्रियायाञ्च
सदृशात्मनस्तुल्यरूपस्यात्मनस्तयोः कालयोस्ते ते विरुध्यते ।

यद्यसी कार्यकरणस्वभावः^२ तदा कायविन क्रियाविरामोऽस्य विरुध्यते ।
एवमक्रियायामपि यावत् । किञ्च (१) आत्मनः कर्मकर्तृता हेतुत्वं भोक्तृत्वञ्च फलं ते
आत्मन एकस्वरूप्यं रूपं इति हेतुफलानेवप्रसङ्गः । व्यतिरेको भेदस्तत आत्मनस्तयोः
कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्धर्मयोस्ततो नैक्यप्रसङ्ग इति चेत् । (२७०)

^१ पूर्व कृतवान् पश्चादपि गर्भे व्याप्तिरिति क्रमः ।

III. नैरात्म्ये स्मृतिसंगतिः

कर्तृभोक्तृत्वहानिः स्यात् सामर्थ्याच्च न सिध्यति ।

एवं कर्तृत्वभोक्तृत्वहानिः स्यात् । आत्मनोज्ञत्वभाक्त्वात् । तत्सम्बन्धात्
19b कर्ता भोक्ता च । अनुपपन्नस्य सम्बन्धित्वेऽतिप्रसङ्गात् उपपन्नत्वं वेदितव्यं
तच्चाशङ्क्यसाधनं यस्मान्नित्यस्याव्यतिरेकित्वात् सामर्थ्याच्च न सिध्यति ।

अनु यद्यात्मा नास्ति तदाज्येनानुभूतं कर्म च कृतमन्यः स्मरति भुङ्क्ते
फलमिति स्यात्तथा चातिप्रसङ्ग इत्याह (1)

अन्यस्मरणभोगादिप्रसङ्गाश्च न बाधकाः ॥२७१॥

अस्मृतेः; कस्य चित् तेन ह्यनुभूतेः स्मृतोद्भवः ।

अन्यस्य स्मरणभोगादिप्रसङ्गाश्च न बाधका भवन्ति (२७१) अस्मृतेः ।
कस्यचित् स्मर्तुरभावात् । एवं भोगोपि नास्ति भोक्तृभावात् । तेन हि तस्मात्
स्मर्तृभावात्^१ कारणादिप्राधान्यामनुभूतेः सकाशात् स्मृतिरेव स्मृतं तस्योद्भवः ।
वस्तुधर्मा ह्येष यदनुभवः पटीयान् स्मरणबीजाधानद्वारेण स्मरणं जनयति ।
शुभाशुभचेतनाश्च संस्कारा भोगाकारं सम्बद्धं प्रवर्तयन्ति (1) तत्किं स्मर्तृ-
भोक्तृदुर्ग्रहेण । तत्तत्कारः प्रतीत्यसमुत्पन्नो बुद्धिप्रबन्ध एव केवलो न तु संसारी
नाम कश्चित् ।

h. यदि नास्त्यात्मा कथं स कोऽदृष्टिः संसारवृत्तिर्व्यत्याह (1)

स्थिरं सुखं ममाहञ्चेत्यादि सत्यचतुष्टये ॥२७२॥

अभूतान् षोडशाकारान् आरोप्य परितृष्यति ।

स्थिर^१मक्षणिकं सुखं विदुःक्षताविपरीतं ममेत्यात्मौघमहमित्यात्माह-
कारश्चेति दुःखसत्यस्य विपरीता आकारा इत्याद्यान् प्रति सत्यं^२ चतुरः कृत्वा
षोडशाकारान् भूतान् प्राक् यथोक्तभूताकारविपरीतान् सत्यचतुष्टये (२७२)-
ऽरोपयतीति भ्रान्तिरेव सत्कायदृष्टिः स्वबीजप्रभवा । आरोप्य च किञ्चित्
स्वसुखसाधनञ्च मन्यमानस्तदर्थं परितृष्यति । तूष्ण्या च जन्मस्थानोपादानमिति
संसारवृत्तिः ।

^१ नित्यमिति वाच्ये अत्रात् परं स्थायी सर्वो नित्य इत्यर्थः ।

^२ असम्बन्धाद् हेतुप्रभवाद्याः ।

^३ तं सत्कायदृष्टिभ्यान् तामारोप्य च ।

घ. सम्यग्दृष्टिर्नैरात्म्यदृष्टिः

मार्गविपर्ययं संसारहेतुमुक्त्वा मार्गेणाह (१)

तत्रैव तद्विरुद्धार्थतत्त्वाकारानुरोधिनी ॥२७३॥

हन्ति सानुचरां तृष्णां सम्यग्दृष्टिः सुभाषिता ।

तत्र सत्त्वतृष्ण एव सम्यग्दृष्टिर्नैरात्म्यदृष्टिः तद्विरुद्धार्थतत्त्वाकारानुरोधिनी (२७३) तेषां स्थिरसुखाद्याकाराणामविद्यारोपितानां विषद्विषयस्तस्य तत्त्वानि भूता आकारा अनित्या सुखादयः षोडशाकारास्ताननुरोद्धं शीलं यस्याः सा तथा सुभाषिता सावरनिरन्तरदीर्घकालाभ्यासप्राप्तवैशद्या हन्ति तृष्णां जन्महेतुं सानुचरां मात्सर्यादिपरिचारां ।

(क) तृष्णाक्षयात् मोक्षः

ननु तृष्णाक्षयेऽपि कर्मवैहयोर्यन्महेत्वोन्निवात् जन्म किं न भवतीत्याह (१)

त्रिहेतोर्नोद्भवः कर्मवैहयोः स्थितयोरपि ॥२७४॥

एकाभावाद् विना बीजं नाङ्कुरस्येव सम्भवः ।

त्रिहेतोस्तृष्णाकर्मवैहयोर्जन्मनस्तृष्णायाः क्षये कर्मवैहयोः स्थितयोरपि नोद्भवः उत्पत्तिर्न भवति (२७४) एकाभावाद् हेतुसामर्थ्यवैकल्यात् विना बीजं क्षिप्तवकादिभावेऽपि नाङ्कुरस्योद्भवः ।

२. ननु त्रिहेतोर्जन्मन एकाभावेऽपि चेदनुत्पत्तिः तर्हि कर्मणो देहस्य वा क्षयो नाभ्यस्यते । परे चाहुः कर्मक्षयान्मुक्तिरिति । अत्राह (१)

असम्भवाद् विपक्षस्य न हानिः कर्मवैहयोः ॥२७५॥

अशक्यत्वाच्च तृष्णायां स्थितायां पुनरुद्भवात् ।

असम्भवाद्विपक्षस्य न हानिः कर्मवैहयोरिति । (२७५) अशक्यत्वाच्च । सत्यपि वा विपक्षे* तदभ्यासाद् देहकर्मनिवृत्तिरशक्यक्रिया । तृष्णायां स्थितायां तत्प्रचित्तस्यात्मब्रह्मवतो गर्भस्थानपरिग्रहे सति पुनरुद्भवात् देहस्य शरीरिणश्च तृष्णयैव प्रवृत्त्या सर्वत्र धुमाधुमप्रवृत्तेश्च (१)*

ब. एवन्तर्हि तृष्णा कर्म च क्षययितव्यं मुमुक्षुणेत्याह (१)

द्वयक्षयार्थं यत्ने च व्यर्थः कर्मक्षये श्रमः ॥२७६॥

* तृष्णामुपेक्ष्याग्रहीतामेव ।

* बोद्धव्यमवयवम् ।

द्वयस्यार्थं यत्ने क्रियमाणे कर्मक्षये अर्थः श्रमः । तृष्णाशयमात्राज्जन्माभाव-
सिद्धेः सर्वाणि कर्मानुगुणकृतमित्यलं उक्त्यप्रयासेन । न च कर्मक्षयः प्रति^१पक्षानावात्
शक्य इत्युक्तं ।

(ख) अक्षीणकर्मणो न मोक्षः

२०९

सन्तापकलेशोपभोगात् पूर्णार्जितकर्मसमोऽपरस्य चाकारणं ततो मुक्तिरित्यपि
मो^२हः । (२७६)

तथाहि (१)

फलवैचित्र्यदृष्टेश्च शक्तिभेदोऽनुमीयते ।

कर्मणां तापसंक्लेशात् नैकरूपात् ततः क्षयः ॥२७७॥

कर्मणां फलवैचित्र्यस्य^३ नानागत्युपभोग्याने^४ कविवोपकरणसाध्यविधिविधुल-
दुःखोपभोगप्रकारस्य दृष्टेश्च शक्तिभेदः सामर्थ्यानानात्वमनुमीयतेऽतो नानाप्रकार-
फलजननसामर्थ्यात् का^५रणादेकरूपात् फलात्तापसंक्लेशाच्च कर्मणां क्षयः । (२७७)

सर्वेषां कर्मणां ताप एव फलमिति चेत् ।

फलं कथञ्चित् तद्वन्न्यमरूपं स्यान्न विजातिमत् ।

अथाऽपि तपसः शक्त्या शक्तिसङ्करसंचयैः ॥२७८॥

तस्य कर्मणो अन्यं फलं^६ कथञ्चित् अगुप्सादिभिरल्पं स्यात् न तु विजाति-
मत् । दानं दत्त्वा हितित्वा वा अगुप्सु^७स्थोः फलमल्पीयोऽनुभवति । कारणता
न बापादानात् । न तु शुभस्वदुःखमशुभस्य वा सुखं फलं भवितुमर्हति । अथापि तपसः
शक्त्या शक्तिसंकरेण तापक्लेशमात्रफलेन तानि हीयन्ते । तपःशक्त्या कर्मणां संक्ष-
येण वा जन्माभावः । (२७८)

^१ तस्यां तृष्णायां ।

^२ विषम्बरस्य ।

^३ भोगाभोगरोगारोग्यादिः ।

^४ उत्पितुइलोकावताराय परमर्तं लिख्यते । स्यावेतत् (१) तृष्णा हि कर्मनिदानं
तस्याद्यच्च मार्गात् क्षयो निवानिनोपि कर्मणः कथात् त्वयापि कर्मणां क्षय एवेष्टः ।
येषि दोषविरोधिन उपया नैरात्म्यवर्शनलक्षणा दृश्यन्ते । दोषनिदानं तृष्णान्ते
उपपन्नम् । असस्यां तृष्णायां अनागतदोषानुत्पत्तिः । उत्पितुदोषनिर्घातात्ते
क्षयः । अनेन चातीतकर्मनिदानतृष्णादिबाधको न भवत्येव मार्गस्तदुत्पत्तिकाले
तस्याभावादेवेत्यसिद्धिरुक्ता परे (२:?) । यवगोधूमाद्यनेकबीजेष्वनेकाङ्कुरवत् ।

^५ क्षेत्रासंस्कारेत्यफलवत् ।

क्लेशात् कुतश्चिद्विषेताशेषमक्लेशश्लेशतः ।

b. यच्च किञ्चिदवशिष्टं तत् क्लेशात् कुतश्चित् केशोल्लुञ्चनादेः क्षीयते ।
कर्मक्षयाच्च मुक्तिः । अत्राह^१ (१)

हीयेताशेषमक्लेशश्लेशतः । यदि तपसा कर्मक्षयबोद्धेयं कर्म हीयेताक्लेशतो
विरैव केशोल्लुञ्चनावि^२दुःखात्कर्मणः क्षीयत्वाच्चपा नारकादि दुःखं न भवति
तथाऽल्पीयोपि न स्यात् । शक्तिर्वाक्येपि श्लेशतः सन्तापक्लेशात्, केवलात् कर्म
हीयेत । न दुःखान्तरानुबन्धी संसारप्रबन्धः तदास्विनः स्यात् ।

यदीष्टमपरं क्लेशात् तत् तपः क्लेश एव चेत् ॥२७९॥

तत् कर्मफलमित्यस्मान्न शक्तेः सङ्करादिकम् ।

तपसः शक्त्या शक्तिसङ्करसंशयश्च तदा वक्तुं शक्यो यदि स्याद्विष्टं
क्लेशादपरं^३मन्यतपो नाव्यया । क्लेश एव चेत्तत्तपः । (२७९) तत्क्लेशरूपं
तपः कर्मफलं (तपोऽवशेषितस्य कर्मणः फलमिष्टं) मित्यस्मात्कर्मफलभूतातप^४सः
शक्तिसंकरादिकं न^५ युक्तं । आदिशब्दात्संशयश्च ।

c. तस्य^६ मते तु (१)

उत्पित्तमुदोषनिर्घात् योऽपि दोषविरोधिनः ॥२८०॥

तज्जे कर्मणि शक्ताः स्युः कृतहानिः कथं भवेत् ।

उत्पित्तोत्पृष्णादेर्दोषस्य निर्घातात् योपि दोषविरोधिनो नैरात्म्याभ्यासादय
उपायाः (२८०) तज्जे तृष्णादिदोषप्रभवे कर्मणि कारणवारणद्वारेण व्याहन्तुं
शक्ता न प्राग्जनिते तस्योत्प^७त्तत्वात् । अतः कृतस्य कर्मणो हानिः
कथं भवेत् ।

d. ननु यथा दोषेभ्यः कर्म तथा कर्मणो दोषाश्च भवन्तीत्यक्षीणकर्मणो न
स्यात् मुक्तिरित्याह (१)

दोषा न कर्मणो दुष्टः करोति न विपर्ययात् ॥२८१॥

^१ अत्र शक्तेः क्षयः साङ्गुर्धमेति पक्षो द्वौ ।

^२ केशोल्लुञ्चनत्वेरन्धत् कुशलकर्म तपोपीड्यं स्यात् ।

^३ फलस्य कर्तृत्वाद्योगात् संकरक्षये ।

^४ यन्मते साम्नात्तृष्णाक्षये कर्मणोपि क्षय इष्टः ।

^५ पूर्व्यकृतकर्मक्षयो नेति न कृतस्य हानिः ।

दोषा न कर्मणो भवन्ति किन्तु दोषैर्दृष्टः प्राणी कर्मकरो भवति न विष-
यं वात् । नादृष्टः कर्म करोति नैरात्म्यदर्शिनस्तृष्णाभावात् । क्वचित् प्रवृत्तिनिवृत्त्य-
सम्भवात् । (२८१)

ननु कर्मणः शुभात् सुखं सुखादभिलाषोऽभिलाषाच्च राग इति कर्मणो दोष-
जन्मेत्याह (१)

मिथ्याविकल्पेन विना नाभिलाषः सुखादपि ।

यद्यपि सुखादप्यभिलाषो रागहेतुर्दृश्यते स च मिथ्याविकल्पेन विना स्थिर-
सुखमदीपाहंकारविकल्पनमन्तरेण न भवतीत्यापोनिशोमनस्कार एव दोषहेतुः
न कर्म । ततः सत्यपि कर्मण्युन्मूलितात्मदृष्टयो निर्दोषा निर्व्याप्ति । निर्व्याप्यञ्च
दुःखनिरोधलक्षणं । दुःखं परिज्ञाय तत्समुदयं मार्गभावनया प्रहाय प्राप्यते नान्य-
थेति ।

अतुःसत्यप्रकाशक एव मुमुक्षुणामुपास्य इति तावित्वमुक्तं ।

८. तायात् सुगतत्वसिद्धिः

तदेवमनुलोमतः “प्रमाणभूताये”त्यादि पञ्चपदानि व्याख्याय प्रतिलोमतो
लिङ्गलैङ्गिकत्वं दर्शयन्त्याह (१)

तायात् तत्त्वस्थिराशेषविशेषज्ञानसाधनम् ॥२८२॥

तायाञ्चतुःसत्यप्रकाशलक्षणात् लिङ्गात् तत्त्वस्थिराशेषविशेषज्ञानस्य^१
त्रिगुणस्य सुगतत्वस्य साधनं^२ सिद्धिः । तत्त्वस्य अणिकर्नैरात्म्यस्य ज्ञानात् प्रवर्तते ।
(२८२)

बोधार्थत्वाद् गमेः ;

अपुनरावृत्त्या च स्थिरं निःशेषं विशेषज्ञानं त्रिगुणं सुगतत्वं बोधार्थत्वाद्
गमेर्गतशब्दः प्रकृतिः । न हि सम्भादिनोऽसाक्षात्कृतस्पर्शस्य उपदेशः शक्यः (१)
न धानुमानेन ज्ञातस्योपदेश इति युक्तमुक्तं । अणिकत्वनैरात्म्यादिविषयस्यानु-
मानस्य भगवद्रूपदेशमन्तरेणोत्पत्तिबीजाभावात् अगृहीतोपदेशानामभावात् ।
न च नित्यपरोक्षस्पर्शस्य स्पर्शादिविषयसाध्यवसायिनः कश्चिद्विशेषोऽस्ति ।

^१ तत्त्वञ्च स्थिरञ्चाशेषञ्च तैर्विशिष्यत इति विशेषज्ञानं ।

^२ अतुःसत्यविषयमशेषत्वं ।

तस्मात्प्रमाणसम्बादिनः परोक्षार्थस्योपदेशस्तत्साक्षात्कारपूर्वक एवेति युक्तं तायित्वात् सुगतत्वानुमानं भगवतः । स च भगवान् तायः सुगतत्वात् त्रिगुणात् गुणानुक्रमेण ।

बाह्यरीत्यारीक्षाधिकस्ततः ।

बाह्यरीक्षादीन्तेभ्योऽधिकः ये लौकिकभावनामार्गेण वीतरागा बाह्या अतत्त्व-
दर्शिनस्तेभ्यः तत्त्वदर्शित्वादधिकः । ये वीक्षा ब्रह्माद्याः परिह्राणिधर्माणस्तेभ्यो-
ऽप्युनद्यवृष्ट्या । ये वार्षेयाः व्यावका वग्रहीणस्तेषां चतसरा असाक्षात्कृतसंस्कार-
वस्तवस्तेभ्यो निःशेषप्रतीत्या । तस्मात् सुगतत्वात् शासनं शास्तृत्वमनुमीयते ।

किं पुनः शासनमित्याह (१)

परार्थज्ञानघटनं तस्मात् तच्छासनं ततः ॥२८३॥

दयापरार्थतंत्रत्वं ;

तच्छासनं कारणे कार्योपपत्त्यात् परार्थं यज्ज्ञानं सुगतत्वं तदर्थं घटनं व्यापामः ।
बुद्धत्वसाधनमार्गाभ्यास्त इत्यर्थः । न स्युपायमन्तरेणोपैतसम्भवः । ततः शासनाद्
(२८३) दयापरार्थतंत्रत्वं परार्थप्रधानत्वं जगद्विर्तित्वमनुमीयते इत्यर्थः ।

तनु नावयवं कारुणिकस्य मोक्षमार्गाभ्यासः । स्वार्थबुद्ध्यापि बाह्यानामिव
सम्भवात् तत्कथमुपायाभ्यासाद्वयानुमानमित्याह (१)

सिद्धार्थस्याऽविरामतः ।

सिद्धार्थस्य निष्पन्नमोक्षलक्षणात्प्रसम्भादस्यापि सुगतस्य लज्जादिवत् परा-
र्थक्रियातोऽविरामतोऽनिवृत्तेः फलावस्थापत्त्याद्युपासद्भावाद्देवत्वस्यायामपि तस्या-
स्तित्वमनुमानश्च ।

जगद्विर्तित्वस्य सुगतत्वशास्तृत्वतामित्यतस्तद्विषयस्य प्रामाण्यसाधनत्वमाह (१)

दयया श्रेय आचष्टे ;

यतो दयया जगद्विर्तित्वेन श्रेय आचष्टे । निर्दयस्तु वित्तम्वाप्त्याभिप्रायोपि
भूयात् ।

सचयोप्यभूतमज्ञो वन्तीत्याह (१)

ज्ञानात् सत्यं ससाधनम् ॥२८४॥

ज्ञानात् सुगतत्वात् भूतमाचष्टे । तच्च ज्ञानं ससाधनं विद्यमानोपायाभ्यासं विद्य-
मानशास्तृत्वमित्यर्थः । (२८४)

तच्चामियोगवान् बह्वं यतस्तस्मात् प्रमाणात् ।

तच्च सत्यचतुष्टयं विनेयानां वस्तुनभियोगः सावरसततप्रवृत्तिस्तद्वान् तापी
चेत्यर्थः। तस्मात् कारणिकत्वात् सुगतत्वात् शास्तृत्वात् तायित्वाच्च भगवतः
प्रमाणता यथोपदिशितार्थसम्वादकताऽन्वैरज्ञातचतुःसत्यार्थप्रकाशकता चाज्जुमीयत
इत्यर्थः।

20b

एवञ्चानुमानानुमेयव्यवहारे स्थिते प्रामाण्यात्तामित्वं हितैरित्याहुः^१ पाया-
भ्यासाच्च सुगतत्वम्भवतीत्युक्तं।

(७) संवादकत्वात् भगवान् प्रमाणम्

कस्मात्^२त्पुनरनेकगुणसम्भारसम्भवेऽपि प्रामाण्येनैव भगवतः स्तुतिरित्याह (१)

उपदेशतद्याभावस्तुतिस्तदुपदेशतः ॥२८५॥

प्रमाणतत्त्वसिद्ध्यर्थः ;

उपवेशस्य तद्याभावः सम्वादकत्वं प्रामाण्यं। तेन स्तुतिराचार्येण कृता। तस्य
भगवत उपवेशतः (२८५) प्रमाणस्य तत्त्वं लक्षणं तस्मिन्^३ भगवद्देशनायाः^४
प्रमाणविनिश्चयो नोत्प्रेक्षानाशेनेत्याख्यातुमित्यर्थः।

२. ननु “नीलसमङ्गी पुरुषो नीलं जानाति नो तु नीलमि”ति कृता भग-
वता प्रत्यक्षं दर्शितं। अनुमानं नोक्तं। कथमागमात् प्रत्येतव्यमित्याह (१)

अनुमानेऽप्यवारणात्।

प्रयोगदर्शनाद् वाऽस्य ;

अनुमानेऽप्यवारणादिति दर्शिता। “शून्याः परप्रवादा” इत्यादिना शब्दादेरेव
निषेधात् प्रयोग^५स्य परार्थानुमानरूपस्य दर्शनाद्व्यवहारेऽस्यानुमानस्य निदेशः कृत एव
भगवता (१)

तमेव प्रयोचमाह (१)

यत् किञ्चिदुदयात्मकम् ॥२८६॥

निरोधधर्मकं सर्वं तदित्यादावनेकधा।

^१ “प्रमाणभूताये”त्येव स्तुतिपदमाह [प्रमाण] समुच्चये।

[“प्रमाणभूताय जगद्धितैविषे प्रचम्य शास्त्रे सुगताय तायिने।

प्रमाणसिद्धये स्वमतात् समुच्चयः करिष्यते विप्रसूताबिहैकतः ॥ (१।१) ॥”]

^२ लक्षाशास्त्रप्रमाणयोः।

^३ अन्याप्यप्याक्षिप्तानीति ग्राह्याणि स्पुतिरित्याह।

यत्किञ्चित्पुत्रव्यात्मकं (२८६) तत्सर्वं निरोधधर्मकमित्याहावागमवानयेत्येकथा स्वभावादिलिङ्गव्यवहारेकप्रकारमनुमानं दृश्यते ।

b. कथं पुनरनेवानुमानमुक्तमित्याह (i)

अनुमानाश्रयो लिङ्गमविनाभावलक्षणम् ॥२८७॥

व्याप्तिप्रदर्शनाद्वैतोः साध्येनोक्तञ्च तत् स्फुटम् ।

अनुमानस्याश्रयः कारणं लिङ्गव्यवहारेण नुमाननिर्देशार्थमन्यथाऽशक्यत्वात् ।

किं लक्षणमित्याह (i) अविनाभावः साध्याव्यभिचारित्वं तल्लक्षणं यस्य तत्तथा । (२८७) स चाविनाभावो लिङ्गं लक्षणं हेतोरुदयधर्मकत्वस्य साध्येन निरोधधर्मकत्वेन व्याप्तेः प्रदर्शनात् “यत्किञ्चित्पुत्रव्यात्मकं तत्सर्वं निरोधधर्म-
कम्”^१ इत्यादिना स्फुटः प्रत्यक्तो दक्षितः (i)

इत्यनुमानप्रामाण्यनिर्देशोऽपि भगवदुपलभ्येव (i) तदेवं भगवानेव प्रमाणभूत-
स्तायी ममसुभिरुपास्यो नेतर इति^२ दर्शनार्थमा वा यं न तस्य स्तुतिरुक्तोति युक्तं ॥

आचार्य भ गो र ख न त्रिद कृतायां प्रमाणवार्तिकद्वयौ प्रथमः पाठोऽत्रैव ।

द्वितीयः परिच्छेदः*

प्रत्यक्षम्

प्रथमपरिच्छेदेन प्रमाणसामान्यलक्षणं व्यवस्थाप्य विशेषलक्षणमाख्यातुं द्वितीयपरिच्छेदारम्भः ।

१. प्रमाणसंख्याविप्रतिपत्तिनिरासः

विप्रतिपत्तयद्वयान् संख्यालक्षणगोचरफलविषयाः सन्ति । तत्र संख्या-विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थमाह (१)

मानं द्विविधं विषयद्वैविध्यात्

मानं द्विविधं । यत्तत्प्रमाणमविसम्बादित्वाद्यज्ञातार्थप्रकाशकत्वात्सामान्य-^१लक्षणमुक्तं तद् द्विविधं । प्रत्यक्षानुमानमेवेन । कस्माद् (१) विषयस्य स्वलक्षणसामान्यलक्षणरूपतया द्वैविध्यात् । शान्तादिकमपि हि प्रमाणम्भवत्तत्विषयं वस्तुव्यं (१) विषयश्च स्वसामान्यलक्षणादतिरिक्तो नास्ति । ततस्तद्विषयत्वे प्रत्यक्षानुमान-^२तैव । नापि सामान्यविशेषात्मक एकोऽस्ति विषयः^३ । परस्परविषयद्वयोरैकात्म्या-योगात् ।

ननु कथं विषयद्वैविध्यसिद्धिः (१) न प्रत्यक्षाप्यनुमानतो यथाक्रमं स्वलक्षण-सामान्यलक्षणत्वादनयोः । द्वयसिद्धिरिति चेत् ।

ननु प्रत्यक्षस्य सामान्याविषयत्वे साध्यसाधनसम्बन्धाद्यह्नादनुमानमेव न स्यात् । सामान्यविषयत्वे च प्रत्यक्षत्वादेव तत्सिद्धेर्निष्कलमनुमानस्य प्रामाण्य-कल्पनं ।

अत्रोच्यते । प्रत्यक्षमपि स्वलक्षणं विषयीकृत्वैव तत्सम्भवि निजार्तीय-^४व्यावृत्त्युपकर्तृत्वं सामान्यं पृष्ठविकल्पेन निश्चित्वतद्विषयमपि निश्चयविषयेण

* इदं परिशिष्टं ११९ ।^१ नीलोत्पलादि परस्य अर्थसामर्थ्ये स्वलक्षणत्वमेव ।

च प्रत्यक्षविषयव्यवस्था । एवन्तहि स्वलक्षणविषयता^१ न स्यादिति चेत्^२ । न(१) सजातीयव्यावृत्तत्वेनापि ततो निवृत्तयात् । द्वे च व्यावृत्ती स्वलक्षणे स्तो निश्चिते च प्रत्यक्षबलात् । न चैवमप्यनुमानस्य वैषम्यं (१) न हि सामान्यमित्येव प्रत्यक्षविषयः । परोक्षं तस्याप्रवृत्तेः । न च यदेकदाऽपरोक्षं तत्सर्वदा तथा । स्वलक्षणं कदाचिदपरोक्षमप्यन्यदा परोक्षं एवं सामान्यमपि । ततोऽपरोक्षे सामान्ये गृहीतायां व्याप्तौ परोक्षे तस्मिन्ननुमानवृत्तिरिति न कस्मिन्निरोधः । तस्मात्^३ प्रत्यक्षत्वाद्वा विषयद्वैविध्यसिद्धिः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां वेत्तुमशक्याप्युपपन्नं ।

विषयद्वैविध्यमेव कस्मादित्याह (१)

218

शक्त्यशक्तिः ।

अर्थक्रियायां ;

शक्त्यशक्तितोऽर्थक्रियायां । स्वलक्षणस्याप्यर्थक्रियाशक्तत्वात् । विजातीयव्यावृत्त्युपकारितस्य च सामान्यस्याशक्तत्वात् विषयद्वैविध्यं । न ह्येकस्य विषयविमोक्षमौ युज्येते । यद्यनर्थक्रियाकारि सामान्यं केषांन्दुकजानप्रतिभासि केषाञ्चपि सामान्यं स्यात् ।

केशादिर्नार्थो नार्थाधिमोक्षतः ॥१॥

न के^४शादिरवैः सामान्यरूपोऽनर्थधिमोक्षतः । (१) यत्र हि व्यवहृ^५तुं^६णा-
मर्थाध्यवसायः सोऽयैः स्वलक्षणं सामान्यत्वा स्यात् । यत्र पुनरर्थबुद्धिरेव नास्ति स कथं सामान्यमुच्यतां ।

^१ ननु यदतीन्द्रियं केशादिविषयहितं स्वलक्षणं, यच्च सामान्यं न बोधरोनुमानस्य, तस्य कथं व्यवस्था ।

“यज्जातीयैः प्रमाणैश्च यज्जातीयार्थवर्शनं ।

भवेद्विद्वान् लोकस्य तथा कालान्तरेष्वपि”ति

[कुमारिल]वचनात् ।

^२ अनर्थक्रियातो न स्वलक्षणं, स्पष्टप्रतिभास्यनन्वयित्वाभ्यां न च सामान्यमिति विषयान्तरत्वमस्य ॥

^३ अथारोप्येतत् अन्यथोत्पत्तिस्मृत्याभ्यां विषयत्वे आकारो बहिर्भासि-
केशादेर्नोत्पादको न सत्त्वको नापि सम्बित्तस्येति बोधानवकाश एव सांध्यवहारि
प्रमाणमेतत् । देशादिविप्रकृष्टन्तु (१) “यज्जातीयैः प्रमाणैश्च यज्जातीयार्थवर्शनं ।
भवेद्विद्वान् लोकस्य तथा कालान्तरेष्वपि” [कुमारिलस्य] ॥

सदृशासदृशत्वाच्च विषयाविषयत्वतः ।

शब्दस्यान्यनिमित्तानां भावे धीः सदसत्त्वतः ॥२॥

तथा^१ सवृषासदृशत्वाच्च विषयद्वैविध्यं । सवृषं सामान्यं सर्वव्यक्तिसाधारण-
त्वात् । असवृषं स्वलक्षणं सर्वज्ञो व्यावृत्तत्वात् । अगयोश्चान्योन्याव्यवच्छेदरूप-
त्वात् न राक्ष्यन्तरं । ततो यदि कल्प्यमाणं सदृशं तदा सामान्यमेव तत् ।
अथासवृषं स्वलक्षणमेवेति द्वैविध्यमेव विषयस्य । तथा^२ शब्दस्य विषयाविषय-
त्वतश्च द्वैविध्यं । शब्दस्य विषयः सामान्यः । अविषयः स्वलक्षणः । न च
शब्दविषयाविषयाभ्यामन्योस्ति सर्वस्य संग्रहात् द्वैविध्यमेव । तथा विषयाद-
न्यथाभिहितानां मनस्कारवत् सादृश्यसंकेतग्रहणानां भावे प्राट्ठिकाया धियः
सा^३मान्ये सत्त्वात् स्वलक्षणं चाभावात् विषयद्वैविध्यं । यत्र विषयव्यतिरिक्त-
निमित्तसदृभावे भवति बुद्धिस्तत्सामान्यं (१) यत्र^४ तु न भवति तत् स्वलक्षणं ।
प्रकारान्तरञ्च न सम्भवतीति बुद्धिविषयाविषयत्वे सामान्यस्वलक्षणतैवेति द्वैविध्य-
मेव विषयस्य । (२)

२. सत्यद्वयचिन्ता

तदेवार्थक्रियासामर्थ्यादिकं स्वलक्षणा^५दौ योजयन्नाह ।

अर्थक्रियासमर्थं यत् तदत्र परमार्थसत् ।

अन्यत् संवृत्तिसत् प्रोक्तं ते स्वसामान्यलक्षणे ॥३॥

अर्थक्रियायां ज्ञानाक्रियायां स्वरूपोपधानेन समर्थं यत्तदत्र वस्तुविचारे परमार्थ-
सत् । एवं यदसदृशं शब्दाविषयोऽन्यनिमित्तभावे ज्ञानाभावश्च तत्परमार्थसत् ।
अतोऽन्यदसत्तं सदृशं शब्दविषयः । अन्यनिमित्तभावे बुद्धेर्विषयश्च तत् संवृत्तिसत्
प्रोक्तं कल्पनामात्रव्यवहार्यत्वात् । ते परमार्थसंवृत्तौ स्वसामान्यलक्षणे । (३)

३. सामान्यतत्करूपनानिरासः

अशक्तं सर्वमिति चेद् बीजादेरङ्कुरादिषु ।

दृष्टा शक्तिः ;

स्वलक्षणसामान्यलक्षणे दृष्टे सम्बन्धकारित्वेने^६ष्टमशक्तं । न किञ्चित्
कर्तुं समर्थमिति चेत् । बीजादेः कारणाभिमतस्याङ्कुरादौ कार्यसंभवे दृष्टा शक्ति-

^१ सांख्यमतेनाह ।

^२ ज्ञानद्वारेण निराकृत्य शब्दमुखेनाह ।

^३ अङ्कुरात् व्यवसायात् वस्तुतः । ^४ मनस्कारादीनां भावेषु यदभावे धियोऽभाव-
स्तत्स्वलक्षणं । ^५ विषये सत्येव बुद्धिर्भवति । ^६ माध्यमिको सिद्धतामाह ।

जैनलक्षणा बीजान्वयव्यतिरेकानुविधाय्यङ्कुरो वृक्ष्यते (१) इदमेव कारणस्य शक्तत्वे यत्प्रागदृष्टस्य तदुभाव एव भावः ।

मता सा चेत् संवृत्त्या ;

सा शक्तिः संवृत्त्या मता चेत् कार्यकारणभावो हि व्यवहारमात्रतः सिद्धः न परमार्थतः । न तावत्प्रत्यक्षं तद्वग्रहणसमर्थं बीजाङ्कुरग्राहिणोः प्रत्यक्षयोः स्वविषयमात्रव्यवस्थापनात् केनान्वयव्यतिरेकग्रहणं । अमेण द्वयोर्गृहीतयोस्तद्वत्त्व^१-भाविना स्मरणेन ग्रहणमिति चेत् ।

21b

ननु केनान्वयव्यतिरेको गृहीतौ । न प्रत्येकं बीजाङ्कुरज्ञानाभ्यां स्वस्वविषयग्रहणात् । नापि द्वाभ्यां ज्ञानबोर्जययोश्च साहित्याभावात् । वसाहित्ये बीजाङ्कुरमात्रस्य ग्रहणं नान्वयव्यतिरेकयोः । नमग्रहणमेव कार्यकारणभावग्रहणम् । तत्तु घटकुलालयोरप्यस्ति इति चेत् (१) न च क्रमोपि केनचित्छस्यग्रहणः^२ प्रतियोग्यवेदना^३ तु पूर्वपरग्रहणमत एव नास्ति स्वज्ञानेन वर्तमानता^४ग्रहणाच्च । कार्यकाले च कारणं पूर्वमुच्यते तदा च तदेव नास्ति । तदेतन्मृतस्यारोग्यं । अथ यदैव बीजं तदैवाङ्कुरात् पूर्वं न तु पश्चात् अस्य पूर्वत्वं सम्भवति ॥

नन्वेवं पूर्वतया प्रतिभासोऽस्य प्राप्तः । न चैतदस्ति । अङ्कुरसाहित्यं पूर्वत्वं तच्च गृह्यत एवेति चेत् । तादृशं पूर्वत्वमन्येषामप्यस्तीति तेषां कारणानि स्युः । किञ्च (१) पूर्वत्वं वर्तमानकालात्प्राग्भावित्वमुच्यते (१) तद्यदि वस्तुनो रूपं तदा वर्तमानं कदापि न^५ स्यात् । वर्तमानतात्प्राग्भावित्वयोर्विरोधात् । स्यादेतदङ्कुरवर्तमानतायाः प्राग्भावित्वं पूर्वत्वं । तच्च बीजस्य वर्तमानत्वेनाविषयमिति न तस्याभावः । एवन्तर्हि बीजग्रहणे पूर्वताग्रहणं प्राप्तं । न च बीजस्वरूपमिव पूर्वतामपि तद्वग्राहिणि ज्ञाने कश्चिदुपलभते ।

न^६ न्वापेक्षिकमिदं पूर्वत्वं प्रतियोगिनोऽप्रतीती कथं प्रतीयतां । य^७ घटं वस्तुनो नेदं केवलं भावान्तरापेक्षया व्यवहियत इत्या(वा)तं^८ (१) न हि वस्तुरूपं सति वस्तुनि नास्ति (१) यन्नास्ति तेन वस्तुरूपावभासिनि ज्ञाने प्रतिभासितव्यमेव । अन्यथा ज्ञान-ज्ययोर्यवयवविषयितैव न स्यात् (१) तस्मात्तादृशत्वात् कार्यकारणताग्रहः । अतएव नानुमानावपि । न हि सर्वदा परोक्षेऽप्येज्जुमानवृत्तिः व्याप्तिग्रहणपूर्वकत्वात्तस्य । नापि प्रत्यक्षवत्प्रभावि स्मरणं तद्वग्रहणप्रवणं (१) न हि तत्स्वतन्त्रं प्रमाणं किन्तु प्रमाण-

^१ स्वरूपमात्रवेदनात् । ^२ अक्रमवेद (ना) पेक्षत्वात् ।

^३ परः । ^४ माध्यमिकः ।

व्यापारव्यवस्थापकं । यदि यस्मानुभवं प्रवर्तते नान्यथा । न च कार्यकारणभावा-
नुभवो भूत इत्युक्तं । अतः स्मरणत्वमप्यस्य नास्ति । अनुभूतविकल्पनस्य स्मरण-
त्वात् (१) ततो विकल्पमात्रमेतत् न ततो वस्तुव्यवस्थेति संवृत्त्यैवाधिचारित्तरमणी-
यया कार्यकारणभावव्यवहारो न परमार्थतः ।

अस्तु यथा तथा ॥४॥

अस्तु^१ यथा तथा । सांख्यमपि कार्यकारणभावमाश्रित्य साध्यसाधनादि-
व्यवहारसन्वादसम्प्रत्ययात् समाप्तो लोकव्यवहारः । सांख्यवहारिकञ्च प्रमाणं
तावदेव सुखं । (४)

(१) सामान्यचिन्ता

(क) सामान्ये नार्थक्रियासामर्थ्यम्

सास्ति सर्वत्र चेद् बुद्धेर्नान्वयव्यतिरेकयोः ।

सामान्यलक्षणेऽदृष्टेः चक्षुरूपादिवुद्धिवत् ॥५॥

सार्थक्रिया स^२र्वत्र स्वलक्षणे सामा^३न्येऽप्यस्ति चेत् न सामान्यलक्षणे ।
अस्तु तावदन्यस्य कार्यस्य बुद्धेरप्यन्वयव्यतिरेकयोरदृष्टेः । अन्त्यं हि भावानां
कार्यं बुद्धिः । सापि यदन्यव्यतिरेको नानुविधत्ते (१) तस्य कुतोऽर्थक्रिया । प्रत्यक्षं
तावन्न सामान्यविषयं स्वलक्षणगात्रस्य प्रतिभासनात् । यद् इत्यादिविकल्पबुद्धिस्तु
सामान्यावसावात् त^४द्विषया । सापि समयाभो^५नादिमात्रादुत्पत्तेर्न सामान्यान्वय-
व्यतिरेकानुविधायिनी^६ चक्षुरूपादिवुद्धिवत् चक्षुरूपादिवुद्धेः । चक्षुराद्यन्वय-
व्यतिरेकानुविधानमिव सामर्थ्यं सति भावादेकापायेप्यभावाच्च । नैवं सामान्य-
बुद्धिरामोदमात्रादुत्पत्तेः । (५)

एतेन समयाभोगाद्यन्तरङ्गानुरोधतः ।

घटोत्पत्तेरपणसामान्यसंख्यादिषु धियो गताः ॥६॥

एतेन सामान्यस्य ज्ञानमात्रकार्येणसामर्थ्यकथनेन सम्प्रदाभोगादेरन्तरङ्गस्या-
नुरोधतः । घटोऽवगमवि द्रव्यं । जल्लेपणं कर्म । सामान्यं संख्या गुणः समवायः आदि
शब्दात्संयोगविभागावयः । तेषु या धियो विकल्पिका भवन्ति ता गता व्याख्याताः ।

^१ सिद्धान्ती (—) अर्थक्रिया तावदस्ति । अन्यथा जगद्व्यालोपः ।

^२ चक्षुःश्रोत्रादिकव्यवहारः । ^३ सामान्यविषयः ।

^४ चित्ताभोगो मनस्कारः ।

न हि स्या^१ दिव्यतिरिक्तं द्रव्यं । अपरापरदेशजन्यहस्तादिक्षणाद् भिन्नं कर्म,
व्यक्तिव्यतिरेकि सामान्यं प्रत्यक्षबुद्धावभासते । विकल्पबुद्धिरस्तु कल्पिका । सा च^२
सकितसौत्कारप्रबोधभावभाविनी नार्थाधीनेति न ते^३षां सामर्थ्यं समर्थयति ॥ (६)

ननु वक्ष्येतिरपेक्षाणामन्यनिमित्तानां भावे यत्र बुद्धिस्तत्सामान्यं तदा
तैमिरिकबुद्धिप्रतिभासिनः केशावयोपि सामान्यं स्युः । तेष्वपि धियोऽर्थनिरपेक्ष-
बक्षुरादिनात्रनिर्मितत्वादित्याह ।

केशादयो न सामान्यमनर्थभिनिवेशतः ।

केशावयवस्तैमिरिकप्रतिभासिनो न सामान्यमनर्थभिनिवेश^४तः । न हि तेषु
विषयबुद्धिर्ब्यवहारिणां विषये च सामान्यचिन्तेयं । यदि ज्ञेयत्वेनाध्यवसायाभावात्
सामान्यं तदाऽभावोप्यनुपलब्धिविषयः सामान्यं न स्यात् ।

३.३.३

तत्तद्वचानुपलब्धिरनुमानं न भवेदित्याह (१)

ज्ञेयत्वेन गृहाद् दोषो नाभावेषु प्रसज्यते ॥७॥

नाभावेषु सामान्यरूपत्वाभावदोषः प्रसज्यते ज्ञेयत्वेन गृहात् । दक्षप्यभावेऽर्थ-
रूपताया अध्यवसायो नास्ति शे^५यतया त्वस्ति लोकस्य (१) तत्त्व ज्ञे^६यं यदर्थकारि
तत्सामान्यमेव । (७)

यदि तु (१)

तेषामपि तद्भाभावेऽप्रतिषेधात् ;

तेषां तैमिरिकगम्यानां केशादीनामपि तद्भाभावे ज्ञानान्तरेण ज्ञेयत्वे
समानरूपतेष्यते तदाऽप्रतिषेधाविष्टमेवास्माकं । तैमिरिकज्ञानगम्याः केशादय
इति यदा बुद्धयन्तरेण परामृश्यन्ते तदा केशादयो ज्ञेयत्वेन सामान्यमिष्टा एव ॥

यदि तैमिरिकवृष्टाः केशादयो न वस्तु तदा स्फुटताभता न स्यादित्याह ।

स्फुटाभता ।

ज्ञानरूपतयार्थत्वात् ;

ज्ञानरूपतया ज्ञानाकारतया केशादीनामर्थत्वात् ।^७ स्वलक्षणत्वात्स्फुटाभता ।

यदि ज्ञानाकारतया केशादयः स्वलक्षणतया सामान्यं कथमित्याह (१)

^१ ननु प्रत्यक्षाध्यवसेतोत्प्रेषणादीत्याह (१)

^२ समयभागेन व्याचष्टे ।

^३ अर्थानामनुमाजनने ।

^४ प्रत्यक्षाविषयेष्वर्थभिनिवेशमात्रं नार्थ इति

सूचनया मध्याप्रवेशमाह ।

^५ भावव्यावृत्तिः ।

केशादीति मतिः पुनः ॥८॥

सामान्यविषया ;

केशादीति पुनर्विकल्पिका मतिः तैमिरिकोपलब्धकेशाद्यवसायिनी सामान्यविषया । अपमर्शः (१) तैमिरिकदृष्टं केशादि सामान्यरूपेण व्यवस्यन्ती विकल्पिका बुद्धिरध्यवसायेन विषयेण सामान्यविषया । तैमिरिकधीस्तु स्वलक्षण-विषया बुद्ध्याकारस्य स्वलक्षणत्वात् ॥ (८)

किन्तहि निर्विषयमित्याह (१)

केशप्रतिभासमनर्थकम् ।

तैमिरिककेशप्रतिभासं ज्ञानमनर्थकम्बाह्यकेशाभावात् ।^१

ज्ञानरूपतयार्थत्वे सामान्ये चेत् प्रसज्यते ॥९॥

ननु ज्ञानरूपतयार्थत्वे केशादीति विकल्पबुद्धिप्रतिभासिनि सामान्ये स्वलक्षणता प्रसज्यते चेत् (१९)

तथेष्टत्वाददोषः ;

तथा ज्ञानाकारतया सामान्यस्यापि स्वलक्षणताया इष्टत्वाददोषः ॥

(ख) सामान्यस्य ज्ञानाकारता

कथन्तहि सामान्यरूपतेत्याह (१)

अर्थरूपत्वेन समानता ।

अर्थरूपत्वेनाध्यवसायमानज्ञेयरूपत्वेन समानता न तु बुद्ध्याकारत्वेन ।

(ग) विजातीयव्यावर्तकं सामान्यम्

कथं पुनरर्थरूपत्वेनापि समानतेत्याह (१)

सर्वत्र समरूपत्वात् तद्व्यावृत्तिसमाश्रवात् ॥१०॥

सर्वत्र व्यक्तितु तद्व्यावृत्तिसमाश्रयात् विजातीयव्यावृत्त्याश्रयेण दुस्य-विकल्पैकत्वाध्यवसायादुपकल्पितस्य सामान्यस्य समरूपत्वात् साधारणरूपत्वा-दर्थत्वेन सामान्यनृप्यते ज्ञानाकारस्य सामान्यस्य संप्रति व्यतिरिक्तस्य^१ च पूर्वं प्रतिषेधात् ॥ (१०)

^१ ज्ञानाकारात् ।

रूपादिस्वभावमेवाविशेषेण सामान्यं किञ्चेत्यत इत्याह (१)

न तद्वस्त्वभिधेयत्वात् साफल्यदत्तसंहतेः ।

तत्सामान्यं न वस्तुरूपादिस्वभावमभिधेयत्वात् । शब्द^१धर्मवत् सामान्यं शब्दज्ञानगोचरः । न च शब्दविषयो वस्तु (१) कस्मादित्याह (१) साफल्यदत्तसंहतेः । यदि शब्दविषयो वस्तु भवेत् तदा रूपादिशब्दादेवायदिरपि रूपादिप्रतीती न किञ्चिदर्थः । न चेवं । ततो वस्तुविषयेणैन्द्रियज्ञानेन शब्दस्य न तुल्यविषयता । तथा चावस्तुतैव शब्दज्ञानावभासिनः सामान्यस्य न रूपादिता ॥

न^२नू रूपादयो न शब्दस्य विषयः किन्तहि ना^३मनिमित्ते विप्रयुक्तसंस्कारसंज्ञे ते विज्ञानाद् व्यतिरिक्ते वै नापि कस्येष्टे । तद्यापि (१)

नामादिवचने वक्तृश्रोतृवाच्यानुबन्धिनि ॥११॥

नामादिवचन इष्यमाणे किन्तुनामादिकं वक्तिरि श्रोतर्यर्थे वा सम्बद्धम-
सम्बद्धमेव वा नवचित्^४ । सर्वथा वक्तृ^५श्रोतृवाच्यानुबन्धिनि^६ । (११)

असम्बन्धिनि नामादावर्थे स्यादप्रवर्तनम् ।

असम्बन्धिनि वा नामादौ शब्देन बोधितोऽर्थेऽप्रवर्तनं स्यादबोधितत्वात् ॥^७

नवतु तावदस्यसम्बन्धिनि असम्बन्धिनि वा नामादावर्थेऽप्रवर्तनं । अर्थ-
सम्बन्धिनि तु कथमप्रवृत्तिः ।^८ अबोधितत्वात् ।

सारूप्याद् भ्रान्तितो वृत्तिरर्थे चेत् स्यान्न सर्वदा ॥१२॥

देशभ्रान्तिश्च,

न हि देवदत्ते प्रतिपादिते तत्त्वितरि प्रवृत्तिः । निमित्तस्वार्थसारूप्यात् ।
तद्वद्भ्रान्तितोऽर्थे प्रवृत्तिश्चेत् सम्भाव्यत एतत् किन्तु न स्यात् सर्वदा । न हि
यमलकयोनियमेन भ्रान्त्याऽ^९न्यत्र प्रवृत्तिः । कदाचित्तत्रापि दर्शनात् । तथा^{१०}

^१ शब्दस्यायत्नधर्मो यदुक्त शब्दज्ञानगोचरत्वं ।

^२ वैभाषिकमतमाशङ्कते ।

^३ विज्ञानवाद्यतिरिक्ते ।

^४ इति चत्वारो विकल्पाः ।

^५ वक्तृसम्बन्धिनि । श्रोतृसम्बन्धिनि । अर्थसम्बन्धिनि ।

^६ वै० ।

^७ सिद्धान्ती, अर्थस्य शब्देनाबोधितत्वात् ।

^८ यावताऽयं पुरुषः सर्व्ववार्थ एव दृष्टः शब्दात्प्रवर्तमानः । न कदाचिन्नास्ति
यत्राविसम्बद्धे । तत्र भ्रान्त्या वृत्तिः ।

^९ देशभ्रान्त्यर्थे वृत्तिरिति चेत् ।

देशान्तिवच न स्यात् । वक्तृश्रोत्रादिसम्बन्धिनि नियतदेशो नामादौ प्रतिपादिते
तदन्वयदेशो घटादौ साकल्यादपि न यु^१क्ता प्रवृत्तिः ॥ (१२)

ननु त्वन्मतेऽपि ज्ञानाकारस्याभिधेयत्वात्कथं बाह्ये प्रवृत्तिरित्याह (१)

न ज्ञाने तुल्यमुत्पत्तितो धियः ।

तथाविधायाः ;

न ज्ञाने ज्ञानाकारे बाह्येऽर्थेऽप्रवर्तनं तुल्यं । धियस्तथाविधाया
बहिःस्त्वेनाभ्यवसिताकाराया प्रवृत्तिः । शब्दजनिता हि बुद्धिर्व्यस्तुतः
स्वाशालम्बनाप्यनाद्यविधावशात् बहिर्विषया व्य^२वसीयत इति^३ युक्तमर्थे
प्रवर्तनं ॥

अन्यत्र तत्रानुपगमाद् धियः ॥१३॥

अन्यत्र नामादिविष^४यिणि ज्ञाने तदर्थाभ्यवसायात् । अर्थे प्रवर्तनं न युक्तं ।
निराकारबुद्धिवादि नै भा वि क षते बाह्यार्थप्रतिभासाया ज्ञानाकाराया धियोऽनुप-
गमतः । (१३)

बाह्यार्थप्रतिभासाया उपाये बाऽप्रमाणता ।

विज्ञानव्यतिरिक्तस्य ;

यदि ज्ञेयाकारा बुद्धिः स्यात् स्यात्तत्प्रतीत्याऽभिमानात्प्रवृत्तिरपि । अप्रवृत्ति-
दोषदर्शनाद् बाह्यार्थप्रतिभासाया बुद्धेर^५पाये स्वीकारे बाऽप्रमाणता नामादेः
विप्रयुक्तसंस्कारस्य विज्ञानव्यतिरिक्तस्य (१)

कथमित्याह (१)

व्यतिरेकाप्रसिद्धितः ॥१४॥

व्यतिरेकाप्रसिद्धितः ।^६ प्रतिभासमानत्वाकारस्य ज्ञानत्वात् । न चेन्द्रियाविषु
सत्स्वपि विज्ञानकार्यानुत्पत्तिर्लो^७भ्य इव नामादिरपि शक्यव्यवस्थानः । न हि
गृहीतसंकेतस्य शब्दश्रुतौ क्वचिदर्याप्रति^८पत्तिः ॥ (१४)

22b

सर्वज्ञानार्थवत्वाच्चेत् स्वप्रादावन्यथेक्षणात् ।

अयुक्तं ;

^१ तथाहि त्वयेव करणीयमिति नियुक्तः पुमान् साकल्यादन्वयत्र न प्रवर्तत
एवेति कुट्टे ।

^२ इत्यधिकल्पयोरैक्येन वृत्तेः । ^३ यस्यापि न नामादिविष्यप्रयुक्तोऽभिधेयः ।

^४ अभ्युपगमे ।

^५ परार्थानुमानेन ।

नन्वस्ति प्रमाणं सर्वस्य ज्ञानस्यार्थवत्त्वात् । शाब्दमपि ज्ञानमर्थवदेव । न च रूपादयो विषय इति पारिषोष्याभानादिकमेवेति चेत् स्वप्नादावाविशब्दात् तैमिरिकज्ञानाविशब्दस्यार्थशून्यस्येक्षणात् स^१ अर्थज्ञानार्थवच्छाब्दस्य^२ नामावि-
विषयत्वानुमानमयुक्तं । स्वप्नविज्ञानमपि निमित्तविषयमेवेति चेदाह (१)

न च संस्काराग्नीलादिप्रतिभासतः ॥१५॥

न च संस्काराग्निमित्ताख्यात् स्वप्नज्ञानं नीलादेर्वर्णसंस्थानविशेषतः प्रति-
भासतः । न च विप्रपुक्तसंस्कारो वर्णतत्स्थानविशेषवान् । (१५)

नीलादिरेवासाक्ष्यं इति चेत् (१)

नीलाद्यप्रतिधातान्न ;

स्वप्नप्रतिभासि न नीलादि वस्तु अप्रतिधातात् । नीलादयो ह्यपि स्वदेष्टे
पदार्थान्तरस्य व्याघातकाः स्वप्नोपलब्धास्तु नैव । पिहितद्वाराववरकोदरमुप्त-
स्थानान्तरगमनात् हस्तियूथादिदर्शनात् ।

किन्ताहि तदित्याह (१)

ज्ञानं तद्योग्यदेशकैः ।

अज्ञातस्य स्वयं ज्ञानात् ;

ज्ञानं तत् नीलादि योग्यदेशकैः स्वप्नायमा^३नेन समानदर्शैः पुरुषान्तरैरज्ञा-
तस्य स्वयं ज्ञानात् । स्वयम्भेद्यमसामान्यमिति ज्ञानलक्षणं । तच्च स्वप्नदृष्ट-
नीलादिषु व्यक्तं ।

नामाद्येतेन वर्णितम् ॥१६॥

एतेन स्वप्नदृष्टस्य ज्ञानत्वसाधनेन नामादि वर्णितं । नामादिकमपि
तन्न भवति योग्यदेशकैरज्ञातस्य स्वयं ज्ञानात् ज्ञानं तत्^४ । तस्मान्नास्त्यर्थः
सामान्यबुद्धिरिति । (१६)

अपि च (१)

सैवेष्टार्थवती केन चक्षुरादिमतिः स्मृता ।

अर्थसामर्थ्यदृष्टेरर्थेदन्यत् प्राप्तमनर्थकम् ॥१७॥

यैव रूपादिविषयत्वेनेष्टा सैव चक्षुरादिमतिरर्थवती केन हेतुना मता ।
अर्थस्य रूपादेशचक्षुरादिमतिजनने सामर्थ्यदृष्टेरेवेत् । अन्यसामान्यविषयं

^१ अनैकान्तिक । ^२ सुखादिबत् । ^३ यदुत्पाद्यरूपं योषी पश्यति न
तेन व्यभिचारस्तत्रान्यस्यायोग्यत्वात् । ^४ नामादि ।

विकल्पज्ञानमनर्थकं प्राप्तं (१) न हि यथा चक्षुरादिवृद्धेरर्थव्यतिरेकाद् व्यतिरेकः
तथा सामान्यबुद्धेरर्थव्यतिरेकः । आभीष्टमात्रेण भावात् । (१७)

अप्रवृत्तिरसम्बन्धेऽर्थसम्बन्धवद् यदि ।

न^१ केवलं वक्तुश्रोतुसम्बन्धिनि^२ असम्बन्धेऽपि नामा^३ वाच्येऽप्रवृत्तिः स्यात् ।
अर्थसम्बन्धवत् नामाद्यर्थे प्रवृत्त्यर्थं यदीष्यते तदा अतीतानागतं नामादि तदभिधा-
यिनां शब्दानां वाच्यं न स्यात् । अगूत् मा न्वा ता भविष्यति शं ख दचक्रवर्तीति (१)

कस्मादित्याह (१)

अतीतानागतं वाच्यं न स्यादर्थेन तत्तुवात् ॥१८॥

अर्थेनातीतानागतेन सह तस्य नामादेः सम्बन्धिनः स्यात् स्वरूपा^४-
भावात् । (१८)

(२) परमते दोषः

क. व्यक्तिमानान्ययोर्मेदे दोषः

अथ (१)

सामान्यग्रहणाच्छब्दादग्रसंगो मतो यदि ।

तत्र केवलसामान्याग्रहणाद् ग्रहणेऽपि वा ॥१९॥

शब्दात् सामान्यग्रहणात् उत्पत्तीत्या फलवन्पक्षाणीति तेषां वैफल्यस्याग्रसङ्गो
मतो यदि (१) तदेतन्न युक्तं (१) केवलस्य व्यक्तिशून्यस्य सामान्यस्याग्रहणात् ।
व्यक्तिव्यर्थं हि सामान्यं व्यञ्जकाग्रहणे कथं गृह्यते । केवलस्य ग्रहणेऽपि वा । (१९)

अतत्समानता व्यक्ती तेन नित्योपलम्भनम् ।

नित्यत्वाच्च यदि व्यक्तिव्यक्तेः प्रत्यक्षतां प्रति ॥२०॥

अतस्त^५ मानता व्यक्ती । यत्प्रतीत्या यत्प्रतीयते तत्तस्य सामान्यं व्यङ्ग्यञ्च ।
स्वतन्त्रप्रतीतिस्तु न सामान्यं व्यङ्ग्यं वा । तेनापराधीनप्रतीतित्वेन नित्योपलम्भनं
सामान्यं प्राप्तं । व्यक्तिस्वतत्त्वयोरप्युपलब्धः स्यात् । स्वप्रतीती व्यक्तितिर-
पेक्षत्वात् । तथोपलम्भस्वभाव^६स्य सामान्यस्य नित्यत्वाच्च नित्यमुपलम्भनं भवेत् ।

^१ त्वेवं नामावाचप्रवृत्तिः ।

^२ सम्बन्धेऽपि ।

^३ अर्थेन सम्बद्धं ।

^४ अनागतस्य चानुत्पत्तेः ।

^५ आनुषङ्गिकमपनीय प्रकृतं सामान्यमाह (१)

शब्देन सामान्यस्यैव ग्रहणपूर्वावो सफलमर्थं ॥

^६ समानानां भावः समानता व्यक्तेः सामान्यं न स्यादित्यर्थः । व्यक्तिरभि-
व्यक्तिरपि न स्यात् ।

^७ व्यक्त्यनन्तरविनाशोऽपि ।

यदि व्यक्तेर्विशेषात्^६ व्यक्तिरभिव्यक्तिः सामान्यस्य प्रत्यक्षतां प्रति प्रत्यक्षभाव-
विमितमिष्टा। प्रत्यक्षभूतसामान्यविषया प्रतीतिर्व्यञ्जिकाया व्यक्तेर्मवति।
अन्या तु सामान्यबुद्धिर्व्यञ्जकमन्तरेणापि ॥ (२०)

ननु (१)

आत्मनि ज्ञानजनने यच्छक्तं शक्तमेव तत्।

अथाशक्तं कदाचिच्चेदशक्तं सर्वदैव तत् ॥२१॥

य^१ सामान्यमात्मनि प्रत्यक्षात्मकज्ञानजनने व्यञ्जकव्यापारकाले शक्त-
मन्यदापि शक्तमेव तन्नित्यैकस्वभावतयाऽनुपकार्यत्वात्। ततश्च केवलस्य
सामान्यस्य प्रत्यक्षजननादक्षयैकत्वप्रसङ्गः। अथाशक्तं तत्कवाचित्^२ केवलाद्यवस्था-
याश्चेत् तदा सर्वदैवाशक्तं तदुभयं एकस्य स्वभावद्वयायोगात् स्वभावभेद-
लक्षणात्वादस्तुभेदस्य ॥ (२१)

254

एतदेव स्फुटयति (१)

तस्य शक्तिरशक्तिर्वा या स्वभावेन संस्थिता।

नित्यत्वाद्यपि किं तस्य कस्तां क्षपयितुं क्षमः ॥२२॥

तस्य सामान्यस्य शक्तिरशक्तिर्व्या स्वविषयज्ञानजननादौ या स्वभावेन
संस्थिता। तां शक्तिरशक्तिरित्यत्र नित्यत्वादचिकित्स्यस्यानपनेयप्राचीनस्वभावस्य
कोऽन्यः क्षपयितुं क्षमः ॥ (२२)

तत्र सामान्यविज्ञानमनुरुन्धन् विभाव्यते।

नीलाद्याकारलेशो यः स तस्मिन् केन निर्मितः ॥२३॥

किन्तु यत्तद्व्यक्तिनिरपेक्षमि^३ष्टं तच्च सामान्यविज्ञानमनुरुन्धन्विषयभावेनानु-
वर्तमानो यो विभाव्यते नीलाद्याकारलेशोऽतः^४ पूर्णस्फुटीभावः स^५ तस्मिन् सामान्य-
ज्ञाने केनार्येण निर्मितः। न तावज्वात्या तस्यास्त^६दसम्भवात्। तापि व्यक्त्या तत्र
तस्या^७ अप्रतिभासनात्। ततश्च केवलसामान्यवाहि तत् ज्ञानमिति न युक्तं।
विशेषग्रहणे वाक्षयैकत्वं तदवश्यं^८ ॥ (२३)

स्यादेतत् (१) द्विविधो भावानां प्रत्ययः। प्रत्यशोऽप्रत्यक्षश्च। तत्र (१)

^१ सिद्धान्त्याह (१) सामान्यं तत्स्वभावतः प्रत्यक्षजनकं न वेति।

^२ सामान्यविषयं।

^३ विकल्पाविकल्पा तन्मतेन।

^४ व्यक्त्याकारासम्भवात्।

^५ ? व्यक्तिरिति।

^६ ? अभ्युपगन्तव्यं।

प्रत्यक्षप्रत्ययार्थत्वाभावात्तानां व्यर्थेतेति चेत् ।

अत्राविभावेषु प्रत्ययोऽप्रत्यक्षः । प्रत्यक्षस्तु नक्षेभ्य इति न तद्वैफल्यं ।

अथाह (१)

सैवैकरूपाच्छब्दादेर्भिन्नाभासा मतिः कुतः ॥२४॥

सैव^१ प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाभासा भिन्नाभासा न^२तिरेकरूपात् शब्दादेराविच्छब्दाद्
गन्धरसादेः कुतः । एकरूपविषया न भिन्नप्रतिभासा चेति विरुद्धं । (२४)

किञ्च (१) जातिर्जातिमतो रूपाद् भिन्नाभिन्ना वा ।

न जातिर्जातिमद् व्यक्तिरूपं येनापराश्रयम् ।

सिद्धं ; पृथक् चेत् कार्यत्वं ह्यपेक्षेत्यभिधीयते ॥२५॥

तत्र न तावज्जातिर्जातिम^३देव व्यक्तिरूपं येन कारणेनापराश्रयमनन्यानुयायि
सिद्धं । न ह्येकस्या व्यक्ते रूपाभ्यन्तरेति । सर्वानुयायि च सामान्यमिष्टं व्यक्तेः
सकाशात् पृथक् चेत्सामान्यं । अस्यैवं सामान्यमिति भाविकसम्बन्धा^४नुपपत्तिः ।
अपेक्षालक्षणः सम्बन्धश्चेत् नन्वपेक्षेति कार्यत्वमुच्यते तत्सामान्यस्य नित्यस्या-
सम्भवि । (२५)

निष्पत्तेरपराधीनमपि कार्यं स्वहेतुतः ।

सम्बध्यते कल्पनया किमकार्यं कथञ्चन ॥२६॥

कार्यमपि निष्पत्तेर्नित्यत्वात्पर^५ाधीनं सर्वत्र मिरादंशं वस्तुतो न नवचित्सम्ब-
ध्यते । केवलं कल्प^६नया कारणात्पनि सम्बध्यते । यत्तु कथञ्चन सामान्यमकार्यं
तत्किं नवचित् सम्भ^७त्स्यते । (२६)

अन्यत्वे तदसम्बद्धं सिद्धाऽतो निःस्वभावता ।

जातिप्रसंगोऽभावस्य न ;

तस्माद् (१)

अन्ते सकाशादप्येव तत् सामान्यमसम्बद्धमतोऽस्य निःस्वभावता
सिद्धा व्यक्तिभ्यस्तत्त्वान्त्वाभ्यां व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् । यद्यपि निःस्वभावा
जातिस्तथापि नाभावस्य शशविषाणादेरपि जातेर्जातिरूपतायाः प्रसङ्गः । न हि
यो योऽभावः स जातिरुच्यते । किन्तु सामान्यं यत्तन्निःस्वभावं ।

^१ स्पष्टास्पष्टा । ^२ तत्त्वान्यत्वावाच्यस्य सामान्यत्वे शशानुक्त्यादेः प्रसङ्गवचेत् ।

^३ अभेदः । ^४ यदप्यहकुरादि बीजादेः तदपि निष्पन्नमपराधीनं ।

^५ बीजादेरहकुरादीति । ^६ सम्बन्धमनुभविष्यति ।

ननु निःस्वभावत्वे कथं सामान्यमित्याह (१)

अपेक्षाभावतस्तयोः ॥२७॥

अपेक्षाभावतस्तयोः शाबलेयाद्यव्यावृत्त्योः परस्परमपेक्षाभावतस्तद्व्यावृत्ति-
रेव सामान्यं न शयविषयादिः । न हि तवपेक्षा नवचिन्ति । अतद्व्यावृत्ति-
स्तु निःस्वभावाप्यनुगामिप्रत्ययहेतुः सामान्यं । अभावत्वमिव प्रागभावादिषु
पदार्थत्वमिव द्रव्यादिषु । (२७)

तस्मादरूपा रूपाणां नाश्रयेणोपकल्पिता ।

तद्विशेषावगाहार्थैर्जातिः शब्दैः प्रकाश्यते ॥२८॥

तस्माद्वस्तुतो जातिररूपा निःस्वभावा रूपाणां शाबलेयादीनां नाश्रयेणोप-
कल्पिता जातिः । शब्दैस्तद्विशेषावगाहार्थैः । ते च ते विशेषास्त तद्विशेषास्तेषाम-
वगाहः प्रवृत्तिविषयत्वेन व्यापनं सौख्येः प्रयोजनं येषां तैः सकृदेककार्यानेकप्रतिपत्त्यर्थं
तदाश्रयेणोपकल्पिता जातिरतद्व्यावृत्तिलक्षणा शब्दैरभिधेया । (२८)

यदि जातिनिःस्वभावा कथं स्वभावविशिष्टा व्यवसीयत इत्याह (१)

तस्यां रूपावभासोऽयं तत्त्वेनार्थस्य वा महः ।

भ्रान्तिः सा ;

तस्यां जाती रूपस्य स्वभावस्यावभासो यस्तत्त्वेन जातिस्वभावेन वार्थस्य
यो एवो भ्रान्तिः सा जातेनिःस्वभावत्वात् विशेषात्मकत्वाभावात् ।

किन्तु हि भ्रान्तेर्विजित्याह (१)

अनादिकालीनदर्शनाभ्यासनिर्मिता ॥२९॥

अनादिकालीनानामनादिकालिकानां तयाभूताभ्यवसायजानानामभ्यासेन
निर्मिता । (२९)

यद्यन्यव्यावृत्तिः सामान्यं किन्तस्य रूपमित्याह (१)

अर्थानां यच्च सामान्यमन्यव्यावृत्तिलक्षणम् ।

यन्निष्ठास्त इमे शब्दा न रूपं तस्य किञ्चन ॥३०॥

अर्थानां विशेषाणां यच्च सामान्यमन्यव्यावृत्तिलक्षणं । यन्निष्ठा यद्विषयास्ते २३b
इमे साफेतिताः शब्दास्तस्य रूपं स्वभावो न किञ्चन । वस्तुतः कल्पितत्वात् ।
(३०)

ननु ब्रह्मपाकारः स स्वभावः स एव तर्हि सामान्यमविवक्ष्यतीत्याह (१)

सामान्यबुद्धौ सामान्येनारूपायामवोच्यतात् ।

अर्थभ्रान्तिरपीष्येत सामान्यं साऽपि;

सामान्यबुद्धावरूपायां सा^१ ह्युत्तरहितायामपि सामान्येन विज्ञातीयव्यावृत्त्युप-
कल्पिता भेदेनाकारेण भेदेष्वर्थेष्वीक्षणात् सामान्यमपि यद्व्यवस्थाप्यते साध्य-
भ्रान्तिरिष्येत^२ विवेचकैः । न हि बुद्ध्याकारः सामान्यमुक्तं स्वलक्षणत्वात् ।

अभिसवात् ॥३१॥

अर्थरूपतया तत्त्वेनाभावाच्च न रूपिणी ।

निःस्वभावतयाऽवाच्यं कुतश्चिद् वचनान्मतम् ॥३२॥

अर्थनिष्ठतया तु सामान्ये गृह्यमाणेऽर्थभ्रमः^३ त^४था बुद्ध्याकारस्मार्थरूपत्वेन
व्यक्तिष्व^५भित्तवात् अभिसम्बन्धात् । त^६त्त्वेनार्थरूपत्वेनाभावा^७च्च । न
रूपि^८णी तथा भूतबाह्यविषयवती सामान्यबुद्धिः अलक्ष्य । तद्वच्च निःस्वभावतया
सामान्यं भेदाभेदाभ्यामवाच्यं व्यक्तिभ्यः । स्वभावं हि भिन्नमभिन्नं वा स्यात् ।
कुतश्चिदसामान्यात् भेदेन वचनात् यदि वस्तुसामान्यं^९ मतं । (३१, ३२)

यदि वस्तुनि वस्तूनामवाच्यत्वं कथञ्चन ।

नैव वाच्यमुपादानभेदाद् भेदोपचारतः ॥३३॥

यद्येवं व्यक्तेर^{१०}पि भेदाभेदाभ्यां वाच्यं स्यात् । तस्मात् वस्तूनामवाच्यत्वं
कथञ्चन । यथा हि सामान्यं स्वरूपवत्त्वात् सामान्यान्तराद् भेदेनोच्यते तथा
व्यक्तेरपि तत्त्वान्यत्वाभ्यां यथासम्भवमुच्येत^{११} । तस्माद्यत् कुतश्चिदपि वस्तुनस्त-
त्वान्यत्वाभ्यामवाच्यं तदवस्तिवति सविशेषणो हेतुः । अथवा निर्विशेषणे हेतो ना-
सिद्धिः । यत्^{१२}०ः सामान्यान्तरादपि सामान्यं भेदेन नैव वाच्यमुपादानस्य^{१३} कर्क-
शाबलेमादेर्भेदात्तदाश्रयोत्पन्नबुद्ध्यालम्बना अवयवगोत्यादीनां भेद^{१४}स्योपचारात् ।
(३३)

^१ बुद्धिप्रतिभासः सामान्यमित्यत्राह । ^२ अतस्मिंस्तद्वद्ग्राहत् । ^३ तत्रैवाह हेतुः ।

^४ भाति स्वाकारमर्थेऽर्थयन्ती ।

^५ वस्तुतोऽर्थरूपतया ।

^६ नाप्यर्थमर्थोपयोगोऽत्र युक्तः ।

^७ निःस्वभावापृच्छहेतोश्च

^८ वस्तुत्वात् । ? अथ ।

^९ वस्तुभवस्तत्त्वान्यत्वम्वा नातिक्रामति ।

^{१०} यदापि घटत्वमन्यत्वेन नैव वाच्यं । न चोपचरितभेदेन वस्तुत्वं । न हि
कलायविवर्तं स्वर्णमुपचर्य हेमवान् (?वत्) स्यात् ।

^{११} न तु भिन्नासामान्ये तदुपादय एव केवला भिन्नाः । उपचरितभेदात् वस्तुत्व-
सिद्धिः ।

किञ्च (१)

अतीतानागतेष्वर्थे सामान्यविनिबन्धनाः ।

श्रुतयो निविशन्ते सदसद्वर्मः कथम्भवेत् ॥३४॥

अतीतानागतेष्वर्थे सामान्यनिबन्धना सामान्याश्रयाः श्रुतयो निविशन्ते व्यव-
तिष्ठन्ते । आसीत् घटो भविष्यतीत्यादयः । तथा चासतो घटस्य सामान्यं धर्मं
इत्युक्तं स्यात् । तच्च सामान्यं सदसतोऽतीतादेर्धर्मः कथम्भवेत् । न हि तैश्च
ज्ञाविषाणस्य भवति^१ । (३४)

उपचारात् तद्विष्टं चेद् वर्तमानघटस्य का ।

प्रत्यासत्तिरभावेन या पटादौ न विद्यते ॥३५॥

अथोपचारात्तदसद्वर्मत्वमिष्टं सामान्यस्य न वस्तुत इति चेत् । स^२ति पटे
तद्वर्मतादुष्टेरस्त्यपि^३ तस्मिन् सा कल्पत इत्यर्थः ।

ननु सामान्यसम्बन्धिनो^४ऽपि घटस्याभावेनातीतादिघटलक्षणेन का प्रत्यासत्ति-
रुपचारनिबन्धनमस्ति या पटादौ न विद्यते यदभावात्^५ घटसम्बन्धिता सामान्यस्य
प^६टे नोपचर्यते (१) सादृश्यं प्रत्यासत्तिरिति चेत् । तत्र (१) सदसतोः सादृश्याभावात् ।
प्राक् तादृशासीदिति चेत् । यदासीत् (तदा) तदुपचारः सम्बन्धस्य सत्त्वात् । यदा
यनास्ति तदापि न सादृश्यं । सति च किञ्चिदुपचर्येत नास्ति । (३५)

किञ्च (१)

बुद्धेरस्त्रलिता वृत्तिर्मुख्यारोपितयोः सदा ।

सिद्धे माणवके तद्वद् घोषणाप्यस्ति लौकिकी ॥३६॥

मुख्यारोपितयोरर्थयोर्बुद्धेर्गोहिताया अस्त्रलि^७ता बुद्धा वृत्तिः । तन्नाद-
वृत्तिश्च सदा । यथा सिद्धे माणवके च सिंहबुद्धेरस्त्रलिता । स्त्रलिता च वृत्तिरिति
लौकिक्यपि घोषणास्ति न केवलं प्रामाणिकी । न चातीतानागतघटादिवुद्धिः
स्त्रलन्ती जायते येनातीतानागतव्यक्तिधर्मता सामान्यस्यारोपिता स्यात् । (३६)

^१ अतीतादौ न सामान्यनिबन्धना शब्दवृत्तिः किन्तुपचारादित्याह ।

^२ घटस्य रूपाविभ्योऽज्ञातत्वेपि पटाद् घटे भिन्नता . . . . . वाच्य एव ।
वर्तमाने घटत्वदर्शनात् । ^३ वर्तमानस्य ।

^४ यदि वस्तुभूतसामान्याश्रयेण शब्दवृत्तिस्तदातीतादौ न स्यात् ।

^५ पटे यस्याः प्रत्यासत्तेरभावाज्जोपचार इति ।

^६ अस्त्रलिता वृत्तिरित्यावर्यं यत्नात् ।

यत्र रूढ्याऽसदर्थोपि जनैः शब्दो निवेशितः ।

स मुख्यस्तत्र तत्सान्ध्याद् गौणोन्यत्र स्वलद्वगतिः ॥३॥

तस्माच्चत्र^१ विषयेऽसदर्थो वाच्यरहितोपि शब्दो रूढ्या वाचकत्वेन जनैर्निवेशितः संकेतितः स मुख्यः तत्रार्थे तत्सान्ध्यात् । तद्विषयसादृश्यादप्यत्र स शब्दः स्था^२लद्वुत्तिरवृत्तया प्रत्ययहेतुः । गौणः । ततश्च सदर्थविषयत्वं मुख्यत्वं असदर्थविषयत्वञ्चामुख्यत्वमिति मुख्यगोणलक्षणमपास्तं । संकेतवशेन नियमानामात् । (३७)

यथा भावेऽप्यभावाख्यां यथाकल्पनमेव वा ।

कुर्यादशक्ते शक्ते वा प्रधानादिभ्रुतिं जनः ॥३८॥

यथा भावेऽपि पुत्रादौ तत्कार्यासमर्थत्वादसत्काल्येऽभावाख्यां शशविषाणं बन्ध्यासुतं श्रव्यादिकां जनः कुर्यात् । तत्र भावेऽप्यमुख्योऽभावशब्दः । अभावे तु मुख्यः त^३था यथा कल्पनमेव सांख्या अभिमते वस्तुतोऽशक्ते प्रधानादौ शक्ते वा पुरुषादावनेककार्यसम^४र्थं तत्सान्ध्यात् । प्रधानादिभ्रुतिं जनः कुर्यात् । स प्रधानशब्दोऽभा^५व एव मुख्यो भावे प्रामुख्यः । तस्मात्सदसदर्थविषयता मुख्यगोणविषयतेति व्यवभचारिलक्षणं^६ । (३८)

यथासंकेतमेव तु शब्दवृत्तिरिति युक्तं न चैतद्वस्तुविष(य)त्वे न्याय्यं । तथा^७हि (१)

शब्देभ्यो यादृशी बुद्धिर्नष्टेऽनष्टेऽपि दृश्यते ।

तादृश्येव ;

शब्देभ्यो यादृशी यादृशाकारा बुद्धिः नष्टे विषये । तादृश्येवानष्टेऽपि विषयेऽव्याप्तलेन्द्रियस्य दृश्यते । न हि शब्दजनिता षट्बुद्धिर्निमीलिततदनस्य नष्टेऽनष्टे वा षटे विसिध्यते । तुल्याकारत्वात् । व्याप्तलेन्द्रियस्य तु शब्दं शृण्व^८तो वा स्पष्टा बुद्धिः सा प्रत्यक्षैव न शब्दकृता । तस्मादवस्तुविषयैव शाब्दी बुद्धिः ।

सदर्थानां नैतच्छब्दोत्रादिचेतसाम् ॥३९॥

^१ सिंहादौ । ^२ पुनर्व्यवहारमाह । ^३ अवस्तुनः कुतो भेदः ।

^४ कर्तृत्वादिमारोप्य त्रिगुणीमये प्रधानकल्पना तस्य च लोकेतानिष्टेरपरत-
व्यापारेऽनेककार्यसमर्थेऽयं सांख्यपुरुष इति ।

^५ सांख्यमते प्राह ।

^६ अभिप्राया वाच्यत्वाभ्यामवस्तुत्वात्तत्रैवोपपत्त्यन्तरमाह ।

सद्वर्णानां वस्तुविषयाणां तु श्रोत्रादीन्द्रियजातानां चेतसां नैतद्विशेषसदसत्ता-
कालयोः साम्यं शब्दबुद्धेरिवार्थभावे इन्द्रियबुद्धेरनुत्पत्तेः । (३९)

ननु नष्टेऽण्डेऽपि वस्तुनि ये शब्दो चेतसी जायेते ।

सामान्यमात्रग्रहणात् सामान्यं चेतसोर्द्वयोः ।

ताभ्यां सामान्यमात्रस्य ग्रहणात् । तयोर्द्वयोश्चेतसोः सामान्यं साम्यं ग्राह्य-
प्रतिभासकृतमस्ति । एतच्चायुक्तं यस्मात् (१)

तस्यापि केवलस्य प्राग् ग्रहणं विनिवारितम् ॥४०॥

तस्यापि सामान्यस्य केवलस्य व्यक्तिशून्यस्य ग्रहणं (२।१४) प्राग्निवा-
रितम् अतस्मान्नाताऽप्यक्ती (२।२०) इत्यादिना (४०)

तु, व्यक्तिसामान्ययोरभेदे दोषः

भिन्नं सामान्यं निषिध्वाभिन्नमपि निषेदुमाह (१)

परस्परविशिष्टानामविशिष्टं कथं भवेत् ।

तथा द्विरूपतायां वा तद् वस्त्वैकं कथं भवेत् ॥४१॥

परस्परविशिष्टानां विशेषाणामविशिष्टमभिन्नं कथं कथम्भवेत् ।
अयमर्थः हि व्यक्तीनां भेदः कथञ्चिदङ्गीकर्तव्यः । परस्पर^१वस्तुमसामिन्न प्रकृतिचैत-
न्ययोरिव वाञ्छया सामान्यमेव न स्यात् । भिन्नानामभिन्नस्य रूपस्य तत्त्वा^२त् ।
ये च भिन्नस्वभावास्ते नाभिन्ना भवितुमर्हन्ति विरुद्धत्वात् । अपैकस्यापि समान-
मसमानञ्च द्वे रूपे । तथा द्विरूपतायां तद्वस्त्वैकं कथम्भवेत् । अन्यो हि समानाद-
समानः स्वभावः । अतश्च द्वे वस्तुनी स्यातां नत्वेकं द्विरूपं । (४१)

अथ द्वयोरेकं तद्रूपं सामान्यं ।

ताभ्यां तदन्यदेव स्याद् यदि रूपं समं तयोः ।

यदि तयोर्द्वयोः समं समानं कथं तथा (१) ताभ्यामेवान्यदेव तत्त्वात् ।

पृथग्भूतमेव सामान्यं भविष्यति को दोष इति श्रद्धाह (१)

तयोरिति न सम्बन्धो व्यावृत्तिस्तु न दुष्यति ॥४२॥

^१ पूर्वं न जातिर्जातिमदेव केवलमित्युक्तमधुना तत्र पुनित्युच्यते ।

^२ योपि जगत एकत्वमिच्छति तेनापि । ^३ सामान्यत्वात् ।

तयोस्तत्सामान्यमिति न सम्बन्धः। उपकार्यपिकारकत्वाभावात्। तथा-
सम्बन्धेऽतिप्रसङ्गात्।^१ अस्मन्मते तु व्यावृत्तिः सामान्यं न दुष्यति। अतत्कार्य-
व्यावृत्तौ तदवस्तुत्वात्। अन्यथाऽन्यानन्यत्वपक्षोक्तौ दोषः। (४२)

तस्मात् समानतैवास्मिन् सामान्येऽवस्तुलक्ष्यम्।

यतः समानत्वेनावस्तुता तस्मात्समानतैवास्मिन् सामान्येऽवस्तुलक्षणं यत्सा-
मान्यं तदवस्थितिर्व्याप्तिसिद्धेः। भेदेऽभेदे च वस्तुत्वायोगात् प्रकारान्तरस्य
चाभावात्।

किञ्च (१)

कार्यञ्चेत् तदनेकं स्यान्नश्वरञ्च न तन्मतम् ॥४३॥

सामान्यं कार्यमकार्यम्वा स्यात्। सम्बन्धिनीनां व्यक्तीनां कार्यञ्चेत्
प्रतिव्यक्ति सामान्योक्तत्वात्नेकं स्यात्। एकञ्च सामा^२न्यमिष्टं। अनेकत्वे सामान्य-
रूपतानाशः। नश्वरञ्च न तत्सामान्यं मतं। कार्यत्वाप्रश्वरञ्च तत्प्राप्नोति
कार्यत्वस्य नाशित्वेन स्वभावस्य व्याप्तेः। (४३)

किञ्च (१)

वस्तुमात्रानुबन्धित्वाद् विनाशस्य न निश्चयः।

वस्तुनाशानुबन्धित्वात् नाशस्य वस्तुनो^३ न निश्चयः स्यात्। अ^४नित्यता-
विरहे तु वस्तुविरहोपि व्याप्याभावस्य व्यापकाभावनियतत्वात्।

अथ द्वितीयः पक्षः। तदा (१)

असम्बन्धश्च जातीनामकार्यत्वादरूपता ॥४४॥

अकार्यत्वात् जातीनां स्वव्यक्तिभिः सह सम्बन्धश्च न स्यात्। कार्यकारण-
भावाभावे तस्येवमिति सम्बन्धस्यानुत्पत्तिरित्युक्तं^५ कार्यत्वं ह्यपेक्षेत्यभिधीयते
(२।२५) इत्यन्तरेऽकार्यत्वाज्जातीनामरूपता निःस्वभावता। उत्पद्यमानं हि
सत्त्वमात्रं भवेन्नैतत्। नि^६वामकाभावेन स्वभावाभावप्रसङ्गात्। (४४)

शाब्दप्रत्ययस्यावस्तुविषयतायामुपपत्त्यन्तरमाह (१)

^१ तज्जन्या यथाऽनुष्ठाद् भवेत्तथा परिशिष्टानामेव। वस्तुत्वे।

^२ किन्तु क्षणिकता स्यात्।

^३ वस्तुत्वे च सामान्यस्यानित्यतैव। अनित्यत्वेऽनेकत्वादसामान्यत्वं।

^४ लोकेनासम्मतत्वादसन्मुख्यः प्रधानं कुतः। देवदत्तादिः सन्नमुख्यः

यच्च वस्तुबलाज्ज्ञानं जायते तदपेक्षते ।

न संकृतेन न सामान्यबुद्धिर्बुधेत् विभाव्यते ॥४५॥

यच्च ज्ञानमिन्द्रियजं वस्तुनो रूपादेर्बलाज्ज्ञायते तत्र संकेतमपेक्षते, बालबहिरादेरपि भावात् । सामान्यबुद्धिषु त्वेतत् संकेतानपेक्षत्वं न विभाव्यते संकेतग्रहणस्मरणापेक्षत्वात् । तस्मात्तत्र वस्तुबलमाविन्यस्ता^१ । तथात्वे सतीन्द्रियार्थसन्निपाते शोपायोगात्^२ । (४५)

याज्यभेदानुगा बुद्धिः काचिद् वस्तुद्वयेक्षणे ।

24b

संकेतेन विना सार्यप्रत्यासत्तिनिबन्धना ॥४६॥

या^३पि संकेतेन विना वस्तुद्वयेक्षणे शावलेयं दृष्ट्वा बाहुलेयं पश्यतः अभेदानुगमात् स एवायमित्यभेदमप्यवस्थन्ती बुद्धिस्तच्छते शावलेयकर्कदर्शने तु नोत्पद्यते । सा^४र्वा^५नां शावलेयादीनामसत्यपि सामान्यं या प्रत्यासत्तिरेकबुद्ध्यादिकार्यत्वं तस्मिन्बन्धना । (४६)

सामान्यं विनैककार्यत्वं न स्यादित्याह (।)

प्रत्यासत्तिर्विना जात्या यथेष्टा चक्षुरादिषु ।

ज्ञानकार्येषु जातिर्वा २ 24b । विभागतः ॥४७॥

प्रत्यासत्तिर्विना जात्या चक्षुरादियेषां विषयालोकनकाराणां तेषु ज्ञानकार्येषु ज्ञानहेतुषु जात्यादि विना रूपज्ञानैककार्यजनकत्वं प्रत्यासत्तिर्यथेष्टा । यथा वा शावलेयाद्बाहुलेयादीनां कर्कादीनाञ्च तुल्ये भेदे यथा प्रत्यासत्या जात्यन्तरं विनैव विभागतो जातिरन्वेति । शावलेयबाहुलेयादिष्वेव गोत्वं समवेतं न कर्कादिषु सैवानुगामिप्रत्ययनिबन्धननास्तामलं जात्या । (४७)

ग, न चक्षुरादिभिः प्रत्येयं सामान्यम्

इतश्च न वस्तु सामान्यं (1)

कथञ्चिदपि विज्ञाने तद्रूपानवभासतः ।

दृश्यत्वेनाभिमतस्य तद्रूपस्य स्वप्नादिभिः^१ विज्ञाने कथञ्चिदप्यनवभासतः ।

^१ सामान्यबुद्धयः ।

^२ ? संकेतापेक्षा न स्यात्

^३ प्रत्यक्षं सामान्यमिति वाचिनं शङ्कते ।

^४ सिद्धान्तमिति

ननु सन्त्यपीन्द्रियाणि नोपलभ्यन्ते । ततोऽत्रानुपलम्भादसत्त्वं न । न हीन्द्रियाणि स्वप्राप्तिणि ज्ञाने प्रत्यवभासमानत्वात् सन्तीष्यन्ते (१) किन्तहि (१) सत्त्वपि विषयभूतस्कारादिषु कदाचित्प्रवर्तते ज्ञानं कदाचिन्नेति व्यभिचारबलावतीन्द्रियाणि कानिचिदिन्द्रियव्यपवेक्ष्यानि व्यवस्थाप्यन्ते ।

यदि नामेन्द्रियाणां स्याद् द्रष्टा भासेत तद्वपुः ॥४८॥

रूपवत्त्वात् ;

यदि त्वतीन्द्रियानामतीन्द्रियदर्शी द्रष्टा नाम स्यात् । भासेत रूपवत्त्वात्तेषा-
मिन्द्रियाणां वपुः । (४८)

न जातीनां केवलानामदर्शनात् ।

व्यक्तिग्रहे च तच्छब्दरूपादन्यन्न दृश्यते ॥४९॥

जातीनान्तु दृश्याभिमितानां केवलानां व्यक्तिस्वरूपव्यतिरिक्तानामवर्शना-
दभाव एव । व्यक्तिग्रहे तस्या ल्यन्तेः । शब्दस्य गौरित्यस्य रूपादन्यत् सामान्यं
न दृश्यते । (४९)

ज्ञानमात्रार्थकरणोपयोग्यमत एव तत् ।

तदयोग्यतयाऽरूपं तद्वधवस्तुषु लक्षणम् ॥५०॥

अत एवाद्वैतमानत्वात् ज्ञानमात्रस्यार्थस्यार्थक्रियायाः कारणोपयोग्यमेव तत् ।
अल्पा हीयं भावानामर्थक्रिया यदुत स्वान्तजननं । तथाप्ययोग्यतया तत्सामान्यम-
रूपं निःस्वभावं । हिर्यस्मात् सत्त्वार्थक्रियानामशक्तत्वमवस्तुषु लक्षणं सर्वसा-
मर्थ्यरहितं^१ ह्यवस्तिष्यते । (५०)

तथा च सामान्यमिति न वस्तु^१ ।

यद्योक्तविपरीतं यत् तत् स्वलक्षणमिष्यते ।

यद्योक्तात्सामान्याद्विपरीतं यत्तत्स्वलक्षणमुच्यते । इदञ्च वैपरीत्यं । अत-
विषयेतत्त्वं । तत्त्वान्यत्वाभ्यां वाच्यत्वं । असदर्थप्रत्ययानिषिष्टप्रतिभासविषयत्वं (१)
असाधारणत्वं । संकेतस्मरणानपेक्षप्रतिपत्तिकत्वं । अन्यरूपविविक्तस्वरूपप्रतिभास-
वत्त्वं (१) अर्थक्रियाक्षमत्वञ्च । एतद्युक्तं स्वलक्षणमिष्यते । एतद्विपर्ययस्यावस्तुत्व-
साधनस्य सामान्यलक्षणत्वात् ।

यच्चा^१तत्कार्यव्यवच्छेदलक्षणमुक्तं (१)

^१ क्वाहितवस्तुनामाभितोत्पत्तेः ।

सामान्यं त्रिविधं, तच्च भावाभावोभयाभवात् ॥५१॥

सामान्यं तच्च त्रिविधं बोद्धव्यं भावाभावोभयाभवात् । किञ्चिद् भावोपादानं सामान्यं यथा रूपादीन् भावानाश्रित्य क^१ तत्त्वादिसामान्यं लिङ्गं । अभावोपादानं यथोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यासतोऽनुपलब्धिरनुत्पत्तिमत्त्वादि च । तद्वद्भावाभयं सामान्यं लिङ्गं । उभयाभयमनुपलब्धिमात्रं^२ ज्ञेयत्वादि च भावाभावसाधारणत्वात् । (५१)

यदि भावाभयं ज्ञानं भावे भावानुबन्धतः ।

नोक्तोत्तरत्वाद् दृष्टत्वाद् ; अतीतादिषु चान्यथा ॥५२॥

यदि किञ्चित्सामान्यं अ^३वाभयं तत् ज्ञानं तद्भावे भावविषयं प्राप्नोति । भावानुबन्धतो भावान्वयव्यतिरेकानुविधानात् । नैतद्युक्तं न तद्वस्तु । अग्नि^४ध्वत्वाविनोक्तोत्तरत्वात् । निषिद्धं हि सामान्यस्य वस्तुवमनन्तरमेव प्रपञ्चेनेत्यनुमानाश्रितत्वं प्रतिज्ञा^५याः । दृष्टत्वात् । अतीतादिषु चान्यथा वस्तुव्यतिरेकेणैवातीद् षटो भविष्यति चेति सामान्यबुद्धिरुपपद्यते इत्यसिद्धतापि भावानुबन्धत इति हेतोः । (५२)

भावधर्मत्वहानिश्चेद् भावग्रहणपूर्वकम् ।

तज्ज्ञानमित्यदोषोयं ;

वस्तु चिन्ता सामान्यबुद्ध्युत्पादे भावधर्मत्वहानिः सामान्यस्य प्रसज्यते चेत् । भावस्य रूपादेर्ग्रहणपूर्वकं^६ तस्य सामान्यस्य साधारणबाह्यरूपतयाऽव्यवसितबुद्धधाकारलक्षणस्याप्यवसायेन ज्ञानमित्ययमवस्तु^७धर्मत्वलक्षणोऽदोषो दोषो न भवति । न हि सामान्यं^८ रूपादिरिव भावरूपतया ज्ञानविषय इति भावधर्म इष्टं^९ ।

^१ पक्षित्तेनादिवत् ।

^२ किं पिशाचादयोऽप्यन्तमसन्तोऽप्य सन्तोपि नेक्यन्त इत्युभयोपादानत्वं प्रत्येतुं ज्ञानधर्मभूत्वा विषयधर्ममाह ज्ञेयत्वादि ।

^३ यद्यपि भावानुविधानं पारम्पर्येण तथापि न साक्षाद्वस्तुविषयत्वं सिध्यति ।

^४ भावविषयत्वमिति परंप्रतिज्ञाभिधेयत्वादिनानुमानेन बाध्यते । परंपरया भावानुविधानेपि न साक्षाद्वस्तुविषयता सिद्धयति ।

^५ रूपाहितवासनामाश्रित्योत्पत्तेः ।

^६ वस्तुधर्मत्वहान्या ।

^७ भावस्य सत्त्वे भवत् । भावाभयत्वात् ।

^८ ? रूपादिरिव ।

मेयं त्वेकं स्वलक्षणम् ॥५३॥

किन्तु भाववासनाप्रबोधप्रसूतविकल्पकल्पितत्वात्^१ परमार्थतो मेयं त्वेकं
२५३ स्वलक्षणं। तस्यैव रूपबुद्धयुत्पादकत्वात्। (५३)

तस्मादर्थक्रियासिद्धेः सदसत्ताविचारणात् ॥

सामान्यस्य तु कल्पितत्वात्। सामर्थ्याभावात्स्वलक्षणमेकं प्रमेयं तस्माद-
र्थक्रियासिद्धेः। अर्थक्रियाविभिः सदसत्ताभ्यां तस्यैव विचारणात्। असत्त्वमपि
स्वलक्षणै^२स्यैव विचिन्त्यते।

यद्येकमेव प्रमेयं तदा^३चार्येण प्रमेयद्वैविध्यं यदुक्तं न स्वसामान्यलक्षणाभ्या-
मन्यत्रमेयमस्तीति तद् विश्रम्भते इत्याहुः।

तस्य स्वरूपरूपाभ्यां गतेर्मैयद्वयं मतम् ॥५४॥

तस्य स्वलक्षणस्य प्रत्यक्षतः स्वरूपेणानुमानतः पररूपेण सामान्याकारेण
गतेर्मैयद्वयं मतं न तु भूतसामान्यस्य सत्त्वात् (५४)।

४. अनुमानचिन्ता

(१) अनुमानसिद्धिः

क. भ्रान्तमनुमानं प्रमाणम्

अथवाभिनिवेशेन द्वितीया भ्रान्तिरिष्यते।

या च द्वितीया पररूपेण गति^४रथवाभिनिवेशेन भ्रान्तिरिष्यते साऽनुमानं
यथाऽर्थोस्ति यथा वा स्वाकारस्तथा नाभिनिवेशेन किन्तु स्वाकारं बाह्यं साधारण-
तया मन्यते।

गतिरचेत् पररूपेण न च भ्रान्तेः प्रमाणात् ॥५५॥

मन्वनुमानं पररूपेण गतिरचेत् तदा भ्रान्तिरेव। न च भ्रान्तेः प्रमाणात्तेष्वते
नृगतृष्णादेरिव। (५५)

^१ यत् एव नान्यदर्थक्रियाक्षमं।

^२ व्याप्तिः पक्षधर्मता चेत्पत्र नेदं वाच्यं। अन्यथव्याप्तिरेकपक्षधर्मतत्प्रकालेपि
न वाच्यं। अन्यथव्याप्तिरेकमात्रे तु वाच्यं। अस्ति न वेति कृत्वा। बुद्धत्वात्

^३ दिग्भागेन।

अत्रोच्यते ।

अभिप्रायाविसंवादादपि भ्रान्तेः प्रमाणता ।*

गतिरप्यन्यथा दृष्टा ;

भ्रान्तेरपि प्रमाणात् । अभिप्रायस्यार्थक्रियाविभिः ज्ञानगोचरतयाऽभिप्राय-
विषय^१ यीकृतस्यार्थक्रियासमर्थतयाभ्यस्य संवादात् । अर्थक्रियाविनो हि तत्ताभनसम-
र्थार्थप्रापकं^२ प्रमाणमिच्छन्ति । अन्यथा पररूपेण गतिरपि काचिदभिप्रेतार्थ-
सम्वादिता दृष्टेति प्रमाणमेव ।

नन्वनुमानं वस्तुवेव गृह्यन्तु प्रमाणमस्तु किं भ्रान्तिरिष्यत इत्याह ।

पक्षश्चार्थं कृतोत्तरः ॥५६॥

पक्षश्चार्थं प्रागेव न तद्वस्तु अभिधेयत्वादित्वादिना (२।११) कृतोत्तरः । (५६)

ननु भ्रान्तमपि यथानुमानं प्रमाणं तदा सर्व्वेव भ्रान्तिः प्रमाणं स्यादित्याह ।

*मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिबुद्ध्याभिधावतोः ।

मिथ्याज्ञानविरोधेपि विशेषोऽर्थक्रियां प्रति ॥५७॥

मणिप्रदीपयोर्धे प्रभे तयोर्मणिबुद्ध्या मणिरेवायमित्यव्यवसायेन तद्वद्गृह्यार्थं
धावतो मिथ्याज्ञानस्य भ्रान्तत्व^३स्याविरोधेपि विशेषोऽर्थक्रियाप्रति । मणिप्रभाया-
मप्यव्यवसायी मणिसाध्यामर्थक्रियां प्राप्नोति । (५७)

यथा तथाऽवयवार्थत्वेऽप्यनुमानतदाभयोः ।

अर्थक्रियानुरोधेन प्रमाणत्वं व्यवस्थितम् ॥५८॥

वीपप्रभावान्तु मणिव्यवसायी तत्र प्राप्नोतीति यथा तथा त्रिरूपलिङ्गजमनु-
मानं । तद्वानञ्च तत्र न तथा । तयोः स्वाकारे बाह्याध्यवसायप्रवृत्तत्वात् अपधा-
र्थत्वेपि प्रमाणत्वं व्यवस्थितं । विशेषेणावस्थितमर्थक्रियानुरोधेनानुमानमेव
प्रमाणं । परम्परयाऽर्थादुत्पत्तेः तत्प्रापकत्वात् । नेतरद्विपर्ययात् । तस्मात्प्रमेय-
द्वित्वं गतिमेवात् । (५८)

तयोर्लक्षणं ग्रहणञ्चास्यानुमाह ।

बुद्धिर्व्यवस्थितसामर्थ्यादन्वयव्यतिरेकिणी ।

तस्य स्वतंत्रं ग्रहणमतोऽन्यद् वस्तुवतीन्द्रियम् ॥५९॥

* दृष्टव्यं परिशिष्टं १।११

^१ प्रवृत्तिविषयस्य ।

अर्थसामर्थ्याज्जायमाना बुद्धिर्यवान्वयव्यतिरेकिणी तत्स्वलक्षणान्तस्य ग्रहणम-
पराश्रयं स्वरूपग्रहणं स्वजन्यव्याप्यस्वरूपया बुद्ध्या साक्षात्तस्य ग्रहणात् । अतः
स्वलक्षणत्वाद्यन्यद्वस्तु यदन्वयव्यतिरेकी तानुकरोति बुद्धिः साक्षादप्रतिभासमानं
केवलमध्यवसायविषयः तत्सामान्यलक्षणमतीन्द्रियं बुद्धिष्वप्रतिभासनात् (५९) ।
कथन्तात्प्रत्येतव्यमित्याह (१)

तस्मादृष्टात्मरूपस्य गतेरन्योर्थ आश्रयः ।

तदाश्रयेण सम्बन्धी यदि स्वाद् गमकस्तदा ॥६०॥

तस्य सामान्यस्य स्वलक्षणविवेकेण स्वलक्षणविवेकेनादृष्टात्मरूपस्य^१ गतेः
प्रतीतिः तस्मादन्योऽर्थो लिङ्गभूत आश्रयः सिद्धिनिमित्तं यदि ततः प्रत्येतव्येना-
तन्मिथ्यवच्छेदादिना तदाश्रयेण न धर्मिणा सम्बन्धी सम्बन्धवान् स्यात्तदा
गमको नान्यथा ॥ अनेन साध्यप्रतिबन्धोऽन्यव्यतिरेकरूपः पक्षधर्मता च
लिङ्गस्योक्ता (६०) ।

मन्वन्त्याश्रयेण च स्वरूपप्रतीतिर्भविष्यति तथापि परोक्षता कथमित्याह (१)

गमकानुगसामान्यरूपेणैव तदा गतिः ।

तस्मात् सर्वः परोक्षोऽर्थो विशेषेण न गम्यते ॥६१॥

तदाऽन्यन्तरात्रतीतिकाले गमकं पक्षसपक्षानुयायि लिङ्गं^२ तदनुयायिना
तद्व्यापकेन सामान्यरूपेणैव परोक्षोऽर्थो गम्यते । न तु सर्वतो व्यावृत्तेन विशिष्टेन
रूपेण । तस्मात्सर्वः परोक्षोऽर्थः प्रतीयमानो न विशेषेण कयञ्चिद् गम्यते येन
परोक्षताहासिः स्यात् । (६१)

या च सम्बन्धिनो धर्माद् भूतिर्धर्मिणि ज्ञायते ।

सानुमानं परोक्षाणामेकान्तेनैव साधनम् ॥६२॥

या च सम्बन्धिनो धर्मादन्वयव्यतिरेकतो लिङ्गात् तदाश्रये धर्मिणि ज्ञायते
परोक्षार्थप्रतीतिः सानुमानं निरूपलिङ्गप्रभवत्वात् । तदेवानुमानं परोक्षाणा-
मेकान्तेनैव साधनं । प्रत्यक्षस्य तदावृत्तेः । (६२)

न प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यां मेवस्यान्यस्य सम्भवः ।

तस्मात् प्रमेयद्वित्वेन प्रमाणाद्वित्वमिष्यते ॥६३॥

न न प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामन्यस्य प्रमेयस्य सम्भव इति दर्शितं प्राक् । तस्मात्प्रमे-
यस्य द्वित्वेन प्रमाणाद्वित्वमिष्यते प्रमेयमधिगच्छत् प्रमाणमुच्यते । (६३)

^१ साक्षात् गतिः । तत्तत्तामात्रस्य ।

^२ तस्यैव

क्षणमानस्य ।

^३ हेतुतत्तयैव साध्यसत्त्वात् ।

स, द्वितीयं प्रमाणमनुमानम्

अ्येकसंख्यानिरासो वा प्रमेयद्वयदर्शनात् ।

तच्च द्विविधमिति तद्वाहुकं द्वयमपि प्रमाणमेव प्रमेयद्वयस्य दर्शनात् । अ्येकसंख्यानिरासो वा बोद्धव्यः (१) तृतीयादिकं न प्रमाणं तृतीयादिप्रमेयाभावात् । नाप्येकं^२ द्वितीयस्य प्रमेयस्य तेनानधिगतेः । न हि प्रत्यक्षं स्वलक्षणसामर्थ्यात् तदाकारप्राप्तिं जातं सामान्यं प्रत्येति कल्पनागम्यत्वात्तस्य ।

एकमेवाप्रमेयत्वादसत्तरचेष्टमत् नः ॥६४॥

ननु प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणमसतोऽप्रमेयत्वात् । अतश्च सामान्यमनाह (१)

असतोऽप्रमेयत्वं न^३ तद्वन्न नः । (६४)

अनेकान्तोऽप्रमेयत्वेऽसङ्कावस्य विनिश्चयः ।

तन्निश्चयप्रमाणं वा द्वितीयं ;

किमनिष्टमापद्यते । स्वलक्षणमेव तु परस्परैव गतेः सामान्यलक्षणमिष्टं । तच्च सदेवेति कथमप्रमेयं ततस्तत्साधनमपि प्रमाणमेव । तथाऽसतोऽप्रमेयत्वे साध्ये-
ऽसत्त्वादिति हेतुरनेकान्तोपि । तथा^४ हि परलोकादेरसत्तया वा र्वा के नापीष्यत
एव केनापि प्रमाणेन निश्चयः । अथवा प्रमेयत्वाभावस्याप्यसत्त्वहेतुर्नैव निश्चय
इति व्यक्तमनैकान्तिकत्वं । अतएव यत एव प्रमाणात्तस्याभावस्य निश्चयस्तदेव-
द्वितीयम्प्रमाणमनुमानं नाप्यक्षं ।

कस्मादेवमित्याह (१)

नाज्ञा मतिः ॥६५॥

अभावेऽर्थबलाज्जातेर्यशक्त्यनपेक्षणे ।

व्यवधानादिभावेपि जायतेन्द्रियजा मतिः ॥६६॥

ना^५ज्ञा मतिरभावे विषये प्रवर्ततेऽर्थस्य ब्राह्मस्य बलाज्जातेः । यद्वलेन प्रत्यक्षं
प्रवर्तते तदेव^६ प्रतिपद्यते न चाभावस्य सामर्थ्यं^७ नाम । यवि पुनरर्थसामर्थ्यान-
पेक्षणमस्य तदा ब्राह्मस्यार्थस्य शक्त्यनपेक्षणे तद्व्यवधानादिभावेपीन्द्रियजा मति-
र्जायेत । न नैतदस्ति । ततोऽर्थसामर्थ्यापेक्षि नाभावविषयं भवितुमर्हति । (६५, ६६)
स्यावेतत् (१)

^१ नान्वार्तिकं प्रति सिद्धसाधनमाह ? तत्तत्तामात्रस्य ।

^२ परलोकादेः प्रत्यक्षादेवाभावनिश्चयोऽस्तीत्याह । ^३ प्रत्यक्षं निश्चिनोति ।

अभावे विनिवृत्तिरचेत् प्रत्यक्षस्यैव निश्चयः ।

विरुद्धं सैव वा लिङ्गमन्वयज्यतिरेकिणी ॥६७॥

प्रत्यक्षस्यैव प्रवृत्तिर्भावे सत्त्वनिवृत्तयो विनिवृत्तिश्चाभावे निश्चयो न तु प्रमाणान्तरवृत्तिरिति चेत् ।^१ विरुद्धमिदं यः प्रत्यक्षाभावाभिश्चयः स प्रत्यक्षादिति । न हि प्रत्यक्षतन्निवृत्त्योरेका^२ 'स्य' तथा ह्यभावो भाव एव स्यात् । भावोपि चाभावः । न च प्रत्यक्षनिवृत्तावप्यवश्यमभावः । व्यवधानादिष्वर्थसत्त्वेपि तस्याभावात् । अथा-
र्थान्वयव्यतिरेकानुविधायिनी प्रत्यक्षनिवृत्तिरेकज्ञानसंसर्गपदार्थान्तरोपलम्भि-
क्याऽऽभावनिश्चयहेतुस्तथा सैव प्रत्यक्षनिवृत्तिरनुपलब्ध्यास्यान्वयव्यतिरेकिणी
लिङ्गमिति तज्जा प्रतीतिरनुमानमेवेति कथं नाप्रत्यक्षं प्रमाणं ।^३ (६७)

ग. प्रमाणाद्वयसिद्धिः

किञ्च (१)

सिद्धं च परचैतन्यप्रतिपत्तेः प्रमाद्वयम् ।

परचैतन्यप्रतिपत्तेः प्रमाणद्वयं सिद्धं । न हि प्रत्यक्षावर्जान्दर्शनः परचैतन्यग-
र्हति । किन्तु स्वस्मृताने बुद्धिपूर्वकत्वेनोपलब्धचेष्टादिदर्शनात्तदनुमानं परचित्त-
निश्चयः किमस्तीत्याह (१)

व्यवहारादौ प्रवृत्तेश्च सिद्धस्तादृशनिश्चयः ॥६८॥

परस्परप्रेषणाध्येषणव्यवहारादौ प्रवृत्तेश्च सिद्धश्च तस्याः परचैतन्यप्रतिपत्ते-
र्भाविनिश्चयः । (६८)

घ. अविर्त्तवादादनुमानं प्रमाणात्

मन्वनुमानाभिमतता प्रतीतिर्नास्त्येवेति न श्रुमः । किन्तु प्रमाप्ये तस्याः विप्रति-
पत्तिरामह इत्याह (१)

प्रमाणमविसर्वादात् तत् क्वचिद् व्यभिचारतः ।

नारबास इति चेल्लिङ्गं दुष्टं हिरतदीदृशम् ॥६९॥

प्रमाणान्तदनुमानमविसर्वादात् । प्रत्यक्षमपि हि सम्वादकत्वात् प्रमाणं
तज्जानुमानस्यापि समानं । क्वचिच्छ्रुतादिज्ञातार्थमुपात्ते तत्पुत्रादौ लिङ्गे

^१ प्रत्यक्षनिवृत्त्याभावस्य निश्चयश्च स्यात् ।

^२ स्ववचनविरुद्धं ।

^३ ऐकाल्प्यभाव एव स्यात् । ? अवेति ।

स्वपुत्रादौ ।

